

ISSN 2413-6433

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 3–4 (48–49)

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Гетьман А.П., доктор юридичних наук, професор, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки та техніки України, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України (заступник Голови Редакційної ради);

Карольчак Казимир, доктор історичних наук, професор, Голова Наглядової Ради Поморської Академії в Слупську (Республіка Польща);

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права і держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України, президент Асоціації українських правників;

Скрипнюк О.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Інституту держави і права НАН України (Голова Редакційної ради);

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, (головний редактор);

Наливайко Л.Р., доктор юридичних наук, професор, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, віце-президент Асоціації українських правників (відповідальний редактор);

Новицька Н.Б., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник (заступник головного редактора).

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бернгард Шлоер, доктор юридичних наук (ФРН-Україна); **Бєлов Д.М.**, доктор юридичних наук, професор; **Бобровник С.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Бондар О.Г.**, доктор юридичних наук, доцент; **Вереша Р.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Волошин Ю.О.**, доктор юридичних наук, професор; **Дідич Т.О.**, доктор юридичних наук, доцент; **Зайчук О.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Єрмоленко В.М.**, доктор юридичних наук, професор; **Корнієнко М.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Костицька І.О.**, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник; **Кушнір С.М.**, доктор юридичних наук, доцент; **Піскорський Юстин**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Онїщенко Н.М.**, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України; **Піхляк Мацей**, доктор юридичних наук (Республіка Польща); **Сидор В.Д.**, доктор юридичних наук, професор; **Чубік Павло**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Шемшученко Ю.С.**, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України.

Редакція англomовних текстів – С. Костицька

Редакція журналу не завжди поділяє позиції авторів з приводу висловлюваних проблем і не несе відповідальності за зміст авторських публікацій.
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Журнал рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (протокол № 7 від 12 грудня 2024 р.).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право»).

Журнал зареєстрований Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 20487-10287 ПР від 24.12.2013).

**Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи
01034, м. Київ, вул. Паторжинського, 4, оф. 8, тел./факс 278-50-12**

ISSN 2413-6433

V.M. KORETSKY INSTITUTE OF STATE AND LAW OF THE NAS OF UKRAINE
INSTITUTE OF LEGISLATIVE PREDICTIONS AND LEGAL EXPERTISE

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 3–4 (48–49)

Publishing House
"Helvetica"
2024

EDITORIAL COUNCIL:

Hetman Anatolii, Doctor of Legal Sciences, Professor, Laureate of the State Prize, Honored Figure of Science and Technology of Ukraine, Rector of Yaroslav Mudryi National Law University, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Deputy Head of the Editorial Council);

Karolchak Kazymyr, Dr. habil., Professor, Chairman of the Supervisory Board of the Pomeranian University in Słupsk (Poland);

Kostytsky Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor at the Department of Theory and History of Law and State of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, President of the Association of Ukrainian Lawyers;

Skrypniuk Oleksandr, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Director of the Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of the Editorial Council);

EDITORIAL BOARD:

Kostytsky Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Editor-in-Chief);

Nalyvaiko Larysa, Doctor of Legal Sciences, Professor, Vice Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Vice President of Ukrainian Bar Association (Executive Editor);

Novytska Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Senior Scientific Associate (Deputy Editor-in-Chief);

Onishchenko Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 1 Vice President of Ukrainian Bar Association (Deputy Editor-in-Chief).

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Bernhard Schloer, Doctor of Legal Sciences (FRG-Ukraine); **Bielov Dmytro**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bobrovnyk Svitlana**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bondar Oleksandr**, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Veresha Roman**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Voloshyn Yurii**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Didych Taras**, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Zaichuk Oleh**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Yermolenko Volodymyr**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Korniienko Maksym**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Kostytska Iryna**, Doctor of Legal Sciences, Senior Research Fellow; **Kushnir Serhii**, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Justyn Piskorski**, Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Pihlyak Maciej**, Doctor of Legal Sciences (Poland); **Sydor Viktoriia**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Chubik Pavlo**, Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Shemshuchenko Yurii**, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Proofreading of English manuscripts – Sofia Kostytska

The Editorial Board may not share the authors' opinion and assumes no responsibility for the content of manuscripts.

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

The journal is recommended for printing by the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Minutes № 7 dated December 12, 2024).

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 886 of 02.07.2020 (Annex 4) the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category "B" in the field of legal sciences (081 "Law").

The journal is registered by the Ministry of Justice of Ukraine (Certificate of state registration of the KV series № 20487-10287 PR dated 24.12.2013).

**Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise
01034, Kyiv, 4, Patorzhynskoho St., office 8, phone/fax 278-50-12**

© V.M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, 2024
© Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise, 2024
© Design made by Publishing House "Helvetica", 2024

ЗМІСТ

Андрій В. М., Сіньова Л. М. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ.....	9
Балацька О. Р., Ткачук Ю. С. ДЕЯКІ ПРИНЦИПИ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ «НАВЧАННЯ» ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ	14
Богданюк Р. І. ПЛАНУВАННЯ ЯК БАЗОВА СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ПРОТИДІЇ ПРОТИПРАВНИМ ПОСЯГАННЯМ.....	20
Богун В. П. РОЛЬ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	24
Бондар Н. А., Гримайло М. О., Гапонов Р. Р. ПРАВО НА ОСВІТУ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ.....	30
Братко І. В., Нашинець-Наумова А. Ю. СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА.....	36
Гусєва В. О., Шарова-Айдаєва О. О. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ СТОСОВНО ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	42
Ємець І. О. ІНСТИТУТ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ.....	47
Заверюха М. М., Шовкович Б. І. ПРОБЛЕМАТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ СОНЯЧНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ...	53
Захарченко П. П., Сарапин В. В. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ О. КІСТЯКІВСЬКИМ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАЛЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА В РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ ТА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	58
Кекляк Б. В., Усова Ю. О. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ХІХ СТОЛІТТЯ.....	63
Козакевич О. М. ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ІННОВАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ.....	69
Колб О. Г., Пирожик О. В. ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПІВ МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ – ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО СПРИЯЮТЬ УХИЛЕННЮ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ.....	74
Коломойцев М. М. ЦИВІЛЬНИЙ ВІДПОВІДАЧ ЯК СУБ'ЄКТ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ...	80
Костицький В. В. ТЕОЛОГО-СОЦІОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА У КИЄВО-РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.....	86
Краковська А. Є., Ковальчук Л. В. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ ПРАВИЛ ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБАМИ, УПОВНОВАЖЕНИМИ НА ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ (ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ).....	91
Лялькін О. С. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ХІХ СТОЛІТТЯ.....	98
Мірошниченко М. І. ТЕОРЕТИЧНИЙ І СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ДЕРЖАВА» І «ДЕРЖАВНІСТЬ».....	103
Орловська Н. А. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВПЛИВ НА ЮРИДИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ: ЗАКОНОДАВЧІ НОВЕЛИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	111

Паламарчук Г. В. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТАКТИК ПІД ЧАС ДОПИТУ ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ.....	117
Пархоменко Н. М. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЛЕЖНОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ЇЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	122
Петренко Г. О., Довгань Б. В. ЩОДО ФОРМУВАННЯ СТАВОК АКЦИЗНОГО ПОДАТКУ В УКРАЇНІ.....	129
Полуніна Л. В., Конопля В. В. ПРОВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ.....	135
Попадинець Г. О. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ФОРМА ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ СУСПІЛЬСТВА.....	141
Попельнюк Ю. П. ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ВЧЕННЯ ПРО ПРОТИДІЮ РОЗСЛІДУВАННЮ.....	146
Попов В. Ю. МЕХАНІЗМ ВТРУЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: СКЛАДОВІ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.....	151
Пузирна Н. С., Падалка В. О. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	157
Роговенко О. В., Борман М., Шпетний Є. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСВІТНЬОЇ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	160
Рябченко Ю. Ю. МЕДІАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ УРЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИХ СПОРІВ НА СТАДІЇ ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ЮРИДИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ.....	164
Савуляк Р. В. ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ШЛЮБУ ЗА АВСТРІЙСЬКИМ ЗАГАЛЬНИМ ЦИВІЛЬНИМ УЛОЖЕННЯМ 1811 Р. ЯК РЕЦЕПЦІЯ ПОЛОЖЕНЬ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА.....	170
Саламаха В. Р. ЗБИРАННЯ ТА ПЕРЕВІРКИ ДОКАЗІВ У ЗЛОЧИНАХ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ.....	178
Сальнікова А. О. ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТИПОВИХ ФОРМ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ.....	183
Суп Є. Ю. СТРУКТУРА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ УЧАСНИКІВ ПРАВОСУДДЯ.....	189
Суходольська А. А. СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФЕНОМЕНУ БІЖЕНЦІВ У РЕЗУЛЬТАТІ РОСІЙСЬКОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	194
Тюленев С. А. НАУКОВА РОЗРОБЛЕНІСТЬ ПРОБЛЕМАТИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОТИДІЇ РЕЙДЕРСТВУ.....	199
Усатий В. О. СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ЧИ НАЛЕЖАТЬ ДО НИХ ПРАВОВІ?.....	205
Чернецька Т. О. СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ І ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ (ДО ПРОБЛЕМИ УНИКНЕННЯ КОЛІЗІЙ МІЖ ЮРИДИЧНИМИ ПОЗИЦІЯМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЩОДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ПРАКТИКОЮ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ).....	210
Ярошевська Т. В. ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	217

CONTENTS

Andriiv V. M., Sinova L. M. SOME PROBLEMS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF SOCIAL STANDARDS.....	9
Balatska O. R., Tkachuk Yu. S. SOME PRINCIPLES FOR USING THE RESULTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE “TRAINING”.....	14
Bohdaniuk R. I. PLANNING AS A BASIC COMPONENT OF ACTIVITIES TO COUNTER ILLEGAL PHENOMENA.....	20
Bohun V. P. THE ROLE OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE CLIMATE POLICY IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY.....	24
Bondar N. A., Hrymailo M. O., Haponov R. R. THE RIGHT TO EDUCATION IN THE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS: CERTAIN ASPECTS.....	30
Bratko I. V., Nashynets-Naumova A. Yu. ENVIRONMENTAL PROTECTION MANAGEMENT SYSTEM IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL LAW.....	36
Husieva V. O., Sharova-Aidaieva O. O. CRIMES CHARACTERISTICS COMMITTED AGAINST EMPLOYEE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES.....	42
Yemets I. O. INSTITUTE OF VICTIM REPRESENTATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: FEATURES OF ESTABLISHMENT AND HISTORICAL DEVELOPMENT.....	47
Zaveriukha M. M., Shovkovych B. I. PROBLEMS OF SOLAR ENERGY IMPLEMENTATION UNDER MARTIAL LAW.....	53
Zakharchenko P. P., Sarapyn V. V. COMPARATIVE ANALYSIS BY O. KISTYAKIVSKY OF THE LEGAL STATUS OF DEPENDENT PEASANTRY IN THE RUSSIAN COMMONWEALTH AND UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE.....	58
Kekliak B. V., Usova Yu. O. UKRAINIAN PHILOSOPHY OF LAW OF THE 19TH CENTURY.....	63
Kozakevych O. M. APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN INNOVATIVE STRATEGY FOR ACCESS TO JUSTICE.....	69
Kolb O. H., Pyrozhyk O. V. VIOLATION OF THE PRINCIPLES OF MOBILIZATION AND THE PRINCIPLES OF ACTIVITY OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE – THE MAIN DETERMINANTS THAT CONTRIBUTED TO THE EVASION OF MILITARY SERVICE.....	74
Kolomoitsev M. M. CIVIL DEFENDANT AS SUBJECT OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	80
Kostytskyi V. V. THEOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL SOURCES OF UKRAINIAN PHILOSOPHY OF LAW DURING THE PERIOD OF THE FORMATION OF CHRISTIANITY IN THE KIEVAN RUS’ STATE.....	86
Krakovska A. Ye., Kovalchuk L. V. SEPARATE PROBLEMS OF COMPLIANCE WITH THE RULES OF ETHICAL BEHAVIOR BY PERSONS AUTHORIZED TO PERFORM LOCAL GOVERNMENT FUNCTIONS (LOCAL GOVERNMENT OFFICIALS).....	91
Lialkin O. S. UKRAINIAN PHILOSOPHY OF LAW OF THE NINETEENTH CENTURY.....	98
Miroshnychenko M. I. THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF «STATE» AND «STATEMENT».....	103

Orlovska N. A. CRIMINAL LAW INFLUENCE FOR LEGAL ENTITIES IN UKRAINE: LEGISLATIVE INNOVATIONS IN THE EUROPEAN INTEGRATION CONTEXT	111
Palamarchuk H. V. FEATURES OF THE APPLICATION OF PSYCHOLOGICAL TACTICS DURING THE INTERROGATION OF THE VICTIM.....	117
Parkhomenko N. M. LEGAL BASES OF ENSURING GOOD GOVERNANCE IN UKRAINE AS A FACTOR OF ITS SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....	122
Petrenko H. O., Dovhan B. V. REGARDING THE FORMATION OF EXCISE TAX RATES IN UKRAINE.....	129
Polunina L. V., Konoplia V. V. PROTECTION ACTIVITIES IN THE DE-OCCUPIED TERRITORIES: FEATURES AND CHALLENGES.....	135
Popadynets H. O. LOCAL GOVERNMENT AS A FORM OF REPRESENTATIVE SOCIETY DEMOCRACY.....	141
Popelniuk Yu. P. PROBLEMS OF THE CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL APPARATUS OF FORENSIC SCIENCE ON COUNTERACTION TO THE INVESTIGATION.....	146
Popov V. Yu. THE MECHANISM OF INTERVENTION IN THE REPRESENTATIVES' STATE AUTHORITIES ACTIVITIES: COMPONENT AND PRACTICAL SIGNIFICANCE.....	151
Puzyrna N. S., Padalka V. O. ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR CORRUPTION OFFENCES.....	157
Rohovenko O. V., Borman M., Shpetnyi Ye. LEGAL REGULATION OF EDUCATIONAL MIGRATION IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....	160
Riabchenko Yu. Yu. MEDIATION POSSIBILITIES FOR THE SETTLEMENT OF SAND AND PROPERTY DISPUTES AT THE STAGE OF PREPARATORY PROCEEDINGS: LEGAL AND SOCIOLOGICAL ASPECTS.....	164
Savuliak R. V. FEATURES OF CONCLUSION OF MARRIAGE ACCORDING TO THE AUSTRIAN GENERAL CIVIL CODE OF 1811 AS A RECEPTION OF THE PROVISIONS OF ROMAN PRIVATE LAW.....	170
Salamakha V. R. COLLECTION AND VERIFICATION EVIDENCE OF VIOLENT CRIMES COMMITTED BY MINORS.....	178
Salnikova A. O. PRINCIPLES IMPLEMENTATION OF TYPICAL FORMS SPECIAL KNOWLEDGE DURING THE DOMESTIC VIOLENCE INVESTIGATION.....	183
Sup Ye. Yu. STRUCTURE OF THE FORENSIC METHODOLOGY OF INVESTIGATING ILLEGAL ACTIVITIES OF PROFESSIONAL PARTICIPANTS OF JUSTICE.....	189
Sukhodolska A. A. SOCIOLOGICAL AND LEGAL FEATURES OF THE REFUGEE PHENOMENON AS A RESULT OF THE RUSSIAN MILITARY AGGRESSION AGAINST UKRAINE.....	194
Tiulieniev S. A. SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE PROBLEMS INVESTIGATION AND COUNTER-RAIDING.....	199
Usatyi V. O. SPECIAL KNOWLEDGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: DOES IT INCLUDE LEGAL KNOWLEDGE?.....	205
Chernetska T. O. SOCIOLOGICAL-LEGAL AND THEORETICAL-APPLIED ASPECTS OF THE CONCEPT OF HUMAN RIGHTS (TO THE PROBLEM OF AVOIDING CONFLICTS BETWEEN THE LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE REGARDING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS AND THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS).....	210
Yaroshevskaya T. V. GENDER EQUALITY UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	217

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.1>

Андрієв В. М.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-9118-763X

Сіньова Л. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-5514-3549

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ

SOME PROBLEMS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF SOCIAL STANDARDS

В статті розглядаються особливості правової регламентації національного та міжнародно-правового регулювання соціальних стандартів. Висловлена думка, що для забезпечення соціального захисту населення соціальна держава має визначати та здійснювати соціальну політику, через проведення якої, реалізується функція соціальної держави де основою державних соціальних гарантій повинні стати соціальні стандарти – соціальні нормативи в основних сферах, що визначають формування якості та рівня життя населення. Зміст та обсяг державних гарантій права на соціальний захист має відповідати принципу реальності, тобто нормативно-правовими актами мають бути визначені тільки ті види та розміри соціальних виплат та інших соціальних пільг, які держава в змозі надати громадянам, виходячи зі своїх ресурсів та на основі принципу балансу інтересів людини, суспільства та держави.

Зазначено, що досвід розвинутих країн світу свідчить, що прогресивні трансформаційні перетворення та активна державна соціальна політика повинні характеризуватися високим рівнем цільової спрямованості, їх принципи та методи повинні узгоджуватися із загальним європейським курсом реалізації стратегічно важливих економічних реформ. Наголошено, що в реалізації соціальної політики для вироблення ефективного юридичного механізму забезпечення права на соціальне забезпечення, велике значення мають соціальні стандарти, які містять мінімальні норми споживання та гарантії їх забезпечення. Залежно від дотримання таких стандартів визначається рівень здійснення права на соціальне забезпечення.

На основі аналізу наукових точок зору та законодавства, автори приходять до висновку, що процес утворення міжнародно-правових стандартів прав людини є складним і багатоетапним процесом, який включає в себе аналіз потреб, розробку норм, прийняття документів, імплементацію та моніторинг. Цей механізм забезпечує баланс між глобальними правовими нормами та національними інтересами країн, підвищує ефективність у захисті прав людини. Міжнародні соціальні стандарти не лише визначають основи правового регулювання у сфері соціальних прав, а й служать інструментами для створення ефективних механізмів співпраці між країнами.

Ключові слова: соціальний захист, соціальні стандарти, міжнародні соціальні стандарти, європейське законодавство, міжнародні акти з прав людини.

The article examines the features of the legal regulation of national and international legal regulation of social standards. The opinion is expressed that in order to ensure social protection of the population, the social state should determine and implement social policy, through which the function of the social state is realized, where the basis of state social guarantees should be social standards – social norms in the main areas that determine the formation of the quality and standard of living of the population. The content and scope of state guarantees of the right to social protection should correspond to the principle of reality, that is, regulatory legal acts should determine only those types and amounts of social payments and other social benefits that the state is able to provide to citizens, based on its resources and on the principle of balance of interests of the person, society and the state.

It is noted that the experience of developed countries of the world shows that progressive transformational transformations and active state social policy should be characterized by a high level of target orientation, their principles and methods should be consistent with the general European course of implementing strategically important economic reforms. It is emphasized that in the implementation of social policy, in order to develop

an effective legal mechanism for ensuring the right to social security, social standards that contain minimum consumption norms and guarantees for their provision are of great importance. Depending on compliance with such standards, the level of implementation of the right to social security is determined.

Based on the analysis of scientific points of view and legislation, the authors conclude that the process of forming international legal standards of human rights is a complex and multi-stage process that includes needs analysis, development of norms, adoption of documents, implementation and monitoring. This mechanism ensures a balance between global legal norms and national interests of countries, increases the effectiveness of human rights protection. International social standards not only determine the foundations of legal regulation in the field of social rights, but also serve as tools for creating effective mechanisms for cooperation between countries.

Key words: *social protection, social standards, international social standards, European legislation, international human rights instruments.*

Постановка проблеми. Конституція України закріплює, що Україна є соціальна держава (ст. 1). Це передбачає забезпечення соціальної безпеки громадян, створення необхідних і достатніх умов для реалізації соціальних прав людини і громадянина.

Соціогуманітарний зміст і значення спрямованості діяльності соціальної держави, визнання нею суб'єктивних публічних прав людини і громадянина обумовлюють відповідальність держави перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції України) [1, с. 57–61].

Конституційно закріплюється система соціальних прав та свобод людини (ст. ст. 46–49 Конституції України), а соціальний захист населення є одним із важливих напрямів діяльності України як соціальної держави. Для забезпечення соціального захисту населення держава має визначати та здійснювати соціальну політику. Основними принципами такої політики є раціональність, соціальна справедливість, рівність, соціальна безпека та реальність, на підставі яких має визначатися зміст та обсяг державних гарантій у сфері соціального захисту населення. Крім цього, соціальний захист відбувається стосовно тільки тих осіб, які потребують такого захисту.

Існує точка зору щодо широкого розуміння соціальної держави як «не лише зобов'язання державних інститутів щодо соціальних проблем, а й соціальних зобов'язань членів суспільства». У цьому контексті важливого значення набуває дійова роль безпосередньо громадянського суспільства та його членів і асоційованих структур. Це пов'язано з тим, що діяльність держави у цій сфері спрямована на: матеріальне забезпечення (соціальний захист) тих, хто цього потребує, що підтверджується правовою позицією Конституційного Суду України [2].

Така позиція держави доцільна та гуманна, а також відповідає принципу справедливості. Крім цього, зміст та обсяг державних гарантій права на соціальний захист залежить від фінансово-економічних можливостей держави та має відповідати принципу реальності, нормативно-правовими актами мають бути визначені тільки ті види соціальних виплат та соціальних пільг, які держава в змозі надати громадянам,

виходячи із своїх ресурсів та на основі принципу балансу інтересів людини, суспільства та держави.

Метою статті є виявлення проблеми національного та міжнародно-правового регулювання соціальних стандартів та визначення перспектив їх розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження національних та міжнародних соціальних стандартів здійснювали такі науковці, як: В.А. Багрій, С.І. Запара, В.Л. Костюк, О.Л. Кучма, Л.Ю. Малюга, С.М. Синчук, О.В. Тищенко, Г.І. Чанишева, В.І. Щербина, М.М. Шумило та деякі інші. Проте певні аспекти цієї проблеми залишаються поза увагою науковців і потребують детального вивчення.

Виклад основного матеріалу. Конституційний принцип визначення України соціальною державою передбачає створення певної моделі взаємовідносин держави та громадянина. Це проявляється в тому, що держава бере на себе зобов'язання гарантувати й забезпечувати права людини першого й другого покоління і, особливо, соціально-економічні права [3, с. 54].

Соціальна гарантія – це механізм довгострокової дії, передбачені законом зобов'язання держави. Основою таких державних соціальних гарантій повинні стати соціальні стандарти – відповідні соціальні нормативи, що визначають формування якості та рівня життя населення: охорону здоров'я, освіту, соціальне обслуговування, культуру, житлово-комунальну сферу та ін. Соціальна держава тісно пов'язана із соціальною політикою, яка здійснюється в соціальній сфері та є важливою складовою внутрішньої політики держави.

Принцип відповідності соціального забезпечення ресурсам держави має значення міжнародного стандарту у сфері соціального захисту людини. Так, стаття 22 Загальної декларації прав людини 1948 р. закріплює, що кожна людини як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави [4].

Відповідно до ч. 1 статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, кожна держава зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визначених у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів [5].

Стаття 12 Європейської соціальної хартії щодо права на соціальне забезпечення встановлює, що з метою забезпечення ефективного здійснення права на соціальне забезпечення Сторони зобов'язуються підтримувати систему соціального забезпечення на рівні, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення, докладати зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень [6].

Досвід розвинутих країн світу свідчить, що прогресивні трансформаційні перетворення та активна державна соціальна політика повинні характеризуватися високим рівнем цільової спрямованості, їх принципи та методи повинні узгоджуватися із загальним європейським курсом реалізації стратегічно важливих економічних реформ. Реальний соціальний успіх досягається лише за умови відповідності поставлених цілей та завдань інтересам і сподіванням широких верств населення, суспільному консенсусу щодо базових засад стратегії розвитку та механізмів її реалізації, досягнутому на основі консолідації всього суспільства та світової спільноти. Такі конструкції є істинними моделями соціального розвитку та зміцнення демократичних інститутів, розбудови суспільства та успішної реалізації стратегічних завдань довготермінового соціально-економічного розвитку [7].

В реалізації соціальної політики для вироблення ефективного юридичного механізму забезпечення соціальних прав людини, у тому числі права на соціальне забезпечення, велике значення мають соціальні стандарти, які містять мінімальні норми споживання, гарантії їх забезпечення. Залежно від дотримання таких стандартів визначається рівень здійснення права на соціальне забезпечення.

Взагалі поняття «стандарт» означає певний еталон, мірило, відносно якого провадиться вимірювання певних процесів, предметів, явищ. У побутову вжитку, уявлення про стандарт відбувається як про якийсь технічний термін. У сфері соціальних прав, вироблення соціальних стандартів має особливе значення, оскільки саме від відповідності таким стандартам робляться висновки не тільки вітчизняними, а й зарубіжними, міжнародними експертами про те, чи забезпечені права людини в Україні. Стандартизація соціальних прав – значна проблема між-

народного рівня, різні її аспекти досліджуються економістами, політологами, психологами, медиками, соціологами [8, с. 45].

Однозначного тлумачення сутності соціального стандарту не існує. У наукових працях дослідників застосовується така термінологія, як «соціальні стандарти», «державні соціальні стандарти», «мінімальні соціальні стандарти», «соціальні норми й нормативи», «мінімальні гарантії держави», «соціальні орієнтири», «засіб забезпечення відповідного рівня й умов життя», «засіб реалізації соціальних та економічних прав громадян», «механізм реалізації конституційних соціальних гарантій», засіб реалізації державних гарантій і прав громадян. Досліджуючи соціальні стандарти, закріплені в нормативно-правових актах, фахівці ведуть мову саме про державні соціальні стандарти, де у виді стандартів виступають зобов'язання держави в тій чи іншій сфері. Отже соціальні стандарти, з одного боку, становлять собою міру визнаних державою соціально-економічних потреб громадянина, а з другого – економічні можливості останньої в забезпеченні його соціальних прав [9, с. 59].

Практика Ради Європи, на основі якої впроваджуються правові стандарти, свідчить про наявність як обов'язкових стандартів, так і стандартів, що мають рекомендаційний характер. Обов'язкові правові стандарти знаходять своє вираження у правових нормах, що зобов'язують до належної поведінки. Саме цей аспект стандартів багато в чому визначає загальний напрямок розвитку правової системи, оскільки за своєю природою такі норми належать до норм-принципів, а отже, мають установчий характер.

Виокремлення групи міжнародних соціальних стандартів пов'язане з певними причинами: безперервний розвиток значення та ролі соціальних прав людини у становленні демократичної правової державності та демократичного міжнародного співтовариства; законодавче закріплення принципу соціальної держави; проголошення на міжнародному рівні важливості соціальних прав; об'єктивна необхідність гармонізації міжнародних і національних соціальних стандартів прав людини тощо.

У зв'язку з втіленням в міжнародне публічне право та національне законодавство держав-членів світової спільноти доктрини соціальної держави, серед переліку цих стандартів виділено самостійну групу – міжнародні соціальні стандарти, які знайшли своє закріплення у таких важливих міжнародних актах, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Європейська конвенція про захист прав і основних свобод 1950 р., Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Європейська соціальна хартія 1996 р., низці конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці.

Слід відмітити, що саме ця група прав, забезпечує гідні умови добробуту людини та позитивні умови її соціальної захищеності [10, с. 20].

Слід зазначити, що визначення поняття міжнародні стандарти стосується сучасних міжнародних документів у сфері прав людини, які беруть свій початок з Хартії прав людини, коли міжнародним співтовариством було закладено початок нормотворчого процесу в зазначеній сфері міждержавних відносин на світовому рівні. До того часу норми про права людини та їх захист існували тільки в національних правових системах. Після їх визнання світовою спільнотою, зазначені норми отримали своє розповсюдження за допомогою взаємостосунків та взаємодії держав. Навіть можна говорити, що в той період вони мали вид правових норм-звичаїв. Процес виникнення та формування таких звичаїв був тривалий та обумовлений великою кількістю факторів, які були особливими для кожної окремої держави. Це положення знаходить своє підтвердження в процесі дослідження історичного розвитку окремих держав, що дає можливість скласти уявлення про національні норми держави [11, с. 22].

На відміну від державних, формування міжнародних норм має дещо складніший характер. Вони, насамперед, гіпотетично повинні уособлювати в собі не тільки сучасні тенденції розвитку системи права кожної країни, але й взагалі передбачати майбутнє та прогрес розвитку прав людини у світовій спільноті.

Також, слід мати на увазі, що кожна історична система права включала певну юридичну концепцію прав людини, суб'єкта права, її права і обов'язки. Саме тому, сутність правової системи залежить від того, які саме права вона визнає, в якому обсязі, і в якій мірі їх гарантує.

Стандарти можуть бути універсальними й регіональними. Слід відмітити, що регіональні стандарти можуть бути більш широкими, та більш конкретними.

Європейські стандарти у сфері прав людини стали формуватися на основі відповідних норм базового європейського документу із прав людини – Конвенції про захист прав людини та основних свобод [12]. Зміст прав людини, передбачених цією Конвенцією, розвивається у прецедентній практиці Європейського суду із прав людини. Правова система, створена на цій основі, являє собою феномен, аналогів,

якому у світі сьогодні не існує. Права, гарантовані положеннями Конвенції, стали європейськими стандартами у сфері захисту прав людини. Отже, цілком очевидним є те, що у міжнародному праві найчастіше зустрічається прикладне застосування правових стандартів. Так, наприклад, правові стандарти Ради Європи були введені для створення єдиного правового простору на всій території країн-учасниць Ради Європи.

Важливим є і те, що міжнародні правові стандарти зустрічаються як у міжнародних правових актах так і у міжнародних договорах. Їх застосування та втілення є, практично, у кожному національному законодавстві. Можна виділити такі види стандартів: стандарт як ненормативний рекомендаційний документ (технічні стандарти); стандарт як сукупність вимог до певного процесу, виробництва чи процедури, закріпленим у нормативних правових актах (наприклад, освітні стандарти); стандарт як сукупність норм щодо конкретного напрямку діяльності (універсальні міжнародні стандарти, правові стандарти Ради Європи та ін.). Враховуючи зазначені критерії можна запропонувати наступне визначення: стандарт – відповідний нормативний акт, що встановлює основні поняття, принципи, вимоги щодо конкретного виду діяльності, з метою забезпечення законності, прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина.

Висновки. Механізм утворення міжнародно-правових стандартів прав людини є складним і багатоетапним процесом, який включає в себе аналіз потреб, розробку норм, прийняття документів, імплементацію та моніторинг. Цей механізм забезпечує баланс між глобальними правовими нормами та національними інтересами країн, підвищує ефективність у захисті прав людини.

Міжнародні соціальні стандарти не лише визначають основи правового регулювання у сфері соціальних прав, а й служать інструментами для створення ефективних механізмів співпраці між країнами. Вони дозволяють адаптувати національні політики до міжнародних стандартів, забезпечують соціальну справедливість, підтримують стійкий соціальний розвиток, а також надають механізми моніторингу за дотриманням прав і обов'язків у соціальній сфері.

Список використаних джерел:

1. Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості їх реалізації. Вісник Конституційного Суду України. 2002. № 5. С. 57–61.
2. Рішення Конституційного Суду України від 28 квітня 2009 р. № 9-рп/ 2009 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін). Офіційний вісник України. 2009. № 35. Ст. 1210.

3. Кушніренко О. Г. Соціальна держава як базова цінність та принцип конституційного ладу. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія «ПРАВО». Випуск 23, 2017. 54 с. С. 53–57.
4. Загальна декларація прав людини: Декларація ООН від 10.12. 1848 р. URL :http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт ООН від 16.12. 1966 р. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_042
6. Європейська соціальної хартія (переглянута): Хартія ЄС від 03.05. 1996 р. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062
7. Торкатюк В.І., Коненко В.В. Соціально-економічна трансформація розвитку України. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/11335216.pdf>.
8. Болотіна Н.Б. Трудове право України: Підручник. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. 860 с. С. 45.
9. Клименко А.Л. Стандартизація в соціальній сфері України. Клименко, А. Л. (Харківський економіко-правовий університет, 2018). Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції «Сучасні проблеми права, економіки та гуманітаристики» 27–28 квітня 2018 року. Збірник наукових праць. С. 58–61.
10. Савич О. С. Міжнародні соціальні стандарти прав людини: сутність та значення. Науковий вісник Академії муніципального управління, серія «Право», 2009. № 2. 278 с.
11. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. Вісник Національної академії наук України. 2016. № 1. С. 19–29.
12. Конвенція про захист прав людини та основних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. (в ред. від 01.06.2010 р.). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

Балацька О. Р.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Національного університету «Острозька академія»

ORCID: 0009-0008-0561-9220

Ткачук Ю. С.,

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти

Національного університету «Острозька академія»

ORCID: 0009-0009-2846-5831

ДЕЯКІ ПРИНЦИПИ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ «НАВЧАННЯ» ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

SOME PRINCIPLES FOR USING THE RESULTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE “TRAINING”

Стаття присвячена дослідженню практичних проблемних питань, які виникають у зв'язку з використанням генеративного штучного інтелекту, зокрема в процесі навчання, викладання, провадження наукової (творчої діяльності). Автори наголошують, що результатом роботи штучного інтелекту є певна компіляція з даних, що не має ознак оригінальності. Встановлено, що поняття «компіляція» як вид порушення академічної доброчесності перебуває поза правовою площиною законодавства України про освіту, та розкрито правовий вимір бази даних (компіляції даних) у нормах законодавства про авторське право і суміжні права. Наведено приклади судових процесів у США щодо несанкціонованого використання авторських творів для навчання штучного інтелекту. Висловлено думку щодо необхідності оцінки залученості людини до створення об'єкту такого роду, встановлення умов, чітких критеріїв та порядку констатування компіляції як виду академічної недоброчесності.

У статті визначено важливість встановлення принципів використання штучного інтелекту, зокрема на основі прийнятих ЮНЕСКО у листопаді 2021 року «Рекомендацій етичності штучного інтелекту» автори виокремили кілька основних принципів, які матимуть вплив і на повсякденне використання генеративного штучного інтелекту: людського нагляду за системами штучного інтелекту та визначення відповідальності, відповідальності та підзвітності, багатостороннього та адаптивного управління та співпраці з урядами держав, право на конфіденційність і захист даних. Автори висловили пропозиції щодо формулювання принципів, які доцільно передбачити в українському законодавстві в контексті забезпечення регулювання правових відносин з використанням штучного інтелекту. Такими принципами у статті названо державного нагляду за виходом (спочатку допуском) систем штучного інтелекту на український ринок Інтернет-послуг та належності відповідальності. Як підсумок, автори зазначають про необхідність внесення змін до законодавства про авторське право та суміжні права та про освіту.

Ключові слова: авторське право, академічна доброчесність, гармонізація законодавства, інтелектуальна власність, компіляція, об'єкт авторського права, право ЄС, штучний інтелект.

The article is dedicated to examining practical challenges associated with the use of generative artificial intelligence, particularly in the contexts of education, teaching, and scientific (creative) activities. The authors emphasize that the outcomes generated by artificial intelligence are compilations of data lacking originality. It is established that the concept of “compilation” as a form of academic dishonesty is not addressed within the legal framework of Ukrainian educational legislation. The article explores the legal dimension of databases (data compilations) under copyright and related rights laws. Examples of legal proceedings in the United States concerning the unauthorized use of copyrighted works for training artificial intelligence are provided. The authors argue for the need to assess human involvement in the creation of such objects and to establish conditions, clear criteria, and procedures for recognizing compilation as a form of academic dishonesty.

The article highlights the importance of defining principles for the use of artificial intelligence. Referring to UNESCO's “Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence” adopted in November 2021, the authors identify several core principles that could influence the everyday application of generative artificial intelligence. These include human oversight of AI systems and determination of accountability, responsibility, and transparency, multilateral and adaptive governance, and collaboration with state governments, as well as the right to privacy and data protection. The authors propose principles to be incorporated into Ukrainian legislation to regulate legal relations involving artificial intelligence. Among these principles, the article underscores the need for state oversight of the introduction (and initial approval) of AI systems into the Ukrainian

internet services market and the delineation of responsibility. In conclusion, the authors stress the necessity of amending copyright, related rights, and educational legislation.

Key words: *copyright, academic integrity, legislative harmonization, intellectual property, compilation, copyright object, EU law, artificial intelligence.*

Хоча розробки штучного інтелекту (ШІ, artificial intelligence) розпочались ще у другій половині ХХ століття, у вільний доступ користувачів мережі Інтернет він потрапив лише кілька років тому. Проте загальна доступність штучного інтелекту в сучасному світі постала як глобальний виклик для інформаційних систем та спричинила гостру необхідність в правовому регулюванні його використання. Окрім того, швидка динаміка розвитку все нових продуктів на основі штучного інтелекту вимагає негайного законотворючого реагування з метою забезпечення правомірного використання штучного інтелекту та запобігання порушенню прав, зокрема, інтелектуальної власності.

Тема правового регулювання використання штучного інтелекту та прав на результати такого використання висвітлювалась у наукових працях українських авторів, зокрема Т. Каткової [1], Ю. Муравської [2], О. Намясенко [3], С. Ратушного [3], А. Шевченко [4], О. Явтушенко [5], М. Янишівського [6], Т. Ярошевської [7] та інших. У правовій доктрині та практиці спостерігається підвищення інтересу до цієї теми останні роки, зокрема у зв'язку з впровадженням електронного документообігу та електронного судочинства, поширеністю технологій штучного інтелекту, зростанням діджиталізації в усіх сферах суспільного життя. Та зі схваленням Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р [8], створенням Міністерством цифрової трансформації України Дорожньої карти з регулювання штучного інтелекту в Україні [9]. Водночас на даний момент у світі не створено повноцінної законодавчої бази щодо регулювання використання штучного інтелекту, проте як окремі країни, так і наддержавні утворення та міжнародні організації, здійснюють напрацювання такої бази.

Як стверджує Т. Ярошевська для адаптації національної правової системи до законодавства країн-членів Європейського Союзу та у тому числі перемоги нашої держави проти російських окупантів, доцільно удосконалити правове регулювання відносин у сфері використання технологій зі штучним інтелектом, застосовуючи позитивний досвід європейських країн у цій важливій сфері [7].

Метою цієї статті є розгляд проблематики регулювання штучного інтелекту у сфері інтелектуальної власності з обґрунтуванням потреби першочергово визначення системи принципів використання штучного інтелекту та регулювання об'єктів інтелектуальної власності створених за його допомогою.

Попри те, що системи штучного інтелекту є різноплановими, а тому спроби його регулювання визначають узагальнені правила та принципи, варто розуміти, що на даний момент є потреба пошуку шляхів вирішення і конкретних проблем, які вже постали у побутовому використанні штучного інтелекту.

Зокрема такими питаннями є використання ШІ у освітньому процесі та залучення його до виконання завдань, які мають виконуватись учасниками освітнього процесу самостійно. Нині штучний інтелект здатен не лише підібрати інформацію, виконуючи роль пошукової програми, а й написати як реферат, так і наукову роботу, до якої ставиться вимога оригінальності та авторства. Також штучний інтелект здатен намалювати картину, створити музичний твір чи художній твір. Попри це штучний інтелект на даному етапі свого розвитку не може створити оригінальний об'єкт. Результатом роботи штучного інтелекту є певна компіляція з даних, які використовувались для «навчання» цієї системи. Частина з сучасних програм штучного інтелекту використовує дані, які є у вільному доступі у мережі Інтернет. З огляду на зазначене остаточний твір, згенерований штучним інтелектом, є певною компіляцією вже наявних даних у мережі Інтернет, які програма змогла знайти за запитом, що сформований людиною. Виходячи з вищевикладеного постає низка проблемних питань щодо: оригінальності створеного штучним інтелектом твору та його правова оцінка як об'єкту інтелектуальної власності, залученості людини до створення цієї роботи (об'єкту), авторського права на такий твір, а також правомірності використання оригінальних авторських творів для «навчання» штучного інтелекту та їх використання в остаточній компіляції, тобто творі, створеному штучним інтелектом.

Цікавим є те, що на сьогодні відносини щодо компіляції є недостатньо зрозумілими та врегульованими у правовій площині. Це стосується як процесу створення твору у зазначений вище спосіб штучним інтелектом, так і результату такої діяльності людини. Адже виходячи з поняття терміну «компіляція» він може застосовуватись у двох розуміннях та виступати як дієсловом, так й іменником. Так, Академічний тлумачний словник української мови містить таке значення слова «компіляція»: 1) писання твору на підставі чужих матеріалів без самостійного дослідження й опрацювання джерел; компілювання. 2) твір, написаний таким способом [10]. У Вікіпедії термін «компіляція» визначено як (від лат. *compilatio* – крадіжка, грабіж; від лат. *compilo* – грабую) – несамостійна або неоригі-

нальна літературна чи наукова праця, побудована на використанні чужих літературних або наукових творів. Твір, скроєний зі шматків інших книг, текстів або чужих творів [11]. Отож, термін “компіляція” може позначати як діяльність людини щодо створення твору, так і власне сам твір, який був створений у такий спосіб.

Законодавство про освіту та вищу освіту не оперує терміном “компіляція”. Відтак нині відсутні правові підстави визначення компіляції як порушення етичних норм учасниками освітнього процесу, зокрема академічної доброчесності, та притягнення до академічної відповідальності за навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності у спосіб компілювання, зокрема з використанням ШІ. Водночас використання ШІ може свідчити про несамостійність виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання в порушення абзацу другої частини третьої статті 42 Закону України “Про освіту” від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII зі змінами [12].

Закон України «Про авторське право та суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX зі змінами (далі – Закон) містить визначення терміну “компіляція” як “база даних (компіляція даних) – сукупність творів, даних або будь-якої іншої інформації у довільній формі, що розташовані у систематизованому або упорядкованому вигляді, що можуть бути доступні за допомогою спеціальної пошукової системи та/або на основі електронних засобів (комп’ютера) чи інших засобів” (п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону) [13]. У зв’язку з цим законодавчим тлумаченням терміну можна зробити висновок, що термін “компіляція даних” є тотожний терміну “база даних” в розумінні права інтелектуальної власності.

Згідно з п. 17 ч. 1 ст. 6 Закону “бази даних (компіляції даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності” входять до переліку об’єктів авторського права [13]. Окрім того, ч. 4 ст. 8 Закону визначає, що неоригінальний твір створений комп’ютерною програмою не є об’єктом авторського права проте охороняється правом особливого роду (*sui generis*). Згідно з ст. 33 Закону [13] неоригінальним об’єктом, згенерованим комп’ютерною програмою, є об’єкт, що відрізняється від існуючих подібних об’єктів та утворений у результаті функціонування комп’ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об’єкта, проте твори створені людиною з використанням комп’ютерних програм не вважаються неоригінальними об’єктами, згенерованими комп’ютерною програмою.

Отже, враховуючи залученість людини до створення певного твору за допомогою штучного інтелекту ми не можемо говорити про право особливого роду (*sui generis*) для таких об’єктів. Водночас подібний об’єкт і не може

розглядатися як створений людиною, оскільки попри створення чіткого запиту до програми штучного інтелекту – результатом є об’єкт, який складається з компіляції інших авторських творів, а ст. 1 Закону [13] визначає автора твору як людину, яка своєю творчою діяльністю створила твір.

Проте має право на життя думка, що можливість віднесення твору, створеного штучним інтелектом до неоригінальних об’єктів, згенерованих комп’ютерною програмою, та його захист правом особливого роду може також залежати і від рівня залученості людини до процесу створення. Варто зазначити, що введення такої правової точки зору може значно ускладнити використання законодавства на практиці, а тому при формуванні законодавчої бази необхідне створення чітких формулювань подібних умов. Більше того оскільки компіляція, зокрема генерування твору штучним інтелектом на основі наявних баз даних, може свідчити про академічну недоброчесність як правопорушення під час навчання, викладання, наукової (творчої) діяльності важливо встановити умови, чіткі критерії та порядок констатування компіляції як виду академічної недоброчесності. Зокрема до ознак компіляції можна віднести одночасне встановлення того, що один твір (текст) створюється (компонуюється) на основі компоювання декількох авторських творів (текстів), при цьому дослідник надає матеріалу нового, не властивого оригіналу змісту та не проводить самостійного дослідження та опрацювання джерел. Крім того, компіляція передбачає створення наукового результату на основі компоювання (складання) частин декількох творів, за відсутності опрацювання та використання інших джерел.

Аналізуючи законодавчі норми щодо права особливого роду та авторства, можна розглянути об’єкти створені штучним інтелектом як такі, які не містять творчої діяльності людини для того, щоб вважатися об’єктами авторського права та водночас не підпадають під категорію неоригінальних об’єктів, згенерованих комп’ютерною програмою.

Окрім вищезазначеної проблематики варто звернути увагу і на сам факт «навчання» штучного інтелекту, оскільки більшість сучасних програм використовують відкриті дані з мережі Інтернет. Варто зазначити, що коли людина використовує опубліковані авторські тексти, наприклад, для відточення своїх умінь, то це підпадає під ст. 28 Закону [13] як вільне відтворення творів в особистих цілях. Проте, ні сам процес «навчання» штучного інтелекту, ні його пізніше використання фінальним користувачем не можна класифікувати як використання в особистих цілях.

До прикладу, у США вже йдуть судові процеси щодо несанкціонованого використання авторських творів для навчання штучного інте-

лекту. У 2023 році газета The New York Times подала до суду на компанії OpenAI, який є розробником ChatGPT, та Microsoft за порушення авторських прав, стверджуючи, що мільйони статей видання були використані для навчання технологій штучного інтелекту, в результаті чого штучний інтелект копіює не лише самі новини, а й імітує їх унікальний стиль [14]. У цьому ж році (2023 рік) було подано позов американської комедійної акторки та письменниці Сари Сільверман разом з письменниками Крістофером Голденом та Річардом Кадрі до компанії OpenAI та Meta щодо порушення авторських прав у якому позивачі стверджують, що компанії без згоди авторів використовували їхні роботи як частину навчальних даних для штучного інтелекту. У позові також стверджується, що книги авторів були взяті з «тіньових бібліотек» [15]. Тобто, варто взяти до уваги і той факт, що штучний інтелект має змогу використовувати для навчання не лише офіційні авторські публікації, а й має доступ до піратських ресурсів.

Окрім того, вже сьогодні на українських книжкових полицях можна побачити згенеровані штучним інтелектом зображення на обкладинках книг, що дає право говорити не лише про порушення авторських прав в процесі «навчання» штучного інтелекту, а й про наступне використання таких скопійованих творів. Отже, питання використання штучним інтелектом авторських творів та використання вже згенерованих творів у комерційній діяльності вже постало де факто.

Варто вказати, що ще 2 грудня 2020 року розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні. Попри узагальнені формулювання вказана концепція передбачала розроблення Етичного кодексу штучного інтелекту за участю широкого кола заінтересованих сторін, а також визначала основним завданням державної політики у сфері правового регулювання галузі штучного інтелекту забезпечення захисту прав та свобод учасників відносин у галузі штучного інтелекту, розроблення та використання технологій штучного інтелекту з дотриманням етичних стандартів [8]. Насправді етичні аспекти ШІ належать до ключових питань, що потребують належної уваги та вирішення, оскільки охоплюють широкий спектр проблем, таких як забезпечення конфіденційності, подолання упередженості та аналіз соціального впливу технологій. Як зазначили О.К. Намясенко та С.М. Ратушний: «Існуючі політичні, геополітичні та економічні розбіжності, які ще більше поширюються агресією РФ проти України, створили умови, за якими розвиток штучного інтелекту та розробка правил його застосування відбуваються паралельно» [3]. Проте в Україні Етичного кодексу штучного інтелекту створено не було. Водночас вільний доступ до систем штучного інтелекту

порушує питання про етичну відповідальність за наслідки прийнятих ними рішень і виконуваних дій та вже породжує нерегульовані правові, а інколи і спірні питання.

Важливим етапом формування принципів використання штучного інтелекту варто відзначити прийняті ЮНЕСКО у листопаді 2021 року «Рекомендації етичності штучного інтелекту» (Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence) (далі – Етичні рекомендації) [16]. Однак варто також вказати, що ці Етичні рекомендації мають характер м'яких нормативних правил та не поклали на держави жорсткі зобов'язання. Крім того, вони є узагальненими, оскільки системи штучного інтелекту мають надзвичайно високу варіативність їх використання. Зокрема у частині 2 розділу 3 рекомендацій визначаються такі принципи: принцип пропорційності та запобігання шкоди (не нашкодь); принцип безпеки та охорони; принцип справедливості та запобігання дискримінації; принцип сталості; принцип конфіденційності та захисту даних; принцип людського нагляду та визначеності; принцип прозорості та зрозумілості; принцип відповідальності та підзвітності; принцип обізнаності та грамотності; принцип багатостороннього та адаптивного управління та співпраці [16].

В контексті цього дослідження вважаємо за доцільне виділити кілька основних принципів, які матимуть вплив і на повсякденне використання генеративного штучного інтелекту.

Одним із таких принципів, викладеним у пп. 35-36 ч. 2 розділу 3 Етичних рекомендацій, є людський нагляд за системами штучного інтелекту та визначення відповідальності, що передбачає зобов'язання держав-членів гарантувати можливість покладення відповідальності за будь-яку стадію життєвого циклу систем штучного інтелекту, при чому це передбачає не лише індивідуальний контроль, а й забезпечення громадського контролю [16].

Інший, викладений у пп. 42-43 ч. 2 розділу 3 Етичних рекомендацій, принцип відповідальності та підзвітності передбачає, що етична відповідальність за рішення та дії в кінцевому підсумку повинна покладатись на учасника/користувача штучного інтелекту відповідно до його ролі в життєвому циклі системи [16].

Важливим також є викладений у пп. 46-47 ч. 2 розділу 3 Етичних рекомендацій принцип багатостороннього та адаптивного управління та співпраці, зокрема з державами. Цей принцип передбачає в тому числі створення способів контролю урядами держав за даними, які створюються на їх території чи проходять через них [16].

Ще один принцип, викладений у пп. 32-34 ч. 2 розділу 3 Етичних рекомендацій, який варто розглянути, це право на конфіденційність і захист даних, який, поміж іншого, передбачає,

що дані для систем штучного інтелекту мають бути зібрані у спосіб, який узгоджується з міжнародним та національним правом [16].

Аналізуючи викладені вище принципи, наведені у Рекомендаціях етичності штучного інтелекту, можна сформулювати певні принципи, які доцільно передбачити в українському законодавстві в контексті правового регулювання контенту генеративного ШІ. Також існує потреба у створенні ефективних механізмів їх реалізації для забезпечення регулювання правових відносин з використанням штучного інтелекту.

Першим є принцип державного нагляду за виходом (спочатку допуском) систем штучного інтелекту на український ринок Інтернет-послуг. В практичному плані дієвим способом може бути покладення відповідальності за контроль штучного інтелекту на провайдера, а також покладення зобов'язань на власника даної комп'ютерної програми щодо необхідності введення певних способів маркування на твори, створені за допомогою штучного інтелекту, при їх копіюванні чи надсиланні. Додатково важливим є створення механізму державного контролю за дотриманням таких законодавчих норм та ефективного реагування через надання можливості блокування ресурсів, які здійснили порушення. Другим важливим принципом є принцип належності відповідальності, тобто має бути визначена можливість покладення відповідальності

не лише на власника штучного інтелекту та провайдера, а й на кінцевого користувача у випадку недобросовісного використання в тій частині його дій, які залежали від такого користувача.

З огляду на зазначене, необхідним кроком є внесення змін до законодавства про авторське право, зокрема в частині питання правомірності використання авторських творів для «навчання» штучного інтелекту при публікації такого авторського твору в мережі Інтернет без згоди/інформування автора про це, а також створення певного способу та процедури вилучення такого твору з бази даних штучного інтелекту на вимогу автора твору. Також важливим є одночасне внесення змін до норм законодавства про освіту, зокрема в частині академічної доброчесності щодо здійснення навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності у спосіб компіювання результатів штучним інтелектом.

Варто вказати, що аналізовані вище Рекомендації етичності штучного інтелекту не є єдиним документом, в якому викладені принципи/вимоги регулювання штучного інтелекту. Не можна не згадати також Доповідь Європейської комісії «Побудова віри в людиноцентричний штучний інтелект» від 2019 [17], Закон про штучний інтелект Європейського парламенту [18] та інші документи, які можуть бути предметом подальших досліджень та аналізу.

Список використаних джерел:

1. Каткова Т. Г. Штучний інтелект в Україні: правові аспекти. *Право і суспільство*. 2020. № 6. С. 46–55. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.1.8> URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/6_2020/10.pdf (дата звернення: 29.12.2024).
2. Муравська Ю., Сліпченко Т. Правове регулювання штучного інтелекту в Україні та світі. *Актуальні проблеми правознавства*. № 1 (37)/2024. С. 188–195. <https://doi.org/10.35774/>. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1833> (дата звернення: 29.12.2024).
3. Намясенко О., Рагушний С. Штучний інтелект: у пошуках моделі правового регулювання. *Успіхи і досягнення у науці*. 2024. № 6(6). URL: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-6\(6\)-128-140](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-6(6)-128-140) (дата звернення: 28.12.2024).
4. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія. [За заг. ред. А.І.Шевченка]. Київ: ІПШІ, 2023. 305 с.
5. Явтушенко О.В. Штучний інтелект як перспективний об'єкт цивільно-правового регулювання. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2021. – № 94. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/11/yavtushenko_94.pdf (дата звернення: 29.12.2024).
6. Янишівський М. М. (2024). Штучний інтелект як загальноцільова технологія: виклики та підходи до публічної політики. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*, (14). URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-14-02-06> (дата звернення: 29.12.2024).
7. Ярошевська Т.В., Проблеми законодавчого регулювання сфери штучного інтелекту в Україні. *Актуальні проблеми відновлення та розвитку цивільно-правових відносин в сучасних умовах*. 2024. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13783/1/11.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).
8. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 28.12.2024).
9. Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні, Міністерство цифрової трансформації України, 2023. URL: https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%94%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0_%D0%B7_%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A8%D0%86_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96_compressed.pdf (дата звернення: 29.12.2024).
10. Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. URL: <https://sum.in.ua/s/kompiljacija>. (дата звернення: 28.12.2024)

11. Компіляція джерел: Матеріал з Вікіпедії - вільної енциклопедії. URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8F%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB. (дата звернення: 28.12.2024)
12. Про освіту: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 28.12.2024)
13. Про авторське право і суміжні права: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2023, № 57, ст. 166. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20?find=1&text=%D0%B1%D0%B0%D0%B7+%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85#w1_8 (дата звернення: 28.12.2024)
14. Тарасовський Ю., *Forbes Ukraine*, 2023. URL:<https://forbes.ua/news/the-new-york-times-podala-pozov-proti-openai-ta-microsoft-za-porushennya-avtorskikh-prav-modelyami-shi-27122023-18187> (дата звернення: 29.12.2024)
15. Dan Milmo, Sarah Silverman sues OpenAI and Meta claiming AI training infringed copyright. *The Guardian*. 2023. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2023/jul/10/sarah-silverman-sues-openai-meta-copyright-infringement> (дата звернення: 29.12.2024)
16. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. UNESCO, November, 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380455> (дата звернення: 28.12.2024).
17. Building Trust in Human-Centric Artificial Intelligence. COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS. Brussels, 8.4.2019 COM(2019) 168 final URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019DC0168> (дата звернення: 29.12.2024)
18. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj> (дата звернення: 29.12.2024)

Богданюк Р. І.,

аспірант

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз

ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0004-1631-9179

ПЛАНУВАННЯ ЯК БАЗОВА СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ПРОТИДІЇ ПРОТИПРАВНИМ ПОСЯГАННЯМ

PLANNING AS A BASIC COMPONENT OF ACTIVITIES TO COUNTER ILLEGAL PHENOMENA

У статті наголошено, що всі науки кримінально-правового циклу вказують на апробованість застосування планування в контексті протидії суспільно небезпечним протиправним явищам. Багатоманітні підходи до дефініції поняття планування стали підставою для висловлення позиції, що будучи розумовою діяльністю воно має зовнішню і внутрішню змістовні складові. Визначено, що внутрішня компонента пов'язана з тими розумовими (мисленневими) процесами, котрі відбуваються у психіці людини, залученої до планування розслідування, а зовнішня складова планування має своїм кінцевим результатом план розслідування. План розслідування в цьому контексті визначено як письмово виражений результат діяльності щодо планування розслідування.

Констатовано, що протидія розслідуванню – це фактор, який додатково обтяжує практичну діяльність сторони обвинувачення, пов'язану з установленням обставин учиненого кримінального правопорушення, збиранням доказів тощо, адже вимагає проведення низки заходів, спрямованих на припинення протистояння, вчинюваного особами, заінтересованими в результатах досудового розслідування. Розслідування в умовах протидії передбачає вирішення комплексу додаткових тактичних завдань, зумовлених слідчою ситуацією, формами протидії, кількістю суб'єктів, залучених до протидії тощо. З огляду на суб'єктивний характер дій особи, яка вдається до протидії, визначено чинники на які обов'язково слід зважити під час планування. До таких, зокрема, віднесено: особу, яка вступила у протидію, реалізовані нею діяння, що підлягають об'єктивній оцінці та застосуванні. Окреслені чинники та результат їх оцінки сукупно стають основою для подальшого передбачення наступних дій особи, яка вчиняє протидію, їх імовірних наслідків. Вважаємо, що подальші дослідження мають полягати у розробленні практичних рекомендацій щодо планування розслідування, яке відбувається в умовах протидії.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, планування, кримінальна процесуальна діяльність, досудове розслідування, протидія.

The article emphasizes that all sciences of the criminal law cycle indicate the proven effectiveness of planning in countering socially dangerous illegal phenomena. The diverse approaches to defining the concept of planning became the basis for expressing the position that, as a mental activity, it has external and internal content components. It is determined that the internal component is associated with those mental (thoughtful) processes that occur in the psyche of a person involved in planning an investigation, and the external element of planning has as its final result an investigation plan. An investigation plan in this context is defined as a written result of activities related to planning an investigation.

It was found that resistance to the investigation is a factor that additionally complicates the practical activities of the prosecution, related to establishing the circumstances of the committed criminal offense, collecting evidence, etc., as it requires several measures aimed at ending the confrontation committed by persons interested in the results of the pre-trial investigation. Investigation in resistance conditions involves solving additional tactical tasks determined by the investigative situation, forms of resistance, the number of subjects involved in resistance, etc. Given the subjective nature of the actions of the person resorting to resistance, factors have been identified that must be taken into account during planning. These include, in particular: the person who entered into resistance and the actions carried out by him, which are subject to objective assessment and application. The outlined factors and the result of their evaluation collectively become the basis for further predicting the subsequent actions of the person committing resistance and their likely consequences. We believe that further research should consist of developing practical recommendations for planning an investigation that takes place in conditions of counteraction.

Key words: criminal offense, planning, criminal procedural activity, pre-trial investigation, counteraction.

Постановка проблеми. У протидії злочинності слід віддавати перевагу двом напрямам діяльності – запобіганню кримінальним право-

порушенням, шляхом усунення причин та умов, котрі сприяють їх учиненню та відповідному реагуванню кримінально-правовими методами

на всі прояви кримінально-протиправної поведінки. Другий напрям реалізується в тих випадках, коли діяльність щодо запобігання не дала очікуваних результатів і принаймні якісь дії, пов'язані з посяганням на суспільні відносини вчинено особою, що керувалася якимось умислом на вчинення суспільно небезпечних діянь або недотрималася правових принципів і засад, допустила бездіяльність тощо. Саме такі явища стають достатніми підставами для початку кримінальної процесуальної діяльності уповноваженими суб'єктами, форма і порядок якої регламентовані положеннями кримінального процесуального законодавства.

Неодмінною майже будь-якої діяльності є її планування. Воно є змістовним компонентом і діяльності щодо протидії суспільно небезпечним явищам. У теорії юридичних наук кримінально-правового циклу, діяльність щодо планування, як правило, розглядають у системі організації розслідування. Нашу увагу привертає діяльність щодо подолання протидії розслідуванню, зокрема, визначення місця планування в системі такої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика планування розслідування знаходить своє висвітлення в роботах В. О. Гусевої, В. А. Журавля, А. С. Колодіної, В. О. Коновалової, Т. І. Лелюк, О. В. Олішевського, О. В. Пчеліної, О. О. Ханя, Ю. М. Черноус та ін. При цьому поодинокими є напрацювання в аспекті визначення сутності та специфіки планування в діяльності щодо подолання протидії розслідуванню. Окремі питання з цього приводу в контексті вивчення особливостей подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності визначила О. І. Ромців. Авторка зауважила, що планування в умовах протидії розслідуванню включає в себе діяльність щодо «вивчення, опрацювання та систематизація всього масиву інформації, що є в розпорядженні у слідчого; визначення тактичних та стратегічних цілей розслідування на кожний період висунення нових версій; визначення слідчих, матеріальних та організаційних можливостей слідчого з отримання, дослідження та закріплення доказової інформації; визначення видів та послідовності слідчих дій, застосування тактичних комбінацій та інших заходів; створення організаційної слідчо-оперативної моделі забезпечення безпеки учасників кримінального провадження тощо» [1, с. 124]. Такий підхід засвідчує складність окресленого напрямку діяльності, що актуалізує потребу її самостійного наукового осмислення.

Метою статті є з'ясування місця, сутності та складових планування в практичній діяльності щодо подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі на сьогодні знаходиться висвітлення ціла низка підходів щодо розуміння сутності

діяльності щодо планування. Ю. В. Орлов під плануванням кримінологічним пропонує розуміти «цілеспрямований процес розроблення плану, у якому на підставі завдань протидії злочинності визначено шляхи та засоби їх вирішення, нормативне, інформаційне, організаційне, методичне й ресурсне його забезпечення на визначений період часу» [2, с. 358–360].

Орієнтуються на практичну діяльність органів досудового розслідування процесуалісти та криміналісти. Наприклад, М. А. Погорєцький пропонує під плануванням розслідування розуміти діяльність слідчого щодо з'ясування оптимального переліку процесуальних дій, строків і послідовності їх проведення з метою швидкого й ефективного розслідування конкретного злочину [3]. Таке визначення має певне ототожнення із діяльністю щодо складання плану розслідування.

На інтелектуальній складовій діяльності з планування розслідування наголошує В. А. Журавель. Відповідно до позиції вченого в сутнісному аспекті планування полягає в проведенні складних розумових операцій, спрямованих на формулювання завдань розслідування, визначення раціональних й ефективних шляхів їх вирішення, котрі забезпечать доказування в кримінальній справі. При цьому категорію «завдання» у криміналістиці, як зауважує вчений, слід розуміти як складовий елемент планування розслідування поряд з аналізом вихідної інформації, висуненням версій [4, с. 11–12]. Аналогічного підходу дотримуються А. В. Іщенко зі співавторами, які розуміють планування як «складний розумовий процес, сутність якого полягає у визначенні напрямів і завдань розслідування, способів і засобів їх досягнення за раціональних витрат часу, сил і засобів для виконання завдань за його допомогою» [5].

Декілька інакше від попередніх вчених визначає кінцеву мету планування І. І. Когутич, який вказує, що практична діяльність, пов'язана із плануванням, сприяє визначенню способів розкриття злочинів, окреслення обставин, котрі підлягають з'ясуванню, а також установленню строків проведення необхідних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів [6, с. 321].

Наведені позиції, на нашу думку, не мають суттєвих протиріч і не є взаємовиключними, вони скоріше доповнюють одна одну та дозволяють стверджувати про внутрішній і зовнішній зміст планування.

Положення чинного законодавства засвідчують, що діяльність щодо планування – це не декларативна складова розслідування, вона є його іманентною складовою. Так, Інструкцією з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України, що затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.07.2017 № 570 визначено, що «діяльність

слідчих підрозділів здійснюється на основі планування, поєднання єдиначальності у вирішенні питань службової діяльності та колеґіальності при їх обговоренні, персональної відповідальності кожного працівника за стан справ на дорученій ділянці роботи» [7].

Окрім цього, Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затвердженою наказом МВС України від 07.07.2017 № 575 визначаються практичні аспекти здійснення планування у кримінальних правопорушеннях, де створено слідчо-оперативну групу (далі – СОГ) для досудового розслідування кримінальних правопорушень. Відповідно до неї «діяльність СОГ здійснюється на підставі плану проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, який розробляється з урахуванням наданих обґрунтованих пропозицій усіх працівників, уключених до складу СОГ. У зазначеному плані відображаються версії вчинення кримінального правопорушення, заходи, спрямовані на їх перевірку, а також зазначаються конкретні виконавці та строки виконання. План погоджується керівниками органу досудового розслідування і оперативного підрозділу та затверджується керівником територіального органу, підрозділу поліції. Якщо план проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій виконано, а кримінальне правопорушення залишається нерозкритим, розроблюється план додаткових заходів. Виконання зазначених планів контролюється керівниками органу досудового розслідування та відповідних оперативних підрозділів за напрямками роботи» [8]. Отже, задля того, щоб досудове розслідування мало характер планомірної узгодженої діяльності, котра виключала б хаотичність, а сприяла оперативному розв'язанню тактичних завдань розслідування, важливо здійснювати її планування. Узагалі-то вважаємо, що планування можна розглядати ще і як принцип забезпечення ефективного розслідування або, як слушно визначає Т. І. Лелюк, як складову організуючої частини розслідування кримінальних правопорушень [9, с. 34].

У досудовому розслідуванні кримінального правопорушення, що відбувається в умовах протидії, також необхідно здійснювати планування. Це важливо у зв'язку із потребою вирішення додаткових завдань, пов'язаних із подоланням протидії.

Протидія розслідуванню – це завжди протистояння учасників кримінального провадження, у тому числі які приналежні до його сторін із суб'єктами, заінтересованими у результатах кримінального провадження. Головними формами протидії розслідуванню у сучасних умовах визнають:

- 1) приховування злочину;
- 2) корупційні механізми протидії розслідуванню;
- 3) використання засобів масової інформації;
- 4) повідомлення неправдивих показань;
- 5) фальсифікація доказів;
- 6) застосування погроз і фізичного впливу

[10, с. 104; 11, с. 278–279]. Окреслені форми вчергове засвідчують, що будь-яка протидія, яка здебільшого пов'язана зі вчиненням низки активних, зокрема, і протиправних дій, зумовлює потребу розв'язання додаткових завдань. Так, у разі надання особою неправдивих показань слід вжити заходи щодо їх нейтралізації. У юридичній літературі для цього рекомендують проводити тактичні операції, вдаватися до реалізації комплексу слідчих (розшукових) дій [12; 13] тощо. Така діяльність може сприяти досягненню бажаних цілей лише за умови її ретельного планування. Наприклад, В. М. Шевчук вказує про те, що «планування тактичних операцій є обов'язковим складовим елементом загального процесу планування розслідування, який становить мисленнєву (розумову) діяльність слідчого, спрямовану на вирішення окремого тактичного завдання розслідування в даній слідчій ситуації шляхом моделювання сукупності дій різного характеру. Процес планування тактичних операцій пов'язаний із проведенням значного обсягу аналітичної, розумової роботи, матеріальним вираженням якого є складання письмового плану її здійснення» [14, с. 201].

Викладене вчергове засвідчує, що розслідування, яке здійснюється в умовах протидії, ускладнене, що передусім полягає у потребі вирішення додаткових тактичних завдань, розв'язання яких певною мірою унеможливується діями опонента, що діє на протилежній стороні. З огляду на суб'єктивність дій особи, яка вчиняє протидію, на етапі планування розслідування, що здійснюється в умовах протистояння, слід передусім вивчити її особу, надати об'єктивну оцінку її діям і застосовуючи прогностичний метод передбачити її наступні дії, імовірні наслідки. Саме такі чинники мають враховуватися під час складання плану заходів, спрямованих на подолання протидії розслідуванню.

Висновки. Узагальнюючи викладене слід вказати, що всі науки кримінально-правового циклу вказують на апробованість застосування планування в контексті протидії суспільно небезпечним явищам. Планування має зовнішню і внутрішню змістовні складові. Якщо внутрішня компонента пов'язана з тими розумовими (мисленнєвими) процесами, які відбуваються у психіці людини, залученої до цієї діяльності, то зовнішня складова набуває вигляду плану, тобто є письмово вираженим результатом такої діяльності.

Протидія розслідуванню – це фактор, який додатково обтяжує практичну діяльність сто-

рони обвинувачення, пов'язану з установленням обставин кримінального правопорушення, збиранням доказів тощо, адже вимагає проведення низки заходів, спрямованих на припинення протистояння, вчинюваного особами, заінтересованими в результатах досудового розслідування. Розслідування в умовах протидії передбачає вирішення комплексу додаткових тактичних завдань, зумовлених слідчою ситуацією, формами протидії, кількістю суб'єктів, залучених до протидії тощо. З огляду на суб'єктивний характер дій особи, яка вдається

до протидії, під час планування розслідування важливо вивчити особу, яка вступила у протидію, надати об'єктивну оцінку її діям і застосовуючи прогностичний метод передбачити її наступні дії, їх імовірні наслідки. Саме такі чинники мають враховуватися під час складання плану заходів, спрямованих на подолання протидії розслідуванню. Вважаємо, що подальші дослідження мають полягати у розробленні практичних рекомендацій щодо планування розслідування, яке відбувається в умовах протидії.

Список використаних джерел:

1. Ромців О. І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2016. 225 с.
2. Орлов Ю. В. Планування кримінологічне. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2 (7). С. 358–360.
3. Криміналістична тактика / за ред. М. А. Погорецького, Д. Б. Сергєєва. 2-ге вид., виправл. та доповн. Київ : Алерта, 2017. 244 с.
4. Журавель В. А. Тактичні завдання та механізм їх вирішення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2017. № 17. С. 11–18.
5. Криміналістика : підручник / [В. В. Пяковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко та ін.]. Київ : Центр учб. літ., 2015. 544 с.
6. Когутич І. І. Криміналістика : курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 888 с.
7. Інструкція з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : зат. наказом МВС України від 6 лип. 2017 р. № 570. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17> (дата звернення: 14.11.2024).
8. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : затв. наказом МВС України від 07 липн. 2017 р. № 575 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17> (дата звернення: 14.11.2024).
9. Лелюк Т. І. Планування розслідування кримінальних правопорушень у системі організації розслідування: тактикопсихологічний аспект. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 26–37. DOI: 10.33270/03233302.26.
10. Щур Б. В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами. Харків : Гриф, 2005. 176 с.
11. Лепісевич П. М., Курляк М. Д. Практичні засади усунення протидії розслідуванню злочинів у сучасних умовах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 277–283.
12. Гусєва В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2021. 538 с.
13. Романаускас К. А. Основи методики розслідування надання завідомо неправдивих показань свідком і потерпілим: монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. О. Гусєвої. Харків: Факт, 2024. 203 с.
14. Шевчук В. М. Методологічні засади планування тактичних операцій. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2012. № 13. С. 198–202.

Богун В. П.,
кандидат юридичних наук

РОЛЬ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE CLIMATE POLICY IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY

Стаття присвячена дослідженню ролі інституцій громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної кліматичної політики у сфері господарської діяльності в контексті сучасного соціально-економічного та політико-правового розвитку. Показано, що в цій сфері активність інституцій громадянського суспільства становить певну альтернативу діяльності органів державної влади. Завдяки міжнародним угодам, таким, як Паризька угода, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату та Орхуська конвенція, держави погодилися заохочувати та розширювати участь громадськості для інформування щодо прийняття кліматично значимих рішень. Відповідно до цих документів міжнародним співтовариством на національні держави покладено особливу відповідальність сприяти участі громадськості у реалізації кліматичної політики, забезпечуючи доступ до інформації про стан клімату та можливості брати участь у процесах прийняття кліматичних рішень. Використання «колективного розуму» для обговорення кліматичної проблеми може допомогти вийти з глухого кута, збираючи людей з протилежними поглядами, цінностями та вподобаннями і надаючи їм інструменти, які допомагають визначити спільні пріоритети для дій усупереч імовірним політичним розбіжностям.

Впливаючи на кліматичну політику, окремі суб'єкти громадянського суспільства можуть переслідувати власні короткострокові інтереси, видаючи їх за загальнонаціональні. Тому як позитивний момент у кліматичній політиці може розцінюватися не просто збільшення ваги інституцій громадянського суспільства в її формуванні та проведенні, а те, на що спрямовується участь громадськості у формуванні і реалізації кліматичної політики. Такий її напрям повинен корелювати із загальнонаціональними інтересами і цілями, закріпленими у відповідних державних стратегічних документах кліматичного профілю.

Ключові слова: зміна клімату, кліматична політика, громадянське суспільство, інституції громадянського суспільства, громадські організації, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Орхуська конвенція, Паризька угода.

The article is devoted to the study of the role of civil society institutions in the formation and implementation of state climate policy in the sphere of economic activity in the context of modern socio-economic and political and legal development. It is shown that in this area the activity of civil society institutions constitutes a certain alternative to the activities of state authorities. Thanks to international agreements, such as the Paris Agreement, the UN Framework Convention on Climate Change and the Aarhus Convention, states have agreed to encourage and expand public participation to inform climate-related decision-making. According to these documents, the international community has assigned nation states a special responsibility to promote public participation in the implementation of climate policy, ensuring access to information about the state of the climate and the opportunity to participate in climate decision-making processes. Using the "collective mind" to discuss the climate problem can help break the deadlock, bringing together people with opposing views, values, and preferences and providing them with tools that help identify common priorities for action despite possible political differences.

Influencing climate policy, individual civil society actors can pursue their own short-term interests, passing them off as national. Therefore, a positive moment in climate policy can be seen not simply in the increased weight of civil society institutions in its formation and implementation, but in what public participation in the formation and implementation of climate policy is aimed at. This direction should correlate with national interests and goals enshrined in relevant state strategic documents of a climate profile.

Key words: climate change, climate policy, civil society, civil society institutions, public organizations, UN Framework Convention on Climate Change, Aarhus Convention, Paris Agreement.

Вступ. Протягом всієї історії суспільства державні інституції незмінно відігравали ключову роль у провідних трансформаційних ініціативах,

спрямованих на поліпшення умов життя людини. У наш час уряди та інші державні органи несуть відповідальність не лише за управління еконо-

мікою, але й за те, щоб результати такої управлінської діяльності сприяли досягненню глобальних цілей сталого розвитку. Тож суб'єкти цієї діяльності традиційно сприймаються в ролі природних лідерів у сфері здійснення кліматичної політики. У рамках свого лідерства уряди повинні активно боротися зі зміною клімату за допомогою традиційної політики пом'якшення наслідків змін клімату та адаптації соціуму до них, а також, що не менш важливо, здійснювати комплексні заходи, які сприятимуть прозорій та підзвітній діяльності у цій сфері. Певну альтернативну цим зусиллям становить система інституцій громадянського суспільства, кліматична активність яких стрімко зростає протягом останніх десятиліть мірою глобалізації зміни клімату, а також недостатньо ефективних і послідовних рішень державних акторів кліматичної політики, часто, у тому числі в силу об'єктивних причин, нездатних відвернути негативні наслідки кліматичної кризи. Втім, ці інституції здебільшого націлені на національні структури управління, критику їх рішень і заходів, пропонування альтернативних шляхів розв'язання проблем, тим часом як ключові рішення з кліматичної політики ухвалюються на міжнародному рівні. Разом з тим, практика неефективної природоохоронної діяльності на державному рівні призвела до загострення кліматичних змін у світі та порушення питання про необхідність закріплення в національних політиках концепції кліматичних прав людини [1, с. 56].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зростаюче усвідомлення кліматичних проблем разом із нагальністю діяти призвело до зміни напрямку, що супроводжувало в останній чверті ХХ століття розробку теоретичних засад, методології і практик кращого управління у цій сфері суспільних відносин, спрямованих на реформу державного управління. Нині в зарубіжній правовій літературі саме дифузний розподіл повноважень і влади вважається особливо актуальним у багаторівневному управлінні [2, р. 190–194]. Зміцнення соціальних мереж становить основу управління як вагому альтернативу державному централізму [3, р. 652–667]. У доктринальному плані цей підхід близький до теорій, які відстоюють наближення держави до народу та взаємозалежність між державним і недержавним секторами господарювання [4], а також до понять демократії участі та моделей спільного управління [5, р. 543–571].

Концепція багаторівневого врядування, розроблена на початку 1990-х рр. Л. Хуге та Г. Марксом у рамках другого етапу досліджень європейської інтеграції, представлена як спроба зрозуміти появу форм врядування, розподілених на різних територіальних рівнях. Таким чином, багаторівневе управління характеризується як система, в якій уряди на наднаціональному, національному, регіональному

та місцевому рівнях беззаперечно пов'язані з територіально широкими недержавними мережами [6, р. 401–402], а доцентровий процес прийняття рішень, з віссю в інституціях ЄС, поступається місцем відцентровому процесу, в якому рішення переходять від держав-членів ЄС у вертикальному напрямку вгору до наднаціональних інституцій або у вертикальному напрямку вниз до субнаціональних структур уряду.

Метою статті є визначення ролі інституцій громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної кліматичної політики у сфері господарської діяльності в контексті сучасного соціально-економічного та політико-правового розвитку.

Виклад основного матеріалу. Загальнови-знаним є той факт, що участь громадськості, яка здебільшого полягає в участі місцевої громади або громадян, приносить користь органам публічної влади при ухваленні ними загальнозначимих рішень [11, р. 55–65], але й позитивно позначається на вирішенні проблем кліматичної політики.

Участь громадськості – це будь-який процес, який безпосередньо залучає громадськість до прийняття рішень і повністю враховує внесок громадськості в ухвалення такого рішення [34]. Часто це визначення відноситься до дорадчого процесу, за допомогою якого зацікавлені громадяни та організації громадянського суспільства залучаються до розробки політики на етапі до прийняття політичного рішення [35].

Принцип участі громадськості в кліматичній політиці вперше було підтверджено в міжнародному екологічному праві в контексті Саміту Землі, що відбувся в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. Зокрема, Принцип 10 Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища передбачав, що екологічні питання найкраще вирішуються за участю всіх зацікавлених громадян на відповідному рівні. На національному рівні кожна особа повинна мати відповідний доступ до інформації про навколишнє середовище, а держава має забезпечити ефективний доступ до судових та адміністративних процедур, включаючи відшкодування та засоби правового захисту [12].

Це важливе визначення розділяє концепцію участі громадськості на три основні компоненти: доступ до інформації, можливість брати участь у прийнятті рішень і доступ до судових та адміністративних процедур і засобів правового захисту [31, р. 291–294]. Протягом останніх кількох десятиліть принцип участі громадськості було підтверджено у всіх основних документах ООН, прийнятих у зв'язку зі сталим розвитком [14; 23], а також включених до десятків багатосторонніх екологічних договорів [31, р. 294–297]. Щоб прискорити ефективну реалізацію Принципу 10, Рада керуючих Програми ООН з навколишнього середовища ухвалила у 2010 р. добровільний набір керівних принципів для розробки

національного законодавства щодо доступу до інформації, участі громадськості та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Ці керівні принципи спрямовані на те, щоб надати керівництво урядам, зокрема в країнах, що розвиваються, щодо мінімальних стандартів щодо трьох компонентів участі громадськості, включених до Декларації Ріо.

Принцип участі громадськості також є наріжним каменем багатостороннього кліматичного режиму. Цей принцип закріплено в статті 6 Рамкової конвенції ООН із зміни клімату (далі – РКЗК), яка зобов'язує держави-учасниці заохочувати та сприяти доступу громадськості до інформації та участі громадськості на національному, субнаціональному та регіональному рівнях. Крім того, РКЗК також зобов'язує держави-учасниці заохочувати найширшу участь у кліматичних переговорах самим, включно з неурядовими організаціями [10]. Так, на основі цих положень у 2014 р. відбувся офіційний діалог, який охоплював доступ до інформації, участь громадськості та обізнаність громадськості. Цей діалог підкреслив вирішальний характер участі громадськості для формування інформованої кліматичної політики, рішучого прийняття політики та підтримки заходів із її впровадження. Однак у ньому також підкреслюється, що ефективна участь громадськості в управлінні кліматом є складною за своєю природою та вимагає зміцнення спроможності як урядів, так і громадянського суспільства [13], а також є важливою ознакою екологічної держави [21; 33].

Не дивлячись на це, як у системах управління кліматом, так і в науковій літературі нині існує консенсус щодо того, що адаптація до зміни клімату має залучати багатьох учасників із державного і приватного секторів та громадянського суспільства [22]. Ця точка зору є частиною переходу від розгляду державної політики як модерністської, технічної та керованої виключно державою діяльності [19, р. 223–243] до розуміння державної політики як такої, що відбувається через складні мережі та переговори, через багаторівневі структури управління, аж до структур громадянського суспільства та зацікавлених суб'єктів господарювання.

Очікується, що ця зміна у формуванні державної політики призведе до прийнятних на місцевому рівні дій і, таким чином, підвищить ефективність політики [17, р. 677–690]. Ця більш широка участь недержавних акторів також має потенціал для підвищення демократичної легітимності кліматичного врядування [16, р. 467–798]. Зростає визнання того, що як державні, так і приватні суб'єкти включені в існуючі мережі правил, ресурсів та ієрархій, які формують їхні дії та результати політики. Утім, те, як розподіляються ролі та обов'язки між державною та приватною сферами та на багатьох рівнях управління, залежить не лише від адміні-

стративних традицій [19, р. 223–243], правових норм та існуючих адміністративних структур, а й від ширшого набору нормативних документів, традицій і звичаїв [24, р. 930–952].

Крім того, зміни в моделях управління, які передбачають, що недержавні організації відіграють як формальну, так і неформальну роль у державній політиці, порушують питання про те, як переслідуються суспільні інтереси в цих обставинах. Зростає визнання того, що управління зміною клімату є гібридною формою кліматичної політики, яка поєднує державну владу та приватну ініціативу в такому управлінні [18, р. 625–627].

При цьому питання про те, чи сприяють «гібридні» форми урядуванню, тобто методи, за допомогою яких регулюються питання для покращення кліматичних результатів, залишається невирішеним. Попри це, сфера кліматичної політики постає як принципово децентралізована та децентрована, фрагментована між державними та недержавними суб'єктами. У ній за участю багатьох учасників створюється через безліч коаліцій громадянського суспільства, альянсів і мереж, сталих чи тимчасових структур, які часто стосуються як локальних дій, так і прямого формування офіційної політики [26, р. 365–387].

З огляду на тісну залежність господарської активності багатьох недержавних акторів від кліматичної політики, участь у її формуванні та реалізації здебільшого беруть ті недержавні суб'єкти, які провадять комерційну діяльність у тій чи іншій сфері економіки (енергетика, сільське господарство, видобуток корисних копалин, меліорація тощо). Характерно, що впливові міжнародні транснаціональні корпорації часто беруть участь разом із державою як учасники міжнародних переговорів щодо зміни клімату, будучи визнаними важливим компонентом ефективного врядування [29, р. 707–718]. Вони також беруть участь як ключові агенти у впровадженні, моніторингу та оцінці політики щодо зміни клімату [27, р. 816–825].

Зрештою, основною метою корпорації є максимізація прибутку та «акціонерної вартості» [15; 28; 32]. Із цієї метою вжиття заходів щодо вирішення проблеми зміни клімату все більше розуміється як власний бізнес-інтерес компаній. Знижуючи продуктивність сільського господарства, порушуючи логістику та ланцюги поставок, завдаючи шкоди інфраструктурі, зміна клімату ставить під загрозу доступні та надійні джерела постачання енергії та природних ресурсів та їх розподіл, інші види господарської діяльності, що є критично важливим для функціонування бізнесу.

Часто критично ставлять під сумнів, до якої міри екологічні стандарти можуть бути включені в правила торгівлі та виробництва в рамках капіталістичної системи, але можливості та наслідки,

які виникають внаслідок впливу зміни клімату на створення вартості в рамках поточної економічної системи, легко відкидаються. ТНК часто розглядаються виключно як машини, що шукають прибутку та які не мають стимулів стримувати свій внесок у зміну клімату [30, р. 71], тоді як скорочення викидів, досягнуті економічно вигідними засобами, у кращому випадку вважаються незначними.

Тим не менше, це не обов'язково так. Американські вчені М.Р. Ванденберг і Дж.М. Гілліган [15, р. 206] у своєму дослідженні корпоративних кліматичних дій довели, що існують можливості досягти кількох сотень мільйонів тон скорочення викидів, навіть якщо фірми вживають лише економічно вигідних заходів для підвищення ефективності та скорочення викидів. Відповідно, інвестори, які володіють активами на суму понад 100 трильйонів доларів США, змушували великі корпорації зменшувати свій вуглецевий слід і розкривати інформацію через неурядові організації, досягаючи скорочення викидів на суму, що дорівнює загальним річним викидам Італії [15, р. 202]. Крім того, у 2018 р. консорціум із 288 інституційних інвесторів із активами в 26 трильйонів доларів США звернувся до урядів країн Великої сімки з проханням швидко припинити використання субсидій на вугілля та викопне паливо і встановити значну ціну на викиди вуглецю та інших парникових газів [20, р. 181]. Критики також ставили під сумнів прозорість ініціатив щодо розкриття інформації, стверджуючи, що небагато корпорацій готові відкрити свої операції стороннім особам у достатній мірі для перевірки розкриття інформації, що робить звіти ненадійними [30; 36].

В Україні процес утвердження правових засад участі громадськості у формуванні та реалізації кліматичної політики йде доволі повільно. З одного боку, йдеться про імплементацію положень Орхуської конвенції [25], а, з другого боку, йдеться про ухвалення змін до національного законодавства. Так, закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» [7], «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [5] та «Про оцінку впливу на довкілля» [8] закріпили доволі розлогу, хоч і внутрішньо суперечливу та фрагментарну правову базу для участі громадськості у формуванні планів, програм та конкретних заходів, які можуть суттєво вплинути на кліматичну політику. Поряд із законами, на підзаконному рівні правового регулювання в цій сфері діють постанови Кабінету Міністрів України № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [3] та № 771 «Про Порядок залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на довкілля» [9] та Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища №16834 «Про затвер-

дження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» [4] для реалізації відповідних положень Закону України «Про охорону навколишнього середовища». Як видно, окремого спеціалізованого акту в цій сфері наразі не ухвалено, що відтворює традицію розгляду кліматичної політики як складової екологічної політики держави.

Певною мірою цей же курс продовжений і в нормах нещодавно ухваленого Закону України «Про основні засади державної кліматичної політики» від 08.10.2024 р. [6]. Відповідно до його положень у сфері зміни клімату секторальні програмні документи розробляються з урахуванням результатів наукових досліджень та із залученням експертних організацій та громадськості (частина третя статті 12); заходи щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї, що включаються до регіональних та місцевих стратегій розвитку, розробляються з із залученням експертних організацій та громадськості відповідно до методичних рекомендацій, затверджених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища (частина четверта статті 14); обов'язок органів публічної влади забезпечувати інформування громадськості та її участь у розробленні політик та заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї, передбачених цим Законом (частина перша статті 22); право громадськості у процесі обговорення подавати будь-які зауваження та/або пропозиції щодо зміни клімату без необхідності їх обґрунтування, що зумовлює публічні відповіді щодо врахування чи відхилення письмових пропозицій (частини друга-третья статті 22) [6]. Проте процедурні аспекти реалізації зазначених приписів залишилися поза сферою регулювання цього Закону, що змушує чекати їх розкриття на підзаконному рівні, що навряд чи можна визнати оптимальним підходом. Подолати упередження та стереотипи у сфері розширення формату участі громадськості у виробленні та здійсненні кліматичної політики держави лише законодавчими кроками навряд чи вдасться. Вочевидь, ситуація буде змінена із суттєвою активізацією громадської активності у кліматичній сфері, що пов'язується експертним середовищем переважно з повоєнним відродженням України.

Висновки. Громадяни та їх об'єднання в різних країнах стали активніше висловлювати свої занепокоєння щодо дій або, радше, бездіяльності держав щодо кліматичних цілей, скорочення викидів вуглецю та субсидій на викопне паливо. При цьому форми вираження цих думок стають дедалі більш організованішими, упорядкованішими та системнішими. Використання «колективного розуму» для обговорення кліматич-

ної проблеми може допомогти вийти з глухого кута, збираючи людей з протилежними поглядами, цінностями та вподобаннями і надаючи їм інструменти, які допомагають визначити спільні пріоритети для дій усупереч імовірним політичним розбіжностям.

Завдяки міжнародним угодам, таким, як Паризька угода, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату та Орхуська конвенція, держави погодилися заохочувати та розширювати участь громадськості для інформування щодо при-

йняття кліматично значимих рішень. Тут організації громадянського суспільства, активісти та рухи за кліматичну справедливість відіграють важливу роль у глобальному управлінні кліматом, інформуючи широку громадськість та представляючи маргіналізовані та вразливі верстви населення. Іншими словами, громадянське суспільство з'єднує переговорні процеси з більш широким загалом, більшою мірою зосереджуючись на соціально справедливих і демократичних результатах.

Список використаних джерел:

1. Інформаційна довідка щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної кліматичної політики в державах-членах ЄС. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33073.pdf>.
2. Краснова Ю. Проблеми забезпечення права на екологічну безпеку в національних судах України та шляхи їх вирішення. *Міжнародний судовий форум: «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» (м. Київ, 7 листопада 2019 року): Збірник матеріалів*. Київ: Б.м., 2019. 192 с. С. 55–61.
3. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>.
4. Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18.12.2003 р. № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04#Text>.
5. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 року № 1160-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 9. Ст. 79.
6. Про основні засади державної кліматичної політики: Закон України від 08.10.2024 р. № 3991-IX. URL: <http://www.golos.com.ua/documents/z-3991-ix.pdf>.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
8. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 року. № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 315.
9. Про Порядок залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на довкілля: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.06.2011 р. N 771. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-2011-%D0%BF#Text>.
10. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: ратифіковано Законом N 435/96-ВР від 29.10.96 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 50. Ст. 277.
11. Stansbury J., Irvin R.A. Citizen participation in decision making: is it worth the effort? *Public Administration Review*. 2004. Vol. 64. P. 55–65.
12. Rio Declaration on Environment and Development, found in Report of the UN Conference on Environment and Development (UN Doc. A/CONF.151/26/Rev.1 (Vol. I), 14 June 1992). URL: https://www.iau-hesd.net/sites/default/files/documents/rio_e.pdf.
13. Summary Report on the 2nd Dialogue on Article 6 of the Convention (UN Doc. FCCC/SBI/2014/15, 15 September 2014). URL: <https://unfccc.int/resource/docs/2014/sbi/eng/15.pdf>.
14. The Future We Want (UNGA Resolution A/RES/66/288, 11 September 2012). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_66_288.pdf.
15. Vandenbergh M. P. and Gilligan J. M. *Beyond Politics. The Private Governance Response to Climate Change*. Cambridge, New York, Melbourne, New Delhi: Cambridge University Press, 2017. 467 p.
16. Bäckstrand, K. 'Democratizing Global Governance? Stakeholder Democracy at the World Summit for Sustainable Development. *European Journal of International Relations*. 2006. Vol. 12(4). P. 467–98.
17. Rootes C., Zito A., Barry J. Climate Change, National Politics and Grassroots Action. *Environmental Politics*. 2012. Vol. 21(5). P. 677–690.
18. Baker, S., Ayala-Orozco, B. & García-Frapolli, E. (2020), 'Hybrid, Public and Private Environmental Governance: The Case of Sustainable Coastal Zone Management in Quintana Roo, Mexico. *The International Journal of Sustainable Development and World Ecology*. 2020. Vol. 27(7). P. 625–627.
19. Baker S., Chapin F.S. Going beyond "it depends:" the role of context in shaping participation in natural resource management. *Ecology and Society*. 2018. Volume. 23. Issue 1. <https://par.nsf.gov/servlets/purl/10085156.21>.
20. Gillian J. Carrots and Sticks in Private Climate Governance. *Texas A&M Law Review*. 2018. Vol. 6. P. 179–198.
21. V. Kostytsky, Sociological and Legal problems of formation of Ecological state. – «Problems of Environmental Law Theory : collective monograph» / V. Kostytsky, A.P. Getman, H.V. Anisimova, Y.A. Getman, etc. ; edited by Prof. V. Kostytsky//. – Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2020. 112 p.

22. IPCC. 'Summary for Policymakers', in O. Edenhofer et al. (eds) *Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (Cambridge, Cambridge University Press). URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/ipcc_wg3_ar5_summary-for-policymakers.pdf.
23. Johannesburg Declaration on Sustainable Development, in: Report of the World Summit on Sustainable Development (UN Doc. A/CONF.199/20, 4 September 2002). URL: https://unhabitat.org/sites/default/files/2014/07/A_CONF.199_20-Johannesburg-Declaration-on-Sustainable-Development-2002.pdf.
24. Klein J. & Juhola. S. The Influence of Administrative Traditions and Governance on Private Involvement in Urban Climate Change Adaptation. *Review of Policy Research*. 2018, Vol. 35(6). P. 930–952.
25. Convention on access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters done at Aarhus, Denmark, on 25 June 1998). URL: <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>.
26. Newell P., Pattberg P., Schroeder H. Multiactor Governance and the Environment. *Annual Review of Environment and Resources*. 2012. Vol. 37. P. 365–387.
27. Haris S.M., Mustafa F.B., Raja Ariffin R.N. Systematic Literature Review of Climate Change Governance Activities of Environmental Nongovernmental Organizations in Southeast Asia. *Environmental Management*. 2020. Vol. 66. P. 816–25.
28. Cogan D. G. Corporate governance and Climate Change: Making the Connection. Boston: Ceres, 2006. 300 p.
29. Banks, N., Hulme, D. & Edwards, M. NGOs, States, and Donors Revisited: Still Too Close for Comfort?. *World Development*. 2015. Vol. 66. P. 707–718.
30. Reyes O. Climate Change Inc.: How TNCs Are Managing Risk and Preparing to Profit in a World of Runaway Climate Change. In: Buxton, N. and Hayes, B. (eds.). *The Secure and the Dispossessed: How the Military and Corporations are Shaping a Climate-Changed World*. London: Pluto Press, 2015. P. 63–86.
31. Ebbesson J. Principle 10: Public Participation. in: J.E. Viñuales (ed.). *The Rio Declaration on Environment and Development: A Commentary*. Oxford University Press, 2015. P. 287–310.
32. Pulver S. Corporate responses. In: Dryzek, J., Norgaard, R., and Schlosberg, D. (eds.). *The Oxford Handbook of Climate Change and Society*. New York: Oxford University Press, 2011. P. 581–593.
33. Костицький В.В. Забезпечення екологічної безпеки чи забезпечення сприятливого довкілля: теоретико-правове обґрунтування призначення сучасної екологічної держави. / Костицький В.В. // Екологічне право, 2020, № 2, С. 29–33. (Фахове видання. Index Copernicus).
34. EPA. Public Participation Guide: Introduction to Public Participation (2021). URL: <https://www.epa.gov/international-cooperation/public-participation-guide-introduction-public-participation>.
35. European Urban Knowledge Network What is Public Participation? (2021) URL: <https://www.eukn.eu/policy-labs/policy-lab-for-cy-public-participation-in-the-development-process/general-introduction/what-is-public-participation/>.
36. Foster J. B. *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. New York: Monthly Review Press, 2000. 310 p.

Бондар Н. А.,

доктор філософії зі спеціальності 081 «Право», доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-8036-9083

Гримайло М. О.,

асистент кафедри геодезії та землеустрою
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0008-3406-739X

Гапонов Р. Р.,

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0000-6214-0592

ПРАВО НА ОСВІТУ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

THE RIGHT TO EDUCATION IN THE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS: CERTAIN ASPECTS

У статті автори досліджують право на освіту в системі прав людини, генезу права на освіту. Автори розглядають право на освіту, як суб'єктивне та комплексне право, яке належить до соціальних, економічних, культурних та інформаційних прав людини «другого покоління», тобто, воно було ідентифіковане та сформоване пізніше за право на життя, право на гідність особи чи право на свободу та особисту недоторканність, хоча становлення права на освіту пройшло кілька етапів, які обумовлені змінами в суспільстві, політиці та економіці.

Культурний аспект права на освіту полягає в тому, що культурні права гарантують духовний розвиток людини, допомагають кожному індивіду стати корисним учасником політичного, духовного, соціального й культурного прогресу. Соціальний аспект полягає в питанні про платність або безоплатність його отримання, в наданні державою соціальних гарантій його отримання. Економічний аспект – у тому, що його реалізація є найважливішим чинником науково-технічного й економічного зростання держави, яке може бути забезпечене лише високоосвіченими громадянами. Інформаційний аспект стосується доступу до інформації, яка необхідна для реалізації цього права.

Окрім того, стаття також висвітлює генезу права на освіту. Право на освіту має довгу історію та починає формуватися в стародавніх цивілізаціях. На цьому етапі термін «право на освіту» не вживалося, а освіта ототожнювалася з вихованням, проте у працях філософів спостерігаємо потребу в знаннях та самовдосконаленні. В Середньовіччі освіта мала релігійне забарвлення, а освіта та культура розумілися взаємопов'язаними поняттями. Період Просвітництва в Європі (XVII–XVIII століття) став переломним моментом у розвитку ідеї права на освіту. Значний внесок у розвиток теорії прав і свобод людини зробили відомі філософи, такі як Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Вольтер, Д. Дідро, які виступали за доступність освіти для всіх, незалежно від соціального статусу. Освіта почала розглядатися як засіб підвищення рівня знань, моральності та громадянської відповідальності, а мета освіти – це виховання вільної людини. XIX століття характеризується поширенням ідеї рівного доступу до освіти для всіх громадян, незалежно від статі, раси або соціального статусу. XX століття стало періодом міжнародного визнання права на освіту як фундаментального права людини.

Ключові слова: права людини, культурні права людини, соціальні права людини, економічні права людини, інформаційні права людини, генеза права на освіту, Цілі сталого розвитку.

Article deals with the right to education in the system of human rights, the genesis of the right to education. The authors consider the right to education as a subjective and complex right, which belongs to the social, economic, cultural and informational rights of “second generation”. That means, it was identified and formed later than the right to life, the right to person dignity, or the right to freedom and inviolability of the person, although the formation of the right to education has gone through several stages, which are caused by changes in society, politics and the economy.

The cultural aspect of the right to education is that cultural rights guarantee the spiritual development of a person, help each individual to become a useful participant in political, spiritual, social and cultural progress. The social aspect consists in the question of whether it is paid or free of charge, in the state's provision of social guarantees for its receipt. The economic aspect is that its implementation is the most important factor in the scientific, technical and economic growth of the state, which can only be ensured by highly educated citizens. The informational aspect refers to access to information that is necessary for the implementation of the right.

In addition, the article also highlights the genesis of the right to education. The right to education has a long history and begins to take shape in ancient civilizations. At this stage, the term "right to education" was not used, and education was equated with upbringing, however, in the works of philosophers, we observe the need for knowledge and self-improvement. In the Middle Ages, education had a religious colour, and education and culture were understood as interconnected concepts. The Enlightenment period in Europe (XVII–XVIII centuries) was a turning point in the development of the idea of the right to education. Famous philosophers made a significant contribution to the development of the theory of human rights and freedoms. J. J. Rousseau, J. Locke, Voltaire, D. Diderot were among them. They advocated the availability of education for everyone, regardless of social status. Education began to be considered as a means of increasing the level of knowledge, morality and civil responsibility. The goal of education was the education of a free person. The 19th century was characterized by the spread of the idea of equal access to education for all citizens, regardless of gender, race or social status. The 20th century became the period of international recognition of the right to education as a fundamental human right.

Key words: *human rights, cultural human rights, social human rights, economic human rights, informational human rights, genesis of the right to education, Sustainable Development Goals.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільного розвитку питання освіти набувають особливого значення для всіх країн. Разом з тим, повномасштабне вторгнення країни-агресора на територію України призвело до неможливості реалізації повною мірою права на освіту. Значущість і важливість освіти для держави й усього суспільства в цілому виявляється в тому, що освіта розвиває потенціал, який дозволяє суспільству та державі рухатися вперед, прогресувати, вдосконалюватися в різних сферах. Освіта постає фундаментом і гарантією прогресу суспільства в цілому та кожного індивіда зокрема. В умовах глобалізації суспільних відносин роль освіти в житті соціуму та людини постійно зростає. Право на освіту за своїм змістом є складовою частиною всебічного розвитку людини, який своєю чергою стає на сьогодні не лише вищою метою кожної особистості, а й основним елементом становлення і формування нового порядку у громадянському суспільстві та правовій державі. У зв'язку із цим вивчення питань прав людини, в тому числі права на освіту, є важливим завданням як у теоретичному, так й у практичному значенні.

Мета полягає у проведенні правового аналізу права на освіту в системі прав людини та визначення його місця в цій системі, а також дослідження генези права на освіту.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до аналізу права на освіту, його поняття та значення, варто зазначити, що історично право на освіту було привілеєм, користуватися яким міг далеко не кожний.

Як відомо, освіта (англ. – "education"; нім. – "bildung"; грецьк. – "paideia") – є суспільний процес (діяльність, інституція) розвитку і саморозвитку особистості, пов'язаний з оволодінням соціально значущим досвідом [1, с. 8].

Право на освіту – одне з соціально-економічних, а також культурних прав людини «другого покоління», тобто, воно було ідентифіковане та сформоване пізніше за право на життя, право на гідність особи чи право на свободу та особисту недоторканність, хоча становлення права на освіту пройшло кілька етапів, які обумовлені змінами в суспільстві, політиці та економіці.

Право на освіту має довгу історію та починає формуватися в стародавніх цивілізаціях. Так, до прикладу, в Стародавній Греції та Стародавньому Римі освіта була привілеєм еліт. Платон і Аристотель приділяли неабияку увагу роздумам про «ідеальну державу», а їх праці були пронизані державоцентристським мисленням. Зокрема, у своїй праці «Політика», Аристотель запропонував ідею закону як чинника регулювання освіти та переконливо обґрунтував необхідність її законодавчого регулювання [2, с. 231]. Погоджуємося з думкою О. Мельничук, яка зазначає, що в працях філософів античності ще не вживалося поняття «право на освіту», та власне, й сам термін «освіта» (розумівся як «виховання»), проте заслуга мислителів полягає в тому, що вони заклали фундамент природного праворозуміння, утвердили положення про необхідність пізнання людиною суспільних явищ та свідомого впливу на них, потребу володіння певною сумою знань та постійного самовдосконалення [3, с. 10].

В Середньовіччі освіта мала релігійний контекст. В цей період високого рівня досягла шкільна освіта та формується університетська освіта в таких країнах Італія, Франція та Англія, а трохи пізніше в Чехії, Польщі, Австрії, Німеччині. «З погляду філософії» – як зазначають В. Андрущенко та І. Передборська щодо середньовічної освіти – «освіта (і виховання) є трансформацією «духу епохи» у структуру свідомо-

сті, світогляд, духовний світ, культуру і загальне ество особистості. Трансформований засобами освіти «дух епохи» стає її (особистості) стрижневою підвалиною, визначає співрозмірність (або неспіврозмірність) людини з її добою. Через освіту (культуру, виховання) цей дух визначає суспільно вагомі параметри особистості» [1, с. 10]. Освіта та культура розумілися якщо не тотожними, то взаємопов'язаними поняттями.

Період Просвітництва в Європі (XVII–XVIII століття) став переломним моментом у розвитку ідеї права на освіту. Значний внесок у розвиток теорії прав і свобод людини зробили відомі філософи, такі як Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Вольтер, Д. Дідро, які виступали за доступність освіти для всіх, незалежно від соціального статусу. Наприклад, дослідження поглядів Дж. Локка у контексті права на освіту, дозволяє виділити декілька основоположних тез щодо реалізації зазначеного права – обов'язковою умовою фізичного, розумового та морального вдосконалення є активність самого суб'єкта виховання; знання та здібності не вродженні, вони розвиваються шляхом набуття досвіду та виховання, ними рухають інтереси; необхідність гуманного ставлення до дитини, визнання її індивідуальності та свободи дій тощо [3, с. 22–23]. Освіта почала розглядатися як засіб підвищення рівня знань, моральності та громадянської відповідальності, а мета освіти – це виховання вільної людини.

У XIX столітті багато європейських країн, зокрема Німеччина, Франція, Великобританія, започаткували національні системи освіти. Освіта стала обов'язковою і безкоштовною на початковому рівні. Цей період також характеризується поширенням ідеї рівного доступу до освіти для всіх громадян, незалежно від статі, раси або соціального статусу. В науковій літературі існує думка, що першою країною, яка закріпила право на освіту на конституційному рівні стала Мексика. Так, статтею 3 Конституції Мексиканських Сполучених Штатів 1917 року закріплюється право на отримання освіти, якість якої гарантується державою. Дошкільна, початкова та середня освіта є базовою та вся освіта, яку надає держава, є безкоштовною [4].

XX століття стало періодом міжнародного визнання права на освіту як фундаментального права людини. Після Другої світової війни було прийнято низку міжнародних документів, які закріпили право на освіту. Право на освіту стає одним із фундаментальних прав людини, яке закріплене в різних міжнародних та національних правових актах. Це право забезпечує доступ кожній людині до отримання знань, розвитку навичок і культурного збагачення. Відповідно статті 26 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право на освіту, яка повинна бути безкоштовною, принаймні на початковому рівні, а вища освіта повинна бути доступною для всіх на основі здібностей кожного [5].

Відповідно до статей 13 та 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права право на освіту визнається за кожною людиною, незалежно від її статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, стану здоров'я та інших обставин. Це право забезпечується: розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти; відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей та інтересів громадянина; різними формами навчання – очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем. Вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки встановлюються державними стандартами освіти. Вони є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня громадян незалежно від форм одержання освіти [6].

Як зазначає Л. Заболотна, право на освіту визнається сучасним міжнародним правом як невід'ємна складова права на освіту, закріпленого в універсальних та регіональних угодах з прав людини. Формалізація змісту вищої освіти як предмету такого права здійснюється у спеціалізованих універсальних та регіональних договірних актах з питань освітньої співпраці [7].

Також, право на освіту закріплене у статтях 28 і 29 Конвенції про права дитини, у статті 2 Першого протоколу Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у статті 17 Переглянутої Європейської соціальної хартії.

З метою закріплення права на освіту та забезпечення його здійснення, статтею 53 Конституції України передбачено, що кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої й післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства [8].

У 2015 році Організацією Об'єднаних Націй були ухвалені 17 Цілей сталого розвитку «як універсальний заклик до дій щодо скорочення бідності, захисту планети та забезпечення того, щоб до 2030 року усі люди жили в мирі й достатку»

[9]. З метою забезпечення національних інтересів України, у 2019 році Президентом України був підписаний відповідний Указ [10]. Саме 4 Ціль передбачає забезпечення всеохоплюючої й справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх, яка має завдання забезпечити доступність освіти, підвищити якість освіти у взаємозв'язку з наукою, ліквідувати гендерні та матеріальні розбіжності, забезпечити можливість навчання впродовж усього життя. Всі ці завдання направлені на розроблення механізму реалізації права на освіту у сучасному світі.

На міжнаціональному рівні освіта має вирішальне значення для подолання бідності, вирівнювання можливостей праці та сприяння більшій гендерній рівності та добробуту нових поколінь. Це також забезпечує основу для створення майбутніх людських ресурсів. Дійсно, виходячи з підходу, що ґрунтується на реалізації права на освіту, освіта відіграє ключову роль у вихованні справедливого ставлення та поваги до інших зміцнюючи демократичні принципи.

Говорячи про правову природу права на освіту та його значення, варто звернути увагу на те, що в аспекті забезпечення права людини на освіту виражаються та поєднуються як приватні, так і публічні інтереси. І таке сполучення інтересів, як зазначає О. Мельник [11], є явищем законнимірним. Перш за все, це пояснюється цінністю самої освіти як для окремої людини, так і держави та суспільства загалом. Так, конкретна людина зацікавлена в реалізації права на освіту, бо вона забезпечує формування її як культурної особистості. Здійснюючи право на освіту, особа залучається до навчально-виховного процесу, оволодіває систематизованими знаннями, вміннями та навичками. Все це сприяє розвитку особистості загалом, оскільки у процесі освіти в неї розвиваються мова, емоції, почуття, мислення, формується певний світогляд, культура поведінки, естетичні смаки тощо. Через освіту особа залучається до досягнень мистецтва, науки, техніки, засвоює правила поведінки в суспільстві, розвиває свої здібності й набуває здатностей реалізувати їх у певній сфері суспільного життя. За допомоги освіти відбувається процес становлення особистості як суспільної істоти, здійснюється її соціалізація, тобто «процес і результат засвоєння й активного відтворення людиною соціально-культурного досвіду (знань, цінностей, норм, традицій) на основі її діяльності, спілкування і відносин» [12, с. 834]. Під час цього процесу людина збагачує свій соціальний досвід та реалізує соціальні зв'язки. Отже, кожен зацікавлений у здобутті певної освіти, бо це гарантує духовний, культурний розвиток, набуття професійних знань, умінь і навичок, можливість їх реалізації у майбутньому, зрештою, сприяє задоволенню потреби повноцінних, гідних умов життя.

З іншого боку, у забезпеченні якісної освіти виражається інтерес усього суспільства, бо, як зазначено вище, вона є способом соціалізації особистості, а цей процес – двосторонній. Освіта виконує специфічну, тільки їй властиву функцію – передає культурні надбання людства, духовні цінності, норми, традиції від покоління до покоління, дає змогу виявити й розвинути здібності кожного з тим, щоб використати їх на користь людства загалом. Окрім того, наявність права на безкоштовну освіту гарантує можливість сформувати загальні та спеціальні компетентності та здобути результати навчання навіть соціально незахищеним верствам населення та дозволяє здійснити виховний вплив на соціально неадаптовану молодь, забезпечити соціальну реабілітацію осіб, які потрапили у складні життєві ситуації, в чому й виражається суспільний інтерес у цілому.

З іншого боку, в гарантуванні права на освіту кожному зацікавлена й держава, оскільки саме освіта створює кваліфікований трудовий потенціал, забезпечує підготовку професійних спеціалістів, здатних ефективно здійснювати управління державними справами та виконувати її завдання. Ефективне функціонування системи освіти в державі сприяє зменшенню безробіття (учні, студенти належать до категорії зайнятого населення), забезпеченню життєдіяльності державних інституцій, національної безпеки, розбудові соціальної держави та утвердженню стабільності в суспільстві [11].

Зауважимо, що правомірність твердження про органічне сполучення інтересів у забезпеченні права людини на освіту доводить аналіз національного законодавства, а також міжнародних норм у сфері освіти, в яких виражається цінність власне самої освіти як соціокультурного явища та відображається усвідомлена потреба в її функціонуванні. Зокрема, у преамбулі Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII прямо вказано, що метою є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [13]. У Національній доктрині розвитку освіти, що була затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року також йде мова про те, що освіта – основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є визначальним чинником

політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства. Освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені [14]. Відображення правомірності зазначеної тези також знаходимо у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), а саме створення таких умов, за яких народ України став би нацією, що постійно навчається враховуючи динамізм, притаманний сучасній цивілізації, зростання соціальної ролі особистості, гуманізацію та демократизацію суспільства, інтелектуалізацію праці, швидку зміну техніки й технологій в усьому світі [15].

Перш за все перед визначенням місця права на освіту в системі основних прав і свобод людини та громадянина необхідно визначитися щодо класифікації прав і свобод людини та громадянина. Так, під класифікацією розглядається система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо, сукупність підпорядкованих понять або об'єктів певної галузі знання, яка використовується як засіб для встановлення певних зв'язків між цими поняттями, класами об'єктів, а також проводиться для орієнтації серед багатоманітних понять або об'єктів [16]. Існують різні критерії класифікації прав і свобод людини. Як зазначають науковці, найбільш розповсюдженою та розробленою є класифікація прав і свобод людини на основі виділення найбільш важливих сфер суспільного життя, в яких виникають і реалізуються права і свободи людини та громадянина. Останні є певною системою, що має логічні підстави, відображає специфіку самих прав і свобод, тих сфер життєдіяльності людини й громадянина, яких вони стосуються. Класифікують п'ять груп прав людини: особисті, політичні, соціальні, економічні та культурні. Така класифікація закладена в основу універсальних (оонівських) стандартів прав людини [17, с. 464]. Питання класифікації прав людини не стоїть на місці й актуальності набуває виділення екологічних [18, с. 58] та інформаційних [19, с. 158] прав, зокрема і прийняттям концепції Цілей сталого розвитку.

При цьому, розглядаючи відповідну класифікацію прав людини, можна побачити відсутність єдиної думки щодо місця права на освіту в системі прав і свобод особистості. Однак, привертає увагу думка О. Кулініч про те, що межа, проведена між цими групами прав і свобод, є досить умовною, оскільки всі вони характеризують єдину, цілісну систему суспільних відносин, а більшість конкретних прав і свобод одночасно можуть бути віднесені до двох різних категорій прав [20, с. 139].

Однак, підкреслимо, що в різний час право на освіту належало до різних груп прав людини. Так, в радянський період нашої історії право на освіту належало до культурних прав людини, деякі науковці і на даний час продовжують відносити його до категорії культурних прав людини і громадянина [21].

На основі аналізу різних наукових позицій О. Кулініч зазначає, що переважна більшість учених відносить право на освіту до числа соціальних прав і свобод людини та громадянина. Це зумовлено тим, що на користь соціальної складової конституційного права на освіту говорить той факт, що рівень освіти багато в чому характеризує соціальний статус, ступінь соціалізації людини, а законодавчо закріплений і забезпечений рівень обов'язкової освіти – досягнення соціально-економічного розвитку суспільства [20, с. 137].

Привертає увагу думка Л. Вакарюк, яка визнає інформаційні права людини, як основні, фундаментальні можливості людини, що необхідні їй для нормального існування, розвитку та задоволення інформаційних потреб та становлять цілісний екзистенціальний феномен, який можна пізнати виключно крізь призму їхніх системних властивостей, що проявляється у наявності прав і свобод інформаційного характеру у різних сферах життєдіяльності суспільства [19, с. 158]. Таким чином, право на освіту, як частина цієї групи прав забезпечує рівний доступ до знань та є основою для реалізації цього права.

Зазначимо, що у дослідженні поділяється позиція науковців, відповідно до якої право на освіту має комплексний характер і поєднує ознаки як соціальних, так і культурних прав та включає економічну та інформаційну складову. Разом з тим: 1) культурний аспект права на освіту полягає в тому, що культурні права гарантують духовний розвиток людини, допомагають кожному індивіду стати корисним учасником політичного, духовного, соціального й культурного прогресу; 2) соціальний аспект полягає в питанні про платність або безоплатність його отримання, в наданні державою соціальних гарантій його отримання та 3) економічний аспект – у тому, що його реалізація є найважливішим чинником науково-технічного й економічного зростання держави, яке може бути забезпечене лише високоосвіченими громадянами. 4) інформаційний аспект стосується доступу до інформації, яка необхідна для реалізації цього права.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що генеза становлення права на освіту відображає складний процес соціальних, політичних і культурних змін. Сьогодні це право визнається на міжнародному рівні як один з основних інструментів забезпечення рівності, соціальної справедливості та сталого розвитку суспільства. Право на освіту займає ключове місце в системі

прав людини, оскільки воно є не лише самостійним правом, але й інструментом для реалізації інших прав. У міжнародному праві освіта визнається як одне з прав другого покоління, яке передбачає зобов'язання держави створювати умови для його реалізації.

Право на освіту пов'язане з такими правами, як право на свободу думки, совісті та релігії, право на свободу вираження поглядів, право на соціальний захист, право на доступ до інформації, а також право на рівний доступ до всіх рівнів освіти без дискримінації.

Право на освіту є не лише засобом особистісного розвитку, але й ключовим елементом у забезпеченні загальної рівності та соціальної справедливості. Право на освіту є основним правом людини, яке слід розглядати як правову можливість, визнану невід'ємною, загальною та рівною, яка необхідна для задоволення потреби особи у здобутті знань, формуванні умінь, навичок з метою гармонійного розвитку її та суспільства, що забезпечується державою, а також соціальним середовищем в цілому.

Список використаних джерел:

1. Філософія освіти: навчальний посібник. За заг. Редакцією В. Андрущенко, І. Передборської. Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова. 2009. 329 с.
2. Даценко Ю.О. Законодавче регулювання освіти: концепція Аристотеля. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2343/1/Y_Dacenko_konf_IS.pdf (дата звернення: 11.08.2024)
3. Мельничук О.Ф. Право людини на освіту: монографія. Вінниця: «Меркьюрі-Поділля», 2013. 440 с.
4. CONSTITUCIÓN POLÍTICA DE LOS ESTADOS UNIDOS MEXICANOS. Constitución publicada en el Diario Oficial de la Federación el 5 de febrero de 1917. URL: https://es.wikisource.org/wiki/Cap%C3%ADtulo_I_De_los_Derechos_Humanos_y_sus_Garant%C3%ADas (дата звернення: 11.08.2024)
5. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А(III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 11.08.2024)
6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. (1966). Міжнародний пакт ратифікований Указом Президента Верховної Ради УРСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
7. Заболотна Л.В. Генеза міжнародного правового забезпечення права на освіту. Правова позиція. 2022. № 4. С. 265–270. DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.50>
8. Конституція України. (1996). Відомості Верховної Ради України (ВВР). № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення : 12.08.2024)
9. Цілі сталого розвитку. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> (дата звернення : 12.08.2024)
10. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2023 року. Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення : 12.08.2024)
11. Мельник О. Публічний та приватний інтерес у контексті забезпечення права людини на освіту. Публічне право. 2011. № 1. С. 116–121
12. Енциклопедія освіти. За ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
13. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення : 12.08.2024)
14. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 17.08.2024)
15. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття): Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.08.2024)
16. УКРЛІТ.ORG. Публічний електронний словник української мови. URL: <http://ukrlit.org/slovyk/%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 17.08.2024)
17. Загальна теорія права: підручник. За заг. Ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
18. Кобринський В.Ю., Камінський А.І. Основні засади класифікації екологічних прав та обов'язків людини і громадянина. Право і суспільство. 2012. № 2. С. 54–58.
19. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття «інформаційні права людини». Підприємство, господарство і право. 2018. № 2. С. 155–159.
20. Кулініч О.О. Місце конституційного права на освіту в системі основних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2014. Випуск. 2. Том 1. С. 138–141.
21. Мацькевич М. М. Культурні права і свободи в системі прав і свобод людини і громадянина в Україні: історико-правовий аспект. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 11. С. 42–47.

Братко І. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного права, європейської
та євроатлантичної інтеграції
факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-8979-3232

Нашинець-Наумова А. Ю.,

доктор юридичних наук, професор, академік Академії АПН,
заступник декана з науково-методичної та навчальної роботи
факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-5811-7733

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

ENVIRONMENTAL PROTECTION MANAGEMENT SYSTEM IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL LAW

У статті розглядаються актуальні питання сучасної стандартизації в сфері захисту навколишнього середовища у контексті міжнародного екологічного права. Міжнародно-правове регулювання менеджменту організацій в сфері охорони навколишнього середовища на основі міжнародних екологічних стандартів в останні роки стає все більш актуальним, оскільки вирішує різноманітні завдання природокористування, пов'язані з державною екологічною політикою, а також партнерськими відносинами між підприємствами та урядами держав при вирішенні питань глобального сталого екологічного розвитку. У цій сфері міжнародної діяльності особливу роль відіграють міжнародні державні та недержавні організації. Правотворча діяльність неурядових організацій у сфері захисту навколишнього середовища охоплює широкий спектр регулювання суспільних відносин та заслуговує на ретельне вивчення. У статті також розглянуто юридичну природу міжнародних екологічних стандартів, їх ознаки та специфіку формування міжнародних екологічних стандартів у системі управління діяльністю організацій як інституту міжнародно-правового регулювання відносин. Проаналізовано діяльність міжнародних організацій-розробників міжнародних екологічних стандартів та систем управління діяльністю підприємств в сфері охорони навколишнього середовища.

Вирішення проблем, пов'язаних зі зміною клімату є викликом для всього людства. Процеси стандартизації у глобалізованому світі відіграють значну роль та давно вийшли за рамки окремих держав. Міжнародні екологічні стандарти застосовуються на міждержавному та національному рівнях та є основою комплексного підходу вирішення проблем захисту навколишнього середовища через встановлення технічних вимог та вдосконалення системи управління організаціями, які спонукають організації всіх форм власності впроваджувати ефективні екологічні програми відповідно до сучасних екологічних вимог та зменшення негативних наслідків їх діяльності на навколишнє середовище.

Говорячи про технічні аспекти застосування екологічних стандартів управління, слід підкреслити політичне значення систем державного управління у сфері захисту навколишнього середовища, націленого на більш сталий та стійкий розвиток міжнародного співтовариства, у якому економічний розвиток та підвищення добробуту збалансовано з піклуванням про соціальні аспекти навколишнього середовища та вирішення проблем зміни клімату.

Ключові слова: міжнародне екологічне право, міжнародний стандарт, міжнародний екологічний стандарт, стандартизація систем управління, екологічний менеджмент.

The article considers current issues of modern standardization in the field of environmental protection in the context of international environmental law. International legal regulation of the management of organizations in the field of environmental protection based on international environmental standards has become increasingly relevant in recent years, as it solves diverse environmental management tasks related to state environmental policy, as well as partnership relations between enterprises and governments of states in solving issues of global sustainable environmental development. In this area of international activity, international state and non-state organizations play a special role. The law-making activity of non-governmental organizations in the field of environmental protection covers a wide range of regulation of public relations and deserves

careful study. The article also considers the legal nature of international environmental standards, their features and the specifics of the formation of international environmental standards in the system of management of the activities of organizations as an institution of international legal regulation of relations. The activities of international organizations-developers of international environmental standards and systems of management of the activities of enterprises in the field of environmental protection are analyzed.

Solving the problems associated with climate change is a challenge for all of humanity. Standardization processes in the globalized world play a significant role and have long gone beyond the scope of individual states. International environmental standards are applied at the interstate and national levels and are the basis of an integrated approach to solving environmental protection problems through the establishment of technical requirements and improving the management system of organizations, which encourage organizations of all forms of ownership to implement effective environmental programs in accordance with modern environmental requirements and reduce the negative consequences of their activities on the environment.

Speaking about the technical aspects of the application of environmental management standards, it is necessary to emphasize the political importance of public administration systems in the field of environmental protection, aimed at a more sustainable and resilient development of the international community, in which economic development and increased well-being are balanced with concern for the social aspects of the environment and solving climate change problems.

Key words: *international environmental law, international management standard, international environmental standard, standardization of management systems, environmental management.*

Питання екологічного менеджменту організації у контексті охорони навколишнього середовища розглядали у своїх роботах вітчизняні та зарубіжні вчені. Зокрема, В. Андрейцев, Ю. Шемшученко, О. Шомпол, Т. Джерінг досліджували питання стандартизації та застосування міжнародних екологічних стандартів. Юридичну природу та місце міжнародних стандартів у класифікації норм міжнародного права розглядалися у роботах таких юристів-міжнародників як К. Сандровський, О. Київець. О. Тіунов.

Юридична енциклопедія визначає поняття стандарт (від англійського «Standart» – це норма, зразок) як різновид документу, що встановлює для загального і багаторазового застосування правила поведінки, загальні принципи або характеристики, які стосуються діяльності чи результатів такої діяльності, з метою досягнення оптимального ступеня впорядкованості у певній галузі [1, с. 614].

Міжнародні стандарти присутні у багатьох сферах правового регулювання. Зокрема, в рамках міжнародного-правового регулювання відносин можна виділити наступні види міжнародних стандартів:

– організаційно-технічні стандарти, що застосовуються як регламенти для виконання вимог та забезпечення технічних характеристик об'єкту відносин;

– правові стандарти, що визначають юридичні підходи до врегулювання відносин між суб'єктами права або формуванні правового режиму;

– стандарти управління, в тому числі стандарти екологічного менеджменту.

На національному рівні поняття стандарт розглядається як елемент системи правового регулювання сфери публічних відносин. Відповідно до Закону України «Про стандартизацію» від 05.06.2014 р. стандартом визначається нор-

мативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері [2].

Відповідно до п. 2 статті 5 Закону України «Про стандартизацію» до об'єктів стандартизації відносяться:

– матеріали, складники, обладнання, системи, їх сумісність;

– правила, процедури, функції, методи, діяльність чи її результати, включаючи продукцію, персонал, системи управління;

– вимоги до термінології, позначення, фасування, пакування, маркування, етикетування тощо [2].

Академік Ю. Шемшученко звертав увагу на важливість використання природних ресурсів з додержанням та виконанням вимог, норм та стандартів, визначених законодавством України, виділяючи стандарти як важливі компоненти нормотворення [3, с. 269–290].

Український вчений В. Андрійцев у своїй роботі «Екологічне право України» приділяв увагу дослідженню питань управління природо-користуванням і охорони навколишнього природного середовища, відзначаючи вирішальну роль держави та органів самоуправління у цих процесах [4, с. 35–36]. Застосування міжнародних стандартів як інструменту міжнародно-правового регулювання відносин підкреслює важливість досягнення результатів на основі імплементації нормативно-правових документів рекомендаційного характеру.

Український дослідник К. Сандровський підкреслював, що основною причиною появи таких актів є регулювання організаційно-технічних питань відповідно до специфіки діяльності міжнародних організацій. Професор К. Сан-

дровський зауважував, що технічні стандарти поступово стають універсальним правовим механізмом забезпечення виконання міждержавних зобов'язань [5, с. 55].

На думку юриста-міжнародника О. Київець слід розрізняти певні відмінності правових стандартів у контексті їх зародження та процесу розвитку та безпосереднього рівня їх застосування. Стандарти можуть формуватися як всередині держави (національні стандарти), так і на рівні міждержавного спілкування – регіональному або універсальному (міжнародні стандарти). Професорка О. Київець виділяє різні вектори руху правових стандартів. Так, деякі стандарти на рівні національної правової системи стають міжнародними, і навпаки [6, с. 405].

Українська дослідниця О.А. Шомпол розглядає процес застосування міжнародних стандартів у національному законодавстві України в сфері забезпечення екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та охорони життя і здоров'я людини одним із етапів адаптації законодавства України до законодавства ЄС, що має певні особливості. Так, О. Шомпол виділяє застосування наступних видів міжнародних екологічних стандартів: стандартів якості навколишнього середовища, екологічних стандартів продукції, стандартів технологічних процесів, що включають стандарти емісії забруднення навколишнього середовища, екологічні стандарти проектування промислових підприємств, екологічні стандарти експлуатації об'єктів [7, с. 97–98].

Український юрист-міжнародник О. Тіунов зазначає, що значна кількість міжнародних стандартів за рівнем своєї юридичної сили диспозитивні, що вказує на право держав при врегулюванні відносин замінювати їх, відмінити або вводити новий стандарт [8, с. 11].

На важливий зв'язок між міжнародними угодами у сфері захисту навколишнього середовища та стандартами вказує британський вчений Томас Джерінг. Дослідник пов'язує системи договорів, що застосовуються у якості основи захисту навколишнього середовища, для встановлення суттєвих правил та стандартів регулювання суспільних відносин через взаємодію з міжнародними організаціями, створеними для постійного спілкування та прийняття рішень [9, с. 468].

Зобов'язання держав у сфері захисту навколишнього середовища посилюються разом із зростанням наукових і технологічних знань про певну проблему та відображаються у відповідних стратегіях зменшення забруднення навколишнього середовища. У цій системі зобов'язань суб'єктів міжнародного права міжнародні екологічні стандарти забезпечують їх динамічне та добросовісне виконання. При цьому застосування системи міжнародних стандартів як взаємопов'язаних нормативних документів, що

встановлюють різноманітні вимоги та правила до об'єкту (об'єктів) правового регулювання дозволяє проводити уніфікацію правового регулювання відносин на міждержавному рівні.

Правотворчу діяльність міжнародних організацій у сфері стандартизації ми можемо умовно розділити на наступні взаємопов'язані напрямки:

- створення стандартів технічного характеру, спрямованих на впорядкування та уніфікацію діяльності установ в рамках окремих сфер відносин на національному та міждержавному рівні;

- створення стандартів поведінки (в тому числі стандарти системи управління), які встановлюють умови або вимоги щодо реалізації міжнародно-правових документів та норм-принципів міжнародного права.

- Відповідно до запропонованих напрямків правотворчої діяльності за критерієм юридичної сили можна виділити наступні види екологічних стандартів:

- екологічні стандарти, що містять обов'язкові вимоги та деталізують окремі положення законів та є основою для розробки технічних регламентів. Вони забезпечують нормативно-правове регулювання на рівні національного екологічного законодавства;

- екологічні стандарти, що є рекомендаційними і не містять обов'язкових норм, проте, сприяють покращенню роботи підприємств та організацій, дозволяють розширити їх іміджеві можливості.

При розробці міжнародних стандартів екологічного управління міжнародні неурядові організації спираються на зацікавленість установ та організацій в оцінюванні й поліпшенні екологічних характеристик їх діяльності, а також спрямованість організацій на створення умов ефективної комунікації з суспільством та вплив їх організації на навколишнє середовище. Міжнародні екологічні стандарти пропонують поліпшення екологічних характеристик діяльності установ та організацій шляхом:

- розробки та реалізації екологічної політики та екологічних програм модернізації;

- систематизованого та об'єктивного моніторингу параметрів діяльності всіх підрозділів організації;

- надання населенню екологічної інформації про підприємство та її діяльність у сфері захисту навколишнього середовища.

Особливу роль у розвитку та формуванні системи екологічного менеджменту відіграв Британський інститут стандартизації (Великобританія). Британський інститут стандартизації розробив стандартизовані рекомендації екологічного управління організаціями як пропозицію для застосування на добровільній основі. Британський стандарт BS 7750 (British Specification for Environmental Management Systems) 1992 року був першим екологічним стандартом системи

управління. Рекомендації цієї розробки базувались на прагненні створити ефективну систему управління екологічними аспектами будь-якої діяльності та проведення екологічного аудиту [10, с. 8]. Цей стандарт поклав початок розробки та впровадження міжнародних екологічних стандартів у сфері управління та моніторингу використання природних ресурсів підприємствами та організаціями. Вважається, що схема екологічного менеджменту і аудиту EMAS (Eco-Management and Audit Scheme), що була розроблена як уніфікована система для держав-членів Європейського Союзу в першій половині 1990-х рр., базувалась саме на британському стандарті BS 7750. На основі EMAS у 2009 році Європейським Союзом був прийнятий Регламент (ЄС) № 1221/2009 Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2009 року «Про добровільну участь організацій у схемі еко-менеджменту та аудиту» [11].

Екологічний стандарт EMAS Європейського Союзу має регіональний характер і діє по відношенню до країн-членів ЄС. EMAS сприймається учасниками відносин як схема управління, певний алгоритм дій, що допомагає організаціям самостійно та постійно покращувати свої показники у сфері захисту навколишнього середовища. Популяризація глобального механізму EMAS, оновленого у 2023 році, дає можливість організаціям будь-якої країни застосовувати інструкції та приклади ефективного використання цієї розробки для вдосконалення своєї діяльності на прикладах інших успішних організацій.

Екологічний стандарт EMAS має низку переваг, зокрема, підвищення продуктивності роботи організації, зниження експлуатаційних витрат за рахунок економії електроенергії та сировини, зменшення кількості відходів, конкурентні переваги на ринку товарів, робіт та послуг та покращення іміджу серед клієнтів тощо. Суттєвою перевагою є можливість приймати участь у міжнародних тендерах, що містять умови відповідності екологічним стандартам.

Наступним кроком у напрямку екологічної стандартизації сучасних систем управління організаціями стали дві важливі події, які виявили необхідність застосування міжнародних екологічних стандартів у сфері торгівлі та захисту навколишнього середовища, а саме: Уругвайський раунд переговорів в рамках Генеральної угоди з тарифів та торгівлі та Конференція ООН по довкіллю та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) В результаті Уругвайського раунду переговорів та Конференції ООН по довкіллю та розвитку у 1993 році було прийнято рішення про створення ISO (Міжнародної організації стандартизації), що на сьогодні має розгалужену структуру та займає провідну роль у вирішенні питань стандартизації та метрології у світі. ISO як неурядова організація користується консуль-

тативним статусом ООН і є найбільшою міжнародною організацією в галузі стандартизації з широкого кола питань. До складу цієї міжнародної неурядової організації входять 170 національних органів стандартизації, в тому числі і України [12].

ISO розроблено систему стандартизації управління організаціями на основі взаємопов'язаних стандартів серії ISO 14000. Серія стандартів 14000 встановлює вимоги до системи управління навколишнім середовищем на рівні держав, і при цьому цільовою групою стандартів управління є державні установи, організації, виробничі підприємства, бізнес-спільнота, які впливають на суспільне життя. У структурі ISO 14001 розробку міжнародних стандартів системи екологічного управління забезпечує технічний комітет ISO/TC 207 «Екологічне управління» [13].

Базовими принципами побудови системи управління виступає: державна екологічна політика, що відповідає конвенційним механізмам міжнародного екологічного права та передбачає планування на всіх рівнях соціальної взаємодії між учасниками відносин, встановлення цілей та створення програм для їх досягнення; реалізацію цих програм, моніторинг та перевірка реального стану дотримання організацією екологічних стандартів.

Вертикаль державного управління, запропонована у серії стандартів ISO 14000, відображає сучасну систему державного екологічного менеджменту [14]. ISO пропонує організаціям та державам низку взаємопов'язаних нормативно-правових актів у формі окремих стандартів, що забезпечують дієвість та шляхи досягнення позитивного результату на основі уніфікованих вимог до управління організацією та моніторингу її екологічної сфери діяльності. Дотримуючись екологічних стандартів управління організації можуть підвищити свою екологічну ефективність, зменшити викиди шкідливих речовин і, таким чином, вносити свій вклад у глобальні зусилля по боротьбі зі зміною клімату. Так, ДСТУ EN ISO 14006:2021 «Системи екологічного управління. Настанови щодо запровадження екологічного проектування» (EN ISO 14006:2020, IDT; ISO 14006:2020, IDT) на стадії розгортання організацією певної діяльності може застосовувати керівні настанови для систематизованого та структурованого підходу до процесу екологічного планування в рамках системи екологічного управління, які відповідають базовому стандарту ISO 14001. Це дозволяє уникнути зайвих та хибних кроків у поточній діяльності організації та отримати позитивні результати екологічної сталості.

Таким чином, прийняття екологічних стандартів у сфері управління значною мірою визначило подальші шляхи правового регулювання сталого екологічного розвитку держав, і на сьогодні

є дієвим міжнародно-правовим інструментом охорони навколишнього середовища та ефективного природокористування. Міжнародні екологічні стандарти та імплементація цих стандартів у національне екологічне право об'єднує спільні зусилля держав, міжнародних урядових та неурядових організацій у створенні комплексного підходу до охорони довкілля.

Міжнародні стандарти, прийняті у національне законодавство у якості нормативно-правового документу, значно спрощує їх застосування та сприяє розвитку нормативно-правового регулювання міжнародного співробітництва у багатьох сферах. Переваги застосування у міжнародних відносинах стандартів вказують на перспективу їх застосування як інструменту міжнародно-правового регулювання.

Завдяки міжнародним екологічним стандартам управління отримання бажаних результатів в питаннях екологічної безпеки та ефективного природокористування вирішуються на основі взаємовигідного співробітництва між учасниками правовідносин та створенні ефективної системи управління.

Застосування міжнародних екологічних стандартів усуває проблеми фрагментації міжнародного екологічного права, яка обумовлена наявністю окремих спеціальних режимів цієї

галузі права, оскільки міжнародний екологічний стандарт спрямований на уніфікацію правового регулювання, що дозволяє застосовувати однакові підходи до вирішення проблем забруднення довкілля та захисту навколишнього середовища.

В рамках країн Європейського Союзу активно діє схема екологічного менеджменту і аудиту EMAS, що підтримується Європейською комісією як стандарт екологічного менеджменту.

Стандарти серії ISO 14000 містять уніфіковані алгоритми управління у сфері екологічного менеджменту, що підкреслює системний підхід до розв'язання проблем охорони навколишнього середовища на рівні держав, організацій та підприємств. Застосування міжнародних екологічних стандартів управління ISO 14000 має низку суттєвих переваг і цим визначає зацікавленість держав та організацій у застосуванні міжнародних екологічних стандартів системи управління у їх діяльності.

Необхідно також зазначити, що і підприємства, що працюють за стандартом ISO 14000, і громадськість повинні ясно уявляти, що основні переваги пов'язані не з формальною сертифікацією, а з відкритою добровільною демонстрацією всім зацікавленим сторонам планів, організації та результатів діяльності у системі екологічного менеджменту.

Список використаних джерел:

1. Юридична енциклопедія. Т. 5: П–С / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) Юридичні і політичні науки 671 та ін. К.: Укр. енцикл., 2003. С. 614.
2. Про стандартизацію: Закон України від 05.06.2014 №1315-VII. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text> (дата звернення: 20.11.2024). назва з екрана.
3. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 4. Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев [та ін.]; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Х.: Право, 2013.
4. Андрійцев В.І. Екологічне право України: [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2009. 328 с.
5. Сандровський К.К. Міжнародне митне право. К: Товариство «Знання», КОО, 2009. 461 с.
6. Київець О.В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела / О.В. Київець. Кам'янець-Подільський: ПП «Видавництво «Оіюм», 2011. 480 с.
7. Шомпол О.А. Вдосконалення законодавства України про екологічну безпеку в контексті міжнародно-правових зобов'язань / Дисертація на здобуття наук. ступеня к.ю.н.; спеціальність 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право/ Шомпол Олена Анатоліївна/. КНУ ім. Тараса Шевченка. К.: 2013. 243 с.
8. Тіунов О. Правові стандарти як засіб регулювання міжнародних та внутрішньодержавних відносин / О. Тіунов // Право України. 2013. №2. С. 5–20.
9. Kiss A., Shelton D. International Environmental Law. Charter 20 Treaty-making and Treaty Evolution Thomas Gehring p. 469–496. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/40932507_International_Environmental_Law (дата звернення 24.11.2024)
10. Системи екологічного управління: сучасні тенденції та міжнародні стандарти: посібник / С.В. Берзіна, І.І. Ярьковська та ін. К: Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 134 с. (Бібліотека екологічних знань)
11. Регламент (ЄС) № 1221/2009 Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2009 року «Про добровільну участь організацій у схемі еко-менеджменту та аудиту» Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009R1221> (дата звернення 20.11.2024)
12. ISO: Global standard for trusted goods and services. Режим доступу: <https://www.iso.org/home.html> (дата звернення 20.11.2024)

13. ISO 14001:2015 (переглянуто та підтверджено у 2021 році) Режим доступу: <https://www.iso.org/standard/60857.html> (дата звернення 20.11.2024)

14. Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування: ДСТУ ISO 14001:2015 (ISO 14001:2015, IDT) Режим доступу: chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://quality.nuph.edu.ua/wp-content/uploads/2018/10/%D0%94%D0%A1%D0%A2%D0%A3-ISO_14001-2015-.pdf (дата звернення 20.11.2024)

Гусєва В. О.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики,
судової експертології та домедичної підготовки факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-8614-1573

Шарова-Аїдасєва О. О.,

аспірант відділу організації освітньо-наукової підготовки
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-1026-2330

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ СТОСОВНО ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

CRIMES CHARACTERISTICS COMMITTED AGAINST EMPLOYEE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES

У статті на підставі аналізу матеріалів слідчої та судової практики, узагальнення низки теоретичних розробок уперше сформульоване поняття злочинів, учинених проти працівників правоохоронних органів. У криміналістичному сенсі запропоновано під ними розуміти протиправні винні суспільно небезпечні діяння, що вчиняються особами з антисуспільними поведінковими установками, котрі усвідомлюючи характер і наслідки своїх дій, посягають на авторитет держави в цілому та правоохоронних органів зокрема, тим самим перешкоджаючи їх функціонуванню та нормальній діяльності та завдаючи фізичну, майнову і моральну шкоду потерпілим.

Правоохоронну діяльність запропоновано в криміналістичному сенсі визначати як своєрідну сферу реалізації працівниками правоохоронних органів, відповідно до положень нормативно-правових актів, повноважень щодо протидії злочинності, захисту прав і свобод громадян та виконання інших завдань щодо протидії деліктності в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Констатовано, що злочини, учинені проти працівників правоохоронних органів, посягають на: 1) законну професійну діяльність цих суб'єктів; 2) життя та здоров'я, а також особисту безпеку і свободу правоохоронців, їхніх близьких родичів; 3) їх майно, а також майно їхніх близьких родичів. Узагальнено, що порядок провадження правоохоронної діяльності чітко врегульований положеннями національного та міжнародного законодавства, з огляду на важливість правоохоронної функції у демократичній і правовій державі, ціла низка правових норм становить систему правових гарантій державного захисту представників правоохоронних органів, у тому числі й кримінально-правової охорони. Окреслено перспективи подальших досліджень. Наголошено, що задля розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо повноцінного виконання завдань кримінального провадження у досліджуваній категорії злочинів, слід розробити практичні рекомендації щодо забезпечення ефективного доказування у цій категорії злочинів з урахуванням стандарту доказування та інших міжнародних засад у сфері судочинства.

Ключові слова: злочин, досудове розслідування, правоохоронний орган, воєнний стан, криміналістична методика, механізм злочину, доказування, протидія злочинам, заходи забезпечення кримінального провадження, слідча (розшукова) дія, техніко-криміналістичне забезпечення.

In the article, based on the analysis of investigative and judicial practice materials, a generalization of several theoretical developments, the concept of crimes committed against law enforcement officers is formulated for the first time. In the criminological sense, it is proposed to understand them as illegal, culpable, socially dangerous acts committed by persons with antisocial behavioral attitudes, who, aware of the nature and consequences of their actions, encroach on the authority of the state in general and law enforcement agencies in particular, thereby hindering their functioning and normal activities and causing physical, property and moral damage to the victims.

It is proposed to define law enforcement activities in the forensic sense as a kind of sphere of implementation by law enforcement officers, by the provisions of normative legal acts, powers to combat crime, protect the rights and freedoms of citizens, and perform other tasks related to combating delinquency in all spheres of society's life. It was established that crimes committed against law enforcement officers encroach on 1) the legal professional activity of these subjects; 2) the life and health, as well as personal safety and freedom of law enforcement officers, their close relatives; 3) their property, as well as the property of their close relatives. It is summarized that the procedure for conducting law enforcement activities is regulated by the provisions

of national and international legislation; given the importance of the law enforcement function in a democratic and legal state, a whole series of legal norms constitutes a system of legal guarantees of state protection of representatives of law enforcement agencies, including criminal legal protection. Prospects for further research are outlined. It was emphasized that to develop scientifically based recommendations for the full performance of the tasks of criminal proceedings in the studied category of crimes; practical recommendations should be developed to ensure effective proof in this category of crimes, taking into account the standard of proof and other international principles in the field of justice.

Key words: *crime, pre-trial investigation, law enforcement agency, martial law, forensic technique, evidence, countering crimes, crime mechanism, measures to ensure criminal proceedings, investigative (search) action, technical and forensic support.*

Постановка проблеми. З метою забезпечення законності та верховенства права держава наділяє своїх представників владними повноваженнями, а їх рішенням, що відповідають нормам закону – надає загальнообов'язкового характеру. Також для реалізації покладених на сектор безпеки функціональних повноважень і виконання прийнятих ними рішень, їх представники можуть застосовувати заходи примусу. Це важливо з огляду на той факт, що разом із наданням певних послуг чи допомоги окремим особам, працівники правоохоронних органів мають ефективно протидіяти адміністративним і кримінальним правопорушенням. Задля цього в контексті протидії деліктності держава вживає заходи щодо: 1) забезпечення функціонування ефективних механізмів щодо виконання ними свої повноважень; 2) недопущення порушення прав і свобод уповноважених законом суб'єктів на здійснення правоохоронної діяльності; 3) захисту життя і здоров'я, об'єктів власності працівників правоохоронних органів і їх близьких родичів від протиправних посягань у зв'язку із їх законною професійною діяльністю [1, с. 82].

Ураховуючи, що законодавцем уже давно прийнято рішення щодо криміналізації протиправних посягань, учинених стосовно працівників правоохоронних органів, котрі відрізняються високим рівнем суспільної небезпеки, виникає питання щодо з'ясування того, які ж специфічні ознаки відрізняють їх від суміжних кримінально-караних діянь. Окрім цього, завдання щодо дослідження цієї проблематики актуалізоване тим, що лише наукова забезпеченість питань різних специфічних характеристик цієї групи злочинів стане належним підґрунтям для розробки науково-обґрунтованих і практично спрямованих рекомендацій щодо їх розслідування та судового розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вчені вже здійснили вагомий напруцювання в контексті теоретичної розробленості кримінально-правової, криміналістичної та кримінологічної характеристики окремих злочинів, учинених стосовно працівників правоохоронних органів. У цьому контексті вважаємо за потрібне відмітити розробки І. М. Заліялової [2], Є. М. Блажівського [3], Є. О. Гладкової [4], М. М. Комарницького [5], А. О. Цховребова [6], Є. В. Пилипенка [7], С. В. Єрмолаєвої-Задорожної [8], В. П. Беленка

[9] та багатьох інших, котрі займалася питаннями кримінально-правового захисту працівників правоохоронних органів. Авторами розроблено кримінально-правову характеристику злочинів потерпілими, від яких є працівники правоохоронних органів, інші питання притягнення винних до кримінальної відповідальності. Зарубіжний досвід криміналізації злочинів проти працівників правоохоронних органів досліджували В. А. Горбунов [10], В. Г. Кондратов [11], А. М. Удод та І. В. Федорчак [12] тощо.

Вагомі комплексні дослідження щодо розслідування кримінальних правопорушень, учинених проти працівників правоохоронних органів проведені В. О. Гусєвою [13], а також С. В. Кобцем [14], А. П. Чиж [15]. Та попри те, що праці вчених залишаються дотичними до питань загальної характеристики, механізму злочинної діяльності тощо, поняття досліджуваних нами злочинів досі не сформульовано. Усе це засвідчує потребу проведення цього дослідження, актуальності обраної проблематики.

Метою статті є визначення поняття злочинів, учинених стосовно працівників правоохоронних органів, виокремлення їх іманентних криміналістичних ознак та аспектів їх вивчення.

Виклад основного матеріалу. Основним Законом України – Конституцією врегульовано порядок поділу влади, створення та функціонування окремих органів, забезпечення державного захисту представників цих органів. До таких суб'єктів належать і працівники правоохоронних органів, а також їхні близькі родичі. Ми погоджуємося з тими вченими, які зауважують, що у правовій державі має бути створена та ефективно функціонувати система державних гарантій щодо захисту й охорони законної діяльності представників правоохоронних органів, їх життя та здоров'я, захисту об'єктів приватної власності тощо, а також їхніх близьких родичів у зв'язку зі службовою діяльністю правоохоронців. З огляду на те, що утвердження прав і свобод особи є головним обов'язком держави, можемо констатувати, що розробка системи правових гарантій представників сектору безпеки також належить до головних завдань апарату держави.

Система законодавчих положень, котра визначає правову основу захисту працівників правоохоронних органів та їхніх близьких родичів представлена Конституцією України, Кодек-

сом поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, затвердженим Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, Віденською декларацією про злочинність і правосуддя: відповідь на виклики XXI століття, що прийнята на Десятому Конгресі ООН з попередження злочинності й поводження із правопорушниками, Декларацією про поліцію, затвердженою Резолюцією Парламентської асамблеї Ради Європи, Європейським кодексом поліцейської етики, викладеним у Рекомендації (2001)10 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи, Кримінальним кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Кримінальним процесуальним кодексом України, Митним кодексом України, Законами України: «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про Службу безпеки України», «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію», «Про Державне бюро розслідувань», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», Указами Президента України «Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів», «Стратегії національної безпеки України», «Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю» та ін.

Діяльність державного апарату щодо запобігання окремим антисуспільним проявам, спрямованим на працівників правоохоронних органів, стала результатом закріплення системи кримінально-правових норм, що встановлюють підстави кримінальної відповідальності за їх учинення. Наразі ч.ч. 2,3 ст. 342, ст. ст. 345, 347, 348, 349, ч. 2 ст. 353 КК України передбачено шість самостійних складів злочинів, які спрямовані на захист працівників правоохоронних органів. Під час їх дослідження висловлюються пропозиції щодо їх групування та криміналістичної класифікації за різними критеріями. Наприклад, висунуто пропозицію щодо виокремлення чотирьох груп кримінальних правопорушень, потерпілими від яких є працівники правоохоронних органів, зокрема: «1) пов'язані з посяганнями на життя та здоров'я особи; 2) пов'язані з посяганнями на майно; 3) пов'язані із перешкоджанням діяльності; 4) пов'язані із самовільним присвоєнням владних повноважень або звання службової особи» [16, с. 383]. Нам імпонує такий підхід, адже його виокремлено на підставі особливостей об'єкту, якому завдається шкода та безпосереднього предмету, що зазнав посягання. Водночас вважаємо за потрібне визначити, що ж спільного та відмінного в злочинах досліджуваного нами виду.

Загальним для всіх кримінальних правопорушень, визначених у розділі XV Особливої частини КК України, є те, що вони спрямовані на охорону суспільних відносин, що забезпечу-

ють авторитет і нормальну діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а також спрямовані на захист їхньої професійної діяльності [17, с. 169]. Для досліджуваних нами злочинів притаманне те, що вчиняючи їх особа або має намір посягнути на професійну діяльність працівників правоохоронних органів з різних мотивів, але найчастіше – керуючись мотивом перешкоджання законній діяльності правоохоронця; або ж має бажання помститися особі за здійснення нею такої діяльності. Таким чином предметом посягання завжди є гарантований і нормативно визначений порядок функціонування органів державної влади, що уповноважені законом на здійснення правоохоронних функцій. Ми не ставимо собі за мету визначити, які ж органи слід відносити до правоохоронних або у чому полягає специфіка правоохоронної діяльності, адже в юридичній літературі цим питанням приділено значну увагу. На нашу думку, слід зважати на особливості їх кримінально-правової та криміналістичної характеристики, адже саме комплексний їх аналіз та узагальнення і надасть можливість сформулювати фундаментальне визначення поняття злочинів, учинених проти працівників правоохоронних органів.

Професійна діяльність потерпілого, котра стає відправним елементом у формуванні цілей і визначенні мотивів, якими керується злочинець при вчиненні кримінального правопорушення стосовно правоохоронця, є тим кореляційним зв'язком між такими елементами механізму кримінально протиправної діяльності, як діяльність потерпілої особи та особливості протиправної поведінки особи злочинця. Водночас слід відмітити, що підставою для здійснення правоохоронцем його функціональних обов'язків найчастіше і є повідомлення про вчинення правопорушення, посягання на права та законні інтереси особи тощо. Тобто першооснова механізму кримінально протиправної діяльності, що пов'язана зі вчиненням злочину проти правоохоронця пов'язана з протиправною поведінкою особи злочинця в минулому, а отже, мають місце, як правило, два самостійних епізоди протиправної поведінки. Такі характеристики притаманні опору працівникові правоохоронного органу, насильству щодо правоохоронця, умисному пошкодженню майна цієї особи чи її близьких родичів та ін.

Для досліджуваних нами злочинів притаманна умисна форма вини, тобто активна вольова поведінка особи злочинця, а інколи – декількох осіб. Щодо індивідуальних характеристик особи злочинця, то, як правило, ними є повнолітні осудні представники чоловічої статі, при цьому суб'єкт цих злочинів здебільшого загальний, однак для кримінальних правопорушень, передбачених ч.ч. 2, 3 ст. 345, ч. 2 ст. 347, ст. 348 КК України встановлено знижений вік

кримінальної відповідальності – 14 років [18]. Більшість із досліджуваних нами злочинів учинена особами, які на момент скоєння суспільно небезпечного діяння перебували в стані алкогольного сп'яніння.

Щодо обстановки досліджуваних нами кримінальних правопорушень, то здебільшого вчиняються вони в умовах безпосереднього виконання правоохоронцями покладених на них функцій. Це означає, що на місці події присутні очевидці, які або стають сторонніми спостерігачами, або підтримують протиправні дії. Тобто ці злочини за своїм характером є ситуативними, що зумовлює відсутність етапу ретельної підготовки до їх учинення. Однак має місце й інша практика. Відповідно до проведеного А. П. Чиж дослідження, готування до вчинення умисного знищення та пошкодження майна працівника правоохоронного органу притаманне 59% кримінальних проваджень, що досліджені нею. Такі дії полягали у встановленні майна, котре належить потерпілому, у підшуканні та підготовці знарядь і засобів учинення злочину [15, с. 62]. Однак з огляду на те, що злочин, передбачений ст. 347 КК України, не є поширеними в загальній облікованій кількості суспільно небезпечних діянь досліджуваної нами групи, можемо зауважити, що така практика все ж таки не є типовою. Ми схиляємося до позиції, що здебільшого злочини досліджуваної нами групи вчиняються раптово, як безпосередня агресивна реакція на дії правоохоронця. Отже, загалом до їх учинення причетні особи, які не мають кримінального минулого, без попередньої підготовки, імпульсивні особи, котрі, як правило, перебувають в стані алкогольного сп'яніння.

Очевидцями протиправної діяльності здебільшого є сторонні спостерігачі, які не перебувають у будь-яких зв'язках із особою злочинця, його родичі чи знайомі, або ж особи, які підтримують протиправні дії злочинця і сприяють будь-якою мірою реалізації його злочинного умислу.

Отже, вважаємо, що у криміналістичному розумінні правоохоронну діяльність доцільно визначати як своєрідну сферу реалізації працівниками правоохоронних органів відповідно до

положень нормативно-правових актів повноважень щодо протидії злочинності, захисту прав і свобод громадян та виконання інших завдань щодо протидії деліктності в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Злочини, учинені проти працівників правоохоронних органів, посягають на: 1) законну професійну діяльність цих суб'єктів; 2) життя та здоров'я, а також особисту безпеку і свободу правоохоронців, їхніх близьких родичів; 3) їх майно, а також майно їхніх близьких родичів. Порядок провадження правоохоронної діяльності чітко врегульований положеннями національного та міжнародного законодавства, з огляду на важливість правоохоронної функції у демократичній і правовій державі, ціла низка правових норм становить систему правових гарантій державного захисту представників правоохоронних органів, у тому числі й кримінально-правової охорони.

Вважаємо, що під злочинами, учиненими проти працівників правоохоронних органів слід розуміти протиправні винні суспільно небезпечні діяння, що вчиняються особами з антисуспільними поведінковими установками, котрі усвідомлюючи характер і наслідки своїх дій, посягають на авторитет держави в цілому та правоохоронних органів зокрема, тим самим перешкоджаючи їх функціонуванню та нормальній діяльності, а також завдаючи фізичну, майнову та моральну шкоду потерпілим.

Висновки. Сформульована дефініція злочинів, учинених проти працівників правоохоронних органів, є одним із кроків на шляху активізації наукових пошуків щодо вироблення практичних рекомендацій в аспекті здійснення діяльності щодо доказування означених суспільно небезпечних діянь, удосконалення практики розслідування та забезпечення справедливого, об'єктивного і компетентного правосуддя. Вважаємо, що перспективи подальших досліджень мають полягати у розробці теоретичних положень щодо предмету доказування, загальної характеристики предмету доказування, особливостей доказування у суді, загальних положень судового розгляду та постановлення вироку у злочинах проти працівників правоохоронних органів.

Список використаних джерел:

1. Степанова Ю. Правові засади застосування заходів примусу військовослужбовцями та працівниками Державної прикордонної служби України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Т. 2. № 73. С. 81–87. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.44>.
2. Залялова І. М. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Донецьк, 2007. 18 с.
3. Блажівський Є. М. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2010. 22 с.
4. Гладкова Є. О. Кримінально-правовий захист працівників правоохоронних органів : науково-методичні рекомендації. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. 48 с.
5. Комарицький М. М. Кримінально-правова охорона осіб чи їх близьких родичів у зв'язку з виконанням ними свого службового чи громадського обов'язку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. с. 225.

6. Цховребов А. О. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро, 2017. 226 с.
7. Пилипенко Є. В. Перешкоджання діяльності у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Севе́родонецьк, 2018. 228 с.
8. Єрмолаєва-Задорожна С. В. Кримінологічна характеристика перешкоджання службовій діяльності працівників правоохоронних органів та його запобігання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. 2019. Харків, 21 с.
9. Беленок В. П. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 353 с.
10. Горбунов В. А. Зарубіжний досвід встановлення кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу. *Право і суспільство*. 2011. № 3. С. 181–185.
11. Кондратов В. Г. Кримінально-правове забезпечення захисту працівників правоохоронних органів: компаративістське дослідження: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Маріуполь, 2021. 243 с.
12. Удод А. М., Федорчак І. В. Зарубіжний досвід кримінальної відповідальності за погрозу або насильство щодо працівника правоохоронного органу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 397–400. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/93>.
13. Гусєва В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2021. 538 с.
14. Кобець С. В. Розслідування погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу: дис. ... д-ра філософії : 081 Право. Київ, 2023. 267 с.
15. Чиж А. П. Методика розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу : дис. ... д-ра філософії : 081 Право. Вінниця, 2023. 229 с.
16. Гусєва В. О. Методика розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності: монографія. Харків: ТОВ «У справі», 2020. 452 с.
17. Кирбят'єв О.О. Кримінально-правова охорона професійної діяльності працівників правоохоронних органів: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 446 с.
18. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Верховна Рада України*: офіційний веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 16.05.2024).

УДК 347.965(477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.8>**Ємець І. О.,**

кандидат юридичних наук, приватний нотаріус, докторант
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0003-9056-5346

ІНСТИТУТ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

INSTITUTE OF VICTIM REPRESENTATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: FEATURES OF ESTABLISHMENT AND HISTORICAL DEVELOPMENT

У статті розглянуто особливості становлення інституту представництва інтересів потерпілого у кримінальному процесі України. За результатами аналізу тих законодавчих змін, яких зазнавала правова система нашої держави в процесі свого історичного розвитку, зокрема, у частині правового врегулювання діяльності представників потерпілої сторони у кримінальному судочинстві, запропоновано в етапізації цього інституту виокремлювати сім самостійних етапів.

Визначено, що *перший етап* тривав у період дії звичаєвого права до періоду роздроблення Київської Русі та появи Великого Князівства Литовського. Його розвиток охарактеризовано становленням приватної розшукової діяльності, коли представництво особи здійснювалося самостійно або членами родини потерпілого, його близькими особами. *Другий етап* (XIII–XVI ст.ст.) ознаменований започаткуванням інституту адвокатури, яка здійснювала захист особи та її представництво, зокрема, на тих землях, де діяло Магдебурзьке право і Литовські статuti. Визначено, що *третій етап* (XVI ст. – 1864 р.) зумовлений стрімким розвитком ремесла, створенням цехів, фабрик, заводів, а також, професійних об'єднань і потребою представлення інтересів не тільки фізичних осіб, але й і юридичних. *Четвертий етап* (1864–1960 рр.) ознаменований становленням інституту приватних повірених, стрімким збільшенням кількості юридичних осіб (недержавних), заснуванням колегій правозаступників. *П'ятий етап* (1960–2012 рр.) продовжувався у період дії кримінального процесуального кодексу УРСР 1960 р. *Шостий етап* (2012–2016 рр.) – це перехідний період від положень застарілого кримінального процесуального законодавства до введення «адвокатської монополії», а також пов'язаний із реформуванням правового механізму регулювання професійної діяльності адвокатів в Україні. *Сьомий етап* (2016 р. – наш час) характеризується приведенням системи положень національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. Вважаємо, що така періодизація відображає ті суттєві зміни, котрих зазнавав протягом свого історичного розвитку інститут представництва інтересів потерпілого в кримінальному процесі.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, інститут представництва, адвокат, правове регулювання, генеза, історичний розвиток.

The article examines the peculiarities of establishing the institution of representation of the victim's interests in the criminal process of Ukraine. According to the results of the analysis of the legislative changes in particular, in the part of the legal regulation of the activities of representatives of the injured party in criminal proceedings, it is proposed to distinguish seven independent stages in the phasing of this institute.

It was determined that the first stage lasted during customary law until the period of fragmentation of Kyivan Rus and the emergence of the Grand Duchy of Lithuania. Its development is characterized by the emergence of private investigative activity when the representation of a person was carried out independently or by members of the victim's family, his close relatives. The second stage (XIII–XVI centuries) was marked by the establishing of the institution of advocacy, which carried out the protection of a person and his representation, in particular, in those lands where Magdeburg law and Lithuanian statutes were in force. It was determined that the third stage (XVI century – 1864) was caused by the rapid development of the craft, the creation of shops, factories, plants, and professional associations, and the need to represent the interests of not only individuals but also legal entities. The fourth stage (1864–1960) was marked by the formation of the Institute of Private Attorneys, a rapid increase in the number of legal entities (non-state), and the establishment of attorneys' colleges. The fifth stage (1960–2012) continued during the period of the Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR of 1960. The sixth stage (2012–2016) is a transitional period from the provisions of the outdated criminal procedural legislation to the introduction of the "lawyer monopoly", as well as related to the reform of the legal mechanism for regulating the professional activity of lawyers in Ukraine. The seventh stage (2016 – our time) is characterized by bringing the system of provisions of national legislation into compliance with international standards in human rights protection. We believe that such periodization reflects the significant changes that

the institution of representing the victim's interests in criminal proceedings underwent during its historical development.

Key words: *criminal proceedings, victim, institution of representation, lawyer, legal regulation, genesis, historical development.*

Постановка проблеми. Діяльність щодо представництва особи з метою захисту й охорони її прав, забезпечення реалізації її свобод і законних інтересів, відіграє вагомe значення в сучасному світі. Такий напрям діяльності є вагомою складовою правозахисної та правохоронної діяльності. У спеціальній літературі означені напрями діяльності уповноважених на те суб'єктів, пов'язують із таким різновидом соціальної діяльності, як правозахисна [1, с. 137; 2, с. 71].

Запровадження правозахисної діяльності відбулося ще у період антифеодальних революцій. У сутнісному аспекті вона охарактеризована таким державноорганізованим суспільством, котре засноване на правових принципах рівності, поваги прав людини, народного суверенітету та поділу влади. Погоджуємося з думкою В. В. Копчі щодо того, що правозахисна функція сучасної держави є невід'ємною складовою конституціоналізму в рамках забезпечення національного правопорядку сучасної держави. На сучасному етапі правозахисна діяльність займає пріоритетне місце серед функцій держави і полягає у здійсненні діяльності щодо захисту, а також втілення прав людини і громадянина, утвердження в практичному аспекті фундаментальних конституційних принципів, на яких заснована держава [3, с. 137].

Використання гарантованих законом можливостей захисту й охорони, а також відновлення порушених прав особи повною мірою можливе за умови залучення професійного представника. Наразі в сучасному світі значно зростає тенденція залучення представника не тільки в питаннях захисту особи від кримінального переслідування, але і в контексті здійснення представництва інтересів жертв кримінальних правопорушень, тобто потерпілих осіб. Разом із цим, діяльність щодо представництва інтересів потерпілого вимагає ґрунтового аналізу, і на цій основі вдосконалення теоретичних, а також практичних засад його діяльності. Такий напрям діяльності неможливо повноцінно реалізувати без врахування особливостей історичного розвитку цього інституту, його оцінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльності адвоката-представника потерпілого у кримінальному провадженні, правовим засадам цього напрямку професійної діяльності адвоката присвячували свою увагу С. Є. Абламський [4], О. П. Герасимчук [5], І. В. Гловюк [6], Р. О. Ємельянов [7], О. П. Кучинська та Ю. В. Циганюк [8] та багато інших. Водночас здебільшого вчені або звертали увагу на специфіку захисту прав потерпілого самим потер-

пілим або ж торкалися лише окремих аспектів діяльності адвоката-представника потерпілого. Це також додатково засвідчує потребу аналізу окреслених нами питань.

Метою статті є визначення особливостей становлення інституту представництва інтересів потерпілого у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Для забезпечення прав і свобод людини, котра стала учасником кримінального провадження, доцільно залучати професійних фахівців. Саме інститут представництва здатен належним чином забезпечити виконання завдань кримінального провадження, котра поставлене законодавцем на перше, пріоритетне місце у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України [9].

За загальним правилом, представляти інтереси потерпілого у кримінальному провадженні може «особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні» [10]. Чинні законодавчі новели цілком відповідають міжнародним стандартам, однак важливо з'ясувати, який історичний розвиток цьому передував.

Становлення інституту представництва потерпілого на землях сучасної України розпочалося за часів Київської Русі, зокрема, з прийняттям Руської Правди. У цьому аспекті перш за все слід зазначити про зародження розшукової діяльності і такі форми діяльності, як «звід» і «гоніння сліду». Тобто у період Княжої доби сформувався прототип сучасних завдань кримінального провадження, проте ключовим у цьому є те, що їх вирішення покладалося саме на особу, на інтереси якої і відбулося таке посягання. Тобто в цей період сформувався прототип сучасного представництва, зокрема, можливість правонаступництва у представництві потерпілого.

У період дії Новгородської і Псковської судних грамот, які містили норми цивільного і кримінального матеріального і процесуального права, гарантувалося право позивача на залучення до справи представника, однак ним могли скористатися обмежений перелік суб'єктів, а саме: ченці, жінки, діти, престарілі та глухі [11, с. 65]. Отже, розпочалося закладення фундаменту для законного представництва у кримінальному судочинстві.

У подальшому окремі принципи представництва інтересів потерпілих продовжили своє фор-

мування за часів дії Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.). Положеннями останніх закріплювалися засади приватного характеру розшукової діяльності, котрі, зокрема, знаходили закріплення в обов'язку розслідування вбивства близькими родичами загиблого [12; 13, с. 32].

Не можна заперечувати, що розвиток інституту представництва відбувався поза межами становлення адвокатури. Важливо, що саме період чинності Магдебурзького права і Литовських статутів визначають, як початок формування інституту адвокатури. Тому цілком погоджуємося з позицією відповідно до якої професійна адвокатура розпочала своє формування на території нашої держави у період польсько-литовської доби [14; 15, с. 15–16; 16, с. 24–30].

Наступні суттєві зрушення у розвитку інституту представництва потерпілого відбулися щ прийняттям у 1743 р. проекту Кодексу українського процесуального права «Права, за якими судиться малоросійський народ». І хоча він офіційно не набув чинності, його положення активно застосовувались у практичній діяльності, яка мала характер правозахисної. Важливо також, що в цьому документі використовувався термін «адвокат» [17, с. 251–253].

Вагомим у формуванні правових засад представництва стало прийняття Статуту кримінального судочинства (1864 р.), в якому було закріплено низку фундаментальних засад провадження кримінально-процесуальної діяльності, серед яких: презумпція невинуватості, право обвинуваченого на захист, змагальність, гласність, забезпечення всебічного та об'єктивного дослідження й оцінювання доказів на підставі внутрішнього переконання суддів, можливість апеляційного та касаційного оскарження вироків, принципів виконання судових рішень тощо [18, с. 75]. Також у цей період запроваджено інститут помічників присяжних повірених, а з 1874 р. розпочали свою діяльність інститути приватних повірених.

З набуттям чинності у жовтні 1924 р. «Основ судоустрою СРСР і союзних республік», для надання юридичної допомоги населенню та судового захисту його інтересів почали функціонувати колегиї правозаступників (оборонців). У подальшому суттєвих змін інститут представництва інтересів потерпілих зазнав із прийняттям Кримінально-процесуального кодексу УРСР у 1960 р. З цих пір представники прирівнювалися до інших учасників кримінального судочинства і наділялися відповідним правовим статусом, котрий передбачав ряд прав і обов'язків, що покладалися на адвокатів.

Певних змін механізм правового регулювання діяльності адвокатів-представників потерпілих зазнавав із внесенням змін до КПК УРСР (1984 р.), прийняттям Закону України «Про адвокатуру» у 1992 р., Кримінального процесу-

ального кодексу України (2012 р.), Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2013 р.).

Зауважимо, що розвиток інституту представництва юридичних осіб розпочався у межах цивільного права. Перш за все це було зумовлено потребою захисту прав церкви. Як слушно зазначає Я. Падох, церква, а з часом і верви стали першими сторонами судового процесу у княжу добу.

На час існування Литовсько-Руської держави окрім церкви, ще й об'єднання ремісників і торговців виступали потерпілою стороною, зокрема, у справах щодо майнових злочинів. Виступ у суді такі організації здійснювали через уповноважених, які повинні були мати повну судову та процесуальну дієздатність, тобто це були повнолітні чоловіки [19, с. 96].

За часів Гетьманщини стороною судового процесу був позовник або обвинувач (істець, жалоблива сторона, з польської «повод»), їх представляли заступники. У справах щодо порушень майнових прав цеху, які відігравали вагоме значення у життєзабезпеченні козацтва, інтереси останнього представляв цехмістер чи старший цеху.

Упродовж XVIII–XIX ст. на землях України відбувався стрімкий промисловий розвиток, котрий закономірно призвів до кризи феодально-кріпосних відносин. У цей період зросла кількість ремісничих об'єднань, цехів, з'явилися перші заводи і фабрики. На той час основним джерелом кримінального процесуального права, як ми вже вказували, були «Права, за якими судиться малоросійський народ», прийняті у 1743 р. Ними було передбачено інститут представництва, а також закріплювалося, що «адвокатом, пленіпотентом, патроном, прокуратором і повіреним називається той, котрий в чужих справах по його дорученню замість нього в судах відстоює, відповідає, розправляєється» [20, с. 151].

У Статутах кримінального судочинства 1864 р. жодних норм щодо представництва установ і підприємств передбачено не було. Згідно із Засадами кримінального процесуального судочинства СРСР і союзних республік (1960 р.) юридичні особи не визнавалися потерпілими, забезпечувалося подання їх представниками виключно цивільних позовів. Подальші суттєві зрушення у представництві юридичних осіб відбувалися вже після набуття Україною незалежності. Таким чином, нами окреслені законодавчі новели, яких упродовж свого історичного розвитку зазнавала правова система України, зокрема, в контексті врегулювання діяльності представників потерпілих у кримінальному судочинстві.

Зауважимо, що деякі вчені вже намагалися розробити періодизацію становлення інституту представництва потерпілого у кримінальному

процесі України. Та, Р. Є. Ємеяльнов указує, що його формування відбувалося протягом семи відносно відокремлених періодів, серед яких: «I) звичаєвий (XI ст. – II пол. XIV ст.); II) козацький (1529 р. – II пол. XVIII ст.); III) імперський (1864–1917 рр.); IV) радянський (1917–1960 рр.); V) класичний (1960–1992 рр.); VI) незалежний (1992–2012 рр.); VII) сучасний (2012 р. – наш час)» [7, с. 22]. Важливо, що автором виокремлено означені періоди на основі узагальнення нормативних джерел, які здебільшого врегульовували порядок діяльності адвокатів, що виступали на стороні захисту. Таким чином, діяльність адвоката, як представника потерпілого, не відокремлена автором від діяльності захисника, що на нашу думку, декілька розширює отримані автором висновки.

В. Г. Пожар вказує, що «історичний шлях зародження та становлення сучасного інституту представництва у вітчизняному кримінальному судочинстві пройшов сім етапів: від етапу зародження цього інституту (з другої половини X ст. до кінця XIV ст.), який пов'язаний з рецепцією римського права через запровадження візантійського церковного права на території Київської Русі; через досягнення інститутом представництва самостійності в рамках розшукової форми кримінального судочинства в українському праві (на другому етапі – з кінця XIV ст. до 1864 р.); через перегляд значення інституту представництва та процесуального статусу представників учасників кримінального судочинства у зв'язку з переходом від розшукової форми кримінального процесу до змішаної (в рамках третього етапу – з 1864 р. до 1917 р.); через ліквідацію існуючого інституту повірених та занепаду взагалі правової регламентації інституту представництва в кримінальному судочинстві (четвертий етап – з 1918 р. до 1922 р.); через поновлення цього інституту у першому кодифікаційному акті радянського періоду (п'ятий етап – з 1922 р. до 1960 р.); через шостий етап розвитку інституту представництва (з 1960 р. до 1996 р.), який можна назвати класичним етапом процесуальної регламентації цього інституту, до кінця якого правова регламентація діяльності представників за своєю законодавчою технікою перевершувала всі попередні етапи; до останнього етапу (з 1996 р. й донині), який можна назвати етапом експансії інституту представництва як за рахунок встановлення права кожного на правову допомогу (зокрема, представництво свідка), так і взагалі розширення його правової регламентації» [9, с. 12].

О. В. Якимчук представила етапізацію становлення інституту представництва юридичних осіб пропонує таким чином:

«1) 24 серпня 1991 р. – 19 листопада 2012 р. – період дії радянського КПК в Україні. Участь юридичних осіб та їх представництво у кримінальному процесі у цей період мало відрізнялося від їх представництва в УРСР;

2) 20 листопада 2012 р. – 26 квітня 2014 р. Цей етап розпочинається з набуття чинності новим КПК 2012 року до введення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб в Україні Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23 травня 2013 р. Характеризується тим, що юридичні особи активно беруть участь у кримінальному провадженні. Представники юридичних осіб представляють та захищають їх права та інтереси як потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та заявника. Новий КПК України чітко передбачає участь юридичних осіб та процесуально визнає за ними статус заявника, потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача. Юридичні особи вільні у виборі представника – від керівника юридичної особи до адвоката-захисника. Більшість норм КПК України 2012 року, які регулюють представництво юридичних осіб мають бланкетний характер та відсилають до положень цивільного та господарського законодавства;

3) 27 квітня 2014 р. (набуття чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р.) – теперішній час. Абсолютною новелою кримінального законодавства України за всю історію державності українських земель є введення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, що знайшло відповідне відображення у змінах становища юридичних осіб у кримінальному провадженні. Так, було введено нового учасника кримінального провадження – представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження» [21, с. 46-47].

Висновки. На підставі викладеного вважаємо, що періодизація становлення інституту представництва потерпілих осіб у кримінальному процесі можливо представити у вигляді сімох етапів. Серед них такі:

– *перший етап* (тривав від періоду звичаєвого права до роздроблення Київської Русі та появи Великого Князівства Литовського) – охарактеризований становленням приватної розшукової діяльності, коли представництво, зокрема, розшук особи злочинця здійснювався самостійно або членами родини потерпілого, його близькими особами;

– *другий етап* (XIII–XVI ст.ст) ознаменовано започаткуванням інституту адвокатури, котра здійснювала захист особи та її представництво, зокрема, на землях, на яких діяло Магдебурзьке право та Литовські статuti, у цей період відбулося суттєве вдосконалення правового механізму процедури професійного відбору осіб, які

уповноважені на представництво третіх осіб, відбулося закладення основ інституту «заступництва»;

– *третій етап* (XVI ст. – 1864 р.) започатковано стрімким розвитком ремесла, створенням цехів, фабрик, заводів, професійних об'єднань і розумінням потреби представлення інтересів окрім фізичних осіб, ще і юридичних;

– *четвертий етап* (1864–1960 рр.) – у цей час відбувалося становлення інституту приватних повірених, суттєве збільшення кількості недержавних юридичних осіб, заснування колегій правозаступників;

– *п'ятий етап* (1960–2012 рр.) відбувся під час дії кримінального процесуального кодексу УРСР 1960 р., згідно з яким суб'єктами адвокатської таємниці визнавалися адвокат, представник професійної спілки та іншої громадської організації у зв'язку з виконанням ним

обов'язків представника потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача;

– *шостий етап* (2012–2016 рр.) – перехідний період від положень застарілого кримінального процесуального законодавства до введення «адвокатської монополії», а також пов'язаний із реформуванням правового механізму регулювання професійної діяльності адвокатів в Україні;

– *сьомий етап* (2016 р. – наш час) зумовлений євроінтеграційним курсом, зокрема, введенням положень національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, представництва потерпілих. Вважаємо, що така періодизація відображає ті суттєві зміни, котрих зазнавав протягом свого історичного розвитку інститут представництва інтересів потерпілого в кримінальному процесі.

Список використаних джерел:

1. Вишковська В. І. Форми здійснення правозахисної діяльності в Україні. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право*. Вип. 25. 2014. С. 136–142. С. 137 URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7325/Vyshkovska.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Корнієнко П. С. Особливості правозахисної діяльності як різновиду юридичної діяльності. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 71–75. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001036707>.
3. Копча В. В. Правозахисна функція держави: доктринальні підходи до розуміння. *Публічне право*. 2019. № 2. С. 132–140. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=103:pp-2019-34-17&catid=90&Itemid=483&lang=uk
4. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні: монографія, за заг. ред. О. О. Юхна. Харків: Панов, 2015. 240 с.
5. Герасимчук О. П. Теоретичні та практичні аспекти професійного захисту потерпілого. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. «Право». 2011. № 1. С. 1–10.
6. Гловюк І. В. Потерпілий та межі оскарження судових рішень: чи потребує КПК змін? *Бюлетень Асоціації адвокатів України*. 2021. № 2(51). С. 21–22.
7. Ємельянов Р. О. Адвокат-представник потерпілого у кримінальному процесі: дис. ... д-ра філософ.: 081 Право. Кропивницький, 2023. 233 с.
8. Кучинська О. П., Циганюк Ю. В. Проблемні питання правового регулювання участі адвоката у кримінальному провадженні для надання професійної правничої допомоги учасникам такого провадження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. С. 598–603. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.105>
9. Пожар В. Г. Інститут представництва в кримінальному судочинстві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2010. 20 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17> (дата звернення: 20.08.2024).
11. Демиденко Г., Ермолаєв В. «Правда Руська» Ярослава Мудрого. Початок вітчизняного законодавства. Харків: Право, 2017. 392 с.
12. Литовські статuti 1529, 1566, 1588. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 3. С. 206–221. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pubpolpr_2016_3_9 (дата звернення 20.08.2024).
13. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2023. 297 с.
14. Варфоломеева Т. В. Захист у кримінальному судочинстві. Київ: Вища школа, 1998. 204 с.
15. Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. Адвокатура України: навч. посіб. для студентів юрид. вищих навч. закладів і фак. Київ: Ін Юре, 1997. 320 с.
16. Погорецький М. М. Становлення та розвиток інституту гарантій адвокатської таємниці в Україні. *Юридична Україна*. 2015. № 4-5. С. 24–30.

17. Сокальська О. В. Генеза інстанційних відносин між судовими установами українських земель у XVI ст. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 2. С. 251–253.
18. Маляренко В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. Теорія, історія і практика. Київ: Ін Юре, 2004. 544 с.
19. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. Нарис історії. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, 1990. 128 с.
20. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвітков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.
21. Якимчук О. В. Представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні: дис. ... д-ра філософ.: 081 Право, 2021. 253 с.

УДК 349.6:502.21:529.9:355.271

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.9>**Заверюха М. М.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3111-1921

Шовкович Б. І.,

студентка II курсу
факультету судового та міжнародного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0002-8341-9474

ПРОБЛЕМАТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ СОНЯЧНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PROBLEMS OF SOLAR ENERGY IMPLEMENTATION UNDER MARTIAL LAW

Стаття складається з комплексного аналізу проблем, що постають перед впровадженням та розвитком сонячної енергетики в Україні в умовах воєнного стану. Війна, розпочата росією, суттєво вплинула на всі сфери життя країни, зокрема й на енергетичний сектор, створивши нові виклики та загостривши вже існуючі проблеми. Розвиток відновлюваних джерел енергії, зокрема сонячної, є стратегічно важливим для енергетичної незалежності та декарбонізації економіки України. Однак, воєнний стан вносить значні корективи в реалізацію цих планів.

У статті розглядаються соціально-правові проблеми впровадження альтернативної енергетики на прикладі сонячної. Автори, в першу чергу, акцентують увагу на правовому та соціальному підґрунті проблематики впровадження. Так, втрата стабільного енергозабезпечення ускладнює роботу багатьох закладів та підприємств, особливо в регіонах, де традиційна енергетика зазнала значних пошкоджень. У статті наголошується на необхідності створення мобільних сонячних енергетичних установок, які здатні оперативно забезпечувати життєво важливі об'єкти енергією.

У статті наголошується, що сонячна енергетика, попри всі труднощі, може відігравати ключову роль у забезпеченні стійкості енергетичної системи навіть під час воєнного стану. Її локальний характер дозволяє створювати незалежні джерела енергії для окремих громад чи об'єктів, що є надзвичайно важливим у ситуації, коли централізована енергетична система зазнає суттєвих руйнувань. Розвиток сонячної енергетики, в умовах воєнного стану, є складним, але важливим завданням для забезпечення енергетичної незалежності, зменшення залежності від викопного палива та адаптації до нових викликів. Особлива увага приділяється необхідності розробки інноваційних підходів і співпраці з міжнародною спільнотою задля стабілізації енергетичної системи в умовах кризи.

Ключові слова: екологічне право, екологічні відносини, альтернативні джерела енергії, відновлювана енергетика, сонячна енергетика, сонячні електростанції.

The article consists of a comprehensive analysis of the problems facing the implementation and development of solar energy in Ukraine under martial law. The war started by Russia has significantly affected all spheres of life in the country, including the energy sector, creating new challenges and exacerbating existing problems. The development of renewable energy sources, in particular solar energy, is strategically important for Ukraine's energy independence and decarbonisation. However, the martial law makes significant adjustments to the implementation of these plans.

The article examines the social and legal issues of introducing alternative energy on the example of solar energy. The authors primarily focus on the legal and social basis of the implementation issues. Thus, the loss of stable energy supply complicates the work of many institutions and enterprises, especially in regions where traditional energy has suffered significant damage. The article emphasises the need to create mobile solar energy installations capable of promptly providing vital facilities with energy.

The article emphasises that solar energy, despite all the difficulties, can play a key role in ensuring the sustainability of the energy system even during martial law. Its local nature allows for the creation of independent energy sources for individual communities or facilities, which is extremely important in a situation where the centralised energy system is severely damaged. The development of solar energy under martial law is a challenging but important task to ensure energy independence, reduce dependence on fossil fuels and adapt to new challenges. Particular attention is paid to the need to develop innovative

approaches and cooperation of the international community to stabilise the energy system in times of crisis.

Key words: *ecological law, ecological relations, alternative sources of energy, renewable energy, solar energy, solar power stations.*

Сонячне світло – невичерпне джерело енергії, яке не забруднює навколишнє середовище. Будь-які технології, в яких для вироблення електрики використовується енергія сонця, вважаються універсальними, адаптивними та безшумними варіантами. І справді, технології для перетворення сонячного світла в електроенергію можливо встановити практично на будь-якій поверхні, або вбудувати в гаджети, які люди використовують щодня [1].

Зазвичай, виокремлюють чотири основні види використання сонячної енергії: фотовольтаїчну, сонячну теплову, сонячну концентровану, а також окремо агровольтаїку.

Фотовольтаїчна технологія – це спосіб безпосереднього перетворення сонячного світла на електроенергію за допомогою сонячних елементів (фотоелементів). Цей метод є одним із найпоширеніших видів використання сонячної енергії, що застосовується як на індивідуальному, так і на промисловому рівнях.

Сонячно-тепловий метод використання енергії Сонця ґрунтується на перетворенні сонячного випромінювання в тепло. Цей вид використання є ефективним для опалення, підігріву води та виробництва електроенергії на основі теплових процесів. Такі теплові сонячні системи можуть бути розділені на дві категорії: пасивні та активні. Пасивні системи використовують природні конструкції, такі як сонячні колектори або теплові маси, для збору та зберігання тепла. З іншого боку, активні системи використовують насоси або вентилятори для перенесення тепла від сонячних колекторів до приміщень або для зберігання його у великих ємностях.

Сонячно-концентрований метод (або технологія концентрованої сонячної енергії, CSP – Concentrated Solar Power) базується на використанні систем, які концентрують сонячне випромінювання за допомогою дзеркал або лінз на невеликій площі. Отримана висока температура застосовується для виробництва теплової та електричної енергії.

Агровольтаїка (або агрофотовольтаїка) – це інтеграція сонячних панелей із сільськогосподарськими угіддями. Цей підхід дозволяє одночасно використовувати земельну ділянку для вирощування сільськогосподарських культур і генерації електроенергії, забезпечуючи ефективніше використання природних ресурсів [2, с. 179–180].

Сонячна енергетика є однією з найперспективніших галузей відновлюваної енергетики, яка демонструє стабільний ріст. Зростання цієї галузі відбувається завдяки технологічним інноваціям, зниженню вартості сонячних панелей і батарей,

а також дедалі більшій підтримці урядів у різних країнах світу. В попередніх працях автора вже було обґрунтовано, що сонячна енергія являється природним ресурсом, адже їй притаманні всі ознаки, які повинні бути притаманні природному ресурсу, зокрема: є неповторюваними (унікальними) у навколишньому середовищі; існує взаємозв'язок з природним середовищем, що забезпечує їх функціонування у складі природної екосистеми; відбувається виконання природним ресурсом функцій життєзабезпечення; має соціалізований характер [3, с. 13]. Окрім того, даний природний ресурс характеризується специфічною ознакою як «екологічно нейтральний природний ресурс», на відміну від такого виду джерела як «чорний» або «бурий» водень, який вироблений на вугіллі, тобто викопному виді палива, яке шкодить довкіллю, прискорює невідворотні зміни у довкіллі та поступово відходить у минуле [4, с. 73].

Сонячна енергетика в Україні продовжує розвиватися, попри виклики, пов'язані з військовими діями та економічною нестабільністю. Станом на початок 2024 року частка сонячної енергетики в загальному виробництві електроенергії в Україні досягла понад 6%, що свідчить про зростання порівняно з менш ніж 4% у 2021 році [5]. Звісно, особливо важлива державна підтримка та інвестиції. Багато країн запроваджують фінансові стимули, податкові пільги та субсидії на встановлення сонячних систем. Уряд України впроваджує заходи для підтримки енергетичної безпеки та розвитку відновлюваної енергетики. Зокрема, прийнято закони, що звільняють від сплати ПДВ та мита імпорт обладнання для відновлюваної енергетики, що сприяє здешевленню проєктів у цій сфері. Також варто згадати «зелений» тариф, зокрема в Україні діє система «зелених» тарифів, яка стимулює виробництво електроенергії з відновлюваних джерел. Однак, через економічні виклики та необхідність адаптації до європейських енергетичних ринків, умови та ставки «зеленого» тарифу можуть переглядатися [6, с. 241].

Враховуючи, що законодавча база та політичні обставини суттєво впливають на розвиток цієї галузі необхідно безпосередньо розглянути ці фактори. Так, законодавча база в основному ґрунтується на:

1. Національний план дій з відновлюваної енергетики до 2030 року: Уряд України затвердив цей стратегічний документ, який визначає цілі та завдання для розвитку відновлюваних джерел енергії, включаючи сонячну енергетику, на період до 2030 року [7].

2. «Зелений» тариф. В Україні діє система «зелених» тарифів, яка стимулює виробництво електроенергії з відновлюваних джерел. Однак у 2024 році спостерігаються певні ризики, пов'язані з високими витратами на встановлення та обслуговування сонячних електростанцій, а також із нестабільністю ринку через зміни в політиці та економіці [8].

3. Законодавчі ініціативи. Уряд України впроваджує заходи для підтримки енергетичної безпеки та розвитку відновлюваної енергетики [9]. Проте політичні обставини надзвичайно важкі, впливові та нестабільні, де основним викликом для енергетичної системи України стало повномасштабне вторгнення росії в Україну.

Географічне положення України створює сприятливі умови для розвитку сонячної енергетики, оскільки клімат країни відрізняється великою кількістю сонячних днів. Тому цілком закономірною стала упевнена тенденція до бурхливого розвитку сонячної енергетики – різновиду відновлюваної енергетики, що ґрунтується на використанні невичерпної енергії Сонця. Серед усіх видів альтернативної енергетики в Україні саме сонячна отримала найбільш потужний розвиток, набагато випереджаючи усі інші. Це зокрема підтверджується статистичними даними, відповідно до яких станом на 1 липня 2021 року загальні потужності сонячних електростанцій в Україні перевищили 7284 МВт, з яких 933 МВт складають домашні станції [10, с. 334]. Загалом сонячна енергетика має низку переваг як значно вагоміші за недоліки. Одна з переваг – це екологічність, сонячна енергетика є чистим джерелом енергії, що не виробляє шкідливих викидів, сприяючи зменшенню забруднення довкілля та боротьбі зі зміною клімату. Надзвичайно важлива та вагома перевага – це довговічність, сонячні панелі мають тривалий термін служби, зазвичай близько 25–30 років або навіть більше. Крім того, більшість виробників надають гарантії на продукцію сонячних панелей тривалістю до 25 років. Це робить сонячну енергетику економічно вигідною в довгостроковій перспективі [2, с. 176]. Як обґрунтовувалось в попередніх працях автора, використання енергії сонця представляє собою досить специфічний вид природокористування, який не легко вписується у існуючий поділ на загальне та спеціальне природокористування та взагалі в універсальні канони природоресурсного права. Так, правовий режим використання природних ресурсів сьогодні зазнає змін та потребує оновлення із врахуванням збільшення значення та обсягів використання альтернативних природних ресурсів та необхідності деталізованого правового регулювання їх використання [11, с. 111].

Варто згадати також енергетичну незалежність, адже використання власних відновлюваних ресурсів знижує залежність від імпорту енергоносіїв та підвищує національну безпеку.

Окрім того, важливою перевагою як для інвесторів так і для держави – це економічні вигоди, попри високі початкові інвестиції, сонячні електростанції мають низькі експлуатаційні витрати та довгий термін служби, що забезпечує економію в довгостроковій перспективі. Завдяки популярності сонячної енергетики та безпосередньо інвестиціям, в сонячну енергетику відбувається стимулювання розвитку новітніх технологій.

Незважаючи на вагомий перелік переваг, є й недоліки та виклики, які варто зазначити:

- високі початкові інвестиції. Встановлення сонячних електростанцій вимагає значних інвестицій, що може бути перешкодою для широкого впровадження, особливо в умовах економічної нестабільності [8];

- залежність від погодних умов. Ефективність сонячних панелей залежить від інтенсивності сонячного випромінювання, що може призводити до нестабільності виробництва електроенергії в різні пори року та за різних погодних умов [5];

- проблеми з інтеграцією в енергосистему. Нерегулярність генерації сонячної енергії вимагає розвитку систем зберігання енергії та модернізації електромереж для забезпечення стабільного енергопостачання;

- вплив військових дій. Пошкодження інфраструктури та нестабільна політична ситуація ускладнюють реалізацію нових проектів та залучення інвестицій у галузь.

Сонячна енергетика в Україні має значний потенціал та підтримується на державному рівні через законодавчі ініціативи та політичну волю до розвитку відновлюваних джерел енергії. Однак, для подальшого успішного розвитку галузі необхідно враховувати існуючі виклики, пов'язані з економічними, технічними та безпековими аспектами, та вживати заходів для їх подолання.

Зваживши переваги та недоліки можна дійти до висновку, що сонячна енергетика – це довгострокове вкладення, котре не лише не зашкодить навколишньому середовищу, а й буде корисна та затребувана навіть у роки кризи. Інноваційність та постійний розвиток дозволяє збільшувати галузь якісно та кількісно, зокрема варто визначити необхідність та важливість мобільних автономних сонячних установок. Мобільні сонячні енергетичні (далі – СЕС) установки, які стали актуальними в умовах сучасних викликів в Україні, мають ряд переваг і недоліків, що впливають на їхнє впровадження. Однією з найбільших переваг є мобільність і здатність швидко розгортатися в різних місцях, що особливо важливо для забезпечення енергопостачання в кризових ситуаціях, таких як військові дії або природні катастрофи. Завдяки цій характеристиці мобільні сонячні установки можуть забезпечувати електроенергією віддалені регіони, де традиційна енергетична інфраструк-

тура зруйнована або недоступна. Одна варто пам'ятати про обмежену потужність, що є також значущим фактором, який варто враховувати. Мобільні СЕС не завжди можуть забезпечити достатню кількість енергії для великих об'єктів або громад, що робить їх придатними лише для невеликих чи середніх споживачів [12]. Для масштабного застосування необхідно встановлювати більшу кількість таких установок, що підвищує вартість і потребує більше простору.

Стрімкий розвиток сонячної енергетики в Україні протягом останніх десяти років вражав: у 2019 році наша держава увійшла до ТОП-10 країн світу за темпами розвитку зеленої енергетики, а у 2020 – у ТОП-5 європейських країн за темпами розвитку сонячної енергетики [13]. Але попри це українське законодавство досі не адаптоване, зокрема в питаннях цільового призначення земельної ділянки та оренди землі, що посилює суперечність, в тому числі і правову безпосередньо для інвесторів.

Проблематика впровадження сонячної енергетики в умовах воєнного стану в Україні є багатогранною та вимагає комплексного підходу до її вирішення. Військові дії та геополітична напруженість висвітлили як значення сонячної енергетики для енергетичної незалежності країни, так і численні перешкоди на шляху її розвитку. Воєнний стан призвів до значних руйнувань енергетичної інфраструктури, у тому числі сонячних електростанцій. Об'єкти сонячної енергетики часто стають мішенню для атак, що підкреслює їхню вразливість. Окрім фізичних загроз, існують і фінансові виклики: обмежений державний бюджет, нестабільність економіки та скорочення іноземних інвестицій у сферу відновлюваної енергетики через високі ризики. Ці проблеми ускладнюють реалізацію проектів, які могли б забезпечити стабільне енергопостачання у кризових умовах. Не менш важливим є питання правового регулювання. Попри наявність законодавчих ініціатив, спрямованих на підтримку відновлюваних джерел енергії (наприклад,

«зелений» тариф, передбачений Законом України «Про альтернативні джерела енергії» [14]). Процедури отримання дозволів, зміни цільового призначення земель для будівництва СЕС, отримання ліцензій на виробництво електроенергії залишаються складними, тривалими й обтяжливими для інвесторів. Економічний аспект також залишається критичним. Висока вартість встановлення сонячних електростанцій, необхідність у дорогих накопичувачах енергії та висока вартість страхування проектів через ризики воєнного часу ускладнюють залучення приватних інвесторів і надання кредитів.

Попри виклики, сонячна енергетика має значний потенціал у вирішенні актуальних проблем енергетичної безпеки. Локальні та мобільні сонячні системи можуть стати важливим інструментом для забезпечення енергією віддалених районів та об'єктів критичної інфраструктури. Їхня автономність дозволяє створювати незалежні енергетичні джерела навіть у зонах конфлікту, що є стратегічно важливим у воєнний час. Сонячна енергетика також є ключовим елементом у досягненні енергетичної незалежності країни. В умовах скорочення постачання традиційних енергоносіїв, розвиток СЕС сприяє зменшенню залежності від імпортованих ресурсів і підвищенню стійкості енергосистеми.

Сонячна енергетика залишається перспективною галуззю навіть в умовах воєнного стану, адже вона сприяє досягненню енергетичної незалежності, підвищенню стійкості енергетичної системи та забезпеченню екологічної безпеки. Проте її впровадження стикається зі значними перешкодами, серед яких фінансові труднощі, ризики руйнування інфраструктури та недосконалість законодавчого регулювання. Подолання цих викликів потребує скоординованих дій уряду, міжнародної спільноти та бізнесу. Лише комплексний підхід забезпечить сталий розвиток сонячної енергетики, що стане важливим кроком на шляху до відновлення та модернізації енергосистеми України.

Список використаних джерел:

1. SUNSAY NRG. Як використовувати сонячну енергію. URL : <https://sunsayenergy.com/technology/yak-vikoristovuvati-sonyachnu-energiyu> (дата звернення: 20.12.2024)
2. Платонова Є.О. Специфічні риси законодавчого регулювання сонячної енергетики в Україні. *Правове забезпечення альтернативної енергетики в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф. Т. Є. Харитонової, д.ю.н., проф. Х. А. Григор'євої, к.ю.н., доц. Є. О. Платонові. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. С. 176–220.*
3. Заверюха М.М. Сонячна енергія як природний ресурс. *Альтернативна енергетика в Україні: шляхи законодавчого стимулювання (до 20-річчя Закону України «Про альтернативні джерела енергії»): збірник матеріалів круглого столу (м. Одеса, 20 жовтня 2023 року) / відп. ред. д.ю.н., проф. Т. Є. Харитонova, д.ю.н., проф. Х. А. Григор'єва, к.ю.н., доц. Є. О. Платонова. Луцьк : Вежа-Друк, С. 12–14.*
4. Караханян К.М., Заверюха М.М. Міжнародно-правові аспекти розвитку водневої енергетики та місце України в цьому процесі. *«Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права»*. 2022. № 5. С. 72–76.
5. Сонячна енергетика в Європі та Україні у 2024 році. URL : <https://alteco.in.ua/ua/pro-nas/novyny/soniachna-enerhetyka-v-evropi-ta-ukraini-u-2024-rotsi> (дата звернення: 20.12.2024)

6. Платонова С.О. Правові особливості державного стимулювання альтернативної енергетики в Україні. *Правове забезпечення альтернативної енергетики в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф. Т.Є. Харитонової, д.ю.н., проф. Х.А. Григор'євої, к.ю.н., доц. Є.О. Платонової. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. С. 241–261.*
7. Про затвердження Національного плану дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 року та плану заходів з його виконання: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2024 року № 761-р. *Офіційний вісник України. 2024. № 77. Ст. 4554.*
8. Святослав Святюк. Зелений тариф 2024: як підключити, умови приєднання до електромереж, ризики. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/229803_zeleniy-tarif-2024-yak-pdklyuchiti-umovi-pridnannya-do-elektromerezh-riziki? (дата звернення: 20.12.2024)
9. Ростислав Вонс. Кабмін дав вказівку встановлювати сонячні панелі в адмінбудівлях, лікарнях та школах. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/kabmin-dav-vkazivku-vstanovljувати-sonyachni-paneli-vadminbudivljakh-likarnjakh-ta-shkolakh-1014521.html> (дата звернення: 21.12.2024)
10. Григор'єва Х.А. Земельно-правові та екологічні питання розміщення сонячних електростанцій: науково-практичний погляд. *Альтернативна енергетика: шляхи законодавчого стимулювання : колективна монографія / за заг. ред. д. ю. н., проф. Т.Є. Харитонової, д. ю. н., проф. Х.А. Григор'євої. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. С. 334–342.*
11. Заверюха М.М., Караханян К.М. Еколого-правовий та природоресурсний аспекти взаємодії сонячної енергетики та довкілля. *«Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права».* 2023. № 2. С. 107–111.
12. СЕС: Переваги та недоліки сонячних електростанцій. URL: <https://www.ecotech.ua/ses-perevagy-ta-nedoliky-sonyachnyh-elektrostanczij/> (дата звернення: 22.12.2024)
13. Ігнат'єв С. Зелена енергетика в Україні на межі банкрутства. Що далі? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/10/685513/> (дата звернення: 22.12.2024)
14. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20 лютого 2003 року. *Офіційний вісник України. 2003. № 12. Ст. 522.*

Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4968-9844

Сарапин В. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та суспільних наук
Полтавського університету економіки і торгівлі

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ О. КІСТЯКІВСЬКИМ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАЛЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ТА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

COMPARATIVE ANALYSIS BY O. KISTYAKIVSKY OF THE LEGAL STATUS OF DEPENDENT PEASANTRY IN THE RUSSIAN COMMONWEALTH AND UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE

У статті проаналізовано одну з перших публікацій О. Кістяківського – працю «Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии», яку редакція журналу «Основи» отримала через три місяці після початку земельної реформи. Щоправда, у ній молодий дослідник з університету святого Володимира мало вдається до власне наукового осмислення законодавства, що регулювало статус залежного селянства в Речі Посполитій та українських губерніях Лівобережжя. Натомість у статті домінують публіцистичні роздуми про причини кріпосного права в Росії, які, на думку дослідника, закорінені не лише у феодальній системі, а й у світогляді та поведінці дворян і самих посполитих, тобто кріпаків, які не змогли морально опиратися своєму поневоленню. Міркуючи про становлення феодальної залежності, О. Кістяківський доходить висновку, що указ Катерини II про запровадження кріпацтва в Україні є завершенням її природного шляху до законодавчої легалізації того стану, в якому опинився малоросійський (український) селянин.

Автор аналізованої публікації вважає, що становище залежного селянства було гіршим у Речі Посполитій, ніж у Російській імперії, адже там феодальний клас об'єднався в окрему корпорацію, яка взялася колективно захищати свої економічні інтереси. Позаяк дворянство в Росії не сформувало станового суспільства, то воно більше співчувало селянству і внаслідок цього сприяло урядовим інститутам у розробленні проєктів земельної реформи, які, на переконання О. Кістяківського, мусять призвести до порозуміння між дворянством і кріпосним селянством, адже власний господарський інтерес поміщиків потребує ретельної роботи над підвищенням морального рівня залежних селян.

Ключові слова: кріпосне право, законодавство, порівняння, залежне селянство, Річ Посполита, Російська імперія, шляхта, дворяни.

The article analyzes one of the first publications prepared by a young scholar of the University of St. Volodymyr O. Kistyakivskiy under the title «Characteristics of Russian and Polish legislation on serfdom in relation to Little Russia», which was edited three months after the start of the land reform. In the publication, the author pays little attention to the review of the legislation that regulated the status of dependent peasantry both in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Ukrainian provinces of the Left Bank. He resorts to the genre of journalism, in the course of which he tries to reproach for the existence of serfdom in Russia not only the feudal system in general, but also the nobility and the commonwealth itself, that is, the serfs who could not morally resist their enslavement. O. Kistyakivskiy on the process of the formation of feudal dependence led to the conclusion that the Decree of Catherine II on the introduction of serfdom in Ukraine is the completion of its natural path to the legislative legalization of the state in which the Little Russian (Ukrainian) peasant found himself. The author of the analyzed publication believes that the situation of the dependent peasantry was worse in the Polish-Lithuanian Commonwealth than in Russia, because there the feudal class united into a separate corporation that undertook to collectively protect its economic interests. Since the nobility in Russia did not form an estate society, its activities were based on more sympathy for the peasantry, as a result of which the leading strata of Russian society assisted government institutions in developing land reform projects, which, according to O. Kistyakivskiy, must lead to an understanding between the nobility and the serf

peasantry, because the landlords' own economic interest requires work on their part to raise the moral level of the dependent peasants.

Key words: *serfdom, legislation, comparison, dependent peasantry, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, nobility, nobles.*

Відповідно до імператорського Маніфесту про скасування кріпосного права від 19 лютого 1961 року в Російській імперії була проведена реформа, яка, з одного боку, визволила поміщицьких (приватновласницьких) селян з кріпосницької залежності, а з другого – відкрила можливості для їх наділення земельними посілками. Вона мала настільки масштабний характер, докорінно змінивши багатівіковий уклад приватновласницьких, а згодом і інших категорій селянства, що в імперській історіографії небезпідставно здобула назву «Великої» [1, с. 269].

З огляду на значущість події, також власну активну громадянську позицію й гуманістичне ставлення до «безсильних перед свавіллям» людей О. Кістяківський підготував для журналу «Основа» актуальну статтю під назвою «Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии», яку редакція отримала 30 травня 1861 року, тобто через три місяці після впровадження реформи. Цю чи не найпершу в доробку молодого вченого працю один з його близьких друзів – професор університету святого Володимира І. Лучицький назвав «напівпубліцистичною, напівсерйозною науковою» [2, с. 66]. Справді, присвячена проблемі нормативного забезпечення функціонування кріпосного права на українських територіях Речі Посполитої і Російської імперії, вона насичена публіцистичними міркуваннями про соціальні та моральні причини закріпачення селян.

Аналізуючи законодавство Польщі та Російської імперії, що регулювало правовий статус приватновласницького селянства в українських лівобережних губерніях, О. Кістяківський не ставить за мету продемонструвати весь комплекс причин феодальної залежності, але визнає причетними до юридичного закріпачення сільського населення окремі стани та державні інституції, а саме дворянство, феодальну урядову систему і, неочікувано, саме селянство. Учений дорікає дворянам, що вони свого часу застосовували насильство як матеріального, так і морального характеру до «братів своїх менших», не дбали про поліпшення їхнього становища, що природним шляхом, без застосування законодавчих та урядових заходів, могло би призвести до «улаштування правильних економічних відносин, заснованих на взаємній користі хліборобів і землевласників» [3, с. 8]. Інститути «феодально-урядової системи» із запровадженням кріпосного права сподівалися, що зможуть адміністративними заходами підпорядкувати сотні і тисячі людей одній особі – землевласнику, істотно обмеживши права селянства. На

думку автора, влада помилково вважала, що в умовах безправ'я селяни будуть «розсудливими та енергійними, керуючись рештою прав, які в них залишилися» [3, с. 8]. І, врешті, вина селянства в потраплянні до кріпосної залежності зводиться до «моральних вад, без яких кріпосне право не змогло би посісти місце в юридичній сфері нашого суспільства» [3, с. 8], однак їхніх проявів не деталізує. Імовірно, читач-сучасник розумів, про які «моральні вади» селян ідеться, але з історичної перспективи виявити їх і схарактеризувати сьогодні – справа нездійсненна.

Зрозуміло, що О. Кістяківський як підданий російського абсолютного монарха був людиною своєї епохи. Так, міркуючи про процес становлення феодальної залежності, він дійшов висновку, що указ Катерини II про запровадження кріпацтва в Україні є завершенням її природного шляху до законодавчої легалізації того становища, в якому малоросійський (український) селянин опинився: «Якби не було указу від 3 травня 1783 р. про заборону посполитим переходу, кріпосне право, хоч і не мало б публічного характеру, але через безмежність свавілля, з одного боку, – в умовах злиденного життя, речового і морального безсилля, – з другого, відносини пригноблених і гнобителів, і під іншим, будь-яким іменем, усе ж таки були би нелюдськими...» [3, с. 10]. Мовляв, усією своєю попередньою діяльністю очільники «Малоросії» (українські гетьмани, – *авт.*) самі створювати умови для поширення де-факто кріпосницьких порядків на територію Лівобережної України. Для обґрунтування цієї думки вчений наводить низку прикладів, як, попри скасування феодальної залежності під час Національно-визвольної революції під проводом Богдана Хмельницького, коли «руйнувалися всі обмеження свободи українського хлібороба, і йому відкрився вільний доступ тих особистих і майнових прав, якими користувалися козаки і шляхта» [3, с. 4], спадкоємці гетьманської булави намагалися запровадити кріпосні порядки в Україні. У добу Хмельницького, який, на думку О. Кістяківського, здійснив «політичний переворот», залежність посполитого населення була запроваджена звичаєвими нормами і стала результатом «корисливого прагнення малоросійських старшин до наживи» [3, с. 8]. Наступники гетьмана, як-от Данило Апостол та Іван Мазепа, видавали універсали якими обмежувалися права посполитих на землеволодіння.

Вважаємо такий погляд О. Кістяківського дещо поспішним, необґрунтованим і безпідставним, адже кріпосне право не могло впроваджуватися нормами звичаю, якого в такій інтерпре-

тації в середовищі української людности ніколи не існувало ні в Україні-Руси, де про кріпосницькі порядки не могло бути й мови (тут простежуються інші форми тимчасової залежності селянства, – *авт.*) [4, с. 128–131]; ні у Великому князівстві Литовському, де лише III Литовським статутом за магнатами та шляхтою закріплювалося монопольне право володіння (а не власності, – *авт.*) землею, причому редакція статуту 1588 року в Брацлавському, Київському та Волинському воєводствах не діяла [5, с. 68–71], але була чинною в Чернігівській і Полтавських губерніях України [12, с. 84]; ні в Польщі та Речі Посполитій, де залежність селян від феодалів мала іншу модель, ніж у Московському царстві та Російській імперії. На території держав, названих першими, існувала «*pańszczyzna*» – форма земельної ренти, примусова праця залежного селянина, який працював з власним інвентарем у господарстві феодала. Запровадження панщини на рівні писаного права було зафіксоване в Польщі лише на початку XVI ст. Так, одним із найвідоміших рішень Торунського привілею від 7 січня 1520 року, який король Сигізмунд Старий затвердив за рік на сеймі в Бидгощі, вводилася обов'язкова панщина – один день на тиждень, а доти її строк становив від двох до чотирьох днів на рік. Через необмежену владу дворянства й духовенства над селянами строки відробітку панщини зростали в рази, що часто провокувало втечу посполитих від експлуататорів [6, с. 99].

Панщина й кріпосне право, на нашу думку, мають істотні відмінності, про що ми принципово висловилися в одній зі своїх праць [7, с. 309–310]. Наголосимо, що в тривалому процесі зближення Великого князівства Литовського з королівством Польським селяни потрапляли в усе більшу залежність від землевласників. Регламентувалися не тільки обов'язок сплати данини, служба у війську, а й господарська діяльність, аж до того, що селяни «ставати до роботи... мають, як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Відпочинку – годину перед обідом, годину в обід, годину над вечір. Хто не вийде рано на роботу через недбалство, мусить відробити пропущене на другий день» [8, с. 124–125]. Проте не слід тлумачити таке становище селян як кріпосну залежність: воно швидше вписується в аксіому неконтрольованого насилля та сваволі шляхти. Селянин у системі покровительства-підданства, що характерна для соціальної моделі відносин європейського феодального суспільства, – «це не кріпак, а підданий з певним рівнем суб'єктності, – слушно зауважує Наталія Старченко, – а обмеження права переходу та, відповідно, прикріплення до землі, не перетворювало селянина на судо об'єкт володіння, раба, якого можна було продати, як і членів його родини» [9].

Публікації, в яких стверджується протилежне, побудовані на підміні понять. Почнімо з того, що іменник «закріпачення» утворений

від дієслова «закріпачувати», тобто примушувати кого-небудь стати кріпаком, поневолювати, уярмлювати. Кріпацтво – це закріплення селян за землею до панського маєтку з позбавленням свободи володіти своїм господарством і навіть своїм тілом. У Великому тлумачному словнику української мови лексема «кріпак» позначає особисто залежного від поміщика й прикріпленого до відповідного земельного наділу селянина. Феодал володів повним правом на працю та майно селянина; на відчужування його як із землею, так і без неї; на повне обмеження його дієздатності. Юридичне вираження кріпацтва полягає в тому, що селянин був об'єктом, а не суб'єктом права. Кріпосні селяни зазвичай позбавлялися політичних і навіть елементарних людських прав: пани могли їх продавати, передавати, купували, дарувати, міняти разом з різним майном і худобою.

Натомість панщина – це система поземельних відносин, де основний продуцент, селянин, перебуває в економічній залежності від феодала, поєднаний з позаекономічним примусом, при цьому він залишається суб'єктом права і не втрачає правового статусу вільної людини. Для панщини характерним є передусім поєднання економічного і позаекономічного примусу юридично вільних селян. Проте, наголошуємо, вони були юридично вільними людьми, які могли навіть оскаржити вчинене щодо до них свавілля феодала в суді. Так, Н. Петровська пише: «Реєстри книг Литовської Метрики не лише розкривають тяжке майнове становище більшості селянських дворів, але й, по суті, показують свавілля феодалів, які безкарно здійснювали наїзди на селянські двори. Проте дії таких феодалів селяни могли оскаржити державці, а інколи, й навіть виграти судовий процес. Для епохи феодалізму це виняткове, характерне, мабуть, лише для ВКЛ явище, в якому селяни, особливо великокнязівські, могли навіть судитися зі своїми панами» [10, с. 190].

Отже, кріпак – це юридично залежна від свого пана людина, яка втратила правовий статус вільної людини і перетворилася, по суті, на об'єкт права. Панщина характеризується позаекономічним примусом на безоплатний відробіток у господарстві пана за користування землею, при цьому селянин не втрачає правового статусу особисто вільної людини.

Панщина виникла в ранньому середньовіччі й у своєму розвитку пройшла два етапи – ранню та пізню панщину. Перша зумовлювалася нерозвинутістю товарних відносин, а друга стала наслідком їхнього розвитку. Є всі підстави говорити про пізню панщину у Великому князівстві Литовському, спричинену розвитком фільваркових господарств, зорієнтованих на ринок.

Лише в останньому, сьомому підрозділі своєї праці О. Кістяківський здійснив спробу охарактеризувати законодавство про кріпосне право,

проте зауважимо, що йому це повною мірою зробити не вдалося. Ба, більше – тут переважають міркування про причини відмінностей між рівнем залежності селян у «Малоросії» як частині Російської імперії та Речі Посполитої.

Автор статті вважає, що становище селянства в Речі Посполитій було тяжчим, бо там існувало станове суспільство і давно склалися тісні корпоративні зв'язки в середовищі польської шляхти, яка вперто захищала застарілі феодальні порядки. Такими непоступливими феодалами О. Кістяківський вважає Єремію Вишневецького та воеводу Адама Киселя – представників руських православних родів, які володіли величезними маєтностями по обидва береги Дніпра. Натомість через відсутність у дворянства Російської імперії «замкнутості та корпорації, воно в особі найосвіченіших представників свого стану, дійсно співчувало урядовим заходам знищення кріпосного права» [3, с. 24]. Це твердження є досить дискусійним з огляду викладене нами вище.

Покликаючись на «співчуття представників дворянства суспільному благу», О. Кістяківський приходить до ще одного малообґрунтованого висновку про те, що «нинішнє припинення кріпосного права в Малоросії здійснено за сприятливіших обставин, ніж ті, що були наслідком козацьких війн...» [3, с. 24]. Як бачимо, майбутній професор університету святого Володимира мав тверде переконання, що базувалося на тодішній урядовій програмі: краще провести ліквідацію кріпосного права урядовим проектом, що, зрештою, 1861 року й було зроблено. Найпершим про це заявив імператор Олександр II. Націлюючи країну на широкомасштабні перетворення, ще 30 березня 1856 року на зборах предводителів московського дворянства він сказав, що «набагато краще, аби звільнення селянства відбулося зверху, ніж знизу» [11, с. 32].

О. Кістяківський переконаний у тому, що лише власність на землю дасть можливість селянству України вийти з тривалої економічної кризи, адже «тут люди бідні, голі, а часто – голодні». Економічний прорив, як видається вченому, можливий лише завдяки гуманістичній місії дворянства. Саме на нього дослідник покладає відповідальність (укотре ідеалізуючи, – *авт.*) за результативність «майбутнього невідомого і довгого шляху». «У цьому ми бачимо красномовний доказ того, що власний господарський інтерес поміщиків потребує підвищення морального рівня селян, і що без цього неможливий добробут ні тих, ні інших, адже обопільна праця та взаємний обмін послугами становлять єдино правильну основу будь-якого багатства», – такий висновок постає в останньому фрагменті аналізованої статті [3, с. 27].

Отже, на зорі своєї наукової кар'єри О. Кістяківський одним із перших серед своїх сучасників зробив спробу проаналізувати законодавче закріплення залежності українського селянства як у Речі Посполитій, так і в лівобережних губерніях Російській імперії. Його праця не стала взірцевою для наступних поколінь дослідників, адже автор лише окреслив загальні риси процесу, уникнувши відповідей на питання про економічні та політичні причини появи такого ганебного явища як кріпосне право. О. Кістяківському не вдалося фахово порівняти фактичні та юридичні обставини переходу селянства зі стану вільних обивателів до стану залежного. На це вплинули й об'єктивні чинники, насамперед – брак документальних матеріалів, зокрема, часів Речі Посполитої, які мали незначну презентацію в російському та українському дослідницькому середовищі. О. Кістяківський цілковито реалізував себе як вчений і педагог в іншій царині юридичних знань, напрацювавши великий масив навчально-наукової літератури з карного (кримінального), українського та звичаєвого права як у теорії, так і на практиці.

Список використаних джерел:

1. Захарченко Петро. Право власності на землю в Україні : правове забезпечення та особливості реалізації (середина XIX – поч. XX ст.): Монографія. Київ: Атіка, 2010. 327 с.
2. Лучицкий И. Труды А. Кистяковского в области истории и обычного права. *Киевская старина*. 1895. Кн. 1. 1895. Январь. С. 64–87.
3. Кистяковский А. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии. *Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник*. 1862. Январь (січень). С. 1–27.
4. Захарченко П. До питання зародження кріпосного права на Русі : історико-правовий аспект. *Право України*. 2006. № 3. С. 128–131.
5. Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію, повторне видання. Київ : Laurus, 614 с.
6. Tatomir Adam. Tysiąc lat dziejów Polski. Warszawa, 1962.
7. Захарченко П., Мірошниченко М. Історія українського права і держави : від витоків до кінця XVIII ст. : монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2024. 639 с.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1 (до половини XVII століття). Видання друге. Київ: Глобус, 1992. 228, [3] с. Репринтне відтворення видання 1966 р.
9. Старченко Наталя. Чи були селяни Речі Посполитої безправними кріпаками? *Політична теологія*. 2022. 21 січня. < URL: <https://politteo.online/novyny/chy-buly-selyany-prygnichenymy-u-rechi-pospolytij-istoryk-rozkrytykuvala-novu-knyzhku-yaroslava-gryczaka/>>.

10. Петровська Н. В. Закріпачення селянства за Статутом Великого Князівства Литовського 1529 р. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrovska_N_V/Zakripachennia_selianstva_za_Statutom_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_1529_roku.pdf?

11. Захарченко Петро. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.): Монографія. Київ : Атіка, 2008. 296 с.

12. Михайлов М. М. Лекции местных гражданских законов (1859–1860 гг.). СПб.: Типография С. Бекешева, 1860. 114 с.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.11>**Кекляк Б. В.,**

здобувач вищої освіти ОР "Магістр"

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0002-9369-5157

Усова Ю. О.,

здобувач вищої освіти ОР "Магістр"

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0009-4679-5607

УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ХІХ СТОЛІТТЯ

UKRAINIAN PHILOSOPHY OF LAW OF THE 19TH CENTURY

У статті досліджується розвиток української філософії права в ХІХ столітті під впливом західноєвропейських філософських течій, зокрема класичної німецької філософії, ідей просвітництва, лібералізму та федералізму. Аналізується філософсько-правова думка українських мислителів (П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, Леся Українка) та представників закарпатської інтелігенції (П. Лодій, О. Духнович). Автори розглядають вплив «філософії серця», концепції природного права, правового позитивізму та романтизму на формування правових поглядів в Україні.

Увага приділяється питанням свободи волі, справедливості, прав людини, співвідношенню природного й позитивного права. Досліджується взаємозв'язок між правом і мораллю, розвиток правосвідомості та її роль у суспільних трансформаціях. Аналізується вплив правової думки на державотворчі процеси та формування національної правової культури.

Окремо розглядається роль правової освіти, правового виховання та усвідомлення громадянської відповідальності в українському суспільстві ХІХ століття. Досліджується значення правових концепцій у процесах національного відродження та їхній вплив на розвиток сучасної правової науки.

Стаття висвітлює взаємозв'язок української правової думки із західноєвропейськими традиціями та її внесок у загальноєвропейську філософсько-правову спадщину.

Ключові слова: право, філософія, філософія права, держава, закон, природне право, позитивне право, правова держава, кардіоцентризм, лібералізм.

The article examines the development of Ukrainian philosophy of law in the 19th century under the influence of Western European philosophical traditions, particularly classical German philosophy, Enlightenment ideas, liberalism, and federalism. It analyzes the philosophical and legal thought of Ukrainian intellectuals (P. Yurkevych, M. Drahomanov, I. Franko, M. Hrushevskyi, B. Kistiakovskiy, Lesia Ukrainka) and representatives of the Transcarpathian intelligentsia (P. Lodii, O. Dukhnovych). The authors explore the influence of the «philosophy of the heart,» the concept of natural law, legal positivism, and Romanticism on the formation of legal views in Ukraine.

The study focuses on issues of free will, justice, human rights, and the relationship between natural and positive law. It examines the interconnection between law and morality, the development of legal consciousness, and its role in social transformations. The influence of legal thought on state-building processes and the formation of national legal culture is also analyzed.

Additionally, the article explores the role of legal education, legal upbringing, and civic responsibility in Ukrainian society in the 19th century. It highlights the significance of legal concepts in national revival processes and their impact on the development of modern legal science.

The study emphasizes the relationship between Ukrainian legal thought and Western European traditions, as well as its contribution to the broader European philosophical and legal heritage.

Key words: law, philosophy, philosophy of law, state, legislation, natural law, positive law, rule of law, cardiocentrism, liberalism.

Постановка проблеми. У другій половині ХVІІІ ст. Україна остаточно втратила рештки своєї державної автономії та колишню військову славу. Гетьманську державу разом з її устроєм, сформованою власне українською правовою системою було зведено нанівець. Її територія була поділена на окремі частини між Російською та Австрійською імперіями, де під сильним

самодержавним тиском українська державність та правова думка не могли вільно розвиватися. Втрата можливостей проявляти зовнішню активність спричинила в певній мірі інтерес до самоосмислень, внутрішніх заглиблень, у тому числі – інтерес до власної історії, культури, права, прояснення історичного становища України та її етнічних самоідентифікацій. Так почався

бурхливий розвиток філософських ідей, що не оминули і питання права та його сутності як суспільного явища.

В цей час основними регіонами культурного життя постають Київ, Львів, Харків, Одеса. Українці, розділені кордоном двох імперій, знаходячись під впливом різних ідеологій намагалися зберегти власну самобутність. Через обмеження, що вводилися зокрема російською владою, більшість праць видатних українських вчених-філософів наповнювалися російськими філософсько-правовими поглядами і видавалися російською мовою. Низку юристів і філософів, які здійснили великий внесок у розвиток тогочасної української філософії та політико-правової думки через місце народження, проживання чи походження сьогодні ідентифікуються як росіяни. Тому постає проблема щодо віднесення їх поглядів та праць до власне української філософії права.

Головна мета статті окреслити нові напрямки розвитку філософії права та шляхи вдосконалення вже існуючих, раніше обґрунтованих концепцій і поглядів на право, державу, суспільство і їх сутність крізь призму аналізу праць відомих вчених-філософів XIX століття. Вважаємо за необхідне структурувати філософсько-правові течії відповідно до їх представників, розглянути та порівняти погляди на право філософів з Наддніпрянської України, Галичини та Закарпаття.

Виклад основного матеріалу наукового дослідження. Філософія XIX століття у світовій історії – період розроблення та поглиблення ідей просвітництва та ознайомлення із новими віяннями західноєвропейської філософії. У цей період українська громадськість починає знайомитися із ідеями та концепціями німецької класичної філософії. Філософія права як вчення про сенс права, одна із основних галузей загальної філософії також піддалася впливу західноєвропейських поглядів, розвивалася у працях таких вчених-філософів як *П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, К. Неволін, П. Редькин, Б. Кістяківський*. Цікаве бачення філософсько-правових проблем можна знайти в творах поетеси *Лесі Українки*, окремі філософські погляди на сутність права, його сенс та роль містяться також у працях представників закарпатської інтелігенції.

Як вважає М. В. Костицький [1, с. 11], попри те, що «срібний вік» філософії та філософії права, який припав на останню третину XIX – початок XX ст., утверджувався на теренах тогочасної Російської імперії і значна частина філософів, громадських діячів, юристів, митців були росіянами, обґрунтованим вважається твердження, що предтечами розквіту філософської думки цієї доби були видатні вчені вихідці з України або ж українці за походженням.

Філософія права в добу Українського національного відродження характеризувалася

впливом західноєвропейських вчень, зокрема І. Канта, Г. Гегеля. Ідеї із праць цих видатних філософів вивчалися, запозичувалися, критикувалися низкою українських вчених, які крізь призму імперської (російської чи австрійської) політико-правової ідеології висували власні позиції щодо ролі права, держави, політики, філософії. Звісно, певний відбиток на ідеї філософів-правників XIX ст. поставили і вчення *Г. Сквороди* [1, с. 18]. Його «філософія серця» – кардіоцентризм, становлять методологічну основу класичної національної філософії права та робить акцент в обґрунтуванні права на внутрішній духовній сутності права. Відомим та своєрідним аналогом ідеї права також є його концепція «спорідненої праці», тобто такої, що органічно відповідає природним здібностям, покликанню людини.

В парадигмі українських філософсько-правових вчень місце однієї з найважливіших постатей по праву відведено *П. Юркевичу* як видатному філософу XIX століття. Хоч і наукова спадщина вченого порівняно вважається невеликою, проте це аж ні краплі не нівелює всієї унікальності і самобутності поглядів правознавця на історію філософії права: його філософсько-правова доктрина одночасно вдавалася до поєднання класичного природно-правового розуміння права з елементами соціологічного розуміння права; та не знецінює його творчих доробків щодо розуміння сутності права з точки зору його концепції «філософії серця».

Концепція «Філософії серця» (або так званий кардіоцентризм) одночасно є однією з постулатів класичної національної філософії і, в той же час, на нашу думку, – одним із запропонованих варіантів врегулювання одвічного протистояння «розуму» і «серця». Основна ідея концепції зводиться до того, що при зверненні до питання визначення усієї сутності людини, перше, на що має звертатися увага – це людське серце, якому в процесі пізнання світу відводиться головна роль. В середині самого серця зароджується наше перше унікальне внутрішнє ставлення до певних явищ і обставин, і лиш потім все це отримує фінальне зовнішнє оформлення у вигляді свідомих психічних переживань, вироблених нашим розумом.

З позиції «філософії серця» акцент в обґрунтуванні права робиться на внутрішній духовній сутності права. Ідея права з позиції кардіоцентризму полягає не у формально зовнішньому примусі, а в регулюванні життя з урахуванням внутрішнього світу і свободи людини. Право при цьому розглядається як умова, можливість творчої самореалізації особистості, її індивідуального розвитку [3, с. 116]. На перші щаблі виносяться такі категорії як «мораль» і «моральна цінність», які в результаті у вигляді уособлення «серця» наповнюють ідеальний зміст історії права і держави, а право виконує функцію гар-

монізації людського індивідуального і колективного життя [4, с. 9].

Наступна сходинка розвитку національної філософії права ХІХ ст. на пряму пов'язана з поширенням на наших землях ідей лібералізму, зосереджені на закріпленні питань індивідуальних свобод людини, демократії і гуманізму.

З посиленням панування позитивістських поглядів на право, акцент зміщується з питання про обґрунтування права на питання про його функції. Найбільш яскравими українськими політичними мислителями цього часу були **М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський**. У центрі їх інтересів знаходилася проблема прав українського народу. Вони були прихильниками федералізму, який можна розглядати як принцип побудови громадянського суспільства і визнання цінності особистості та її прав [3, с. 118].

М. Драгоманов, ґрунтуючи свої філософські погляди на ліберальних засадах надання особистості найвищої цінності, якраз таки активно вдавався до вирішення проблематики співвідношення особи і держави у їх взаємовідносинах, відстаючи останню на задній план. Левову частку своєї уваги вчений сконцентрував саме на важливості конституційного закріплення прав і свобод людини, оскільки будучи прибічником природно-правової школи, активно відстоював ідею того, що кожна особа, починаючи вже із самого моменту свого народження, володіє усім обсягом природних прав, особливо акцентуючи на праві на життя та особистої недоторканності.

При аналізі проблематики співвідношення особи і держави, Драгоманов посилався на доктрину Прудона, згідно якої утвердження свободи в історії є одночасно обмеженням держави та її інститутів як чогось зовнішнього, іманентно не притаманного людині. Відповідно, так званім суспільно-політичним ідеалом Драгоманова відзначається анархічний лад, суть якого становить спілка добровільних асоціацій вільних і рівних осіб з усуненням із суспільного життя авторитаризму – через федералізм і самоуправління громад як самостійних соціальних одиниць і регіонів [5, с. 61].

Фактично все це можна звести до загального умовиводу, що люди, маючи від народження усю повноту природних прав, здатні самостійно урегулювати своє життя та задовольнити суспільні інтереси без залучення до цих процесів держави як, так званого, «могутнього централізованого велетня», а шляхом подальшого об'єднання у федеративні спілки вільних самоврядних громад для того, щоб досягти найвищого ступеня людської свободи.

Своєрідне продовження драгоманівських ідей відбулося у філософських напрацюваннях **І. Франка**. Письменник формував бачення суспільного ідеалу як федерації громад на основі самоврядування, солідарності інтересів і культур. З цих самих позицій він тлумачив

і право, критерієм якого є забезпечення соціальної справедливості, захист людини праці. У питанні співвідношення «особистість – нація» **І. Франко** був прихильником пріоритету нації. Тому національну самостійність він розглядав як соціально-політичний ідеал, як повне, нічим не зв'язане і необмежене життя і розвиток націй [3, с. 118–119].

Окрім захоплення ідеями федералізму, **М. Драгоманов** також зацікавив **І. Франка** дослідженням теоретичних аспектів звичаєвого права, конкретні випадки його застосування в минулому та в сучасних цивільно-правових, сімейних і земельних відносинах.

Письменник розглядав звичаєве право у тісному зв'язку з нормами місцевого самоврядування, досліджував архівні документи, і етнографічний матеріал правового характеру, практику роботи судів, органів самоврядування. Однак **І. Франко** виходив за межі суто юридичних уявлень про звичаєве право, він розглядав його не тільки як джерело правової культури народу, але також як продукт народної самосвідомості. Норми звичаєвого права, на думку **І. Франка**, становлять інтерес для дослідників різних галузей знань: істориків, етнографів, літературознавців і юристів. Правовий звичай у його розумінні – це швидше модель поведінки, яка відображає усвідомлення народу про правильне та неправильне. У його наукових розвідках порушена проблема впливу звичаєвого права на перші писані пам'ятки – українського права [6, с. 13].

У працях **М. Грушевського** з домінуванням позитивістського підходу також яскраво прослідковується вплив поглядів **М. Драгоманова**, що надалі мало свій ефект на формування його політичної діяльності. Відстоювання ідей національної державності та віддавання переваги пріоритету прав і свобод людини, а не держави, пріоритету прав нації перед правами особистості, визнання людини самостійною цінністю так само послугувало основою для напрацювання конституційного проекту Грушевського.

М. Грушевському, як спадкоємцеві політико-правових ідей **М. Драгоманова** – «його політично «значного» учителя» [7, с. XLVIII], безперечно, була відома одна з основних праць Драгоманова – «Вольный Союз – Вільна спілка», і він використав її, розробляючи власний конституційний проект та «Декларацію про автономію України». [8, с. 148] Між конституційними напрацюваннями і Грушевського, і Драгоманова прослідковуються аналогічні ідеї і певне узгодження думок щодо послідовної децентралізації влади і домінування примату місцевого самоврядування, послідовного закріплення прав національних меншин та підтримки поневолених Російською імперією народів.

Проте, вбачалися і суттєві розбіжності у поглядах з приводу формування законодав-

чої влади, наявна певна дзеркальність позицій вчених. Наприклад, аналіз обох варіантів показує, що Грушевський, по суті, пропонував обмежитись однією палатою з тих самих міркувань, з яких М. Драгоманов передбачав створення другої палати, – для захисту інтересів самоврядних областей, які делегують своїх представників до законодавчого органу держави [8, с. 150]. Незважаючи на це, важко переоцінити намагання Грушевського, беручи за основу федералістську конституційно-правову концепцію М. Драгоманова, закласти надійний фундамент для подальшого розвитку загальних засад конституційного ладу, форми державного устрою, конституційно-правового статусу особи, та підвищення значимості місцевого самоврядування з метою вдосконалити концепцію розбудови української державності.

Лібералізм у філософії права України XIX ст. простежується у вченні і таких видатних науковців, як **К. Неволін** та **П. Редькин**. Сутність їхніх поглядів полягала у висуванні ідеї абсолютної гідності особистості на перший план, прав і свобод людини, відстоюванні пріоритету права над політикою [9, с. 119].

К. Неволін був прихильником поглядів Гегеля і комбінував його ідеї з історичною школою права. Філософ часто вказував на тісний зв'язок філософії з історією, насамперед для розвитку і вдосконалення законодавства. Неволін критикував ідеї природних прав людини, розглядав закон як загальну правду, розуміючи під нею категорію більш моральну, божественну. Умовами існування правди він називав волю, добро, суспільну мораль. У своїх працях Неволін зазначав, що права і обов'язки в суспільстві визначає та охороняє закон, який є правилом, згідно з яким відбувається щось необхідне. Вчений розрізняв категорії «право» і «закон»: «Закон у державі та в будь-якому суспільстві складається з двох частин: визначальної («закони природні») і охоронної («закони позитивні»)».

Неволін також відомий тим, що у своїх роботах звертався до проблеми виникнення та історії розвитку права, пробував пояснити його закономірності, кодифікацію. У своїй найвідомішій науковій праці «Енциклопедії законознавства» він обґрунтував декілька видів його необхідності. Серед них можна виділити фізичну, моральну, історичну, логічну необхідності, кожній з яких надається відповідне пояснення та обґрунтування.

П. Редькин продовжив ідеї лібералізму у філософії. Вчений був прихильником Г. Гроція і вважав його творцем філософії права. Йому належить концепція трьох способів викладання науки права, які він називав генетичним, діалектичним і органічним. Право для Редькина було «втіленням правди і справедливості через розум і свободу волі». Філософія права, на думку вченого, повинна вивчати право таким,

яким воно є саме по собі. А для цього його треба розглядати не з юридичної, а саме з філософської точки зору. В цьому сенсі, філософія права є філософською наукою, тобто частиною філософії, яка має свій специфічний об'єкт досліджень. Предметом філософії права є саме право [2, с. 77]. Поряд з позитивним правом автор окреслює існування вищого права, незалежного, яке, з одного боку, служило джерелом позитивного, а з іншого, було провідом для його подальшого розвитку і мірою оцінки. Філософ відомий не тільки завдяки низці робіт, присвячених філософським питанням. Він, зокрема, є автором концепції побудови кримінального уложення, обґрунтував необхідність ясності, точності й повноти визначення кожного виду злочину, чіткого формулювання видів покарань і порядку їх виконання [2, с. 77].

Безумовно, не можна не згадати про такого вченого-філософа XIX століття, як **Б. Кістяківський**. Його вагомий внесок у філософію права забезпечив йому почесне місце серед видатних теоретиків лібералізму. Загальні світоглядні погляди вченого сформувалися під впливом ідей М. Драгоманова. Кістяківський був прихильником Баденської школи неокантіанства, яка ґрунтувалася на теорії цінностей, зокрема гуманітарного знання. Замість поділу сфери знань на науки про природу і науки про дух, він у своїх працях виділяв компіляцію природознавства та історії [9, с. 119]. Його підхід до вирішення філософсько-методологічних питань можна охарактеризувати як соціокультурний, що полягав у визнанні права як важливого виразника культури та розгляді культури як основного способу існування права. Відтак, рівень правосвідомості та правової культури, що склався історично, стає ключовим фактором у побудові правової держави.

На думку Кістяківського, загальна теорія права повинна спиратися на загальну філософію культури. Фактично, вчений розглядав право крізь призму соціології та неокантіанства. У соціологічному контексті він бачив право як суспільний інструмент контролю над особистістю, а у філософському – як соціальне втілення вічних цінностей, що надають праву центральне місце в культурі. Кістяківський також запропонував 4 підходи до розуміння права – аналітичний (близький до позитивістської концепції), соціологічний, психологічний та нормативний.

Щодо концепції природних прав людини, вчений зазначав, що вони обмежують державну владу і виступають основою і доповненням підзаконної влади, становлять основу фундаментальних принципів правової держави. Звідси, вони повинні бути визнані, охороняються за допомогою не тільки приватного, а й публічного права.

Цікавими є його ідеї щодо теорії правової держави. Філософ виділяє 3 аспекти, через які

можна зробити висновок, що правова держава є соціально-політичним ідеалом [9, с. 120]. Першим аспектом є методологічні основи вчення про правову державу, другим – концепція «правового соціалізму», в центрі якої «право на гідне існування», а третім – теорія прав людини як ядро концепції правової держави. Правовою, як зазначає Кістяківський, держава стає тоді, коли, використовуючи право як інструмент упорядкування соціального життя, вона сама стає підпорядкованою праву.

Як не дивно, цікаві позиції стосовно права та філософії можна знайти у творах видатної української поетеси **Л. Косач-Квітки**, відомої під псевдонімом **Лесі Українки** [2, с. 68]. Базисом її правового світогляду було переконання у важливості природних прав людини та їхній безумовній цінності. Ці права, вважала поетеса, реалізуються через свободу волі, що надає кожній людині право діяти на власний розсуд, за умови, що це не завдає шкоди іншим людям та не порушує їхні права.

Гарантія прав і свобод людини, а також їх реалізація в суспільстві залежать від державного устрою та форми правління. Леся Українка у своїй статті «Державний лад» зазначала, що держава виникла внаслідок завоювання одного народу іншим. На її думку, держава є продовженням цього насильства, оскільки політична влада зосереджена в руках економічно сильнішої частини суспільства, а закони держави лише узаконюють цю владу [2, с. 69].

Через своє насильницьке походження держава та встановлене нею право не сприяють реалізації природних прав. Тому людина повинна боротися за свої природні права, серед яких основні – право на життя і свободу, будь-якими засобами, навіть зі зброєю в руках. Ті, хто не визнає права інших і дбає лише про власні інтереси, є злочинцями. Проти них повинні виступати закон, право і суд, захищаючи права людини. Лише в демократичній, республіканській державі встановлене право може гарантувати природні права, бо тільки в таких умовах воно стає неупередженим і сприяє справжній свободі особистості.

«Картину» розвитку української філософії права не можна назвати повною, якщо не буде розглянуто відповідні процеси на Закарпатті. Певні ідеї та концепції щодо філософії права та політико-правової системи можна віднайти і в працях відомих закарпатських мислителів, першість серед яких безумовно належить **П. Лодію**, **М. Балудянському**, **О. Духновичу**, **В. Довговичу**, **Ю. Венеліну-Гуці**.

П. Лодій, зокрема відомий своїми працями «Теорія загальних прав, що містить у собі філософське вчення про загально державне право», «Загально державне природне право» і «Природне право народів», був прихильником концепції природного права, наголошував на існу-

ванні «вищих божих істин», на яких повинне базуватися право, вважав що права, так як і розум, як і душа, надаються людині від Бога. У «Теорії загальних прав, яка містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право» автор акцентує увагу на важливості співіснування природних та позитивних законів [11, с. 39]. При цьому мислитель чітко визначає відмінності між ними: «як і у будь-якому суспільстві, так і в державі мають існувати закони, права та корелюючі їм обов'язки, які необхідно виводити із мети держави та державних велінь. Якщо ці закони виходять із сутності держави та одним розумом усвідомлюються, то носять назву природних; якщо ж формуються під впливом волі Верховного Правителя, то будуть позитивними».

На відміну від П. Лодія, **О. Духнович** зробив вагомий внесок у розвиток суспільно-філософської думки саме на Закарпатті, яке у XIX ст. було частиною Угорщини в складі Австрійської імперії. У своїх працях далі розвинув погляди на природу і суспільство відомих на той час європейських науковців. Він стверджував, що людина сама є творцем своєї долі [10, с. 97]. Тому вірив, що покращення долі народу залежить від активної творчої діяльності кожного.

У своїх працях з історії Закарпаття Духнович доводить безправне економічне і політичне становище закарпатського селянина. Дослідник не побоявся вказати на справжніх винуватців такого становища, закликав вивчати історію рідного краю, бо вона виховує в молоді любов до батьківської землі, почуття національної гідності. Філософ ретельно аналізував проблеми сучасного йому суспільства, усвідомлюючи необхідність соціально-економічних і культурних перетворень, які вже мали місце в країнах Західної і Центральної Європи, з боєм відзначав пасивність в громадсько-політичному житті однієї частини інтелігенції і наявність суперечностей в середині другої її частини [10, с. 98]. Засуджуючи революційні форми боротьби, як руйнівні, він закликав до об'єднання різних політичних течій і угруповань для еволюційного розв'язання назрілих проблем, а регулятором такого об'єднання і його межами мало виступати право.

Висновок. Узагальнюючи викладений матеріал, можна підсумувати, що українська філософсько-правова думка XIX століття розвивалася в умовах національного утиску, коли територія України була поділена між імперіями, а державна автономія зникла. Проте ці складні умови послужили каталізатором для глибокого осмислення національних філософсько-правових ідей, що базувалися на західноєвропейських концепціях, зокрема, І. Канта та Г. Гегеля, та мали значний вплив на формування національної ідентичності та культури.

Філософія права того часу включала ідеї свободи особистості, природних прав, а також федералізму та децентралізації, що відображали прагнення українського суспільства до автономії та самовизначення. Провідні мислителі, такі як М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка та М. Грушевський, розвивали ідеї права і справедливості як інструментів гармонізації соціального життя, відстоюючи пріоритет прав особистості над інтересами держави. На доповнення інші філософи-лібералісти, як К. Неволін, П. Редькин, Б. Кістяківський пропагували у своїх працях примат природних прав людини над позитивними законами, обґрунтовували важли-

вість захисту та забезпечення основних природних прав як шлях до правової держави.

Особливу роль у філософії права XIX століття відіграла концепція «філософії серця», запропонована Г. Сковородою та продовжена П. Юркевичем, яка робила акцент на духовній сутності права, моральності та індивідуальній самореалізації. Українські мислителі висували ідеї правової держави, в якій право обмежує державну владу і стає основою для захисту природних прав людини. Зрештою, філософсько-правова думка того часу стала важливим фундаментом для розвитку ідеї правової державності та конституційної незалежності України.

Список використаних джерел:

1. Костицький М. В., «Українські витоки філософії права «срібного віку» (остання третина XIX – перша третина XX ст.)», *Філософські та методологічні проблеми права* № 1 (13), 2017 р., с. 9–19.
2. Шаповал В.М. *Філософія права. Частина I. Історія філософсько-правових вчень*. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. 156 с.
3. *Філософія права*: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Да-Ф56 нильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
4. Головка О.М., «Історіософія права Памфіла Юркевича», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. Випуск 33, 2022, с. 6–15.
5. Лисий І, *Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник*. К., 2002. С. 61–63., с. 61–63.
6. Бунчук О.Б., «Вплив М. Драгоманова на правовий світогляд І. Франка», *Юридичний науковий юридичний журнал*, 2018, № 1 с. 10–13.
7. Пріцак О. *Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. К., 1991. Т. 1. С. XL–XLVIII.*
8. Комзюк Л.Т., «Порівняльний аналіз конституційних проектів М. Драгоманова і М. Грушевського 1884 і 1905 рр. у контексті еволюції концепції самостійності України кінця XIX – початку XX століття», *Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*, 2009, № 1, с. 148–154.
9. Данильян О. Г. *Філософія права*: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
10. «Олександр Духнович – письменник, педагог, священник, діяч культури та освіти (1803–1865)»: Матеріали симпозиуму, присвяченого 220-й річниці від дня народження Олександра Духновича (22 квітня 2023 року, м. Ужгород) / Під заг. наук. ред. проф. М. Токаря; відп. за вип. Ю. Герцог. Ужгород: РІК-У, 2023. 320 с.
11. Телеп Ю.В., Попович Т.П. «Особливості політико-правових поглядів П.Д. Лодія». *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових учень. 2024 р. с. 37–41.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.12>**Козакевич О. М.,**

доктор філософії в галузі права (PhD),
старший викладач кафедри адміністративної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0002-5528-7008

ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ІННОВАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN INNOVATIVE STRATEGY FOR ACCESS TO JUSTICE

У статті досліджено застосування штучного інтелекту у правосудді. Зокрема, яким чином використання технологій ШІ впливає на забезпечення доступу до правосуддя. Дослідження цього питання насамперед, полягає у визначенні поняття що таке штучний інтелект. Проаналізовано європейський підхід до застосування штучного інтелекту в судочинстві. Розглянуто Європейську етичну хартію про використання штучного інтелекту в судових системах, а також п'ять фундаментальних принципів, використання інструментів штучного інтелекту, які направлені на якість та ефективність правосуддя в сучасних судових системах. Визначено категорії спорів, на які поширюється дія Хартії. Хартія закріплює таку категорію як «Predictive Justice» прогностичне/передбачуване правосуддя, що розуміється як аналіз великих обсягів судових рішень за допомогою технологій штучного інтелекту, з метою прогнозування результатів певних типів спорів. Проаналізовано, що Біла книга ЄС з питань штучного інтелекту передбачає вироблення європейського підходу, спрямованого на інноваційність застосування ШІ, при повній повазі до прав людини та усунення ризиків пов'язаних з цією технологією. Зазначено, що в Колумбії суддя при розгляді справи застосував інноваційну технологію ChatGPT. З активним застосуванням штучного інтелекту, Вища рада судової влади Колумбії працюватиме з ЮНЕСКО над розробкою керівних принципів та можливостей відповідального використання ШІ у судових органах країни. Визначено, що штучний інтелект самостійно не здійснює правосуддя та не може замінити суддю. Це не є самостійна технологія чи окремий вид правосуддя. Національне законодавство більшості країн світу передбачає, що правосуддя здійснюється виключно судами. Визначено, що використання штучного інтелекту можна було б застосувати для підбірки нормативно-правової бази для конкретного спору чи для підготовки певних процесуальних документів або для забезпечення незалежності розгляду спорів. Це прискорить розгляд справ та вплине на чинники (бар'єри), що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя. Звернено увагу на необхідність дослідження практики і механізмів їхнього застосування ШІ в інших країнах, а також як застосування таких технологій забезпечить доступ до правосуддя всім категоріям осіб, для імплементації в національну систему правосуддя.

Ключові слова: штучний інтелект, ШІ, доступ до правосуддя, доступність, чат-бот, суд, електронне правосуддя, права людини, судочинство, суддя, неупередженість, незалежність, судові рішення, інноваційність.

The article examines the application of artificial intelligence in justice. In particular, how the use of AI technologies affects access to justice. The study of this issue is primarily about defining the concept of artificial intelligence. The author analyses the European approach to the use of artificial intelligence in the judiciary. The author considers the European Ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems, as well as five fundamental principles of using artificial intelligence tools aimed at the quality and efficiency of justice in modern judicial systems. The categories of disputes covered by the Charter are defined. The Charter enshrines such a category as 'Predictive Justice', which is understood as the analysis of large volumes of court decisions using artificial intelligence technologies in order to predict the outcome of certain types of disputes. It is analysed that the EU White Paper on Artificial Intelligence envisages the development of a European approach aimed at innovative use of AI, with full respect for human rights and elimination of risks associated with this technology. It is noted that in Colombia, a judge used the innovative ChatGPT technology in the course of the case. With the active use of artificial intelligence, the Supreme Council of the Judiciary of Colombia will work with UNESCO to develop guidelines and opportunities for the responsible use of AI in the country's judiciary. It has been determined that artificial intelligence does not administer justice on its own and cannot replace a judge. It is not an independent technology or a separate type of justice. National legislation in most countries of the world stipulates that justice is administered exclusively by courts. It has been determined that the use of artificial intelligence could be applied to the selection of a legal framework for a particular dispute or to the preparation of certain procedural documents or to ensure the independence of dispute resolution. This

will speed up the consideration of cases and affect the factors (barriers) that impede the exercise and protection of the right to access to justice. Attention is drawn to the need to study the practice and mechanisms of AI application in other countries, as well as how the use of such technologies will ensure access to justice for all categories of persons, for implementation in the national justice system.

Key words: *artificial intelligence, AI, access to justice, accessibility, chatbot, court, ChatGPT, e-justice, CEPEJ, human rights, judicial proceedings, judge, impartiality, independence, court decision, innovation.*

Постановка проблеми. Доступність правосуддя демонструє свої нові грані та форми прояву. Це зумовлює необхідність дослідження доступності правосуддя в сучасних умовах, яке трансформується не лише у напрямку забезпечення всього спектру прав людини, а й цифровізації та діджиталізації. Зі стрімким розвитком інформаційного суспільства та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, поняття «доступ до правосуддя» розглядається не тільки як можливість присутності в судовому засіданні, а крізь призму сукупності технологій, дій і процедур допоміжного характеру, що забезпечують та полегшують шляхи доступу до правосуддя.

Динамічне використання у сучасному світі інформаційних технологій та поступовий перехід усіх публічних послуг в online-режим впливають на становлення та подальший розвиток функціоналу інституту електронного правосуддя, серед якого набуває актуальності інноваційна технологія штучного інтелекту.

Метою статті є аналіз застосування штучного інтелекту у правосудді та як використання технологій ШІ впливає на забезпечення доступу до правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Європейська комісія по ефективності правосуддя (CEPEJ) ще у 2018 році прийняла Європейську етичну хартію про використання штучного інтелекту в судових системах [1, с. 69]. Беручи до уваги зростаючу роль ШІ в правосудді, CEPEJ прийняла п'ять фундаментальних принципів, використання інструментів штучного інтелекту, які направлені на якість та ефективність правосуддя в сучасних судових системах.

Крім виокремлення принципів, в Хартії є глосарій, який надає визначення для новітніх наукових дефініцій. Так, Штучний Інтелект/ШІ

(Artificial Intelligence/ AI) визначено як сукупність наукових методів, теорій і техніки, метою яких є машинне відтворення когнітивних здібностей людського мозку [1, с.69]. Сучасні розробки спрямовані на забезпечення продуктивності технологій, складні завдання, які раніше виконували люди.

Однак термін «штучний інтелект» критикується експертами, які розрізняють «сильний» штучний інтелект (здатний вирішувати спеціалізовані та різноманітні проблеми абсолютно автономно) і «слабкий» або «помірний» ШІ (висока продуктивність у своїй галузі навчання). Деякі експерти стверджують, що «сильний» штучний інтелект вимагатиме значного прогресу в фундаментальних дослідженнях, і це не тільки просте

вдосконалення продуктивності існуючих систем, а й новітні розробки, щоб мати можливість моделювати світ в цілому. Поняття чат-бот(Chatbot) розмовний агент, який розмовляє зі своїм користувачем (наприклад, автоматизовані розмовні служби у відносинах з клієнтами) [1, с. 69].

Першим в Хартії визначено принцип поваги до фундаментальних прав людини, який означає, що розробка та впровадження інструментів штучного інтелекту має відповідати основним правам людини. Обробка судових рішень і даних має служити чітким цілям, у повній відповідності до фундаментальних прав, гарантованих у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та у Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних [1, с. 8]. Застосування цього принципу гарантує право на доступ до суду, рівність сторін, незалежність суду. Другим принципом в Хартії визначено принцип недискримінації, який передбачає запобігання розвитку будь-якої дискримінації як між окремими особами, так і між групами осіб. Враховуючи здатність інструментів штучного інтелекту виявити існуючу дискримінацію шляхом групування та класифікації даних, це може включати етнічне походження, соціально-економічне походження, політичні переконання, релігійні або філософські переконання, генетичні дані, біометричні дані та дані, пов'язані зі здоров'ям. Коли така дискримінація буде виявлена, уповноваженим органам, слід розглянути коригувальні заходи для обмеження або, якщо можливо, нейтралізувати ці ризики. Наступний принцип якості та безпеки використовується щодо обробки судових рішень і даних, який передбачає використання перевірених джерел і нематеріальних даних з моделями, розробленими міждисциплінарним способом у безпечному технологічному середовищі. Принцип прозорості, неупередженості та справедливості передбачає доступні та зрозумілі методи обробки даних. П'ятий принцип «під контролем користувача» передбачає гарантування того, що користувачі є проінформованими учасниками та контролюють свій вибір [1, с. 10–11].

Автономність користувача має бути збільшена, а не зменшена через використання інструментів та сервісів штучного інтелекту. Користувач має бути повністю проінформований про обов'язковість рішення генерованого штучним інтелектом та про доступність інших сервісів, включаючи право на юридичну консультацію та право на доступ до правосуддя. Крім того, користувач повинен бути належним

чином проінформований, чи застосовувались сервіси штучного інтелекту до або під час судового процесу, і має право на заперечення в контексті порушення ст. 6 ЄКПЛ [1, с. 13]. З огляду на зазначені принципи Хартії, застосування технологій ШІ в судочинство має здійснюватися поступово із обов'язковою кваліфікованою підготовкою апарату суду та загалом правової інформованості суспільства.

Положення Хартії поширюються на осіб публічного та приватного права, відповідальних за формування, впровадження інструментів, сервісів штучного інтелекту, які включають як обробку судових рішень та інших даних. Також, це стосується законодавчої та регуляторної діяльності по розробці, аудиту чи використанню таких інструментів. Основною метою впровадження інструментів і сервісів штучного інтелекту є підвищення ефективності та якості правосуддя, яке повинно заохочуватись державою. Вищезазначені принципи потрібно використовувати при розробці та формуванні державної політики в галузі правосуддя, з метою дотримання прав людини, відповідно до міжнародних стандартів.

Застосування штучного інтелекту у цивільних, господарських та адміністративних справах допоможе покращити передбачуваність застосування закону та послідовність судових рішень. В цьому аспекті, досить цікавим є те, що Хартія закріплює таку категорію як «Predictive Justice» прогностичне/передбачуване правосуддя, що розуміється як аналіз великих обсягів судових рішень за допомогою технологій штучного інтелекту, з метою прогнозування результатів певних типів спорів. Термін «передбачуваний» походить від статистики, які дають змогу передбачити майбутні результати через індуктивний аналіз. Судові рішення опрацьовуються з метою виявлення кореляції між вхідними даними (критерії, встановлені законодавством, факти справи) та вихідними даними (офіційне рішення). Кореляції, які вважають відповідними, дозволяють створювати моделі, які при використанні з новими вхідними даними (нові факти або точність, до прикладу тривалість договірних відносин) дозволяють виробити передбачене рішення, наприклад про розмір виплати компенсації [1, с. 74–75]. У контексті Хартії важливим є положення про те, що незалежно від того на якому етапі використовувався штучний інтелект чи це юридична консультація, чи прийняття судових рішень, обробка має здійснюватись незалежно, із прозорістю, неупередженістю та справедливістю. Використовуючи ШІ у кримінальних провадженнях, потрібно брати до уваги конфіденційність даних, для забезпечення гарантій справедливого судового розгляду.

Принципи Хартії повинні підлягати регулярному застосуванню, контролю та оцінці як дер-

жавними органами, так і незалежними суб'єктами, для постійного вдосконалення.

Зазначене демонструє, що принципи проголошені у Хартії (СЕРЕУ) (поваги до фундаментальних прав людини, недискримінації, якості та безпеки, прозорості, неупередженості та справедливості) є тими вихідними стандартами, справедливого судового розгляду, передбаченого ст. 6 ЄКПЛ.

Застосування цих принципів значно сприяє доступності правосуддя та повинно слугувати певними стандартами використання інноваційних технологій в судових системах.

В рамках дослідження, варто згадати, що 19 лютого 2020 року було прийнято Білу книгу ЄС з питань штучного інтелекту: Європейський підхід до досконалості та довіри [2]. Аналізуючи положення Білої книги, можна стверджувати, що штучний інтелект прогресивно розвивається та здійснює якісний вплив на більшість суспільних сфер, при цьому передбачає ряд потенційних ризиків, включаючи втручання в приватне життя, конфіденційність. Крім того, передбачається вироблення європейського підходу, спрямованого на інноваційність застосування штучного інтелекту, при повній повазі до прав людини та усунення ризиків пов'язаних з цією технологією. Саме тому, метою Книги є визначення варіантів політики щодо того, як досягти вказаних цілей.

Наразі, штучний інтелект не здійснює правосуддя та не може замінити суддю. Це не є самостійна технологія чи окремий вид правосуддя. У разі застосування ШІ у судовій процедурі, всі процеси здійснюються під технічним та фаховим правничим контролем людини. При розгляді питання чи може штучний інтелект самостійно розглядати спори у судах, варто згадати статтю 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій зазначено, що справедливий і публічний розгляд справи здійснюється незалежним та безстороннім судом, створеним на основі закону [3]. Під яким розуміється здійснення правосуддя професійним суддею, людиною, а не технологією. До того ж, практика Європейського Суду з прав людини по ст.6 Конвенції з питань застосування штучного інтелекту у правосудді відсутня.

До прикладу, в Колумбії суддя при розгляді справи застосував інноваційну технологію – ChatGPT. Застосування штучного інтелекту, суддя мотивував як пошук додаткових доводів, міркувань по справі. При винесенні рішення по справі, суддя вказав, на конкретні відповіді штучного інтелекту у судовому рішенні [4]. Аналізуючи зазначене, зрозуміло, що штучний інтелект не замінює суддю, але в цілому як додатковий інструмент може оптимізувати судочинство.

Для Колумбії це не перші спроби застосування штучного інтелекту та загалом використання інноваційних технологій в судочинстві. В цьому

ракурсі, неможливо не згадати, що у лютому 2023 року, Колумбійський суд провів перший судовий розгляд у метавсесвіті і має намір далі експериментувати з віртуальною реальністю. Колумбія, одна з перших у світі почала тестувати справжні судові слухання у метавсесвіті, віртуальній реальності, щоб зробити цифровий простір більш реалістичним. Зала судових засідань була віртуальною, учасники слухання теж були віртуальними героями, аватарами. Саме засідання транслювалось на платформі Youtube і пройшло без технічних збоїв [5]. Таким чином, суди Колумбії здійснюють кроки, щоб поліпшити ситуацію із перенавантаженою судовою системою, від занадто великої кількості справ і зробити правосуддя максимально доступним для кожного.

Як наслідок, штучний інтелект набув безпрецедентної актуальності в судовій системі Колумбії. Ця технологія може підвищити ефективність, доступність та прозорість судових процесів. Тому, Вища рада судової влади Колумбії працюватиме з ЮНЕСКО над розробкою керівних принципів та можливостей відповідального використання штучного інтелекту у судових органах країни [6].

Національне законодавство передбачає, що правосуддя здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Відповідно до статті 127 Конституції, правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних. Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних [7]. Відповідно до змісту цих статей Конституції України, різноманітні технології штучного інтелекту не можуть здійснювати правосуддя, замінюючи професійного суддю в Україні.

У грудні 2020 року Розпорядженням Кабінету № 1556-р, від 02.12.2020 Міністрів України затверджено Концепцію розвитку штучного інтелекту, відповідно до якої передбачається впровадження консультативних програм на основі штучного інтелекту, які відкриють доступ до юридичної консультації широким верствам населення та впровадження консультативних програм на основі штучного інтелекту, які відкриють доступ до юридичної консультації широким верствам населення [8].

Проте для України застосування штучного інтелекту стало актуальним в середині 2022 року, із застосуванням нового чат-боту ChatGPT, компанії OpenAI. Сервіси та інструменти цього чат-боту дають можливість користувачам отримати відповідь на будь-яке поставлене питання. З огляду на План Відновлення України, а саме Національну Програму: штучний інтелект при наданні публічних послуг, інструменти ChatGPT,

можуть бути корисні в правосудді, використовуючи весь його функціонал [9]. Так, сервіси цього ШІ можна було б застосувати до підбірки нормативно-правової бази для конкретного спору чи для підготовки певних процесуальних документів. Це прискорить розгляд справ, та вплине на чинники (бар'єри), що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя такі як: велика кількість судових справ на кожного суддю; процесуальні перешкоди у доступі до правосуддя, та в наслідку, можливо, буде механізмом подолання цих бар'єрів.

Залучення штучного інтелекту в правосуддя, безумовно, має безліч переваг і спрямоване на розвантаження роботи судів, разом з тим, виникає безліч спірних питань. Зокрема, так як штучний інтелект це технології, можливий технічний збій або відсутність необхідного контролю з боку людей, що може призвести до негативних наслідків. В країнах, які використовують ШІ у правосудді вже виникали спірні питання по забезпеченню права на конфіденційність. Крім того, в юридичній науці виникає питання про правосуб'єктність штучного інтелекту, об'єктів створених ШІ та юридичної відповідальності за вчинену ним помилку. Чіткого правого визначення в цих питаннях немає, тому це актуальна сфера досліджень.

Зі стрімким розвитком інформаційного суспільства та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, поняття «доступ до правосуддя» розглядається не тільки як можливість присутності в судовому засіданні, а крізь призму сукупності технологій, дій і процедур допоміжного характеру, що забезпечують та полегшують шляхи доступу до правосуддя [10, с. 211].

Застосування штучного інтелекту, безперечно, це інноваційні ідеї для забезпечення доступу до правосуддя, які відповідають тенденціям розвитку інформаційного суспільства, які спрямовані на економію часу, витрат, прозорість та динамічність розгляду справ, обробку великих масивів інформації. Проте, варто детально дослідити практику і механізм їхнього застосування, технічний функціонал в інших країнах, а також як застосування таких технологій забезпечить доступ до правосуддя всім категоріям осіб, шляхи імплементації в національну систему правосуддя. Крім того, застосування інформаційних технологій повинно ґрунтуватись на принципах поваги до прав людини та верховенства права.

Привертає увагу, те що все частіше в літературі та засобах масової інформації можна зустріти терміни «дистанційне правосуддя», «прогностичне правосуддя», «доступне правосуддя». Це свідчить про те, що використання новітніх інформаційних технологій в дійсності впливає на сучасне правосуддя, та є одним із механізмів подолання бар'єрів, що перешкоджають реалізації права на доступ до правосуддя [10, с. 117].

Висновки. Застосування штучного інтелекту в правосудді направлено на взаємодію людини, технологій, суду, що має на меті усунення бар'єрів та є однією із стратегій доступу до правосуддя. Оскільки, ШІ може забезпечити неможливість стороннього впливу на незалежність, неупередженість суддів, що в підсумку сприяє реалізації доступності правосуддя та зміцнення довіри в правосуддя як реалізації справедливості.

Розвиток та застосування технологій штучного інтелекту в судочинстві надає можливість використовувати ШІ як допоміжну технологію та відкриває нові шляхи оптимізації судової процедури, підвищуючи швидкість розгляду справ. Тому, можна стверджувати про кроки українського правосуддя до цифровізації та діджиталізації. Це демонструє, що правосуддя справді стає доступнішим для кожного, особливо в такий складний час.

Список використаних джерел:

1. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment. URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>
2. White Paper on Artificial Intelligence A European approach to excellence and trust. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2020-02/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 11 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Колумбійський суддя використав штучний інтелект ChatGPT для вирішення справи. Юридична Газета. 2023. 6 лют. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/kolumbiyskiy-suddya-vikoristav-shtuchniy-intelekt-chatgpt-dlya-virishennya-spravi.html>
5. Суд провів перше засідання у метавсесвіті, використовуючи інструменти віртуальної реальності. Судово-юридична газета. 2023. 1 берез. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/263423-sud-provel-pervoe-zasedanie-v-metavselennoy-ispolzuya-instrumenty-virtualnoy-realnosti-video>
6. У Колумбії розроблять керівні принципи етичного та відповідального використання ШІ в судових органах. Судово-юридична газета. 2024. 15 жовт. URL: <https://sud.ua/uk/news/abroad/313060-v-kolumbii-razrobotayut-rukovodiyaschie-printsipy-etichnogo-i-otvetstvennogo-ispolzovaniya-ii-v-sudebnykh-organakh>
7. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 р. № 1556-р
9. План Відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua>
10. Козакевич О.М. Доступність правосуддя у транзитивному суспільстві: сучасний вимір : монографія. Оdesa: Видавництво «Юридика» 2023. 246 с.

Колб О. Г.,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-1792-4739

Пирожик О. В.,

депутат Волинської обласної ради,
уповноважений з антикорупційної діяльності
*Комунального підприємства «Волинський обласний фтизіопульмонологічний
медичний центр» Волинської обласної ради*
ORCID: 0000-0001-5793-7433

ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПІВ МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ – ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО СПРИЯЮТЬ УХИЛЕННЮ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

VIOLATION OF THE PRINCIPLES OF MOBILIZATION AND THE PRINCIPLES OF ACTIVITY OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE – THE MAIN DETERMINANTS THAT CONTRIBUTED TO THE EVASION OF MILITARY SERVICE

У даній науковій статті за результатами вивчення практики та інших емпіричних матеріалів, що стосуються принципів здійснення мобілізації, а також правових засад діяльності Збройних Сил України (ЗСУ), визначені основні причини та умови, які сприяють (детермінують) вчиненню військовозобов'язаними та військовослужбовцями кримінальних правопорушень у сфері військової служби (самовільному залишенню частини (СЗЧ); дезертирству; ухиленню від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом; ін.).

Зокрема, встановлено, що досить поширеною у ЗСУ є практика порушення принципів верховенства права, законності, гуманності, поваги до людини, т. ін., що, у свою чергу, детермінує зниження рівня мотивації служби у військовослужбовців, а також підвищує, натомість, бажання цих осіб будь-яким чином ухилитись від виконання військових обов'язків.

Поряд з цим, недотримання відповідними суб'єктами принципів мобілізації в Україні (наприклад, основоположних прав громадян та фінансової забезпеченості) призводить до нівелювання в окремих військовозобов'язаних відповідальності за ухилення від конституційного обов'язку щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності України, посилюючи таким чином детермінаційний комплекс причин і умов, які сприяють вчиненню військових злочинів.

Виходячи з цього, у зазначеній роботі доведена необхідність формування у військовозобов'язаних і військовослужбовців поваги до патріотичних бойових традицій Українського народу та врахування у зв'язку з цим позитивного зарубіжного досвіду з означених питань.

Крім цього, констатовано також, що без дотримання визначених на законодавчому рівні принципів мобілізації та правових засад діяльності ЗСУ, досить складно та проблематично ліквідувати, нейтралізувати, блокувати тощо ті детермінанти, що спричиняють і обумовлюють ухилення військовозобов'язаних та військовослужбовців від проходження військової служби, а також інших військових вимог.

Ключові слова: мобілізація, принципи, ухилення від військової служби, Збройні Сили України, детермінанти, кримінальні правопорушення у сфері військової служби, військовий обов'язок.

In this scientific article, based on the results of the study of practice and other empirical materials related to the principles of mobilization, as well as the legal basis of the activity of the Armed Forces of Ukraine (AFU), the main principles and conditions that contribute to (determine) the commission of criminal offenses by conscripts and military personnel are determined in the field of military service (voluntarily leaving a unit (SZH); desertion; evasion of military service, by self-mutilation or in another way; etc.).

In particular, it was established that the practice of violating the principles of the rule of law, legality, humanity, respect for people, etc., is quite widespread in the Armed Forces, which, in turn, determines a decrease in the level of motivation for service among military personnel, and also increases, on the contrary, the desire these persons to evade military duty in any way.

In turn, non-observance of the principles of mobilization in Ukraine by the relevant subjects (for example, the rights of citizens and financial security) leads to the leveling of individual conscripts' responsibility for evading the Constitutional obligation to protect the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, thus strengthening the deterministic a set of reasons and conditions that contribute to the commission of war crimes.

Based on this, the mentioned work proved the necessity of forming respect for the patriotic military traditions of the Ukrainian people among conscripts and military personnel and taking into account positive foreign experience on these issues in this regard.

In addition, it was also established that without observing the principles of mobilization defined at the legislative level and the legal basis of the activity of the Armed Forces, it is quite difficult and problematic to eliminate, neutralize, block, etc. those determinants that cause and condition the evasion of conscripts and military personnel from military service.

Key words: mobilization, principles, evasion of military service, Armed Forces of Ukraine, determinants, criminal offenses in the field of military service, military duty.

Постановка проблеми. Як зазначено в ст. 17 Конституції України, захист державного суверенітету та територіальної цілісності України є справою всього Українського народу. При цьому засобами забезпечення вказаного обов'язку громадян України виступають ті правові гарантії, що закріплені у відповідних законодавчих актах, які стосуються діяльності ЗСУ та здійснення мобілізації, а також принципи та засади діяльності відповідних суб'єктів формування військових частин та підрозділів (зокрема, у ст. 11 Закону України «Про Збройні Сили України» [1]; ст. 3 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [2]; ст. 2 Закону України «Про оборону» [3]; ін.). У цьому контексті та з урахуванням змісту предмета даного дослідження, звертають на себе увагу наступні принципи (засади) діяльності ЗСУ та суб'єктів мобілізаційного процесу, а саме: верховенства права; законності; поваги до людини та її конституційних прав і свобод; забезпечення соціального захисту військовослужбовців, т. ін.

Як показує практика, недотримання зазначених та інших принципів права [4, с. 123–131], на яких ґрунтується мобілізаційна підготовка та військова служба, виступає однією з детермінант, що сприяє вчиненню військовозобов'язаними та військовослужбовцями різноманітних кримінальних правопорушень, які кваліфікуються у подальшому як військові злочини. Зокрема, тільки у 2023 році у сфері військової служби України було вчинено 28 тис. 666 кримінальних правопорушень (у 2022 р. – 13 тис. 766 або в 2,1 рази менше) [5]. При цьому питома вага кримінальних військових правопорушень у загальній структурі злочинності у 2023 році становила 6,0% (у 2022 р. – 3,8%). У цілому ж у зазначеній галузі суспільних діяльності було зареєстровано такі військові злочини, що були у тому числі детерміновані (спричинені, обумовлені та скорельовані) [6, с. 183–200] порушенням принципів мобілізації та загальних засад діяльності ЗСУ, а саме:

1) непокора – 1 тис. 678 випадків (у 2022 р. – 1 тис. 574) (ст. 402 Кримінального кодексу (КК) України), тобто зростання таких суспільно небезпечних діянь на 6%;

2) невиконання наказу (ст. 403 КК) – 32 злочини (у 2022 р. – 28) – зростання на 14,3%;

3) самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК) – 16 тис. 515 випадків (у 2022 р. – 6 тис. 183) – зростання у 2,7 раза;

4) дезертирство (ст. 408 КК) – 7 тис. 771 кримінальне провадження (у 2022 р. – 3 тис. 214) – зростання у 2,4 раза;

5) ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК) – 221 злочин (у 2022 р. – 177) – зростання на 24,9%;

6) недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК) – 377 випадків (у 2022 р. – 274) – зростання на 38,1%;

7) перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426-1 КК) – 487 таких суспільно небезпечних діянь (у 2022 р. – 426) – зростання на 14,3%;

8) образа честі та гідності військовослужбовця, погрози військовослужбовцю (ст. 435-1 КК) – 35 злочинів (у 2022 р. – 33) – зростання на 6,1%; ін. [5].

Отже, виходячи з проведеного аналізу офіційних статистичних даних, можна констатувати, що в наявності складна прикладна проблема, вирішення якої лежить також і в площині наукових пошуків та розробок.

Саме тому, метою цієї наукової статті є доведення необхідності неухильного дотримання на практиці принципів мобілізації та засад діяльності ЗСУ, позаяк їх порушення детермінує вчинення військових злочинів.

Натомість, головним завданням даної роботи є встановлення причинного зв'язку між порушеннями зазначених принципів і правових засад функціонування відповідних військових частин і підрозділів та між вчинюваними у зв'язку з цим кримінальними правопорушеннями у сфері військової служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури показує, що досить предметно та цілеспрямовано з питань запобігання військовим злочинам, особливо в умовах воєнного стану в Україні [7], працюють такі учені, як: О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєва, В. І. Борисов, В. В. Василевич, А. А. Вознюк, В. В. Голіна, Б. М. Головін, О. М. Джуджа,

О. О. Дудоров, А. А. Задорожний, К. М. Зубов, О. М. Ігнатів, О. О. Кваша, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, О. М. Костенко, О. М. Литвак, А. В. Матіос, М. І. Мельник, Ю. В. Нікітін, В. І. Осадчий, О. І. Ромців, А. В. Савченко, В. В. Топчій, О. В. Туляков, В. І. Тютюгін, М. І. Хавронюк, С. А. Шалгунова, О. Ю. Шостко, О. М. Ярмиш та ін.

Проте, у контексті вибраного у цій науковій статті предмета дослідження, слід визнати, що доктринальних розробок є недостатньою, а опубліковані праці не носять комплексного характеру з тим, щоб в умовах воєнного стану в Україні здійснювати системні заходи щодо усунення, блокування, нейтралізації тощо тих детермінант, які сприяють вчиненню військових злочинів, що й обумовило вибір теми зазначеної роботи.

Виклад основного матеріалу. Якщо узгалянити всі зібрані у ході даного дослідження емпіричні матеріали [8, с. 37–51], то можна констатувати, що головною проблемою сьогоднішніх мобілізаційних процесів та діяльності в цілому ЗСУ є грубе та систематичне порушення при цьому принципу соціальної справедливості, який у рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 визнаний одним з основних засад права та загальнолюдських його вимірів [9]. При цьому варто зазначити, що цей принцип у науці розглядається у 3-х аспектах (формальному, змістовному та процедурному) [4, с. 125–126].

Знову ж таки, якщо принцип справедливості розглянути у контексті існуючих на сьогодні у сфері військової служби України проблем, то можна вести мову про наступні порушення, які мають у зв'язку з цим місце з означених у даній роботі питань. Зокрема, з часу відкритої агресії російської федерації (рф) проти України у лютому 2022 року і до теперішнього часу практично всі суб'єкти законодавчої ініціативи (ст. 93 Конституції України) з формальної точки зору ігнорують принцип справедливості, порушуючи при цьому ст. 17 Основного Закону нашої країни, відповідно до якого захист її державного суверенітету та територіальної цілісності є справою всього Українського народу, а саме – у всіх запропонованих законопроектах, що стосуються як мобілізації, так і діяльності ЗСУ, в цілому закріплюється як упередженість, так і непослідовність при створенні справедливих правил із означених питань, а також і при їх застосуванні (це, зокрема, проявляється у незастосуванні мобілізації до державних службовців, правоохоронців, освітян, т. ін., а також у так званому «економічному бронюванні» від залучення до виконання військових обов'язків для працівників об'єктів критичної інфраструктури тощо) [10].

У той самий час, як видається, усунення даної соціальної несправедливості лежить у більш раціональному та ефективному використанні потенційних мобілізаційних ресурсів, які є у вказа-

них сферах суспільної діяльності. Так, на сьогодні значна частина правоохоронців – пенсіонерів у віці 60 років і старші, включаючи старших офіцерів – працюють охоронцями та на інших роботах, що не відповідає їх професійному досвіду, інтелектуальним та іншим життєво важливим можливостям, які, наприклад, можна було використати у галузі правоохоронної діяльності шляхом комплектування тих посад у правоохоронній сфері, які комплектуються особами призовного віку. Зазначений підхід дав би можливість до 50% діючого персоналу правоохоронних структур залучити до військової служби при умові чіткого визначення її терміну (не більше року) та подальшому призову до ЗСУ іншої частини працівників тих чи інших зазначених державних органів.

Аналогічну «методологічну» схему з питань мобілізації можна застосувати й до пенсіонерів ЗСУ та інших військових формувань. Свої варіанти такого ж підходу можна запропонувати і у сфері державної служби, залучивши бажаючих пенсіонерів (а це, власне, має бути і в попередніх випадках) до її реалізації практично у всіх органах державної влади (ст. 6 Конституції України).

Не менше потенційних об'єктів мобілізації є й у галузі освіти і науки України, де шляхом переведення педагогічних та науково-педагогічних працівників на 1,5 ставки можна не тільки збільшити пенсійні «перспективи» фінансового характеру для останніх, але й вивільнити за рахунок цього значні мобілізаційні ресурси. Таку ж «формулу», без сумніву, можна застосувати й на всіх підприємствах, організаціях і установах замість так званого «економічного бронювання», що відновить формальну справедливість в нашій державі, а також дозволить ліквідувати різноманітні «схеми» ухилення від мобілізації та дасть можливість нейтралізувати і блокувати ті детермінанти, що сприяють даному суспільно небезпечному явищу в Україні.

Як встановлено в ході даного дослідження, багато питань виникає у ході мобілізації і в частині дотримання змістовної справедливості [4, с. 126], а саме: на державному рівні досі ніхто не може пояснити, чому середній вік військовослужбовців у ЗСУ становить майже 50 років, тобто, чому порушується пропорційність добору на службу різних вікових категорій громадян [11].

Зокрема, про недотримання принципу змістовної справедливості [12] у ході мобілізації свідчить також і структура військовослужбовців, більшість із яких є представниками найбільш уразливих верств населення України [13], а, отже, так зване «економічне бронювання» тільки підвищить рівень протиправних ризиків із означеної проблематики, а головне – залишить без руйнації ті причини та умови, які детермінують вчинення кримінальних правопорушень у сфері військової служби.

Не менше проблем, що негативно впливають на ефективність мобілізації в Україні, виникає

й при реалізації на практиці принципу процедурної справедливості [4, с. 126]. Мова у даному випадку ведеться про те, що представники територіальних центрів комплектування та комплектації (ТЦК та СП), замість того, щоб діяти відповідно до положень ч. 2 ст. 19 Конституції України (у межах своїх повноважень та у спосіб, що передбачені Основним та іншими законами нашої держави), нерідко застосовують до осіб мобілізаційного резерву погрози, шантаж, фізичну силу та інші форми психологічного впливу, щоб виконати планові «показники» Міністерства оборони України, виконуючи при цьому явно протиправні розпорядження та накази щодо призову громадян на військову службу [14]. А вихід у запобіганні зазначеним ситуаціям має бути наступним: для об'єкта мобілізації («резервіста») при врученні повістки для прибуття в ТЦК та СП має бути доведений письмовий додаток про те, що у разі неприбуття на призовний пункт у 3-х денний термін будуть заблоковані всі його фінансові ресурси, а також здійснена процедура внесення такої особи у Єдиний реєстр боржників [15] та у базу «Розшук» [16] (але це, без сумніву, буде діяти лише при умові внесення відповідних змін і доповнень до Закону України «Про мобілізацію» [2]).

Та, попри все, цілком очевидним є те, що соціальна справедливість із питань мобілізації та діяльності ЗСУ відновиться в нашій державі тільки в тому випадку, коли у ході вирішення зазначених питань відповідними суб'єктами будуть дотримуватись й інші, визначені на законодавчому рівні, принципи права. Так, як у ст. 11 Закону України «Про Збройні Сили України», так і в ст. 3 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», закріплено принципи верховенства права, гуманності, додержання прав людини тощо, які на практиці грубо порушуються.

Зокрема, у цьому сенсі звертають на себе увагу такий загрозливий для національної безпеки та боєздатності ЗСУ факт, як самовільне залишення частини (СЗЧ), який на сьогодні став «ахіллесовою п'ятою» для всіх, без винятку, військових підрозділів (за офіційними даними, таке правопорушення тільки у 2022-2024 р. р. вчинили понад 60 тис. військовослужбовців [17]). При цьому, як показали результати даного дослідження, до основних детермінант, які сприяють вчиненню вказаного суспільно небезпечного діяння, можна віднести такі з них:

1) нелюдське (антигуманне, зневажливе тощо) відношення більшості командирів військових частин до розгляду офіційних звернень (рапортів) військовослужбовців щодо їх переведення в інший підрозділ та зміни місця служби (за процедурою це питання розглядається низкою командирів, а остаточне рішення має приймати лише Головнокомандувач ЗСУ) [18];

2) бездушний (часто формально вмотивований) підхід ряду командирів військових частин до розгляду клопотань підлеглих військовослуж-

бовців щодо їх звільнення із лав ЗСУ, у зв'язку з необхідністю догляду за батьками-інвалідами, неповнолітніми дітьми, тривалим лікуванням (відновленням) тощо [17];

3) безвідповідальний та, по суті, безсовісний підхід окремих командирів військових частин до організації та проведення службових розслідувань за фактами загибелі (смерті) чи отримання поранень (травм) військовослужбовцями при виконанні службових обов'язків, як це, зокрема, передбачено відповідним Порядком, затвердженим наказом Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608 [19].

Мова у даному випадку ведеться про те, що замість письмового висновку, у якому мала би бути здійснена оцінка настання юридичного факту (смерті чи бойового травматизму), уповноважена військова посадова особа може, до прикладу, констатувати не «смерть, яка наступила в результаті виконання бойового завдання», а лише факт «смерті особи», що, у свою чергу, тягне за собою настання різних юридичних наслідків для останнього та його законних представників (у ЗСУ та інших військових формуваннях це, наприклад, впливає на суми гарантованих виплат для осіб, які загинули у бою чи отримали у зв'язку з цим поранення).

Є й інший бік проблеми, а саме: у результаті порушення принципу справедливості знижується рівень самовідданості військовослужбовців у ході виконання ними бойових завдань та збільшується кількість пов'язаних із цим військових злочинів (ухилення від військової служби (ст. 409 КК); недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК); образа честі і гідності військовослужбовців (ст. 435-1 КК) ін.), зокрема, за офіційними даними, тільки у 2024 році в Україні зареєстрували понад 35 тисяч кримінальних справ про самовільне залишення частини. Це вдвічі більше, ніж за весь попередній рік [17].

Як видається, для усунення, нейтралізації, блокування тощо детермінант, які сприяють вчиненню вказаних кримінальних правопорушень, варто на рівні спеціальної постанови Кабінету Міністрів України затвердити Положення про порядок проведення службового розслідування у Збройних Силах України та інших військових формуваннях за фактами отримання травм (поранень) та загибелі (смерті) військовослужбовців при виконанні військового обов'язку замість існуючих та таких, що суперечать вимогам Конституції України (ст. 8 та п. 17 ст. 92), відомчих нормативно-правових актів з означених питань [19], позаяк діяльність ЗСУ має регулюватись виключно законами;

4) інші причини та умови, що детермінують випадки вчинення військовослужбовцями правопорушень у формі СЗЧ [18].

Як видається, у сенсі блокування, усунення, нейтралізації тощо тих детермінант, що знижують ефективність та рівень мобілі-

зації, а також результативність і боєздатність ЗСУ, а також з урахуванням ст. 17 Конституції України, відповідно до якої військовий обов'язок мають виконувати всі, без винятку, громадяни, важливим є позитивний зарубіжний досвід з означеного питання як «вічно» воюючих країн (наприклад, Ізраїлю) [20] та держав, що межують з «сусідами», які мають підвищений рівень військової агресії (зокрема, Південна Корея) [21], так і цілком мирних держав (як от, Швейцарії) [22].

Зокрема, результати вивчення практики формування мобілізаційного резерву в Швейцарії, а також аналізу спеціальних наукових розробок із означеної тематики свідчить про те, що фактично все населення даної держави є суб'єктами військової служби та постійно знаходиться у стані бойової готовності для надання належної відсічі будь-якій державі агресору [22]. Зміст такого підходу полягає у тому, що всі громадяни Швейцарської Конфедерації зобов'язані проходити строкову військову службу та щорічно здійснювати перепідготовку у відповідних військових центрах. При цьому, характерним є той факт, що при проходженні військової служби та перепідготовки кожен військовослужбовець має право на постійне носіння табельної зброї, а також має право на володіння нею аж до досягнення 51 року [22].

Цікавим, у сенсі існуючих на сьогодні проблем у ЗСУ, що стосуються запобігання військовим злочинам (зокрема, у виді ухилення від військової служби; СЗЧ; дезертирства тощо [23, с. 33–47]), є також досвід Швейцарії щодо об'єднання всіх національних сил і ресурсів навколо вирішення проблем, які пов'язані з формуванням мобілізаційного ресурсу та забезпеченням військових формувань усіх видів. Це проявляється у тому, що військову службу проходять громадяни, незалежно від статусу та соціального походження, при цьому такий обов'язок вони реалізують спільно, а саме – в одній військовій частині, де одночасно служать

як представники найбідніших верств населення, так і особи, які відносяться до категорії багатих і заможних громадян, що, у свою чергу, виступає своєрідним об'єднуючим для всієї нації середовищем, у якому готуються не тільки професійні військові, але й патріоти держави [22].

Саме з цим міркувань та з урахуванням зазначеного зарубіжного досвіду, як видається, хибною та порочною є позиція сьогоденного законодавця та інших суб'єктів нормотворчої діяльності, що визначені в ст. 93 Конституції України, яка пов'язана з різноманітними «схемами» ухилення населення від мобілізації в умовах воєнного стану (типу: «економічного бронювання»; введення броні для посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування; працівників ігрового бізнесу тощо), позаяк це веде до розшарування верств населення, порушення принципу соціальної справедливості, та ін., а головне – до зниження мотивації та рівня патріотизму з означених питань, а в кінцевому підсумку створює детермінаційний комплекс причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у сфері військової служби.

Висновки. Таким чином, результати проведеного аналізу щодо реалізації у ході мобілізації та діяльності ЗСУ визначених на законодавчому рівні принципів (справедливості, гуманності, законності, та ін.) дають підстави констатувати, що без їх неухильного дотримання у сфері військової служби, а також подальшого безвідповідального відношення відповідних суб'єктів до їх формування та створення реальних правових гарантій забезпечення у життєдіяльності військовослужбовців, й надалі наша нація та конкретні військові частини і підрозділи будуть своєрідними «заручниками» у запобіганні вчиненню цими особами різноманітних військових злочинів, а окремі її громадяни й надалі не вважатимуть захист суверенітету та територіальної цілісності України своїм конституційним обов'язком.

Список використаних джерел:

1. Про Збройні Сили України: Закон України від 06 грудня 1991 року № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
2. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про оборону: Закон України від 06 грудня 1991 року № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
4. Теорія держави і права: підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс генерального прокурора*: оф. веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
6. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
7. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
8. Основи методології наукових досліджень: навч. посіб. для студ. і курсантів / за ред. П. С. Прибутька. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 156 с.

9. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
10. Гранатова К. Бронь від мобілізації: кому зараз дають відстрочку і як працюватиме економічне бронювання. URL: <https://chas.unews>.
11. Страшкулич А. Старим тут місце. Як ЗСУ стали армією 40+ і чи вплине зниження мобілізаційного віку на боєздатність. URL: <https://www.pravda.com.ua>articles>.
12. Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2007 № 5-рп/2007 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
13. Бутусов Ю. Невігластво і кімпотенція керівників». Бутусов пояснив, що не так зі структурою та управлінням української армії. URL: <https://nv.ua>Події>.
14. Ремовська О. Лубінець: співробітники ТЦК не можуть затримувати людей на вулиці. URL: <https://suspihne.media>.
15. Єдиний реєстр боржників (ЄРБ) по кредитах України – Оpendата бот. URL: <https://opendatabot.ua>open>erb>.
16. Про затвердження Інструкції з формування та ведення бази даних «Розшук» інформаційно-комунікативної системи «Інформаційний портал Національної поліції України»: наказ МВС України від 28.06.2023 № 534. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
17. Рабольт І. Самовільне залишення частини: в Офісі генпрокурора назвали кількість кримінальних справ. *Київ 24*. URL: <https://kyiv 24.news.ua>.
18. Бутусов Ю. Переводи з частини в частину для військовослужбовців – це одна з ключових проблем армії. URL: <https://webmail.meta.ua>.
19. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608. *Верховна Рада України. Законодавство України*: оф. вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
20. Гбур З. В. Принципи роботи оборони Ізраїлю та їх імплементація в Україні. URL: <https://www.dy.nayka.com.ua>.
21. Збройні Сили Республіки Корея. URL: <https://uk.wikipedia.org.>wiki>.
22. Бойко А. Швейцарія: країна, в якій населення = армія. URL: <https://tubryka.com/blog/swiss-army/>.
23. Луценко Ю. В. Поняття та зміст воєнної безпеки у світлі сучасних викликів та загроз. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2018. Вип. 137. С. 33–47.

Коломойцев М. М.,

кандидат юридичних наук, адвокат, докторант
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0001-9685-1536

ЦИВІЛЬНИЙ ВІДПОВІДАЧ ЯК СУБ'ЄКТ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

CIVIL DEFENDANT AS SUBJECT OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

У статті обґрунтовано тезу про те, що цивільний відповідач, який є одним із учасників кримінального провадження та наділений певними межами правосуб'єктності, також є суб'єктом доказування в контексті окремих фактичних даних, на які він посилається. На підставі узагальнення положень чинного законодавства з'ясовано, що правовий статус цивільного відповідача у чинному кримінальному процесуальному законодавстві детально не регламентовано, що породжує низку додаткових запитань, зокрема, при вирішенні деяких дискусійних аспектів. Визначено, що це пов'язано із тим, що розгляд цивільного позову у кримінальному провадженні є питанням міжгалузевим, оскільки вирішення його регламентоване і нормами цивільного процесуального права, і кримінального процесуального права.

З'ясовано, що за загальним правилом ті фактичні дані, на які посилається особа, як на обставини, що доводять законність її вимог, покладені в обґрунтування її претензій і можуть бути враховані при визначенні виду відповідальності, розміру відшкодування тощо, мають бути доказані саме нею, належними та допустимими доказами. Щодо сутності самого обов'язку доказування, який покладається на цивільного відповідача у кримінальному провадженні у зв'язку із заявленим стосовно нього цивільним позовом, установлено, що тут слід виходити з того, що за умови його переконання у відсутності обставин, які дають змогу вважати його матеріально відповідальним за шкоду, спричинену кримінальними правопорушенням, то він має подавати докази, що спростовують це. Якщо особа вважає, що нести цивільну відповідальність вона має субсидіарно із іншою, то такі доводи також підлягають обґрунтованому викладу перед судом або органом досудового розслідування із посиланням на відповідні докази. Оспорювати існування причинно-наслідкового зв'язку між злочинними діяннями і суспільно небезпечними наслідками, котрі настали, також повинен цивільний відповідач обґрунтовано, із наведенням відповідних доказів. Також до обставин, доказування яких покладається на цивільного відповідача, належать усі ті, що пов'язані з його майновим станом, станом здоров'я, а також ті, що вказують на потребу зменшення розміру шкоди, яку він зобов'язаний відшкодувати.

Ключові слова: кримінальне провадження, доказування, обов'язок доказування, цивільний позов, цивільний відповідач, предмет доказування.

The article substantiates the thesis that the civil defendant, who is one of the participants in criminal proceedings and is endowed with certain limits of legal personality, is also the subject of proof in the context of individual factual data to which he refers. Based on the generalization of the provisions of the current legislation, it was found that the legal status of the civil defendant in the current criminal procedural legislation is not regulated in detail, which gives rise to a number of additional questions, in particular, when solving some debatable aspects. It was determined that this is due to the fact that consideration of a civil claim in criminal proceedings is an interdisciplinary issue, since its solution is regulated by both the norms of civil procedural law and criminal procedural law.

It has been clarified that, as a general rule, the factual data that a person refers to as circumstances that prove the legitimacy of his claims, are included in the justification of his claims and can be taken into account when determining the type of responsibility, the amount of compensation, etc., must be proven by him, proper and admissible evidence. Regarding the essence of the very duty of proof, which rests on the civil defendant in criminal proceedings in connection with the civil claim filed against him, it was established that here one should proceed from the fact that, provided he is convinced of the absence of circumstances that make it possible to consider him materially responsible for the damage caused by a criminal offense, then he must submit evidence that refutes this. If a person believes that he should bear civil liability subsidiarily with another, then such arguments are also subject to a reasoned presentation before a court or a pre-trial investigation body with reference to relevant evidence. The civil defendant must also dispute the existence of a cause-and-effect relationship between criminal acts and the socially dangerous consequences that have occurred in a justified manner, with the presentation of relevant evidence. In addition, the circumstances, the proof of which rests on

the civil defendant, include all those related to his property status, health status, as well as those that indicate the need to reduce the amount of damage that he is obliged to compensate.

Key words: *criminal proceedings, proof, duty of proof, civil suit, civil defendant, subject of proof.*

Постановка проблеми. До конституційних прав будь-якої людини належить право особи на отримання відшкодування за спричинену їй шкоду. У кримінальному провадженні передбачено можливість компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Шкода, заподіяна кримінальним правопорушенням, як вказує І. І. Татарин, є зменшенням чи знищенням майнових/приниження особистих немайнових благ потерпілої від кримінального правопорушення особи [1, с. 176]. Відтак, відшкодування спричиненої особі шкоди є однією з форм відновлення порушеного права, а отже, таке право є похідним від основних прав людини та виникає через обмеження її основних прав.

Стягнення відшкодування за спричинену шкоду в кримінальному провадженні здійснюється на підставі судового рішення, прийняття якого відбувається за результатами розгляду цивільного позову. Особа, якій кримінальним правопорушенням чи іншим суспільно небезпечним діянням спричинено майнову та/або моральну шкоду, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого чи до фізичної чи юридичної особи, котра за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння [2]. Особа стосовно якої подано цивільний позов набуває статусу учасника кримінального провадження в особі цивільного відповідача. За чинною доктриною кримінального процесуального права цивільному відповідачеві притаманні такі ознаки:

- є фізичною чи юридичною особою;
- не позбавлений цивільної дієздатності або за законом несе відповідальність за дії особи, котра такої дієздатності позбавлена або дієздатність якої обмежена;
- стосовно нього цивільним позивачем подано цивільний позов [2].

Також положеннями чинного кримінального процесуального законодавства визначено ряд підстав, дотримання яких є обов'язковим при поданні цивільного позову, серед яких:

- пред'явлення його до початку судового розгляду кримінального провадження (справи);
- відсутність судового рішення, яке набрало законної сили про прийняття відмови позивача від цього позову чи рішення про затвердження угоди про примирення, винесеного за спором щодо тих самих підстав [2]. Розгляд цивільного позову здійснюється в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України, проте, якщо процесуальні відносини,

котрі виникли у зв'язку із розглядом цивільного позову, ним не врегульовані, до них застосовуються норми Цивільного процесуального кодексу України. Таким чином ціла низка питань у межах окресленої проблематики залишається на рубіжі кримінального та цивільного процесуального законодавства. Нашу увагу привертають питання ролі та місця цивільного відповідача в доказуванні окремих обставин, передусім пов'язаних із цивільним позовом. Це питання актуальне, оскільки при його вирішенні важливо зберегти баланс між інтересами всіх учасників кримінального провадження, а також забезпечити дотримання законності та верховенства права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення суб'єктів доказування цивільного позову, предмет доказування у цивільному позові у кримінальному провадженні, повноваження окремих учасників кримінальних процесуальних відносин у цій діяльності стали предметом комплексних досліджень Б. Л. Ващук [3], І. А. Воробйової [4], Я. О. Клименка [5], А. О. Коваленка [6], Н. С. Кравченко [7], О. В. Крикунова [8], О. В. Рибалки [9], Ю. В. Циганюк [10] та ін. Автори зосереджували свою увагу на різних проблемних аспектах. Це і правовий статус цивільного відповідача, особливості притягнення його до юридичної відповідальності тощо. Водночас можливості цього учасника кримінального провадження у доказуванні обставин, пов'язаних із цивільним позовом, не стали предметом окремих досліджень.

Метою статті є визначення та висвітлення ролі та місця цивільного відповідача в доказуванні окремих обставин, пов'язаних із розглядом цивільного позову в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Права й обов'язки цивільного відповідача у кримінальному провадженні виникають від моменту подання позовної заяви цивільним позивачем органу досудового розслідування чи суду (на етапі підготовчого судового засідання). Чинний КПК України детально не визначає особливості правового статусу цивільного відповідача. Водночас ч. 3 ст. 62 КПК України визначено, що він користується правами й обов'язками, передбаченими КПК України для підозрюваного, обвинуваченого, у тій частині, що стосуються цивільного позову [2]. Також до прав цивільного відповідача належать такі:

- 1) визнавати позов повністю або частково;
- 2) заперечувати проти цивільного позову;
- 3) бути повідомленим про прийняті процесуальні рішення, що безпосередньо стосуються цивільного позову;

4) отримувати копії процесуальних рішень у випадках і в порядку, передбачених КПК України, зокрема, що застосовуються для інформування та надіслання копій процесуальних рішень підозрюваному, обвинуваченому [2].

При з'ясуванні особливостей осіб, які можуть бути цивільними відповідачами у справі, науковці вказують, що це, як правило, дві категорії осіб, зокрема: 1) особа, яка безпосередньо спричинила шкоду шляхом скоєння кримінального правопорушення; 2) особа, на яку згідно з положеннями чинного законодавства України покладено обов'язок матеріальної відповідальності за вчинення протиправних дій іншими особами [7, с. 169; 11, с. 128; 12, с. 141]. Зв'язок особи з подією кримінального правопорушення, а також наявність у неї повної цивільної дієздатності – це дві важливі умови, які необхідно враховувати під час з'ясування місця та ролі цивільного відповідача у процесі доказування обставин, пов'язаних із цивільним позовом.

У контексті визначення ролі цивільного відповідача в доказуванні, слід вказати, що ми будемо керуватися вказаними вище умовами, змістом обставин, що складають предмет доказування, а також роз'ясненнями Верховного Суду, серед яких, зокрема: постанова Пленуму від 31.03.1989 № 3 «Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна»; постанова Пленуму від 31.03.1995 № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»; постанова Пленуму від 07.07.1995 № 11 «Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат»; постанова Пленуму від 27.03.1992 № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» та ін.

Структуру предмета доказування щодо цивільного позову, як вказують у юридичній літературі, становлять:

«1) подія злочину, якою заподіяно шкоду і з приводу якої ведеться кримінальне переслідування у справі; наявність шкоди, заподіяної особі, питання про відшкодування якої ставиться у цивільному позові; причинно-наслідковий зв'язок між подією злочину, з приводу якої ведеться кримінальне переслідування у даній кримінальній справі, та шкодою, питання про відшкодування якої у ньому ставиться; вина безпосереднього заподіювача шкоди у її виникненні;

2) обставини, які виключають можливість провадження щодо цивільного позову;

3) негативна поведінка потерпілого, якщо вона обумовила заподіяння або збільшення розміру заподіяної злочином шкоди;

4) розмір шкоди, яка підлягає відшкодуванню за цивільним позовом;

5) особа, якій злочином заподіяно шкоду, та особа, яка буде нести матеріальну відповідальність за заявленим цивільним позовом» [3, с. 5–6]. І хоча такий підхід сформульовано відповідно до положень попереднього КПК України, зауважимо, що він актуальний і донині. Водночас важливо, що блок обставин, визначених у пункті №1, переважно пов'язаний із обставинами вчинення кримінального правопорушення, а от усі інші є вже більш специфічними.

Якщо брати до уваги участь у доказуванні цивільного відповідача, який і є тією особою, котра вчинила кримінальне правопорушення, то найчастіше така його діяльність полягає в: 1) обґрунтуванні доцільності зменшення ціни позову, зокрема, з огляду на його матеріальне становище; 2) спростуванні додаткових витрат, яких зазнав потерпілий у зв'язку із подією кримінального правопорушення, проте які не можуть бути стягненні з цивільного відповідача.

Так, наприклад, благодійні внески, внесені на рахунок лікарні, де перебував на стаціонарному лікуванні потерпілий, не підлягають стягненню з обвинуваченого, адже вони не є процесуальними витратами та не належать до шкоди, завданої потерпілому [13; 14].

Важливо вказати, що доволі дискусійним є питання про особу, яка має нести цивільну відповідальність. Обов'язковим є врахування положень чинного законодавства при вирішенні таких питань. Так, за умови завдання шкоди фізичній або юридичній особі джерелом підвищеної небезпеки, тобто організацією чи громадянином, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточення, то до участі в кримінальному провадженні, як цивільні відповідачі залучаються власники джерел. За загальним правилом вони будуть нести відповідальність, якщо не доведуть, що шкода сталася внаслідок непереборної сили чи умислу потерпілого.

Водночас особа буде нести відповідальність за завдання шкоди, спричиненої ДТП або якщо вона іншим чином, керуючи транспортним засобом третьої особи, вчинила кримінальне правопорушення та завдала шкоди іншій особі. Це відбувається незважаючи на те, що транспортний засіб переданий їй третьою особою, однак за обов'язкової умови, що вона використовує такий транспортний засіб на законній підставі [15]. З огляду на те, що у справі доволі часто некоректно визначається цивільний відповідач, то в таких випадках особа, стосовно якої заявлено цивільний позов, має вжити заходів щодо спростування такого позову, принаймні заявити відзив.

Наступна група цивільних відповідачів – це ті учасники цивільних відносин, на яких відповідальність покладено законом. Так, типовою як цивільних відповідачів є участь законних представників неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. Важливо, що останні притягаються до

відповідальності за умови, коли їхньою дитиною вчинено кримінальне правопорушення. При цьому, відповідно до ст. 1178 Цивільного кодексу України за заподіяну шкоду особами, що не досягли 14 років несуть відповідальність їхні батьки (усиновлювачі), опікуни, навчальні, виховні та інші установи, якщо вони не доведуть, що шкоду було завдано не з їх вини [16].

Тобто підхід законодавця до юридичної відповідальності, зокрема, в контексті відшкодування завданої шкоди принципово відрізняється. Також важливе значення має і той факт, що шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності (наприклад, укладення неповнолітнім трудової угоди, вступ у шлюб тощо), відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах, проте за відсутності у такої неповнолітньої особи, майна, достатнього для відшкодування спричиненої нею шкоди, вона відшкодовується в частці, котрої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони дали згоду на набуття нею повної цивільної дієздатності і не доведуть, що шкоду було завдано не з їхньої вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати спричинену шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття [16]. Таким чином, слушними вважаємо зауваження Л. Л. Нескородженої, яка зазначає, що «батьки несуть відповідальність за шкоду, заподіяну їхніми дітьми лише у тому разі, коли не доведуть, що шкода сталася не з їх вини» [17, с. 103–104]. Разом із цим, виникає питання про те, хто із батьків має нести відповідальність. Особливо гостро воно стоїть перед тими родинами, де батьки розлучені і коли один із них систематично не виконує обов'язки, покладені на нього Сімейним кодексом України. Чинний КПК України не вказує про те, чи обидва батьки повинні бути притягнені до відповідальності. Традиційно до відповідальності притягається той із батьків, хто залучений до кримінального провадження як законний представник неповнолітнього підозрюваного.

Відповідно до ч. 1 ст. 141 Сімейного кодексу України, «батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей, ця рівність зберігається і після розірвання шлюбу» [18]. Відтак, до відповідальності мають притягатися обидва з батьків. Таким чином, той законний представник, який бере участь у справі, може вказати про потребу залучення другого з батьків неповнолітнього підозрюваного як цивільного відповідача по справі.

Сформована позиція Верховного Суду і в контексті визначення обставин, що підлягають установленню під час вирішення особливостей цивільної відповідальності батьків особи, яка не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними через психічний розлад або недоумство. З огляду на це, вважа-

ємо за потрібне звернутися до постанови Верховного Суду від 25 лютого 2020 року у справі № 594/996/18. Відповідно до неї, під час вирішення питання про стягнення шкоди з батьків особи, яка не є суб'єктом кримінального правопорушення, суд обов'язково має встановити обставини, котрі достовірно вказують на те, що батьки такої особи знали про її психічний розлад, а також чи вжили вони заходів щодо запобігання шкоди [19].

Незалежно від зв'язку особи з кримінальним правопорушенням, при визначенні розміру відшкодування судом обов'язково враховуються вимоги розумності та справедливості (ч. ч. 3, 4 ст. 22 ЦК України). У цьому контексті слід навести судові рішення ККС ВС, який у справі № 639/1910/19 вказав, що «суд, приймаючи у межах кримінального провадження рішення в частині, що стосується цивільного позову, має ретельно перевірити всі вимоги позивача, врахувати майновий стан винного, його стан здоров'я та вжити інших заходів для справедливого вирішення цього питання» [20]. Таким чином, предмет доказування складають відомості про майновий стан цивільного відповідача, а також стан його здоров'я (залежно від обставин справи). Беззаперечно надати такі відомості має саме цивільний відповідач, адже очевидно, що він посилатиметься на них, як на обставину, яка має бути врахована при визначенні розміру відшкодування.

Висновки. Цивільний відповідач – це один з учасників кримінального провадження, котрий наділений певними межами правосуб'єктності. Правовий статус цивільного відповідача у чинному кримінальному процесуальному законодавстві детально не регламентовано, що породжує низку додаткових запитань при вирішенні деяких дискусійних аспектів, тим паче, що врегулювання окремих відносин взагалі є компетенцією міжгалузевого вирішення, адже є предметом і цивільного процесуального права, і кримінального процесуального права.

За загальним правилом ті фактичні дані, на які посилається особа як на обставини, що доводять законність її вимог, покладені в обґрунтування її претензій і можуть бути враховані при визначенні виду відповідальності, розміру відшкодування тощо, мають бути доказані саме нею. Тобто на обґрунтування таких вимог слід подавати належні та допустимі докази. Щодо сутності самого обов'язку доказування, який покладається на цивільного відповідача у кримінальному провадженні у зв'язку із заявленим стосовно нього цивільним позовом, то тут слід виходити з того, що за умови його переконання у відсутності обставин, які дають змогу вважати його матеріально відповідальним за шкоду, спричинену кримінальним правопорушенням, то він має подавати докази стосовно цього. Якщо особа вважає, що нести цивільну відповідаль-

ність вона має субсидіарно із іншою (наприклад, у справах, де цивільним відповідачем залучено одного із батьків неповнолітнього підозрюваного і він апелює щодо залучення другого), то такі доводи також підлягають обґрунтованому викладу перед судом або органом досудового розслідування із посиланням на відповідні докази. Оспорювати існування причинно-наслідкового зв'язку між злочинними діяннями і суспільно небезпечними наслідками, котрі настали, також слід обґрунтовано із наведенням відповідних доказів, а тому це має робити цивільний відповідач. Також до обставин, доказування яких покладається на цивільного відповідача належать усі ті, що пов'язані з його майновим станом, станом здоров'я, а також ті, що вказують на потребу зменшення розміру шкоди, яку він зобов'язаний відшкодувати.

Для реалізації процесуального інтересу цивільного відповідача, який полягає у розумному та справедливому вирішенні заявлених цивільним позивачем вимог, законодавцем гарантовано низку процесуальних прав цьому

учаснику кримінального провадження. Узагальнюючи теоретичні позиції українських вчених і правові положення, вважаємо, що правами цивільного відповідача є такі: 1) визнавати позов повністю або частково; 2) заперечувати проти цивільного позову, подавати відзив на нього; 3) бути повідомленим про прийняті процесуальні рішення, що безпосередньо стосуються цивільного позову; 4) отримувати копії процесуальних рішень; 5) давати пояснення, показання з приводу пред'явленого цивільного позову; 6) збирати та подавати докази, котрі стосуються пред'явленого цивільного позову; 7) брати участь у проведенні процесуальних дій; 8) під час участі у процесуальних діях ставити питання, висловлювати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій; 9) застосовувати технічні засоби під час проведення процесуальних дій, в яких бере участь; 10) заявляти клопотання, що стосуються цивільного позову; 11) заявляти відводи та ін. Саме ці права, на нашу думку, є основними в контексті реалізації обов'язку доказування цивільним відповідачем.

Список використаних джерел:

1. Татарин І. І. Забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, на досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2015. 223 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17> (дата звернення: 01.10.2024).
3. Ващук Б. Л. Предмет доказування в цивільному позові у кримінальному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 209 с.
4. Воробйова І. А. Забезпечення та вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2016. 231 с.
5. Клименко Я. О. Цивільний позов як одна із форм забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої злочиним : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 200 с.
6. Коваленко А. О. Повноваження прокурора щодо пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 25 с.
7. Кравченко Н. С. Суб'єкти доказування цивільного позову в кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 21 с.
8. Крикунов О. В. Цивільний позов про компенсацію моральної шкоди у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2002. 18 с.
9. Рибалка О. В. Суб'єкти кримінально-процесуального доказування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010. 217 с.
10. Циганюк Ю. В. Цивільний позов у кримінальному процесі України та країн континентальної правової системи: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 20 с.
11. Кравченко Н. С. Участь цивільного відповідача в доказуванні цивільного позову. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 125–135.
12. Коваленко Л. Б. Цивільний позивач та цивільний відповідач як суб'єкти доказування у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 36(2). С. 138–141.
13. Постанова Верховного Суду від 1 листопада 2018 р. у справі № 403/329/17 (провадження № 51-3811км18). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77684979> (дата звернення: 04.10.2024).
14. Постанова Верховного Суду від 08 червня 2021 р. у справі № 127/30388/19 (провадження № 51-6307км20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97628521> (дата звернення: 04.10.2024).
15. Про Правила дорожнього руху: Постанова Каб. Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306 : станом на 4 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п#Text> (дата звернення: 15.10.2024).

16. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.10.2024).
17. Нескороджена Л. Л. Забезпечення процесуальних прав і законних інтересів позивача та відповідача у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2002. 226 с.
18. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 15.10.2024).
19. Постанова Верховного Суду від 25 лютого 2020 р. у справі № 594/996/18 (провадження № 51-3610км19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87985298> (дата звернення: 09.10.2024).
20. Постанова ЦКС ВС від 28 січня 2020 р. у справі № 639/1910/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87703489> (дата звернення: 14.10.2024).

Костицький В. В.,доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
професор*Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
ORCID: 0000-0003-1692-9810**ТЕОЛОГО-СОЦІОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА
У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ХРИСТІАНСТВА У КИЄВО-РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ****THEOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL SOURCES OF UKRAINIAN PHILOSOPHY
OF LAW DURING THE PERIOD OF THE FORMATION OF CHRISTIANITY
IN THE KIEVAN RUS' STATE**

Стаття присвячена дослідженню теолого-соціологічних витоків української філософії права у часи утвердження Києво-Руської держави. Автор аналізує творчий доробок вчених, присвячений цим проблемам, правові пам'ятки цього періоду, надає огляд можливої хронологічної класифікації історії української філософії права цього періоду. Особлива увага приділена впливу становлення християнства на розвиток української філософії права, що, по суті, означало фіксацію цивілізаційно-культурної ідентичності стародавньої України як європейської держави, а її філософська традиція виявилася надійно вписаною в контекст європейського духовного, у тому числі й філософсько-правового, розвитку, що було зумовлено як поширенням джерела античної традиції у розвитку української філософії права від вчених, що творили у межах причорноморських міст-полісів, так і спільністю європейського розвитку у ті часи, коли Києво-Руська держава займала високе місце у сім'ї європейських держав як територією, населенням, так і рівнем культурного та державно-правового розвитку. У статті також стверджується, що в складних умовах конфліктів і взаємовпливів язичницької та християнської свідомості спостерігався сплеск філософської уваги до проблем людини і суспільства, а надалі виникнення в лоні філософської думки перших артикульованих у писемних пам'ятках теолого-соціологічних роздумів про право і його місце в житті людини та суспільства. Іншою вагомою передумовою розвитку української філософії права цього періоду стало обставини формування давньоруської державності: князівська влада, що поступово міцнішала, реалізувала оборонно-захисну, нормативно-регулятивну, судову, адміністративну та інші функції з'єднувала племена, їхні союзи в межах руських земель, а, відповідно, й гостро потребувала легітимації, філософсько-правового обґрунтування та підтримки своєї влади з боку соціальних регуляторів, які б забезпечували лад і стабільність суспільних відносин.

Ключові слова: *філософія права, українська філософія права, історія української філософії права, становлення християнства у Русі, джерела української філософії права.*

The article is devoted to the study of the theological and sociological origins of Ukrainian philosophy of law during the establishment of the Kievan Rus' state. The author analyzes the creative work of scientists devoted to these problems, legal monuments of this period, and provides an overview of a possible chronological classification of the history of Ukrainian philosophy of law of this period. Special attention is paid to the influence of the emergence of Christianity on the development of Ukrainian philosophy of law, which, in essence, meant the fixation of the civilizational and cultural identity of ancient Ukraine as a European state, and its philosophical tradition turned out to be reliably inscribed in the context of European spiritual, including philosophical and legal, development, which was due both to the spread of the source of the ancient tradition in the development of Ukrainian philosophy of law from scientists who worked within the Black Sea city-states, and to the commonality of European development at a time when the Kievan Rus' state occupied a high place in the family of European states both in terms of territory, population, and level of cultural and state and legal development. The article also argues that in the difficult conditions of conflicts and mutual influences of pagan and Christian consciousness, there was a surge of philosophical attention to the problems of man and society, and later the emergence in the bosom of philosophical thought of the first theological and sociological reflections on law and its place in the life of man and society, articulated in written monuments. Another important prerequisite for the development of Ukrainian philosophy of law of this period was the circumstances of the formation of ancient Russian statehood: the princely power, which gradually strengthened, implemented defensive, normative and regulatory, judicial, administrative and other functions, united the tribes, their unions within the borders of the Russian lands, and, accordingly, was in dire need of legitimation, philosophical and legal justification and support for its power from social regulators, which would ensure order and stability of social relations.

Key words: *philosophy of law, Ukrainian philosophy of law, history of Ukrainian philosophy of law, formation of Christianity in Rus, sources of Ukrainian philosophy of law.*

Дослідження історії української філософії права становить вельми значну складність з причин браку значного корпусу писемних джерел, особливо найдавнішого періоду розвитку нашої державності. У широкому діапазоні полярних оцінок – від беззастережного захоплення її ідеями аж до повного заперечення її своєрідності – слід виробити науково обґрунтоване та зіперте на фактичних матеріалах бачення своєрідності формованої в Києво-Руській державі філософсько-правової традиції, що присутньо стала ідейним фундаментом, на якому розвивалися всі наступні українські філософсько-правові думки, вчення та концепції з приміткою на давньогрецьку чи візантійську епоху розвитку філософії права.

Що ж стосується внутрішньої періодизації найранішої – киеворуської – фази розвитку української філософії права, то тут так само немає усталеного наукового підходу. Найбільш переконливою на сьогодні є періодизаційна схема, опрацьована свого часу ще М. Грушевським для історії української літератури: 1) перед'ярославів етап (старша редакція "Руської Правди", договори Русі з греками 911–972 рр.); 2) часи київського розквіту (Іларіон, Нестор, Володимир Мономах); 3) золотий вік давньоруської філософії ("Слово о полку Ігоревім", проповіді Кирила Туровського, повісті про київські усобиці XII ст., печерські повісті); 4) доба галицько-волинська [1].

Дещо модернізувавши її (слідом за концепцією О. Сліпушко, опрацьованою для історії літератури киеворуського періоду[2]), можна запропонувати таку схему розвитку національної філософії права в межах киеворуської доби: 1) дохристиянська філософська традиція (від найдавніших часів до 988 р.); 2) філософія права раннього християнського Середньовіччя (від 988 р. до початку XII ст.); 3) філософія права високого християнського Середньовіччя (початок XII – середина XIII ст.). В основу запропонованої періодизації покладені такі методологічні принципи: врахування особливостей суспільно-політичного й культурно-інтелектуального розвитку Київської держави, зв'язок її суспільно-культурного розвитку із правлінням певних династій, князів; залежність давньоукраїнської філософської традиції від візантійської, та осмислення першою другою в контексті власних національних традицій; специфіка філософського стилю та ідейно-тематичного спектра філософсько-правової традиції.

Слід також нагадати, що свого часу великий німецький філософ Г. Геґель у своїй праці «Філософія релігії» зазначив: «Народ, який має погане поняття про Бога, має і погану державу, поганий уряд, погані закони» [3]. З цього

погляду, запровадження християнства означало як релігійну, так і світоглядну і навіть політико-правову революцію в давній Україні, що знаходить свій вимір у теолого-соціологічному розумінні права: моральним осердям права є дарований Всевишнім Моральний імператив, закладений у Святому письмі, навколо якого суспільство і держава розвивають правову систему: [4] запровадження християнства надає давньоруському праву виміру Божественного походження, завдяки чому право починає сприйматися як сакральна санкція влади династії Рюриковичів на Київському княжому престолі. Водночас, запровадження християнства «углиб» суспільства стимулювало такі зміни уявлень про право й державу, які багато в чому визначалися «виходом до нових світоглядних підстав, до іншої психології сприйняття життя, до іншої позиції людини в сучасному світі»[5]. Сучасний український дослідник Д. Наливайко у цьому зв'язку слушно зауважив, що в європейському Середньовіччі «абсолютним гегемоном в духовній та ідеологічній сферах виступало християнство. Воно було *de facto* і системою права, і політичною доктриною, і філософією, і моральним вченням [...] релігією окреслювався географічний простір середньовічних культурно-історичних спільнот і нею ж визначалися їх вектори й структури» [6]. Тож духовне, інституційне та політичне прилучення Русі до сфери поширення християнства означало остаточно фіксацію цивілізаційно-культурної ідентичності стародавньої України як християнської, а відтак – європейської держави, а її філософська традиція виявилася надійно вписаною в контекст європейського духовного, у тому числі й філософсько-правового, розвитку. Останнє обумовлено як джерелами античної традиції у розвитку української філософії права від вчених, що творили у межах причорноморських міст-полісів, так і спільністю європейського розвитку у ті часи, коли Києво-руська держава займала високе місце у сім'ї європейських держав як за територією, населенням, так і рівнем культурного та державно-правового розвитку.

Диференціюючи окремі фази розвитку української філософії права киево-руської доби, слід відзначити, що філософія права дохристиянських часів збігається з періодом формування Київської держави як відносно централізованої. На загал не спростовуючи думку М. Грушевського про те, що «строго кажучи, і не було ніколи єдиної міцної Київської імперії, яка б далі могла розпастися», відзначимо, посилаючись на його ж праці: оскільки в умовах феодального роздроблення і панування феодальної демократії наша держава була «конгломератом дуже різних князівств з цілком різним характером зв'яз-

ків між ними» [7]; «зіставалася механічним утвором, котрий удавалося тримати в цілості тільки особистими впливами і заходами» [8], маємо стверджувати, що згадані коментарі аж ніяк не виключають величі і впливу Києво-Руської держави у тогочасній Європі, європейській історії і європейському політико-правовому бутті.

Натомість етап філософії права раннього християнського Середньовіччя належить до доби правління Володимира Великого, його сина Ярослава Мудрого, київського «тріумвірату» Ярославичів – Ізяслава, Святослава та Всеволода, а також Святополка Ізяславича (до 1113 року). Наступний період – умовно – починається 1113 року, коли великий київський стіл посідає Володимир Мономах (умовно цей період може бути позначений також і як «тривале» XII століття, оскільки він «захоплює» й перші десятиліття XIII ст.), й, відповідно, символізує період розквіту філософії права, що вже спирається на достатньо розвинутий національний інтелектуальний фундамент держави, яка все ще зберігає свою єдність [9]. Натомість останній період збігається з часами занепаду Київської держави через князівські усобиці, потужні відцентрові тенденції, занепад традиційних економічних зв'язків (насамперед, торгівельного шляху «із варягів у греки») та структурне перевлаштування державної влади (утвердження на місцях територіальних династій – відгалужень роду Рюриковичів, втрата авторитету Київським великим князінням).

Засадничо важливим є те, що кожен тип філософської культури формує власне розуміння та інтерпретацію визначальних для світогляду цінностей, принципів та орієнтирів тієї чи іншої доби. Для Середньовіччя такі засади, безумовно, містилися в християнстві, тому давньоукраїнська філософсько-правова традиція виявляє розуміння світоглядних основ буття, наситивши їх власним національним колоритом і специфікою, зокрема поєднанням актуальних соціально-історичних проблем і їх своєрідних філософсько-символічних тлумачень [10]. Проте фундамент перших філософсько-правових уявлень був створений ще в дохристиянські часи: ключовим тут був упроваджений стародавніми літописцями широкоживаний та зрозумілий як книжниками, так і простолюдом концепт «правда», який за визнанням вчених уже на початковій фазі становлення Києво-руської державності був за своїм змістом істотним чинником виявлення стану морально-правової свідомості суспільства, тому у літописних свідченнях того часу морально-правові «мононорми» фіксуються термінами «звичай», «норов», «закон руський» [11].

Правда виявляється мірою свідомості і поведінки, а також мірою оцінки людини, права і суспільства, свого роду моральним імперативом, який відображає особливості усвідомлення

свого місця і ролі у житті суспільства, громадянського обов'язку і відповідальності перед громадою для кожного члена такої громади у Руській землі. Правда формується як система оціночних понять і цінностей, а також ціннісних установок у свідомості людини, які формують світогляд тодішніх українців, як система мотивацій, що визначають поведінку тогочасних мешканців Русі, характеризують їх менталітет, культуру життя. Правда виступає свого роду феноменом правової та моральної свідомості українців-русів, відіграє значну роль в інституційному формуванні Київської давньої держави та її правової системи, феномен правди тісно пов'язана з моральними почуттями і був ядром сумління кожної вільної особи Київської Русі, спільним надбанням моральності і правосвідомості, формував державницьку самовідданість особи [12], а також справедливо може бути названий опісля визнання творчості причорноморських вчених джерелом української філософії права її національною особливістю.

Аналізуючи синонімію поняття «права» в Давній Русі, вчені відзначають, що слова «звичай», «право», «правда», «закон» на ранніх етапах формування правосвідомості розглядалися як синонімічні, і тільки пізніше починають набирати нових значень. Так, термін «закон» став розумітися і у морально-релігійному сенсі, і у правовому, поступово розширюючи свій обсяг за рахунок моральнісних характеристик, властивих християнському віровченню.

У християнському світогляді Київської Русі закон – це одночасно і правило, встановлене Богом, і межа між двома опозиційними просторовими територіями – зоною сконцентрованого добра, політично організованого простору та зоною розсіяного зла. Можемо стверджувати, що це був один із перших у нас теолого-соціологічних підходів до розуміння права [4]. «Закон» – це не тільки найвище божественне правило людського співжиття, але й межа між добром і злом як у моральному, так і в політико-географічному сенсі [13].

Отже, як уже зазначалося, виникнення філософсько-правової думки в Україні історично співвідноситься з періодом формування першої держави давніх українців – Києво-Руської Держави – Київської Русі і ґрунтується на таких ключових, на наш погляд, факторах, як:

а) виникнення і поширення власної (кириличної) писемності, що спричинила до перетворення спорадичного розмірковування про право на сталий процес, тісно пов'язаний із духовною діяльністю, що поступово сепарується від виробничої;

б) християнізація Київської Русі, що зумовила своєрідну світоглядну «революцію» й у світі права, а відтак способів його пізнання, осягнення, аксіологізації в контексті нового для Русі православного віровчення.

Саме християнська церква як універсальна інституція Середньовіччя відіграла «провідну роль і в «одержавленні» варварських народів з супутньою легітимацією інститутів регулярної влади, і в становленні нової системи вартостей, яка ці зміни санкціонувала» [14].

Як відзначають дослідники, завдяки християнській ідеології у філософській думці стародавніх українців загострилася увага передусім до людини та її духовного світу, виразно посилилися гуманістичні тенденції осмислення духовності в житті людини, зросла увага до таких вищих морально-етичних та морально-правових цінностей, як добро, справедливість, милосердя тощо. На цій основі стародавня українська правова культура увібрала в себе такі основні світоглядно-філософські характеристики нашого народу, як домінування демократизму в його житті, шанування звичаєвого права, який втілював принцип справедливості, та традиційного укладу життя, повага до людини як невід'ємної складової природного світу [15];

в) завершення формування централізованої держави, в якій суттєво іншими постають функції права (спочатку феномен так званого дружинного, а згодом князівського права, що дедалі більше упорядковується й формалізується, порівняно із звичаєвим правом), відбувається зіткнення додержавного (позадержавного) і державного права, конфліктність якого зумовлює (породжує) світоглядне тло для виникнення філософського дискурсу про право. Власне, саме фундаментальні державні потреби зумовлюють інтенсифікацію зусиль відповідних суб'єктів правотворчої діяльності, що стимулює процеси критичного переосмислення перших спроб письмової фіксації права як національного, так і правових зразків, запозичених із давньогрецького періоду життя та Візантії;

г) досягнення правом досить високого ступеня розвитку, упорядкованості та систематизованості, відокремленість у ньому особистісних і колективних, державних і позадержавних засад, різноманітних форм і методів правового регулювання суспільних відносин, співвідношення між якими зумовлюють появу, поширення та структурування філософських міркувань про право.

Як підкреслював відомий український дослідник-теоретик права Ю. Оборотов, ще «задовго до утворення Київської Русі у східних слов'ян, котрі активно взаємодіяли у процесі розселення з іншими етносами й державами, відбувалися процеси правогенезу й на міфологічному фундаменті утворювалася правова ментальність етносу. Праслов'янська лексика VI століття вже містила такі поняття, як суд, закон, право, правда й ін., а також відбувала систему уявлень про правопорушення й покарання» [16]. Саме в цей період – VI–IX століття – на Русі виникають перші філософсько-правові ідеї, що спочатку

мають релігійно-міфологічний, а потім (у зв'язку з прийняттям і поширенням християнства) православно-теологічний характер.

Теїзація права, осмислювана провідними філософами того часу, була спільним трендом його розвитку як на Русі, так і в Західній Європі та Візантії.

Фактично, від формування держави на Русі філософсько-правові погляди мали еkleктичний характер: «новаційна» християнська ідеологія накладалася на язичницькі погляди. Спершу можна припустити мирне співіснування і взаємопроникнення цих поглядів, а потім – гостре філософсько-світоглядне й інституційне протистояння між ними, а згодом – зниження «градусу» такої конфронтації та поступову адаптацію християнства до місцевих умов. Вельми умовно виділені три моделі взаємодії язичництва та християнства (мирне співіснування язичництва та християнства; конфронтація між ними; насадження християнства «згори» та взаємопроникнення обох світоглядів) так чи інакше мусили проектуватися і на рівень сприйняття права – від волі богів, які надали це право, до волі Єдиного Бога, Який надав його Своєю волею. Але справа не в «механічній» заміні пантеону поганських богів на концепт Єдиного Бога: християнство, по-перше, надало давній Україні гранично юридизоване світобачення, в якому юридичне було щільно пов'язане з моральними і релігійними категоріями та канонами, зокрема центрованими довкола понять правди, справедливості, любові, милосердя, миру, ладу тощо, а, по-друге, стимулювало активність людини, розкріпачувало її свідомість і розум, скеровувало пошуками кожною людиною свого місця в світі, усвідомлення нею відповідальності за свої дії, втілювало першопочаткову концепцію природних прав людини тощо.

Незаперечним є фундаментальне значення утвердження християнства на Русі для формування національної філософської і філософсько-правової традиції, що стали уособлювати і прилучення стародавньої України до гурту цивілізованих (християнізованих) народів, і водночас – активізували пошуки своєрідності, самобутності Українського народу, його соціальної і правової окремішності від Візантії, що претендувала на політико-ідеологічну та правову зверхність над Руссю, та й від інших сусідів. Відтак, у доволі складному й суперечливому конгломераті автохтонних і давньогрецьких філософсько-правових підходів та привнесених із Візантії християнських поглядів формувалася філософія права Київської Русі. Вона, природно, не була ані однорідною за своїми світоглядними позиціями й орієнтирами, ані чітко артикульованою в доступних нам писемних пам'ятках, принаймні до кінця X століття. Саме складні умови взаємодії – конфліктів і взаємовпливів – язичницької та християнської свідомості мали спри-

чинити і спричинили сплеск філософської уваги до проблем людини і суспільства і, кінець-кінцем, зумовити виникнення в лоні філософської думки перших артикульованих у писемних пам'ятках Київської Русі роздумів про право і його місце в житті людини та суспільства.

Другою не менш вагомою передумовою розвитку науки та генези історії філософії права стали обставини формування давньоруської державності: князівська влада, що поступово міцнішала, реалізовувала оборонно-захисну, нормативно-регулятивну, судову, адміністративну та інші функції [17] й підпорядковувала собі інші стани та соціальні групи, з'єднувала племена, їхні союзи та протонародності в межах руських земель, а, відповідно, й гостро потребувала легітимації свого панування та підтримки своєї влади з боку соціальних регуляторів, які б забезпечували лад і стабільність суспільних відносин під її зверхністю.

Із завершенням процесу остаточного оформлення перших князівських династій (історично відомі – Києвичі (у Середньому Подніпров'ї та в Києві), династія князя Мала (у Древлянській землі із центром в Іскоростені), Роговолодовичі (у Полоцькій землі із центром у Полоцьку), Рюриковичі (у Новгороді, затим – у Києві та в усій Русі) цей доволі вузький прошарок політичних еліт діяв як «каста обраних», що прекрасно усвідомлювала свої виняткові можливості, масштаби влади та пов'язаний з ним тягар відповідальності [18]. Поступове «перетворення Київської держави на впливовий європейський центр сили з багатьма ознаками своєрідної, «слов'янської», імперії» [19] зумовило судову, адміністративну, військову, податкову реформи, впроваджені князівською владою. Звісно, всі ці реформи, попри політичну складову, мали й виразну філософсько-правовий зміст та правову спрямованість.

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. Історія української літератури : В 6 т., 9 кн. / упоряд. В.В. Яременко; авт. передм. П.П. Кононенко, приміт. Л.Ф. Дунаєвської. Київ : Либідь, 1993. Т. 2. С. 51–98.
2. Сліпушко О. Книжність середньовічної Києворуської держави : європейська модель мислення. Київ : Видавництво «Логос», 2017. 156 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Філософія релігії : в 2 т. / Отв. ред. А.В. Гульга. Пер. с нем. М.И. Левиной. Москва : Мысль, 1976. Т. 1. С. 400.
4. Костицький Василь. Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (нарис правової теорії): монографія /В. Костицький. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. – 192 с.
5. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку : загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2003. С. 6.
6. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. С. 40.
7. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. С. 291.
8. Грушевський М. Історія України-Русі : В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Т. 3 : До року 1340 / редкол. : П.С. Сохань (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 1993. С. 500.
9. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. 340 с.
10. Сліпушко О. Література Києворуської держави (XI–XIII століття) : актуальні проблеми сучасних студій. *Слово і Час*. 2007. № 8. С. 14–28.
11. Повесть временных лет / Подгот. текста Д.С. Лихачева; Пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; Под ред. чл.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц / Акад. наук СССР. Ч. 1–2. – 1-е изд. Часть 1. Текст и перевод. Москва; Ленинград : Изд-во и 1-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в Ленинграде, 1950. С. 278.
12. Биркович О.І. Концепт правди в судовій системі Київської Русі. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького : Журнал. Серія Право*. 2018. № 5 (17). 2018. С. 28–34.
13. Киричок О.Б. Писемність Київської Русі як політичний феномен (історико-філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05 – історія філософії. Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 2017. С. 274–275.
14. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. С. 31.
15. Попадинець Г.О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12 – філософія права. Київський університет внутрішніх справ. Київ, 2007. 230 с.
16. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку : загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. С. 21.
17. Шевченко А.Є. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. / А.Є. Шевченко, С.В. Кудін, А.А. Настюк. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. С.
18. Мельничук І.А. Княжа влада в політичній системі середньовічного суспільства. *Гілея : науковий вісник / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова*. 2013. Вип. 72. С. 38.
19. Мельничук І.А. Витоки і становлення української політичної еліти (IX – середина XVII ст.): історичний дискурс : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2015. С. 143.

УДК 342.01(073)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.16>**Краковська А. Є.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-0577-8909

Ковальчук Л. В.,

студентка II курсу магістратури
юридичного факультету
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-4149-1577

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ ПРАВИЛ ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБАМИ, УПОВНОВАЖЕНИМИ НА ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ (ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ)

SEPARATE PROBLEMS OF COMPLIANCE WITH THE RULES OF ETHICAL BEHAVIOR BY PERSONS AUTHORIZED TO PERFORM LOCAL GOVERNMENT FUNCTIONS (LOCAL GOVERNMENT OFFICIALS)

Дослідження присвячено аналізу правового забезпечення етичних стандартів поведінки посадових осіб органів, уповноважених на здійснення функцій місцевого самоврядування, в Україні задля виокремлення проблем у дотриманні відповідних етичних стандартів та пошуку шляхів їх вирішення. На основі аналізу наукової літератури, чинного законодавства та результатів емпіричних досліджень виявлено, що хоча в Україні існує певна нормативно-правова база, яка регулює етичну поведінку посадових осіб органів місцевого самоврядування, на практиці існують значні розбіжності між декларованими принципами та реальним станом справ. Так як посадові особи органів місцевого самоврядування наділяються значним обсягом компетенції, мають автономію від органів державної влади, то питання їх етичної поведінки вимагає високих стандартів. Наголошується на тому, що етичну поведінку службовців формують такі принципи, як політична нейтральність, неупередженість, компетентність і ефективність, нерозголошення інформації, а також утримання від виконання незаконних рішень чи доручень. Окремо акцентується увага на тому, що важливо дотриматися балансу між забезпеченням контролю та наглядом за дотриманням особами, уповноваженими на здійснення функцій місцевого самоврядування, етичних правил поведінки та між принципом самостійності (автономності) посадових осіб органів місцевого самоврядування, що відповідає реформі децентралізації в Україні. Аргументовано, що забезпечення законності в діяльності посадових осіб органів місцевого самоврядування повинно узгоджуватись із принципом децентралізації та принципом непорушності публічних інтересів

Звертається увага на необхідності комплексного підходу до формування та впровадження етичних стандартів в органах місцевого самоврядування. Зокрема, пропонується:

- удосконалити національне законодавство;
- розробити типові «кодекси» етичної поведінки;
- забезпечити навчання та підвищення обізнаності посадових осіб;
- створити ефективний механізм контролю та відповідальності.

При цьому підкреслюється важливість збереження балансу між централізацією та децентралізацією, надаючи громадам достатню автономію у визначенні власних етичних орієнтирів.

Ключові слова: етичні стандарти, посадові особи органів місцевого самоврядування, посадові особи органів, уповноважених на здійснення функцій місцевого самоврядування, правила етичної поведінки, публічна етика, модельний етичний кодекс.

The study analyzes the legal framework for ethical standards of conduct of officials of bodies authorized to perform local self-government functions in Ukraine with a view to identifying problems in compliance with the relevant ethical standards and finding ways to address them. Based on the analysis of scientific literature, current legislation and the results of empirical research, the author finds that although Ukraine has a certain legal framework regulating the ethical behavior of local self-government officials, in practice there are significant discrepancies between the declared principles and the actual state of affairs. Since local self-

government officials are vested with a significant amount of competence and have autonomy from the state authorities, the issue of their ethical behavior requires high standards. It is emphasized that the ethical behavior of officials is shaped by such principles as political neutrality, impartiality, competence and efficiency, non-disclosure of information, and refraining from executing illegal decisions or orders. The author emphasizes that it is important to strike a balance between ensuring control and supervision over compliance with ethical rules of conduct by persons authorized to perform local self-government functions and between the principle of independence (autonomy) of local self-government officials, which is consistent with the decentralization reform in Ukraine.

It is argued that ensuring the rule of law in the activities of local self-government officials should be consistent with the principle of decentralization and the principle of inviolability of public interests

Attention is drawn to the need for an integrated approach to the formation and implementation of ethical standards in local self-government bodies. In particular, it is proposed to

- improve national legislation;
- develop standard “codes” of ethical behavior;
- provide training and awareness raising for officials;
- create an effective mechanism of control and responsibility.

At the same time, the author emphasizes the importance of maintaining a balance between centralization and decentralization, providing communities with sufficient autonomy to determine their own ethical guidelines.

Key words: *ethical standards, local self-government officials, officials of bodies authorized to perform local self-government functions, rules of ethical behavior, public ethics, model code of ethics.*

Постановка проблеми. Початок повномасштабної війни в Україні у 2022 році зумовив переосмислення суспільних цінностей, основними з яких стали збереження територіальної цілісності та незалежності нашої держави, а також консолідація усіх державних структур, органів місцевого самоврядування задля спільної Перемоги. І саме в цьому аспекті дотримання етичних стандартів посадовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування стає не лише важелем належного здійснення повноважень, а й критерієм відповідності високій меті, якій служить весь Український народ в умовах сьогодення.

Дотримання правил етичної поведінки особами, уповноваженими на здійснення функцій місцевого самоврядування, є запорукою формування довіри громадянського суспільства в Україні. Важливо зауважити, що в сучасних умовах розвитку державної політики наша країна робить активні кроки у напрямку європейської інтеграції, передусім адаптації національних стандартів до європейських практик. У тому числі це стосується вимог до етичної поведінки посадових осіб органів місцевого самоврядування при здійсненні ними наділених повноважень, адже високий рівень правової свідомості посадових осіб місцевих органів влади є фактором впевненості громадян у максимально ефективному використанні наявних ресурсів задля розвитку громад.

Як показують результати опитування, проведеного на замовлення Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) в рамках Програми Ради Європи «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні» (2023), питання правової регламентації правил етичної поведінки осіб, уповноважених на здійснення функцій місцевого самоврядування, потребує удосконалення. Наприклад, серед опитаних громад 55.5% мають етичні

кодекси (загальні етичні правила та цінності), 6.4% мають чітко регламентовані правила етичної поведінки, 31.1% мають обидва документи, 7% не мають жодного регламенту. При цьому, 56.3% таких кодексів базуються на нормативних актах, лише 21.9% – на стандартах та практиках європейських країн, 14.7% – на підставі методичних рекомендацій, 11.3% – на аналізі кращих практик українських громад, 17.7% – на інших джерелах. І попри те, що 93% опитаних зазначили, що в громадах дотримуються основних вимог законодавства щодо етичних стандартів посадових осіб органів місцевого самоврядування, лише в 20% громад наявні механізми моніторингу порушень етичної поведінки в органах місцевого самоврядування. Серед опитаних 70% зауважили, що механізми притягнення до відповідальності за порушення правил етичної поведінки потребують удосконалення [1].

Відповідно, аналіз вищенаведеного дослідження наводить на думки щодо ефективності кодексів етичної поведінки осіб, уповноважених на здійснення функцій місцевого самоврядування, якщо де-факто механізми моніторингу порушень етичної поведінки та притягнення до відповідальності не працюють (або не є релевантними для українських громад).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто наголосити, що на доктринальному рівні окремі проблеми дотримання правил етичної поведінки посадовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування досліджували такі науковці: А. Антоненко, Ю. Головчук, Н. Гончарук, Т. Гузенко, Р. Джафаров, Я. Ілляшенко, О. Михайловська, І. Ошовська, С. Паладійчук, Н. Піроженко, С. Штурхецький та багато інших. Однак, активний розвиток децентралізації та зростання актуальності питання дотримання етичної поведінки в органах місцевого самоврядування обумовлює доцільність проведення окремого дослідження.

Мета: аналіз правового забезпечення етичних стандартів та правил етичної поведінки посадових осіб органів, уповноважених на здійснення функцій місцевого самоврядування (посадових осіб органів місцевого самоврядування) та пошук шляхів їх удосконалення (з урахуванням наукової літератури, положень чинного законодавства та досвіду зарубіжних держав).

Виклад основного матеріалу. Перш за все, слід зазначити, що в науковій літературі сформувалася стала думка щодо пріоритетного значення морально-етичної поведінки публічними службовцями в сучасних умовах суспільного розвитку.

Як стверджують Я. Ілляшенко та Н. Гончарук: «Успішне формування морально-етичних основ публічної служби забезпечує активне залучення громадськості до процесу прийняття рішень та контролю за діяльністю органів влади. Розвиток механізмів громадянського контролю та участі сприятиме втіленню загальносуспільних цінностей» [2, с. 77].

Н. Піроженко наголошує, що ставлення виконавчих структур і посадових осіб до потреб звичайних громадян формує сталу громадську думку про бюрократизованість владних структур.

Від професійної етики публічних службовців як ключового елементу в системі управління залежить досягнення цілей держави, громади, повнота і своєчасність виконання їх завдань, а в кінцевому підсумку – надання якісних управлінських послуг і задоволення законних вимог і потреб громадян України [3 с.165,168].

На думку Ю. Головчука, вступ на державну службу передбачає гідну поведінку, чесність, почуття честі й обов'язку, однак влада може створювати певні можливості для зловживань. Саме тому представник влади робить свідомий вибір і погоджується на суворі обмеження як у публічній, так і у приватній діяльності, дотримання вимог професійної етики та професійного етикету, оскільки це сприяє зміцненню авторитету влади [4, с. 7].

Зважаючи на вищенаведене, вважаємо за доцільне проаналізувати нормативне підґрунтя етичної поведінки посадових осіб органів місцевого самоврядування, на основі якого формуються стандарти їх професійної діяльності.

Відповідно до ч. 2 ст. 4 Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу [5].

Так як посадові особи органів місцевого самоврядування наділяються значним обсягом компетенції, мають автономію від органів державної влади, то питання їх етичної поведінки

вимагає високих стандартів і створення спеціальних механізмів моніторингу порушень.

Вітчизняна законодавча база діяльності посадових осіб органів місцевого самоврядування складається з низки правових актів, це передусім: закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про співробітництво територіальних громад», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про асоціації органів місцевого самоврядування», «Про органи самоорганізації населення» та інші.

Окремої уваги заслуговує характеристика положень Закону України «Про запобігання корупції». Розділ 4 цього Закону присвячений саме правилам етичної поведінки.

Згідно зі ст. 37 цього Закону, загальні вимоги до поведінки осіб, зазначених у пункті 1, підпункті «а» пункту 2 частини першої статті 3 цього Закону (у тому числі органів місцевого самоврядування), якими вони зобов'язані керуватися під час виконання своїх службових чи представницьких повноважень, підстави та порядок притягнення до відповідальності за порушення цих вимог встановлюються цим Законом, який є правовою основою для кодексів чи стандартів професійної етики. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби (тобто Національне агентство України з питань державної служби), затверджує загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, посадові особи органів місцевого самоврядування у випадку необхідності розробляють та забезпечують виконання галузевих кодексів чи стандартів етичної поведінки їх працівників, а також інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, прирівняних до них осіб, які здійснюють діяльність у сфері їх управління.

Слід наголосити, що під поняттям «кодексу» у зазначеній статті розуміється певна сукупність моральних та професійно-етичних принципів, що впливає з критичного аналізу положень Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджених наказом Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 № 158 та з норм інших нормативно-правових актів, що регламентують питання морально-етичної поведінки посадових осіб органів місцевого самоврядування [6].

Передусім етичну поведінку службовців формують такі принципи, як політична нейтральність, неупередженість, компетентність і ефективність, нерозголошення інформації, а також утримання від виконання незаконних рішень чи доручень. Відповідним Законом також регламентовано питання запобігання та вирішення

конфлікту інтересів, фінансового контролю тощо.

Варто зауважити, що органом, наділеним повноваженнями стосовно надання рекомендаційних роз'яснень, методичної та консультаційної допомоги щодо застосування актів законодавства з питань етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування..., є НАЗК (п. 15 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про запобігання корупції») [7].

Слід підкреслити, що загалом норми Закону України «Про запобігання корупції» відповідають статті 8 Конвенції ООН проти корупції, яка закріплює: 1) непідкупність, чесність і відповідальність державних посадових осіб держав-учасниць згідно з основоположними принципами своєї правової системи; 2) застосування кодексів або стандарти поведінки для правильного, добросовісного й належного виконання державних функцій; 3) можливість запровадження заходів і систем, які сприяють тому, щоб державні посадові особи повідомляли відповідним органам про корупційні діяння, про які їм стало відомо під час виконання ними своїх функцій; 4) вжиття, згідно з основоположними принципами внутрішнього права держав-учасниць, дисциплінарних або інших заходів стосовно державних посадових осіб, які порушують кодекси або стандарти тощо [5].

НАЗК розробляє методичні рекомендації для забезпечення однакового застосування положень Закону України «Про запобігання корупції», формування єдиного підходу до дотримання правил запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, обмежень щодо запобігання корупції як невід'ємної складової запобігання вчиненню корупційних і пов'язаних з корупцією правопорушень. Вони мають рекомендаційний характер, не містять правових норм і відображають правозастосовну практику.

Доцільно зробити акцент на ще одному правовому акті, який деталізує вимоги до етичних стандартів публічних службовців: Наказ Національного агентства України з питань державної служби «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування» від 05.08.2016 р. № 158 визначає стандарти етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, якими вони зобов'язані керуватися під час виконання своїх посадових обов'язків [8].

Передусім у розділі 2 закріплено загальні обов'язки державного службовця та посадової особи місцевого самоврядування. Наприклад, вище визначені особи під час виконання своїх посадових обов'язків зобов'язані неухильно дотримуватись загально визначених етичних норм поведінки, бути доброзичливими та ввічливими,

дотримуватись високої культури спілкування, з повагою ставитись до прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, об'єднаних громадян, інших юридичних осіб тощо.

У Розділі 3 згадується така фундаментальна для сфери запобігання корупції категорія, як добродієвість. Так, державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані виконувати свої посадові обов'язки якнайкраще, чесно і неупереджено, незважаючи на особисті ідеологічні, релігійні або інші погляди, не надавати будь-яких переваг та не виявляти прихильності до окремих фізичних чи юридичних осіб, громадських, політичних, релігійних організацій, а також не допускати ухилення від прийняття рішень та відповідальності за свої дії (бездіяльність) та рішення.

Поряд з тим, Закон України «Про запобігання корупції» передбачає, що вимоги щодо політичної нейтральності не поширюються на виборних осіб. Водночас Загальні правила етичної поведінки державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування, прийняті на виконання цього Закону, встановлюють вимоги щодо політичної нейтральності для усіх посадових осіб місцевого самоврядування, включаючи виборних, що можна тлумачити як додаткове обмеження.

У свою чергу, окремі положення Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» містять оціночні судження, які не можуть бути реалізовані на практиці. Наприклад, норми про те, що депутати місцевих рад мають керуватися у своїй діяльності та поведінці загально визначеними принципами порядності, честі і гідності, є декларативними та занадто узагальненими.

Новий Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» забороняє службовцям місцевого самоврядування членство в політичних партіях, запроваджує конкурсні відбори на посади в органах місцевого самоврядування, вводить нові поняття в управлінську практику самоврядування, зокрема «професійна компетентність», «функції з обслуговування» [9].

Відповідний Закон в питанні регламентації етичної поведінки посадових осіб органів місцевого самоврядування також містить положення, що суперечать вищезгаданим Загальним правилам етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Наприклад, за п. 3 ч. 3 ст. 57 цього Закону окремим складом дисциплінарного проступку є вияв неповаги до держави, державних символів України, народу, територіальних громад та їхньої символіки, місцевого самоврядування, проте Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування передбачають, що прояв такої поваги є складовою етичної поведінки (недотримання яких є окремим правопорушенням). Що знову ж таки створюватиме колізії при кваліфі-

кації такого проступку і дозволить уникати більш суворої відповідальності у вигляді стягнення, передбаченого Законом.

Опираючись на юридичну силу нормативно-правових актів, варто визнати, що у випадку колізії між підзаконним актом та законом будуть застосовуватися норми закону, як такого, що має вищу юридичну силу. У той же час, не можна заперечувати, що суперечність нормативно-правових актів порушує принцип нормативної визначеності та негативно впливає на уявлення громадськості про якість закону.

Важливість принципу юридичної визначеності підтверджується в Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» від 04.04.2011 р. (як складова панування права), а також прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, з рішень якого випливає, що приписи законодавства повинні бути достатньо чіткими і зрозумілими для адресата, котрий, ознайомившись із приписом зможе передбачати певною мірою й за певних обставин юридичні наслідки своїх діянь та діянь інших суб'єктів права, на яких ці приписи поширені (пункт 54 рішення у справі «Стіл та інші проти Сполученого Королівства», пункти 45, 178 рішення у справі «Олександр Волков проти України») [10, с. 164].

Крім якості закону, варто також звернути увагу на дієвості механізму дотримання відповідних етичних стандартів.

Як стверджує С. Паладійчук: «Морально-етичні критерії – це не лише те, що прямо передбачено законодавством у цілому та Конституцією зокрема, але й те, що імпліцитно нею визнається» [11, с. 298].

Як вважає М. Рудакевич: «...оцінка й моральний вибір базових та інших професійних цінностей ґрунтується не на власних упередженнях чи на зовнішньому впливі, а на свідомому розрахунку, що в певній ситуації реалізація вищої цінності здатна сприяти досягненню кращих результатів» [12, с. 283].

Відтак, НАЗК на виконання Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки звернулося до Програми Ради Європи «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні». У відповідь були розроблені рекомендації стосовно формування політики у сфері публічної етики на місцевому рівні. Рада Європи звернула увагу на такі необхідні напрями роботи:

- вдосконалити національну законодавчу базу щодо публічної етики на місцевому рівні в Україні,

- розробити типові кодекси та правила поведінки, адаптовані до конкретних груп публічних представників,

- забезпечити підвищення обізнаності та навчання щодо кодексів та правил поведінки для публічних представників,

- забезпечити надання конфіденційних консультацій,

- створити механізм нагляду та правозастосування, а також передбачити набір санкцій у випадках вчинення порушень,

- чітко розподілити повноваження між різними інституціями у цій сфері [13].

Тобто, Рада Європи робить акцент на комплексному структурному підході до формування етичних стандартів поведінки посадових осіб органів місцевого самоврядування та механізмів їх дотримання, а в окремих випадках – також притягнення до відповідальності.

Рада Європи ще з 1999 року активно пропагує боротьбу з корупцією, зокрема, розробивши 20 керівних принципів, що є актуальними і для органів місцевого самоврядування (Резолюція (97) 24). Ці принципи знайшли своє відображення в Європейському кодексі поведінки для осіб, залучених до місцевого самоврядування. Кодекс не лише встановлює мінімальні стандарти етичної поведінки, а й надає практичні рекомендації для підвищення прозорості та підзвітності діяльності осіб, які залучені до місцевого та регіонального врядування, зокрема цей кодекс може бути прийнятий за основу як у первинному вигляді, так і доповнений та змінений на розгляд органів влади. Він охоплює виборних посадових осіб, службовців місцевого самоврядування, підкреслюючи важливість їхньої бездоганної репутації. Останні рекомендації Ради Європи щодо принципів доброго демократичного врядування (Рекомендація CM/Rec(2023)) додатково підтверджують, що публічна етика ефіктивність, відкритість та прозорість є основою ефективного управління.

Аналіз аналітичного дослідження щодо дотримання етичних норм депутатами, виборними особами, службовцями органів місцевого самоврядування (2023) дає підстави припускати, що для України є перспективним запровадження модельного етичного кодексу для посадових осіб органів місцевого самоврядування (закріплення на нормативному рівні), з можливістю його доповнення кожною громадою, спираючись на власний досвід. Крім того, видається за доцільне удосконалення механізму притягнення до відповідальності за порушення етичних стандартів. Так, механізм притягнення до відповідальності за порушення етичних стандартів має включати: адаптовані санкції; об'єктивні процедури розгляду; прозорість і відповідальність тощо [14, с. 31–41].

Поряд з тим, важливо дотриматися балансу між забезпеченням контролю та нагляду за дотриманням особами, уповноваженими на здійснення функцій місцевого самоврядування, етичних правил поведінки та між принципом самостійності (автономності) органів місцевого самоврядування, що відповідає реформі децентралізації в Україні.

З цього приводу Ібрагімзаде Ельшад Рафіг Огли зазначає, що органи місцевого самовря-

дування в державах-членах Європейського Союзу володіють досить широкою автономією, котра наразі знаходить нові сфери для подальшого розширення. Наприклад, з прийняттям у Республіці Франції Закону «Про права та свободи муніципалітетів, департаментів і регіонів» передбачались: 1) передання в департаменті виконавчої влади префекта (préfet) президенту генеральної ради (président de conseil général); 2) перетворення регіонів на повноправні територіальні органи влади, вільні від нагляду префектів; 3) скасування голлістського централізованого порядку (l'ordre centralisateur gaulliste) шляхом скасування нагляду над префектурами, що, на думку французьких вчених, в цілому здатне загрожувати навіть унітарній організації республіки [10, с. 169].

Провідні держави світу також дотримуються принципу розумних обмежень автономії органів місцевого самоврядування. У прецедентній практиці Європейського суду з прав людини справедливий баланс визначається узгодженням вимог загального інтересу суспільства, а також вимог захисту основоположних прав особи (пункт 7 рішення у справі «Скачкова та Ріжа проти України»; пункти 164, 167 рішення у справі «Хуттен-Чапська проти Польщі»).

Таким чином, забезпечення законності в діяльності органів місцевого самоврядування повинно узгоджуватись із принципом децентралізації та принципом непорушності публічних інтересів [10, с. 176].

Як вірно зауважують Д.О. Клименко та К.В. Бережна, одним із завдань децентралізації влади стало визначення нового підходу до організації державного контролю за дотриманням законності під час здійснення як влас-

них, так і делегованих повноважень органів місцевого самоврядування. У національному законодавстві громадський контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування закріплюється умовно та фрагментарно. В рамках розвитку демократії в Україні з урахуванням підтримки євроінтеграційного руху до Європейського Союзу необхідно зміцнювати становлення ефективної та самостійної системи місцевого самоврядування, яка б функціонувала на засадах транспарентності [15, с. 69].

Висновки. За результатами дослідження проаналізовано етичні стандарти та правила етичної поведінки органів, уповноважених на здійснення функцій місцевого самоврядування (посадових осіб органів місцевого самоврядування) та запропоновано впровадження модельного етичного кодексу, що відповідає рекомендаціям Ради Європи щодо підвищення етичних стандартів у місцевому самоврядуванні. Окрім того Рада Європи також наголошує на необхідності удосконалити законодавство шляхом розробки індивідуальних «кодексів» поведінки, забезпечити навчання та консультації, а також створити ефективний механізм контролю та притягнення до дисциплінарної та адміністративної відповідальності за їх порушення. Такий підхід дозволить створити систему, в якій етичні стандарти будуть не лише декларативними, а й ефективно імplementованими в практику роботи посадових осіб органів місцевого самоврядування, що є необхідним в аспекті євроінтеграції України та відповідає Рекомендаціям. При цьому важливо пам'ятати про принцип самоврядування, надаючи громадам достатню свободу у визначенні власних етичних орієнтирів.

Список використаних джерел:

1. Національне агентство з питань запобігання корупції. Запобігання корупції та дотримання вимог етичної поведінки в органах місцевого самоврядування. Результати опитування. 2023. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/Flayer_rezultaty-opytuvan_22.09.2023.pdf. (дата звернення 09.11.2024).
2. Ілляшенко Я.С., Гончарук Н.Т. Формування морально-етичних основ публічної служби в Україні: сучасний стан та перспективи. *В Міжнародна студентська наукова конференція «Молодіжна наукова ліга»*. 2023. С. 76–78. URL: <https://archive.liga.science/index.php/conference-proceedings/article/view/587/593> (дата звернення 09.11.2024).
3. Піроженко Н. Формуванні етичних стандартів професійної поведінки публічних службовців: досвід Польщі. *Актуальні проблеми державного управління*. 2021. № 1(82). С. 164–168. URL: <http://uran.oridu.odessa.ua/article/view/229129> (дата звернення 09.11.2024).
4. Головчук Ю. Основні принципи комунікативної етики органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації. *Вісник Прикарпатського університету*. Серія: Політологія. 2024. Випуск 16. С. 5–10. URL: <http://surl.li/swnddh> (дата звернення 09.11.2024).
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (укр/рос) : Конвенція ООН від 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 10.11.2024).
6. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування : Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text> (дата звернення: 10.11.2024).
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 11.11.2024).

8. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text> (дата звернення: 11.11.2024).
9. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 02.05.2023 № 3077-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
10. Ібрагімзаде Ельшад Рафіг огли. Адміністративно-правові засоби забезпечення законності в діяльності органів місцевого самоврядування. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2023. 280 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0823U101339> (дата звернення: 12.11.2024).
11. Паладійчук С. Б. Індекс публічності – інструмент оцінювання якості діяльності представницьких органів влади на регіональному рівні. *Public Administration and Regional Development*. 2023. №19. С. 258–274. URL: <http://surl.li/sabval> (дата звернення: 12.11.2024).
12. Рудакевич, М.І. Професійна етика державних службовців: теорія і практика формування в умовах демократизації державного управління: Монографія. Тернопіль 2007. 400 с. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FRudakevych_Mariia%2FProfesiina_etyka_derzhavnykh_sluzhbovtsiv_teorii_i_praktyka_formuvannia.pdf (дата звернення: 13.11.2024).
13. Козіна В. Етика в місцевому самоврядуванні: що це таке і чому важливо? *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3862295-etika-v-miscevomu-samovraduvanni-so-ce-take-i-comu-vazливо.html> (дата звернення: 13.11.2024).
14. Національне агентство з питань запобігання корупції. Аналітичне дослідження щодо дотримання етичних норм депутатами, виборними особами, службовцями органів місцевого самоврядування. 2023. 44 с. URL: <https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-52/zahid-1047/zahid-progress-3397/organ-148/485-380286473-661400b13147d.pdf> (дата звернення: 13.11.2024).
15. Клименко Д.О., Бережна К.В. Деякі аспекти адміністративно-правового регулювання діяльності органів місцевого самоврядування в рамках євроінтеграції України до ЄС: контроль діяльності органів місцевого самоврядування. Матеріали конференцій МЦНД «Період трансформаційних процесів в світовій науці: задачі та виклики». 2023. С. 69–70. URL: <https://archive.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/611/621> (дата звернення: 14.11.2024).

Лялькін О. С.,

студент

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ХІХ СТОЛІТТЯ

UKRAINIAN PHILOSOPHY OF LAW OF THE NINETEENTH CENTURY

У статті досліджені філософсько-правові погляди окремих українських мислителів доби ХІХ століття, а саме Памфіла Юркевича (1827–1894 рр.), Петра Редкіна (1808–1891 рр.), Костянтина Неволіна (1806–1855 рр.) та Богдана Кістяківського (1868–1920 рр.). Проаналізовано концепцію «філософії серця» (кардіоцентризму) П. Юркевича, яка є філософським обґрунтуванням глибинної сутності людини та визнання пріоритету внутрішнього світу і волі людини у регулюванні її життя. Зроблено висновок про те, що джерелом морального і правового законодавства згідно з цієї концепцією є не розум, а серце як метафора внутрішнього світу людини, а оцінка права людиною, відповідно, має здійснюватися не тільки з огляду на позитивне право, а й на внутрішньо сприйнятту ідею права. Досліджено також погляди П. Юркевича на проблему співвідношення природного та позитивного права, які вчений аналізує, зокрема, крізь призму правових пам'яток античної доби. На підставі аналізу першоджерел зроблено висновок, що згідно з П. Юркевичем природне право здатне впливати на позитивне право не у всіх народів, а лише у культурах «з високим юридичним розумінням», до яких мислитель, зокрема, відносив римлян, а розвиток римського права, у свою чергу, як відбувався у формі взаємодії позитивного та природного права. Досліджено також і філософсько-правові погляди П. Юркевича, що стосуються проблеми розкриття змісту ідеї справедливості, які український мислитель розглядав, звертаючись до вчення Аристотеля. У статті також розглянуті погляди П. Редкіна на предмет філософії права і його бачення проблеми співвідношення філософії права та позитивного правознавства, а також, обґрунтування походження права та природу законодавства К. Неволіна. Насамкінець, у статті висвітлені також і окремі аспекти філософсько-правової спадщини Б. Кістяківського, зокрема, його інтегральний підхід до розуміння права, тобто тлумачення права у різних аспектах: державно-організаційному, психологічному, нормативному та, урешті-решт, соціологічному, на якому у статті акцентовано окрему увагу. Висвітлено також і погляди Б. Кістяківського, які стосуються теорії правової держави та концепції суб'єктивних публічних прав.

Ключові слова: історія філософії права, українська філософія права ХІХ століття, соціологія права, кардіоцентризм, правова держава.

The article examines the philosophical and legal views of certain Ukrainian thinkers of the nineteenth century, namely, Pamfil Yurkevych (1827–1894), Petro Redkin (1808–1891), Kostiantyn Nevolin (1806–1855) and Bohdan Kistiakivskyi (1868–1920). The author analyses the concept of ‘philosophy of the heart’ (cardiocentrism) of P. Yurkevych, which is a philosophical justification of the deep essence of man and recognition of the priority of the inner world and the will of man in regulating his life. The author concludes that according to this concept, the source of moral and legal legislation is not the mind, but the heart as a metaphor for the inner world of a person, and that, accordingly, a person’s assessment of law should be made not only with regard to positive law, but also to the internally perceived idea of law. The article also examines P. Yurkevych’s views on the issue of correlation between natural and positive law, which the scholar analyses, in particular, through the prism of legal monuments of the ancient period. Based on the analysis of primary sources, the author concludes that, according to P. Yurkevych, natural law is capable of influencing positive law not in all nations, but only in cultures ‘with a high legal understanding’, to which the thinker, in particular, referred the Romans, and the development of Roman law, in turn, was seen as taking place in the form of interaction between positive and natural law. The author also examines the philosophical and legal views of P. Yurkevych on the problem of disclosing the content of the idea of justice, which the Ukrainian thinker considered with reference to the teachings of Aristotle. The article also examines P. Redkin’s views on the subject of philosophy of law and his vision of the problem of correlation between philosophy of law and positive jurisprudence, as well as K. Nevolin’s justification of the origin of law and the nature of legislation. Finally, the article also highlights certain aspects of B. Kistiakivskyi’s philosophical and legal heritage, in particular, his integral approach to understanding law, i.e., the interpretation of law in various aspects.

Key words: history of philosophy of law, nineteenth-century Ukrainian philosophy of law, sociology of law, cardiocentrism, state under the rule of law.

Одним із відомих вчених, який зробив значний внесок у розвиток української філософсько-правової думки, був Памфіл Юркевич (1827–1894).

Костицький М. В. зазначає, що учення П. Юркевича ґрунтується на християнсько-теологічних ідеях, міркуваннях про єдність усіх людей, про те, що філософія є справою всього людства, а не окремої людини, критиці матеріалізму та ідеї, що духовне не може бути похідним від матеріального [8, с. 10–11].

Як і Г. Сковорода, П. Юркевич був послідовником концепції філософії серця. Власне, концепція «філософії серця» (кардіоцентризму) П. Юркевича полягає в тому, що саме в серці виникають бажання, воно є осередком волі, пристрастей та емоцій, усього доброго й злого в словах, думках, учинках. Серце є вмістилищем релігійності, віри, надії, любові, органом богопізнання та богоспілкування [8, с. 11].

Концепцію кардіоцентризму П. Юркевича можна наочно представити за допомогою такої схеми.

Як зазначає Черник Н. С., П. Юркевич, розглядаючи предмет філософії права, вважав, що він не може обмежуватись позитивним правом, оскільки на цьому рівні філософія права виступає як аналітика засад чинного законодавства, а людина має судити про те, що таке право не лише на підставі позитивного права, але й на підставі ідеї права, створеної внутрішньо [20, с. 225].

Зауважимо, що у своїх працях ідеям природного права П. Юркевич приділяє значну увагу, які аналізує, зокрема, крізь призму правових пам'яток епохи античності.

Троцька А. І. звертає увагу на те, що П. Юркевич розглядав чотири основоположні моменти в розвитку ідеї природного права римськими юристами: 1) природне право може диктуватися інстинктом природи; 2) природне право – це сукупність норм життя, що встановлюються об'єктивною природою; 3) природне право дане в природному розумі; 4) природне право є уні-

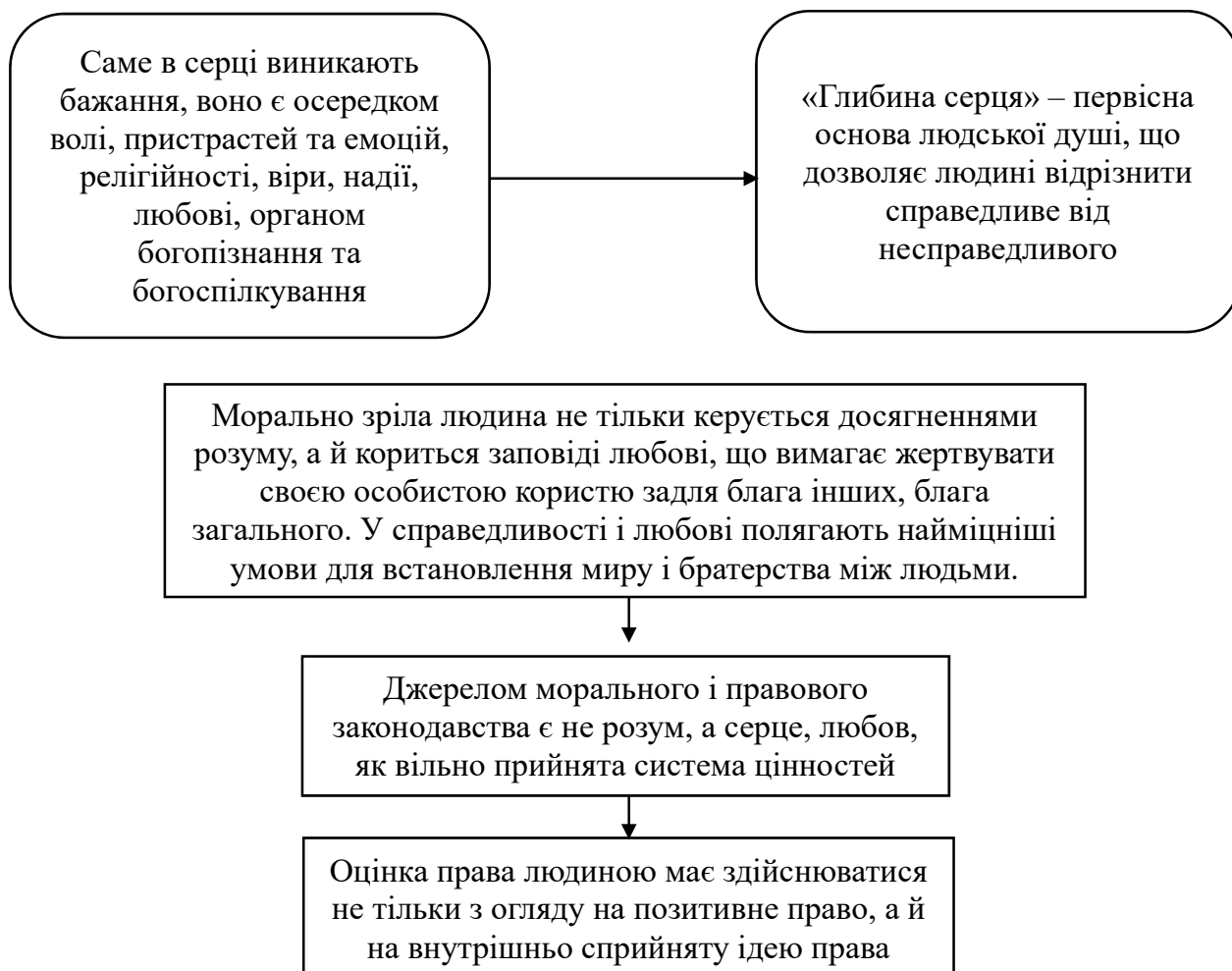

Схема. 1. Концепція «філософії серця» (кардіоцентризму) у філософсько-правових поглядах П. Юркевича

Джерело: складено автором на основі [8, 19].

версальним, незмінним і справедливим для всіх [17, с. 109].

Особливу увагу П. Юркевич приділив також проблемі співвідношення природного та позитивного права в римському праві.

П. Юркевич пише: «Через усе людство і через усю його історію найочевиднішим чином проходить один факт: у міру як удосконалюється культура, позитивне право стає дедалі відкритіше, доступніше для впливу природного права. У римлян, як народу з високим юридичним розумінням, право 12 таблиць постійно підпорядковувалося впливу природного права у формі преторського едикту; зрештою, перехід природного права в позитивне стався так легко, що думки п'яти римських юрисконсулів були визнані за позитивно діючі закони. Ще доступнішим для впливу раціонального права стає позитивне право європейських народів; сутність соціального прогресу в тому й полягає, щоб природне право зустрічало з боку позитивного податливість і поступливість, або щоб розумне дедалі легше й швидше ставало реальним» [5, с. 172].

Вказана позиція П. Юркевича дає нам підстави дійти до двох таких висновків.

По-перше, природне право здатне впливати на позитивне право не у всіх народів, а лише у культурах «з високим юридичним розумінням», до яких П. Юркевич відніс, зокрема, римлян та прогресивні європейські народи.

У цьому контексті слушною є думка Тимошенко В. І., яка стверджує, що необхідно умовою розвитку природного права згідно з вченням П. Юркевича є вільне суспільство, оскільки ідеї природного права втілюються в нормах права позитивного лише там, де суспільство створює умови для їх реалізації, а це можливо лише у випадку наявності дієвого громадянського суспільства [15, с. 287]. Громадянське суспільство, у свою чергу, створює умови для автономії особистості, яка свідомо приймає участь у прийнятті законів і добровільно підкоряється ним [15, с. 287].

По-друге, ми можемо повністю погоджуватись з Троцькою А. І., яка наголошує, що згідно з вченням П. Юркевича розвиток римського права як унікального соціокультурного явища відбувався не у формі змагальності між природним і позитивним правом, а у формі їх органічної взаємодії [18, с. 83].

Окрім аналізу безпосередньо проблеми співвідношення природного і позитивного права, науковий доробок П. Юркевича стосується дослідження і низки інших філософсько-правових проблем, зокрема і розкриття змісту ідеї справедливості.

Коваль А. акцентує увагу на тому, що П. Юркевич, аналізуючи вчення Аристотеля про основи державного життя, висвітлює зміст ідеї справедливості та види справедливості через законність та добросовісність, визначення об'єктивної справедливості через принцип «*suum cuique*» (кож-

ному своє); справедливість, що визначається ідеєю гідності («*iustitia distributiva*») (справедливість розподільча); справедливість, що визначається ідеєю рівності («*iustitia commutativa*») (справедливість зрівнювальна) [6, с. 142–143].

Крім того, у працях Аристотеля П. Юркевич окремо аналізує ідеї любові (дружби), два види дружби між рівними і нерівними, види дружби у державі, аналізує ці погляди як основу і силу, що об'єднує людей у суспільство [6, с. 143].

Петро Редкін (1808–1891 рр.), професор енциклопедії права, представник лібералізму, розумів право як втілення правди і справедливості через розум і свободу волі [1, с. 42].

Шаповал В. М. звертає увагу на те, що згідно з філософсько-правовим вченням П. Редкіна предметом філософії права є аналіз права в його сутності, незалежно від того, чи було воно встановлено коли-небудь і де-небудь у вигляді законодавчого права чи ні [21, с. 75].

Як і П. Юркевич, П. Редкін у своїх працях звертався до аналізу проблеми співвідношення права природного і права позитивного.

Відмінність філософії права від позитивного правознавства, на думку вченого, виражається в тому, що філософія права має своїм змістом філософське, природне, раціональне, тобто мислиме розумом людським право, або ідеальне право, прототип права (*jus naturale seu jus naturae*), маючи на увазі те, що є праведним і справедливим (*justum*), або в чому полягає правда і справедливість (*justitia*) [21, с. 75]. Позитивне ж правознавство має своїм змістом позитивне право (*jus positivum*), право реальне, дійсне, тобто десь призначене, встановлене в якійсь державі або суспільстві [21, с. 75].

Представником напряму енциклопедії права був також і Костянтин Неволін (1806–1855 рр.), відомий як один із значних представників вітчизняного гегельянства у правознавстві та автор двотомника «Енциклопедія законодавства», написаного у Києві наприкінці 1830-х років, у якому простежується суттєвий вплив Гегеля [16, с. 284–285].

Обухівська О. Є. зазначає, що до питання про походження права К. Неволін підходить метафізично, виходячи з існування Бога: його буття розкривається у фізичному та моральному світі діянням волі, яка уможливорює пізнання предметів та усвідомлення діяльності відповідно до правди, яка становить підґрунтя людських прав та обов'язків [11, с. 46]. Розвиваючи цю думку, дослідниця зауважує, що згідно з вченням К. Неволіна духовне життя людини розкривається через спілкування, на ґрунті якого виникають суспільні й моральні права, що охороняються законом, а закон, у свою чергу, виконує суспільну функцію, встановлюючи зовнішні міри для усунення злої волі [11, с. 46].

Власне, К. Неволін розрізняв дві типи законів: закони природні і закони позитивні, де перші

утворюють ідею законодавства, а другі служать її проявам [19, с. 119].

Богдан Кістяківський (1868–1920 рр.), відомий український правознавець та філософ права, застосовував інтегральний підхід до розуміння права, здійснюючи його тлумачення у чотирьох аспектах: державно-організаційному (закони держави), соціологічному (правила соціальної солідарності), психологічному (відчуття законності), нормативному (правила зовнішніх відносин між людьми).

Кушинська Л. А. зазначає, що Б. Кістяківський, говорячи про право у державно-організаційному значенні, робить акцент на державній забезпеченості та гарантованості правових норм, у психологічному значенні права вчений вбачає відчуття законності, а самі закони, на його думку є закріпленою сукупністю обов'язків, що мають імперативно-атрибутивний характер [9, с. 8–9].

Однак, як було зазначено нами вище, до права Б. Кістяківський підходив і з точки зору соціології. Розглядаючи право як соціальне явище, вчений вважав його предметом причинності, головним засобом контролю суспільства над індивідом [13, с. 227]. Соціологія права виявляє динаміку права, зосереджується не тільки на писаному, але й на не писаному праві, аналізує право як соціальне явище, розглядаючи його соціальні функції, відношення до інтересів різних груп, прогресу суспільства в цілому [13, с. 227].

У цій площині слід зауважити, що Б. Кістяківський попереджував про те, що правові інститути не можуть існувати, якщо у суспільстві не знаходиться достатньої кількості людей, здатних поважати право й обстоювати його з моральною енергією: їхня активність пригасає, як вогонь у печі без повітря, якщо в суспільстві не знаходиться достатньої кількості людей, здатних поважати право й обстоювати його з моральною енергією [7, с. 3].

Б. Кістяківський також зробив значний внесок у розвиток теорії правової держави. Його концепція правової держави демонструє правову організацію народу, що наділений ні від чого не залежною владою (людина і держава – поняття взаємодоповнюючі) [19, с. 44].

Слушною є думка Сліпенчук В., яка стверджує, що теорію правової держави Кістяківського необхідно розглядати крізь призму його філософських позицій, які ґрунтувались на «науковому ідеалізмі», який передбачав абсолютне визнання права як вираження культури, а також

культури як способу існування права [14, с. 162]. Відповідно, згідно з вченням Б. Кістяківського побудова правової держави залежить від правової свідомості та правової культури, а концепція правової держави включає три такі аспекти:

1. Методологічні основи філософського вчення про правову державу.

2. Теорія прав людини, яка є ядром концепції правової держави.

3. Концепція «правового соціалізму» [14, с. 162].

Науковий доробок Б. Кістяківського також стосується дослідження природи прав особи, зокрема, концепції суб'єктивних публічних прав. На думку Б. Кістяківського, природні права людини як фундаментальна основа правової держави повинні охоронятись за допомогою не тільки приватного, а й публічного права [19, с. 121].

Б. Кістяківський підкреслював існування обов'язку держави щодо дотримання ряду основоположних позитивних прав, зокрема, право на працю, право на розвиток своїх здібностей, право на участь у всіх матеріальних та духовних благах, які були об'єднані правом на гідне людського існування, вважаючи, що гідність людини не може заперечуватись через втручання держави у сферу її діяльності або через недотримання державою зобов'язань щодо надання кожному матеріальних благ [2, с. 48].

Однак, у контексті цього потрібно зробити і певні застереження. Слушною є думка С. Максимова, який звертає увагу на те, що Б. Кістяківський підкреслював, що праву на гідне існування має бути надано негативного публічно-правового статусу, інакше турбота про належні умови людського існування може бути підмінена добродійністю, що дарується урядом у дусі патерналізму, несумісного з духом особистої гідності [10, с. 227].

Висновки. Особливістю, що вирізняла українську філософію права XIX століття, є кардіоцентризм («філософія серця») як філософське обґрунтування глибинної сутності людини, визнання пріоритету внутрішнього світу і волі людини у регулюванні її життя. Для української філософії права XIX століття також характерний розвиток у рамках ліберального світогляду. Сутність поглядів ліберальних юристів полягала у висуванні на перший план ідеї абсолютної гідності особистості, її прав і свобод, відстоюванні пріоритету права над політикою.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми філософії права: посібник / О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Яценко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi79/0058866.pdf>
2. Альчук, М. П. Філософсько-правовий вимір проблем гідності людини. *Софія*. № 2 (2014). С. 47–49. URL: <http://surl.li/efltcf>

3. Головка О. Історіософія права Памфіла Юркевича. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. № 33 (2022). С. 6–15. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/download/21493/20016>
4. Гоменюк З. П. Філософський зміст функціонування правової держави у державознавчій теорії Б. Кістяківського. *Вісник Національного університету Львівська політехніка*. Серія: Юридичні науки. 845 (2016). С. 373–384. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_845_60
5. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. – Вид. друге. К.: Ред. журн. «Український Світ», 2000. 756 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yurkevych_Pamfil/Istoriia_filosofii_prava_Filosofia_prava_Filosofskiy_schodennyk_vyd_2000.pdf
6. Коваль А. Правовий аналіз філософії права як науки та зародження античних політичних та правових першооснов в працях Памфіла Даниловича Юркевича (1826-1874). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. № 61 (2015). С. 136–145. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/217>
7. Костицький В. В. Соціальні основи теолого-соціологічного праворозуміння. *Соціологія права*. № 1-2 (2014). С. 2–12. URL: http://soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2014/1-2/1-2_2014.pdf#page=2
8. Костицький М. В. Українські витоки філософії права срібного віку (остання третина XIX–перша третина XX ст.). *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1 (2017). С. 9–20. URL: <https://philosophy.naiua.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/346>
9. Кушинська Л. А. Богдан Олександрович Кістяківський та його політико-правові погляди. 2014. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4693/Kistiakivskiy%20tezy.pdf?sequence=1>
10. Максимов С. Антропологічні та моральні підстави соціальних прав людини. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу»*. м. Львів, 23–24 листопада 2007 року. URL: <http://surl.li/iuukxn>
11. Обухівська О. Є. Рецепція гегелівської філософії права в «Енциклопедії законодавства» Костянтина Неволіна. 2005. С. 45–49. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/123456789/8061/1/Obukhivska_Retseptsiia_hehelivskoi.pdf
12. Савайда О. І. Зв'язок енциклопедії права з філософією права. *Форум права*. № 1 (2010). С. 318–322. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10coizfp.pdf>
13. Сікач, І. В. Правова держава: концепція Б. Кістяківського. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. № 2. 1999. С. 223–230. URL: <http://surl.li/qajict>
14. Сліпенчук В. Формування ідеалу правової особистості. *Проблеми законності*. № 131. 2015. С. 156–176. URL: https://www.researchgate.net/publication/312419394_Formation_of_ideal_of_legal_personality/fulltext/587d280508ae9a860ff0ee2b/Formation-of-ideal-of-legal-personality.pdf
15. Тимошенко В. І. Взаємовідносини держави і людини у творчості П.Д. Юркевича. *Розвиток громадянського суспільства як необхідна складова європейської інтеграції України*. (2022). С. 285–287. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/ZBIRNYK_06.10.2022.pdf#page=285
16. Ткачук М. Л. Гегелівські впливи у творчості О. Новицького і С. Гогоцького. *Спадщина Памфіла Юркевича : світовий і вітчизняний контекст : збірник наукових статей*. 1995. С. 284–292. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/123456789/10939/1/Tkachuk_hehelivs%27ki_vplyvy_u_tvorchosti.pdf
17. Троцька А. І. Памфіл Юркевич як дослідник римського права. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 3 (2013). С. 106–111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2013_3_15
18. Троцька А.І. Відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Троцька Алла Іванівна; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2017. 181 с. URL: <https://elar.naiua.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/f80278ac-982f-4749-89cc-99ba8bb2f594/content>
19. Філософія права : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/FilosofUchebn2009.pdf
20. Черник Н. С. Витоки української філософсько-правової думки. *Європейські перспективи*. № 2 (1). 2012. С. 222–227. URL: <http://surl.li/fmrcfv>
21. Шаповал В. М. Філософія права. Частина І. *Історія філософсько-правових вчень*. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ (2005). URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fb9028cf-857b-41bf-ae23-df9b7f64e3d0/content>

УДК 340.2+316.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.18>

Мірошниченко М. І.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8142-9340

ТЕОРЕТИЧНИЙ І СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ДЕРЖАВА» І «ДЕРЖАВНІСТЬ»

THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF «STATE» AND «STATEHOOD»

Стаття присвячена теоретичному і соціолого-правовому аналізу відношення понять «держава» і «державність» та визначенню їх пізнавального ресурсу у вирішенні як теоретичних проблем юридичної науки і правозастосовної практики у частині адміністративної і судової юрисдикцій, так і у частині вироблення кожною країною державно-правових стратегій свого розвитку на перспективу в умовах глобалізації. Висвітлено основні підходи до розуміння цих понять. Піддано сумніву їх ототожнення із-за особливостей змісту, ознак і конкретно пізнавальних функцій. Наголошено, що в предметних рамках загальнотеоретичної юриспруденції (сучасна теорія держави і права) аналіз відношення понять «держава» і «державність» слід здійснювати за юридичним критерієм (критерієм юридичності), який функціонально зорієнтований на отримання знань для застосування в науковій, освітній, правотворчій, правоінтерпретаційній, правореалізаційній юридичній діяльності та дає можливість уникнути зайвої політизації у визначенні юридичної природи держави і державності. В предметних рамках соціології права – за інституційним критерієм, який функціонально зорієнтований на гуманістичну парадигму правової дійсності, в якій держава сприймається як ефективна управлінська організація (ефективний менеджер), що впливає на хід суспільного розвитку, а державність, в умовах цього розвитку постає як механізм захисту соціальних відносин і порядків відповідно до усталених для конкретних суспільств моделей соціального управління. Відповідно визначено юридичну й інституційну природу держави та державності у зв'язку із соціальним управлінням. Доведено, що у системному взаємозв'язку поняття «держава» і «державність» розкривають механізм спадкоємності в розвитку держави і державності, забезпеченої державно-правовою традицією. Наголошується, що завдяки спадкоємності, як особливого механізму збереження колективної пам'яті суспільства і передавання інформації про минуле в сучасне, зберігаються основоположні цінності, які збагачуються і відроджуються в нових умовах. Підкреслюється, що результати аналізу відношення понять «держава» і «державність» мають важливе значення для розвитку сучасної практичної юриспруденції у частині державознавчого прогнозування, для теоретичного правознавства – у частині забезпечення цього процесу науково вивіреними категоріями, які б виражали стійкі ознаки і властивості держави та державності, а для соціології права – посилення інноваційних тенденцій в організації діяльності держави в контексті гуманістичних цінностей та збереження державно-правових традицій правового життя, які співзвучні таким цінностям.

Ключові слова: теорія права та держави, соціологія права, категорія, поняття, держава, державність, критерій юридичності, інституційний критерій, інституційна природа держави і державності, юридична природа держави і державності.

The article is devoted to theoretical and sociological and legal issue of the relationship between the concepts of «state» and «statehood» and the determination of their cognitive resource in solving both theoretical problems of legal science and in the part of each country's development of state-legal strategies for its future development in the conditions of globalization. The main approaches to understanding these concepts are highlighted. Their identification has been questioned due to the specifics of the content, features, and specific cognitive functions. It is emphasized that within the subject framework of general theoretical jurisprudence (modern theory of the state and law), the analysis of the relationship between the concepts of «state» and «statehood» should be carried out according to a legal criterion (criterion of legality), which is functionally oriented to the acquisition of knowledge for use in scientific, educational, law-making, law interpretation, law enforcement legal activity and makes it possible to avoid unnecessary politicization in determining the legal nature of the state and statehood. In the substantive framework of the sociology of law – according to the institutional criterion, which is functionally oriented to the humanistic paradigm of legal reality, in which the state is perceived as an effective management organization (effective manager) that affects the course of social development, and statehood, in the conditions of this development, appears as a protection

mechanism social relations and orders in accordance with established social management models for specific societies. The institutional and legal nature of the state and statehood in connection with social management is defined. It is proved that in the systemic interrelation of the concepts of «state» and «statehood» reveal the mechanism of continuity in the development of the state and statehood ensured by the state-legal tradition. It is emphasized that thanks to succession, as a special mechanism of preserving the collective memory of society and transferring information about the past to the present, fundamental values are preserved, which are enriched and revived in new conditions. It is emphasized that the results of the analysis of the relationship between the concepts of «state» and «statehood» are important for the development of modern practical jurisprudence in terms of political science forecasting, and for theoretical jurisprudence – in terms of providing this process with scientifically verified categories that would express stable features and properties of the state and statehood.

Key words: *theory of law and the state, sociology of law, category, concept, state, statehood, criterion of legality, institutional criterion, institutional nature of the state and statehood, legal nature of the state and statehood.*

Теоретичний і соціолого-правовий аналіз відношення понять «держава» і «державність» набуває актуальності у зв'язку з необхідністю поглибленого на теоретичному рівні розуміння сучасних світових інтеграційних процесів, що формують і, певною мірою, окреслюють для всіх країн і народів обриси політико-правового розвитку в глобалізованому світі. Дві діалектично суперечливі тенденції визначають напрям цього розвитку: а) універсалізація політико-правових відношень, зумовлена глобалізацією, яка супроводжується руйнуванням традиційних підвалин правового життя у різних країнах; б) прагнення народів зберегти національні риси культурної і, зокрема, політико-правової ідентичності як необхідної умови виживання сучасної цивілізації як середовища виникнення держав і поширення державності.

Тенденції спонукають до вироблення кожною країною державно-правових стратегій свого розвитку на перспективу. Відповідно, виникає потреба в науковому осмисленні змісту та відношення понять «держава» і «державність», які є ключовими у виробленні таких стратегій. У взаємозв'язку ці поняття забезпечують всебічне пізнання цілісного процесу державотворення, але кожне несе певне смислове навантаження у поясненні окремих його аспектів. Аналіз відношення між ними необхідний для розмежування пізнавальних функцій кожного окремо.

Численні дефініції поняття держави, сформульовані в загальній теорії права та держави, класично зосереджені на характерній її властивості як юридичної форми і правового засобу організації суспільства та регулювання розподілу й мобілізації його продуктивних сил, виробничих можливостей, матеріальних і духовних ресурсів. Соціологія права новелізує усталені знання про державу у частині постійної трансформації її функціональної діяльності з урахуванням інновацій, які виникають в системі соціального управління.

Державність як об'єкт пізнання перебуває на стадії вивчення. Застосування поняття «державність» актуалізовано, з одного боку, з метою пізнання умов зародження, виникнення та роз-

витку держави у зв'язку з історичним досвідом практичного втілення конкретним народом (нацією) політичного ідеалу розбудови власної національної держави, а з іншого – для розуміння очевидного факту, що держава – це не абстрактна політична форма організації суспільства, а соціальний інститут, який функціонує у взаємозв'язку з правом та суспільством, створюючи умови для задоволення потреб і реалізації інтересів суб'єктів соціальної дії у відповідь на модернізацію суспільства [1, с. 22–40]. Відповідно, трансформація класичних і поява нових функцій держави відбувається об'єктивно під впливом інноваційних тенденцій суспільного розвитку. Так, поклавши в основу функціональний підхід у розуміння сутності сучасної держави академік НАПр України Василь Костицький небезпідставно зауважує, що «...сучасна держава може вписатися в нашу епоху, якщо вона буде спроможна функціонувати за даних конкретно-історичних обставин... І тоді виходить, що сучасна держава мусить бути не тільки інформаційною, правовою, вона має бути сервісною державою» [2, с. 59].

Результат узагальненого аналізу праць, присвячених проблемі взаємозв'язку держави і державності, свідчить, що дослідники акцентують увагу на таких основних аспектах: концептуальному (онтологічні і гносеологічні основи держави і державності); практичному у контексті відображення державно-правового розвитку суспільства; ціннісному у частині збереження цінностей політико-правового життя конкретного народу які збагачуються і відроджуються в нових умовах. Водночас, науковці по-різному пояснюють смисловий зв'язок між поняттями «держава» і «державність». Одні розмежовують їх, інші ототожнюють. Ми поділяємо думку тих, хто застерігає від ототожнення цих понять.

Провідним у нашому дослідженні обрано метод діалектики, який є керівним в аналізі розвитку, відношення та логічного зв'язку понять науки. Основним завданням теорії права та держави із застосуванням цього методу є виведення і обґрунтування змісту понять юридичної науки з історичної дійсності, отже в рамках концепту

єдності історичного і логічного в праві у його зв'язку з державою і державністю. Основне завданням соціології права полягає у формулюванні понять «державність» і «державність» у кореляції з пануючими в суспільстві уявленнями про справедливість, законність і ефективність нормативно-правової регуляції, запропонованої сучасною державою у частині відповідності чинного законодавства конституційно-правовій моделі національної держави.

Оскільки науковці, керуючись предметними завданнями конкретної науки (юриспруденції, політології, філософії і т. п.), по-різному пояснюють смисловий зв'язок між поняттями «державність» і «державність», вкрай важливо визначитись з критерієм аналізу цього зв'язку, виходячи із завдань і мети які стоять перед кожною наукою окремо.

В предметних рамках загальнотеоретичної юриспруденції (сучасна теорія держави і права) аналіз відношення понять «державність» і «державність» слід здійснювати за юридичним критерієм (критерієм юридичності) який функціонально зорієнтований на отримання знань для застосування в науковій, освітній, правотворчій, правоінтерпретаційній, правореалізаційній юридичній діяльності; застосовується для уникнення зайвої політизації у визначенні юридичної природи держави і державності; скеровує на аналіз держави в історичній динаміці як юридичної форми та правового засобу структурної самоорганізації суспільства; створює умови для формування узагальнюючої оцінки державно – правових явищ, які є об'єктом аналізу як теорії права і держави, так і інших міждисциплінарних напрямів юридичних досліджень.

В предметних рамках соціології права такий аналіз слід здійснювати за інституційним критерієм, який функціонально зорієнтований на гуманістичну парадигму правової дійсності, в якій сучасна держава сприймається як ефективна управлінська організація (ефективний менеджер), що впливає на хід суспільного розвитку, а державність, в умовах цього розвитку постає як механізм захисту соціальних відносин і порядків відповідно до усталених для конкретних суспільств моделей соціального управління.

Почнемо з того, що на рівні логічного аналізу поняття «державність» і «державність» не тотожні, перебувають у відношенні підпорядкування. Перше є родовим. За обсягом – ширше, оскільки охоплює генеральну сукупність усіх держав, які існують у світі. Застосовується у частині осмислення універсалізації політико-правових зв'язків через аналіз держави як системного, завершеного сформованого цілого. Друге – видове. За обсягом – вузше. Застосовується для узагальнюючого аналізу особливостей історичного становлення та розвитку реально існуючих держав в соціокультурному просторі правового життя.

За критерієм юридичності поняття «державність», як родове, є самостійною категорією в юридичній науці. Його пізнавальний ресурс зорієнтований на теоретико-прикладний характер знань про державу у зв'язку з правом, суспільством, людиною.

За тим же критерієм поняття «державність», як видове, включає в себе зміст родового поняття «державність», але доповнює його додатковими характеристиками у частині визначення напрямів розвитку конкретної національної держави як юридичної форми та правового засобу забезпечення всезагального інтересу суспільства в справедливому правовому порядку за соціокультурними ознаками.

За інституційним критерієм поняття «державність» аналізується у частині зв'язаності з правом як формальний соціальний інститут (за критерієм способу регулювання поведінки людей), діяльність якого заснована на чітких принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), а управлінські і контрольні функції здійснюються на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним та кримінальним). Водночас держава сама є правовим явищем, виникає і здійснює свої функції в правовому вимірі організації публічної влади, через яку реалізуються повноваження народу, нації та народний суверенітет.

За тим же критерієм поняття «державність» аналізується як особлива форма реалізації державою (яка є ядром державності) своїх функцій в процесі розвитку відповідних історичних форм з притаманними їм особливостями і закономірностями, які формуються під впливом економічної, соціальної, духовно-культурної і політичної діяльності суспільства.

Поняття «державність» як юридична категорія характеризується такими ознаками:

- універсальністю, оскільки її пізнавальний ресурс поширюється на всі держави. Скерована на розчленування (аналіз) генеральної сукупності держав та, водночас, її поєднання (синтез);
- абстрактністю, оскільки на абстрактному рівні залишає поза увагою суб'єкта одиничні, специфічні й особливі риси держави, як об'єкта пізнання у відриві від поняття конкретного суспільства (народу). Натомість узагальнює формально-юридичні і соціологічні її характеристики, які у взаємообумовленості розкривають її функціональну динаміку;
- системністю, бо застосовується для вивчення держави як системного утворення в статичній і функціональній динаміці. В полі зору суб'єкта пізнання перебувають: форма, найзагальніші ознаки, властивості, функції держави, типологія держав, механізм держави й державний апарат тощо.

В сукупності вище названих ознак категорія «державність» застосовується для побудови описових, логічно-абстрактних моделей держави.

В рамках таких моделей, по-перше, здійснюють класифікацію типів сучасних держав за критерієм рівня захисту прав і свобод людини (правові і неправові), або за способом набуття влади (легітимні/законні, нелегітимні/незаконні); по-друге, схематично відтворюють основні, найістотніші риси виникнення, розвитку та функціонування сучасної держави в трьох історичних стадіях розвитку: рання, розвинута і зріла держава.

Поняття «державність» за змістом ширше від поняття «держава». Із аналізу існуючих в юридичній літературі дефініцій випливає, що воно застосовується в пізнанні умов зародження, виникнення та розвитку держави у зв'язку з історичним досвідом практичного втілення конкретним народом (нацією) політичного ідеалу розбудови власної національної держави. У цьому разі, поняття державність, по-перше, скеровує на усвідомлення тісного зв'язку держави і суспільства, на пов'язаність функцій держави з інтересами людини і колективних суб'єктів суспільного життя; по-друге, відображає основні характеристики функціонування системи правових засобів регулюючого впливу на суспільство та зосереджує увагу на їх формуванні з урахуванням об'єктивно зумовлених правил життєзабезпечення; по-третє, фіксує спадкоємність в державно-правовому розвитку як закономірність, яка діє на всіх етапах генезису державності; по-четверте, забезпечує аналіз конкретних національних держав в контексті оціночної їх характеристики в соціокультурній і етноментальній інтерпретації. Історії невідомі хоч якісь раніше чи нині існуючі форми державності, які б тією чи іншою мірою не зазнавали б впливу традицій і накопиченого досвіду державотворення; по-п'яте, фіксує незавершеність історичного процесу державотворення за формулою «минуле-сучасне-майбутнє». Проте в цьому незавершеному процесі за критерієм стійкості визначає надійність державної матриці та її здатність протистояти викликам історії; по-шосте, акценти зосереджує на рівнях організації держави, правових засобах її регулятивного впливу на суспільство в історичній перспективі.

Державність як юридичне поняття характеризується такими ознаками:

- системністю, в якій відображається структура та рівень розвитку державності. На їх формування системно справляє вплив правове життя, практична та пізнавальна діяльність;

- воно є комплексним (всезагальним), оскільки на теоретично-конкретному рівні характеризує історичну динаміку державно-правових явищ в часово-просторовому континіумі¹ з особливостями розвитку зумовленими економіч-

ними, соціальними, політичними і духовно-культурними умовами правового життя того чи іншого народу і які у взаємодії формують умови до виникнення держави;

- є конкретним (одиничним), оскільки виражається в державно-правових формах, які змістовно інтегрують певні традиції і відношення політико-правової дійсності в окремому соціумі, що дозволяє говорити про конкретну державність (українська державність/або державність українського народу, польська державність/або державність польського народу і т. п.).

- відображає правову дійсність у площині якої всезагальне, особливе і одиничне в характеристиці держави перебувають у взаємовпливі.

За сукупності вище названих ознак поняття «державність» застосовується в аналізі історичних стадій розвитку держави, кожна з яких демонструє досягнутий рівень державності: низький, середній, розвинутий, високий.

Низький рівень державності характерний для етапу, який передуює зародженню ранніх держав в локальних суспільствах з аграрно-ремісничим типом економічної діяльності. Традиційно всередині локальних суспільств владні відносини засновані на принципі родинності. Адміністративно-господарські функції управління в рамках усталеної звичаєво-правової традиції виконує орган надобщинної влади і управління – інститут племені. Він виникає в процесі інституціоналізації² влади вождя.

Середній рівень державності характерний для історичної стадії функціонування ранніх держав та їх трансформації у середньовічну державу.

Умови для розвинутого рівня державності складаються на заключному етапі розвитку середньовічної держави і, як правило, у формі абсолютних монархій. Встановлюється і поступово зміцнюється територіальна стабільність. В системі відношень держави і суспільства посилюються тенденції до централізації влади та зосередження владних функцій в організованій системі спеціальних інститутів, посад і органів, які здійснюють регулювання суспільних відносин за посередництвом норм писаного права. Державна влада характеризується незалежністю як у внутрішніх, так і у зовнішніх відносинах та охоплюється поняттям «державний суверенітет». Державне управління засновується на законодавстві, яке підлягає системним змінам у відповідь на потреби громадянського суспільства. На цьому рівні державності критерієм справедливості слугує ще звичаєве право. Воно виконує ключову функцію транслятора дії законів природного права на соціокультурний пласт правового життя.

²Інституціоналізація – це процес становлення інституцій на основі норм, порядків, цінностей та традицій, які існують у суспільстві. Інституції – регулятивні зразки, згідно з якими суспільство регламентує поведінку індивідів.

¹Часово-просторовий континіум – це потік історичного часу за формулою: «минуле-сучасне-майбутнє».

Високий рівень державності характерний для етапу стабільного розвитку зрілих держав з розвинутими інститутами громадянського суспільства, динамічними процесами самоорганізації та участі громадян в реалізації публічної влади. Державна влада володіє високим рівнем легітимності. Панує механізм стримувань і противаг, сформований на основі принципу верховенства права. Мова йде, скористаємося влучною характеристикою Василя Костицького, не тільки про правову, інформаційну, а про сервісну державу «... котра, з одного боку, забезпечує зручність користування послугами, які надає своїм громадянам, а з другого боку, – виступає в ролі, якщо не слуги, то бодай сервісного центру, спроможного створити умови для повномасштабної реалізації громадянами своїх прав...» [2, с. 59].

Юридична та інституційна природа держави і державності розкривається у відношенні із соціальним управлінням. Нагадаємо, що соціальне управління – це здійснення цілевстановлюючого, організуючого і регулюючого впливу на спільну (колективну) діяльність людей з метою ефективного досягнення загальних результатів відповідно до реальних суспільних потреб. Залежно від історичних, економічних, політичних та інших обставин зазнають змін цілі, форми, методи соціального управління. Проте незмінною і необхідною залишається потреба суспільства в управлінні. Це – закономірність. Ефективність пізнання її дії значно зростає на перетині предметних сфер загальної теорії права та держави і соціології права, оскільки будь-які юридичні конструкції дозволяють ідентифікувати і класифікувати правові явища шляхом визначення їх юридичної природи шляхом законодавчого закріплення.

Створені державою юридичні конструкції наповнює конкретним історичним змістом поняття «державність». Його використання у пізнавальному процесі, з одного боку, дозволяє отримати детальніші знання про існуючі механізми регулювання суспільних відносин з урахуванням типологічних, конкретно-історичних, галузевих, міжгалузевих принципів права, а з іншого – відіграє важливу роль у розробці доктринальних конструкцій (юридичних доктрин). На основі доктринальних конструкцій розробляються юридичні конструкції, які закріплюються в законі з метою використання у сфері адміністративної і судової юрисдикції. Нагадаємо, доктринальна конструкція формується відповідно до історичних традицій, особливостей правоустрою кожної окремої країни, її належності до певної правової системи, пануючих типів праворозуміння, специфіки організації та розвитку системи джерел права.

Юридичну природу держави, як політико-правового інституту, маркує поняття «правовий статус держави». Це поняття фіксує державу в якості особливого суб'єкта приватно-правових

і публічно-правових відносин, діяльність якого врегульовується системою внутрішньодержавного і системою міжнародного права [3]. Із його застосуванням здійснюється аналіз взаємозв'язку та взаємоузгодження процесу юридизації³ з соціальними механізмами самоврядування.

Характеристики процесу юридизації будуть різними в рамках східної (азійської) та західної (європейської) моделей соціонормативної регуляції (більшість з реалізованих в історії цивілізації тяжіє до однієї з них [4, с. 234]). Моделі сформувались в рамках класичної теорії політогенезу.⁴ Їх застосовують для аналізу причин і особливих умов виникнення перших державних чи напівдержавних утворень з урахуванням співвідношення історичного розвитку держави з соціальною еволюцією. Результати аналізу чітко демонструють тисячолітню спадкоємність державності в цілому завдяки дії закону збереження інформації (керуючись цим законом можна пояснити неперервний розвиток систем будь-якої природи). Згідно із законом всі нині існуючі держави (системи) завдяки еволюційній пам'яті систем успадковують основні організаційні принципи, набуті в процесі еволюції.

Східна модель демонструє процес юридизації, спрямований на формування держави деспотичного типу. Семантика терміну «влада» в цій моделі корелює з поняттям «терор, насильство» та практично співпадає з характеристиками тоталітарної держави. Західна модель демонструє процес юридизації, спрямований на формування конституційної держави, яка в історичному часі передує правовій. Семантика терміну «влада» в цій моделі корелює з поняттям «істина, правда, справедливість, свобода» та практично співпадає з характеристиками правової держави.

Як видається, аналіз моделей соціонормативної регуляції у аспекті відношення понять «державна» і «державність» формує уявлення про засадничі основи державності; про закономірність формування основ сучасної держави (мова йде про конституційну державу, яка історично і логічно передує правовій); про відповідність/невідповідність адміністративної і судової юрисдикції діючій конституційній моделі в конкретній національній державі.

Інституційну природу держави маркує поняття «політико-правовий інститут» [5, с. 5]. Держава як політико-правовий інститут – це сукупність інститутів державної влади: органів, установ, апарату, адміністративної бюрократії, посадових осіб, що здійснюють державну владу в межах формально визначених правових принципів і юридичних норм.

³ *Юридизація* – це закономірний і цілеспрямований процес заміщення системи соціальних регуляторів позитивним правом та надання різним фактам і відносинам правового характеру.

⁴ *Політогенез* – поняття, що позначає зародження і розвиток (генезу) політичної підсистеми суспільства, яка може трансформуватися в державу або її аналоги.

За класичними юридичними поглядами з-поміж ознак держави як політико-правового інституту чільними виокремлюють: територію, населення (народ), публічну владу у її зв'язаності з правом. Сполучення і характер цих ознак, відрізняє державу від додержавних та недержавних суспільних утворень. Ми погоджуємося з думкою Василя Костицького, що образ сучасної держави із такими атрибутами сьогодні є недостатнім у розумінні її сутності. «Сьогодні держава, – пише науковець, – намагається заявити про себе як про цивілізаційну форму організації публічної політичної влади, яка спроможна служити суспільному благу і, одночасно, забезпечувати вільний розвиток індивіда, забезпечувати досягнення соціального компромісу, вирішення соціальних протиріч та конфліктів, бути ефективною управлінською організацією, котра впливає на хід суспільного розвитку [2, с. 58].

Інституційний вимір державності включає в себе: органи суверенної публічної влади і управління на загальнодержавному рівні; інститути самоорганізації суспільства і державного управління, які беруть участь в здійсненні державної влади на місцях; форми (механізми) взаємодії інститутів самоорганізації і місцевого державного управління.

Юридичну природу державності маркують поняття громадське /общинне «самоврядування» і «юридизація суспільних відносин». Поняття самоврядування корелює з ідеєю природного права територіальної громади на самоврядування. Юридизація – це законодавчий і цілеспрямований процес заміщення системи соціальних регуляторів позитивним правом та надання різним фактам і відносинам правового характеру. За посередництвом поняття юридизації суспільних відносин здійснюється аналіз взаємоузгодження процесу юридизації з соціальними механізмами самоврядування.

З-поміж юридичних ознак державності основними є:

– *територія* країни з географічними, геопросторовими та етнографічними характеристиками, які корелюють з часом заснування або датою першої письмової згадки про державу, що є важливими атрибутами суверенності та політичної її ідентифікації;

– *народ та мова народу* як найважливіший маркер його національної (етнічної) самоідентифікації;

– *континуїтет держави*, який фіксує її ідентичність як суб'єкта міжнародного права (набуває особливої ваги із змінами пов'язаними з офіційною назвою держави чи її територією у результаті цесії (уступки прав), анексії або об'єднання з іншою державою); цінності в праві, які формують правовий погляд на життя крізь призму ментальних уявлень народу про справедливість [6].

В сукупності основні ознаки держави і державності виражають межі пізнавального ресурсу окремо понять «держава» і «державність». У пункті перетину цих меж фіксуються патерни,⁵ завдяки яким в режимі одночасності сприйняття і мислення виявляються універсальні, об'єктивні, постійні і необхідні взаємозв'язки держави і суспільства у кореляції з історичним досвідом практичного втілення конкретним народом (нацією) політичного ідеалу розбудови власної національної держави. У цьому разі, поняття «держава» і «державність» у системному взаємозв'язку розкривають механізм спадкоємності в розвитку держави і державності, забезпеченої державно-правовою традицією. Важливо врахувати, що спадкоємність – це особливий механізм збереження колективної пам'яті суспільства і передавання інформації про минуле в сучасне, завдяки якій зберігаються основоположні цінності, які не підлягають елімінації,⁶ а «збагачуються і відроджуються в нових умовах» [7, с. 30]. Василь Костицький пише про це: «Сучасна держава виступає своєрідним «спільним знаменником» універсальних рис розвитку людської цивілізації та унікальних рис розвитку конкретної країни, що зумовлює специфіку конкретних проявів феномену сучасної держави в усій сукупності її інституційних, структурних, функціональних, аксіологічних та комунікативних вимірів» [8, с. 104].

Для прикладу, категорія «держава» фіксує важливу ознаку держави територію. Як юридичне поняття територія держави може розглядатися лише опосередковано, через правовий режим, встановлений щодо території на основі принципу територіального верховенства. Ознака територіальності передбачає безперешкодне поширення усієї повноти державної влади, її суверенітету і, відповідно, повної юрисдикції в просторі легалізованих державних територіально-просторових меж (кордонів), визначених на міжнародному рівні.

Склалося історично, що у міждержавних відносинах питання території завжди було причиною їх загострень, а численні міжнародні конфлікти найчастіше пов'язані з територіальним переділом. Для уникнення конфліктів в сучасному і майбутньому важливо знайти відповідь на запитання: на яких правових підставах виник зв'язок конкретної держави з територією? Чому і на якому юридичному титулі вона їй належить? Із застосуванням абстрактної категорії «держава» відповісти на ці запитання практично не можливо.

У цьому разі, застосовується поняття «державність», оскільки зв'язки і відношення, які ним позна-

⁵ *Патерн* – схема-образ, що діє як посередник уявлення, або чуттєве поняття, завдяки якому в режимі одночасності сприйняття і мислення виявляються закономірності, як вони існують у природі й суспільстві.

⁶ *Елімінація* – виключення, видалення.

чаються вказують, що умови для формування державно-організованого суспільства склалися тисячоліттями до виникнення перших раних держав, які зароджувалися, модифікуючись продовжували існувати, чи зникали з історичної арени. Проте не зникла первісно задана, заселена і освоєна конкретним народом з доісторичних часів територія на якій він закладав підвалини у державотворення. Мова йде про народ як колективний суб'єкт історії з власною мовою, відповідним рівнем правової свідомості та правової культури, ментальними уявленнями про справедливе урядування.

Згідно із сучасними міжнародно-правовими стандартами юридичний статус території визначається і залежить від волі народу, що постійно проживає на цій території. Відповідно, категорія «держава» фіксує важливу атрибутивну ознаку держави – народ у юридичному значенні, як системоутворюючий суб'єкт легітимаційних процесів державної влади. Поняття ж «державність» вказує на особливості формування народу в етноментальній інтерпретації, як колективного історичного суб'єкта державотворення та набуття ним відповідного правового статусу власника своєї історичної території.

Категорія «держава» фіксує важливу атрибутивну ознаку держави – владу. Остання отримує своє інституційне закріплення через формування (конституювання) органів публічної влади та характеризується самостійністю у межах, які не суперечать вимогам міжнародного права. Такий незалежний характер державної влади як у внутрішніх, так і зовнішніх відносинах охоплюється поняттям «державний суверенітет». Суверенітет у юридичному розумінні і в правовому закріпленні є винятково абсолютним, оскільки виконує роль матричного принципу будь-якої держави. Проте під впливом глобалізації спостерігається «розмивання» державного суверенітету, що пов'язано з процесом фактичного переходу частини функцій держави до інших міжнародних акторів. Отже, принцип державного суверенітету де-юре існує в міжнародному середовищі і сьогодні, але де-факто відбувається його порушення. Поняття «державність» якраз і корегує ці уявлення у бік розуміння того, що державний суверенітет – це ще й історична категорія, оскільки навіть без суттєвої зміни своєї юридичної основи, він зазнавав, зазнає і може зазнавати серйозних обмежень в процесі історичного розвитку держави. Все залежить від особливостей процесу інституціалізації й інституалізації⁷

⁷ *Інституалізація* – це процес становлення й правового закріплення усталеного функціонування інституцій та їх трансформацію в інститут. В результаті інституалізації формується стійкий владний механізм, який забезпечує постійне функціонування органів державної влади, рішення яких спрямовані на забезпечення всезагального інтересу, а сама державна влада стає міцнішою, стійкішою і стабільнішою.

влади на теренах окремої країни, обумовленого національно-культурними і соціально-духовними чинниками в рамках східної чи західної моделей соціонормативної регуляції, або зовнішніми факторами впливу.

У підсумку слід зазначити таке:

1. Держава і державність не тотожні поняття.

2. У змісті відношення понять «держава» і «державність» виражено межі їх пізнавального ресурсу. У пункті перетину цих меж фіксуються патерни,⁸ завдяки яким в режимі одночасності сприйняття і мислення виявляються універсальні, об'єктивні, постійні і необхідні взаємозв'язки держави і суспільства у кореляції з історичним досвідом практичного втілення конкретним народом (нацією) політичного ідеалу розбудови власної національної держави.

3. За сукупністю ознак поняття «держава» досягає статусу категорії юридичної науки. Застосовується для побудови описових, логічно-абстрактних моделей держави. Поняття «державність» за змістом ширше від поняття «держава». Воно застосовується для пізнання історичних умов зародження, виникнення та розвитку національних держав з урахуванням взаємозв'язку процесу юридизації з соціальними механізмами самоврядування.

4. У системному взаємозв'язку поняття «держава» і «державність» розкривають механізм спадкоємності в розвитку держави і державності, забезпеченої державно-правовою традицією.

5. Результати аналізу відношення понять «держава» і «державність» у теоретичному і соціолого-правовому аспектах мають важливе значення для розвитку теоретичного правознавства – у частині забезпечення цього процесу науково вивіреними категоріями, які б виражали стійкі ознаки і властивості держави та державності. Знання ознак і властивостей є важливими для розробки концептуальних основ взаємозв'язку національної правової доктрини і державності. В предметних рамках соціології права аналіз відношення цих понять дає можливість глибше проникнути в сутність соціальної і правової природи сучасної держави у кореляції з універсальними цінностями політико-правового життя людства, що не зазнають елімінації під впливом процесів глобалізації.

⁸ *Патерн* – схема-образ, що діє як посередник уявлення, або чуттєве поняття, завдяки якому в режимі одночасності сприйняття і мислення виявляються закономірності, як вони існують у природі й суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Мірошниченко М. І. Історія українського права. Джерела: посібник для самостійної роботи. Ч. 2. Київ: Друкарня «Друкарник», 2019. 146 с.
2. Костицький Василь Васильович. Екологічна держава: функція чи умова виживання цивілізації. Збірник тез наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Концепт природи в сучасному праві»: науково-методологічні питання розвитку екологічного, земельного аграрного та інших галузей права (Київ, 26 травня 2023 року). Київ: Талком, 2023. С. 57–62.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: КОНСУМ. 2001. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1695.html> (дата звернення 23. 06. 2024)
4. Життя етносу : соціокультурні нариси. Навч. посіб. / Б. Попов (керівник авт. колективу), В. Ігнатов, М. Степико та ін. . К. : Либідь. 1997. 240 с.
5. Герасіна Л. М. Інституційна природа державної влади та система її політико-правових інститутів. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 5'2003. С. 3–17.
6. Мірошниченко Марія. Поняття «українська державність» і «генеза української державності» в історико-правовій інтерпретації. «Українська державність: від витоків до сьогодення»: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 7 грудня 2022р). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С. 43–46.
7. Терлюк Іван. «Державно-правова традиція» і (українська) національна державно-правова традиція: до питання про змістове значення понять. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». № 2(30). 2021. С. 30–32.
8. Костицький В. В. Сучасна держава – екологічна держава: соціолого-правовий підхід. Соціологія права 1-2/2018. С. 99–107.

УДК 343.222.4:347.471.0324

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.19>

Орловська Н. А.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри національного та міжнародного права
Одеського національного морського університету
ORCID: 0000-0002-4400-560X

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВПЛИВ НА ЮРИДИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ: ЗАКОНОДАВЧІ НОВЕЛИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

CRIMINAL LAW INFLUENCE FOR LEGAL ENTITIES IN UKRAINE: LEGISLATIVE INNOVATIONS IN THE EUROPEAN INTEGRATION CONTEXT

У статті пропонується авторське бачення новел кримінального законодавства України щодо юридичних осіб в контексті кримінальної політики ЄС. Аналізується соціальна обґрунтованість кримінально-правової реакції на суспільно небезпечну діяльність юридичних осіб.

Європейські тенденції розглядаються в контексті законодавства окремих держав та стандартів ЄС, які викладені в директивах Союзу. На прикладі проекту Європейського інституту права (ELI) показані перспективи вироблення модельних правил кримінальної відповідальності юридичних осіб. З'ясовано, що в ЄС пріоритет віддається запровадженню кримінальної відповідальності юридичних осіб. З огляду на положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практику ЄСПЛ доводиться фактично кримінально-правовий характер заходів, які застосовуються до юридичних осіб в Німеччині та Італії. Показано, що в європейських країнах, як правило, встановлюється кримінальна відповідальність юридичних осіб за ті кримінальні правопорушення, які об'єктивно можуть бути вчинені юридичною особою. Перелік покарань включає широкий спектр заходів, серед яких пріоритет віддається штрафу. Він застосовується разом із додатковими заходами. Серед цих заходів на окрему увагу заслуговує застосування програм комплаєнсу, які спрямовані на формування стійких антикримінальних практик.

Показано, що новели кримінального законодавства України є внутрішньо суперечливими та такими, які повною мірою не відповідають європейським тенденціям. Запропоновано системний перегляд запроваджених змін: а) уточнення переліку кримінальних правопорушень з метою його відповідності діяльності юридичних осіб; б) доповнення переліку заходів кримінально-правового характеру шляхом включення в нього спеціальної конфіскації, реститутивних заходів, застосування комплаєнс-програм.

Ключові слова: юридичні особи, кримінальна відповідальність, кримінально-правовий вплив, кримінальна політика ЄС щодо юридичних осіб, кримінальне законодавство України.

The article presents the author's vision of the novelties of the Ukrainian criminal legislation on legal entities in the context of the EU criminal policy. The author analyses the social validity of the criminal law response to socially dangerous activities of legal entities.

The European trends are considered in the context of the legislation of individual states and the EU standards defined in the EU directives. The author uses the example of the European Law Institute (ELI) project to demonstrate the prospects for the development of model rules on the criminal liability of legal entities. It is found that the EU gives priority to the introduction of criminal liability of legal entities. Taking into account the provisions of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case law of the ECHR, the author demonstrates that the measures applied to legal entities in Germany and Italy are in fact criminal in nature. It is shown that, as a rule, European countries establish the criminal liability of legal entities for those offences that can objectively be committed by a legal entities. The list of sanctions includes a wide range of measures, with a fine being the most common. It is applied in conjunction with additional measures. Among these measures, special attention should be paid to the use of compliance programmes aimed at developing sustainable anti-criminal practices.

It is shown that the innovations in the criminal legislation of Ukraine are internally contradictory and do not fully correspond to the European trends. The author suggests a systematic review of the introduced changes: a) clarification of the list of criminal offences with regard to their compatibility with the activities of legal entities; b) supplementation of the list of criminal law measures with special confiscation, restitution measures and application of compliance programmes.

Key words: legal entities, criminal liability, criminal law influence, EU criminal policy on legal entities, criminal legislation of Ukraine.

Постановка проблеми. Глобальні соціально-економічні зміни, технологічний та інформаційний розвиток призвели до кардинального перегляду ролі юридичних осіб у суспільному житті. Якщо суб'єктами-акторами глобалізації, поряд із державами та крім них, є транснаціональні корпорації, фінансові та медіа-групи, міжнародні неурядові структури, то слід визнати майже безмежні можливості компаній впливати на життя суспільства в цілому та кожної людини, зокрема. Певною мірою традиційний ієрархічний устрій буття соціуму розмивається через інфільтрацію особливостей соціальної взаємодії (кооперація, партнерство, самостійність, відносна автономність тощо), притаманних мережевим структурам. У таких умовах актуалізується аксіологічний контекст осмислення права, цінність якого визначається можливістю збалансувати різномірні інтереси та потреби, регулювати суспільні відносини, надаючи діяльності суб'єктів упорядкованості, правомірності, захищеності, узгодженості, стабільності, здатності протидіяти антисоціальним проявам [1, с. 49].

Важливе місце у цьому дискурсі посідає кримінально-правова проблематика. Вочевидь, можна говорити про кризу кримінального права не лише стосовно його традиційної орієнтації на примус індивіда до суспільно безпечної поведінки. Адже на сьогодні значна кількість держав світу визнає кримінальну відповідальність або інші форми кримінально-правового впливу на юридичних осіб. Кримінальна агресивність організації може бути настільки руйнівною, що вимагає впровадження нових методів контролю, які виходять за рамки покарань для окремих правопорушників [2, с. 563]. Однак досі з цього контексту випадають органи державного та муніципального управління. У цей же час тренд на мережевий формат взаємодії держави, громадянського суспільства, корпорацій обумовив питання: чому публічність організації превалює над конкретною діяльністю? чому певні рішення та їх наслідки можуть бути підставою для притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб приватного права, а державні/муніципальні установи мають імунітет від переслідування? Іншими словами, поступово формується позиція про кримінальну деліктоздатність органів державного та муніципального управління, подібну до деліктоздатності юридичних осіб приватного права. Зокрема, таке рішення вже прийнято у Бельгії у 2018 р. [3, с. 53].

Незважаючи на повномасштабне вторгнення, Україна в рамках євроінтеграції продовжує модернізацію кримінального законодавства. Поряд із розробкою нової редакції КК [4] до діючого кримінального закону вносяться зміни та доповнення. Одним із останніх за часом є Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих

актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав» від 4 грудня 2024 р. [5]. Концептуально вітчизняна модель кримінально-правового впливу на юридичних осіб не зазнає змін, але цей вплив розширюється, зокрема, за рахунок появи нових видів заходів. На фоні наявних європейських стандартів реакції на суспільно небезпечну діяльність юридичних осіб та намагання сформулювати модельні правила щодо корпоративної кримінальної відповідальності в ЄС [6] така позиція України нагадує «глухий кут», тим більше, що прагнення до входження у загальноєвропейський правовий простір, за великим рахунком, не залишає вітчизняному законодавцю вибору, аніж слідувати європейським тенденціям нормативного регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості кримінально-правового впливу на юридичних осіб в контексті європейського досвіду привертають увагу вітчизняних фахівців, що можна прослідкувати в роботах Ю.В. Бауліна, І.М. Даньшина, Г.І. Агафонова, В.К. Грищука, Н.О. Гуторової, О.О. Дудорова, І.І. Митрофанова, О.О. Михайлова, А.В. Павленко, О.Ф. Пасеки, С.І. Хавронюка, О. Шамари та інш. Окремі аспекти цієї проблематики висвітлювалися й у роботах авторки даної статті. Окрім цього, було опубліковано кілька аналітичних (наприклад, Transparency International в контексті Конвенції про кримінальну відповідальність за корупцію, 2019) та звітних (наприклад, Організація економічного співробітництва та розвитку, 2015) матеріалів щодо запровадження субінституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у пострадянських державах. Однак залишається необхідність обговорювати новели вітчизняного кримінального законодавства у світлі сучасних тенденцій європейської кримінальної політики щодо юридичних осіб.

З огляду на викладене, **метою статті** є розгляд новел нормативного регулювання кримінально-правового впливу на юридичних осіб в Україні в контексті стандартів кримінальної політики ЄС щодо корпоративної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Впродовж тривалого часу кримінальна відповідальність юридичних осіб була притаманною англо-американському праву, тоді як континентальне право підтримувало традиційне уявлення про кримінальну деліктність. Однак зміни у соціальній дійсності – починаючи від модернізації виробничих процесів та закінчуючи появою нових видів злочинності – призвели до того, що об'єктивною реальністю та, як наслідок, правовим явищем стала не лише людська поведінка, а й діяльність юридичних осіб. Саме вона призводить до смерті або шкоди для здоров'я населення через порушення умов праці, недотримання техноло-

гій виробництва, екологічних катастроф тощо. Залучення юридичних осіб до корупційних схем детермінує обвальне зростання корупції та появу її нових видів. У свою чергу, організована злочинність активно використовує спеціально створених юридичних осіб для прикриття кримінального бізнесу, що суттєво ускладнює кримінальне переслідування злочинців. З огляду на це, вбачається очевидним, що суспільно небезпечні різновиди діяльності юридичних осіб мають підпадати під кримінально-правове регулювання. Власне це й зумовлює соціальну доцільність концептуальних змін кримінального законодавства, їх сприйняття правозастосувачами та соціумом [7, с. 7]. Зазначені обставини призвели до формування інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб, а у тих державах, де не вбачають можливим відмовитися від традиційного розуміння суб'єкта кримінального правопорушення, розроблені національні моделі кримінально-правового впливу на юридичних осіб за межами кримінальної відповідальності.

Таким чином, на сьогодні вже не стоїть питання щодо того, чи є необхідним та можливим розглядати юридичних осіб як суб'єктів кримінально-правових відносин. Вони є повноцінною стороною кримінально-правового конфлікту, виступаючи як потерпілими від кримінальних правопорушень, так і, залежно від обраної моделі, суб'єктами кримінальних правопорушень/фігурантами кримінальних проваджень.

Якщо звертатися до кримінальної політики щодо юридичних осіб в ЄС, то тенденції можна розглядати в контексті окремих держав та загальноєвропейського підходу. У законодавстві держав-членів ЄС наявні два підходи:

– найбільш поширеним є встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб. Однак у межах цього підходу наявні певні відмінності щодо: а) особливостей організаційно-правового зв'язку між юридичною особою та фізичною особою, яка діє від імені/в інтересах компанії; б) сукупності кримінальних правопорушень, за вчинення яких можлива кримінальна відповідальність юридичної особи;

– деякі країни (Німеччина, Італія) запровадили адміністративну відповідальність юридичних осіб за вчинення кримінальних правопорушень. Відповідно, заходи, які застосовуються до юридичних осіб, є за правовою природою адміністративними стягненнями (хоча у коментарях можна побачити формулювання «некримінальні покарання»).

Слід зазначити, що обидва підходи передбачають наявність організаційно-правового зв'язку між юридичною особою та фізичною особою, яка виступає уповноваженою юридичної особи. Однак другий (міжгалузевий) підхід, хоча і є дещо ускладненим, фактично являє собою визнання кримінально-правового

впливу на юридичних осіб. У межах цього підходу застосовані адміністративні стягнення за суворістю та підставами застосування можуть бути прирівняні до кримінально-правових заходів. У цьому контексті доцільним є звернення до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [8]. Відповідно до ст. 34 Конвенції суб'єктом звернення до ЄСПЛ може бути юридична особа. ЄСПЛ приймає заяви від юридичних осіб за умови, що вони не виконують публічні владні повноваження і держава не має контролю над ними (у разі, якщо держава володіє часткою корпоративних прав, заявник може визнаватися неурядовою організацією за умови, що ця частка не має визначального значення). Як і фізичні особи, юридичні особи мають право на справедливий суд (ст. 6 Конвенції), на застосування лише визначеного в законі покарання/заходів (ст. 7 Конвенції), на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі (ст. 13 Конвенції), на те, щоб застосування обмеження прав і свобод відповідали тим цілям, для досягнення яких ці обмеження були встановлені (ст. 18 Конвенції) тощо. Відповідно, не заперечуючи суверенність національного законодавця при визначенні галузевих категорій та понять, застосування критеріїв Енгеля при автономному тлумаченні не виключає розгляд адміністративних стягнень, накладених на юридичну особу за вчинення кримінального правопорушення, як кримінально-правових заходів (наприклад, справа «Sud Fondi srl та інші проти Італії» [9, с. 25]).

Відповідно, всі держави-члени ЄС передбачають кримінально-правову реакцію на суспільно небезпечну діяльність юридичних осіб. Переважна більшість з цих держав запровадили кримінальну відповідальність юридичних осіб. При цьому є важливим, що хоча на рівні ЄС не заперечується плюралізм видів відповідальності, у правничому дискурсі підкреслюється пріоритет саме кримінальної відповідальності юридичних осіб. Це обґрунтовується тим, що некримінальні заходи сприймаються як менш серйозні, «вони не є стигматизуючими, навіть якщо їх застосовують кримінальні суди.... Інші галузі правової системи не виражають такого ж морального осуду (як кримінальне право – *Н.О.*). Сучасна правова теорія показала, що кримінальне право виконує позитивну символічну функцію. Ось чому навіть найдосконаліші некримінальні моделі є недостатніми для боротьби з корпоративною злочинністю» [2, с. 562]. Однак є й більш скептична позиція, яка звертає увагу на опозицію корпоративного сектору щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб. Певною мірою цим обумовлено тиск на законодавців держав-членів ЄС з боку профспілок та ЗМІ, коли йдеться про зближення національних нормативних положень [10, с. 73]. Тому перспективним видається проєкт Євро-

пейського інституту права (ELI) «Корпоративна кримінальна відповідальність в Європейському Союзі: модельний закон», який вже було згадано у даній статті [6]. Він спрямований на уніфікацію кримінально-правових приписів держав-членів ЄС, у першу чергу, що стосується переліку кримінальних правопорушень, за вчинення яких юридичну особу можна притягти до кримінальної відповідальності, та видів покарань, які можуть бути застосовані до юридичних осіб.

На поточному етапі на рівні ЄС узагальнене бачення реакції на суспільно небезпечну діяльність юридичних осіб можна з'ясувати з чисельних директив ЄС, які присвячені протидії окремим видам кримінальних правопорушень. У цілому перспективною в ЄС вважається організаційна модель, яка виходить з таких умов встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб: а) наявність політики або корпоративної культури, яка прямо чи опосередковано змушує, заохочує, спрямовує, дозволяє або будь-яким чином толерує вчинення правопорушення; б) невпровадження програми комплаєнсу або відсутність належної обачності, що запобігає вчиненню правопорушення; в) невжиття превентивних заходів у відповідь на вчинення правопорушення [2, с. 560]. Поряд із цим директиви ЄС допускають формування переліку злочинів, за які юридичні особи нести муть відповідальність, на розсуд національних законодавців. Однак при цьому стандартизується градація кримінальних правопорушень за ступенем тяжкості, що обумовлює виділення дотичних серйозних злочинів у різних юрисдикціях. У цьому контексті особлива увага приділяється транскордонним злочинам (Consolidated Versions of the Treaty on the European Union and of the Treaty on the Functioning of the European Union), хоча і щодо цієї групи діянь зазначається рамкове значення переліку та можливість його доповнення залежно від рішення Ради ЄС [11, с. 72].

Протягом тривалого часу на рівні ЄС значна увага приділяється визначенню видів покарань, які можуть бути застосовані до юридичних осіб. Так, вже Рекомендація № R (88) 18 Комітету Міністрів державам-членам щодо відповідальності підприємств, які мають статус юридичної особи, за правопорушення, вчинені під час здійснення ними своєї діяльності [12] передбачила широкий перелік заходів: від попередження до ліквідації підприємства. До сьогодні штраф сприймається як основний вид покарання. Його розмір має залежати від ступеня тяжкості кримінального правопорушення та розраховуватиметься або у відсотках від річного обороту юридичної особи (3% чи 5%), або у твердій грошовій сумі (24 млн. євро або 40 млн. євро) [13]. Значна увага правозастосувачів приділяється заходам із суто превентивним спрямуванням. У першу чергу, йдеться про програми комплаєнсу: під

керівництвом і наглядом зовнішніх суб'єктів-кваліфікованих спеціалізованих компаній на виконання рішень суду розробляються превентивні програми для конкретної юридичної особи, яка порушила кримінальний закон. Фахівці таких компаній або здійснюють зовнішній контроль за певними аспектами діяльності юридичної особи, або проводять навчання фізичних осіб, уповноважених юридичною особою для реалізації превентивних заходів. Як правило, комплаєнс-програми є додатковим покаранням/заходом. Однак його важливість підкреслюється тим, що в деяких юрисдикціях (у тому числі й за межами ЄС) готовність юридичної особи до співпраці в межах комплаєнс-програми вважається пом'якшувальною обставиною при визначенні розміру штрафу або непризначення певних видів покарань.

Якщо звернутися до Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав» від 4 грудня 2024 р. та відповідних супровідних документів, то можна виділити низку найбільш спірних аспектів, які є показовими для аналізу в контексті європейського досвіду:

1. У пояснювальній записці до проекту цього Закону [14] його автори (народний депутат України С. Іонушас та інш.) чомусь апелюють до «запровадженої у 2014 році кримінальної відповідальності юридичних осіб у вигляді заходів кримінально-правового характеру». При цьому недоліком кримінального законодавства України розробники законопроекту вважають обмеженість та незбалансованість заходів кримінально-правового характеру, внаслідок чого «з одного боку, незначні розміри штрафів не досягають мети покарання», а «з іншого боку, конфіскація майна та ліквідація юридичної особи ставлять під загрозу існування юридичних осіб». Однак в Україні ніколи не було встановлено кримінальної відповідальності юридичних осіб, адже вітчизняна модель базується на кримінальній відповідальності фізичної особи та кримінально-правовому впливові на юридичну особу. Тому навіть назва цього Закону суперечить чинному КК України. Що ж стосується специфіки заходів кримінально-правового характеру, то ліквідація майна як основний захід та конфіскація майна як додатковий захід не ставлять під загрозу існування юридичних осіб, вони власне і спрямовані на недопущення подальшої діяльності останніх. Але, дійсно, одним із основних недоліків попереднього унормування інституту кримінально-правового впливу на юридичних осіб був завузький перелік заходів.

2. Законом не внесено концептуальних змін до нормативних приписів щодо кримінально-правового впливу на юридичних осіб, зокрема, не

запроваджується кримінальної відповідальності юридичних осіб, хоча, як було зазначено, це є загальною європейською тенденцією. Тим більше, що сфера застосування новел досить обмежена – діяння, передбачені ст.ст. 209, 369, 369-2 КК.

3. Є спірним зміст останнього абзацу ч. 2 ст. 96-3 КК: «застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру з підстав, передбачених цією частиною, не потребує встановлення фізичної особи, дії або бездіяльності якої підпадають під ознаки діяння, передбаченого статтями 209, 369, 369-2 цього Кодексу». Можна ще загалом зрозуміти логіку першого абзацу ч. 2 ст. 96-3 КК про можливість застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру незалежно від притягнення до кримінальної відповідальності фізичної особи (наприклад, особа визнана неосудною або знаходиться в іншій юрисдикції й Україні відмовлено в екстрадиції цієї особи). Але невстановлення взагалі фізичної особи, яка власне вчинила зазначені кримінальні правопорушення, суперечить європейським стандартам, які підкреслюють, що якщо національна модель впливу/відповідальності юридичної особи передбачає відповідальність фізичної особи, має бути встановлено організаційно-правовий зв'язок між фізичною та юридичною особами.

4. Нормативні новели надзвичайно деталізовано визначають підстави застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру. При цьому, поряд із логічними як для юридичних осіб видів діяльності, ст. 96-3 КК містить вказівку на такі діяння як, наприклад, ст.ст. 345, 347, 348 КК. У цьому ж контексті виникає питання: чи дійсно можливо вчинення від імені та в інтересах юридичної особи стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи згвалтування (ст. 150 КК)? На наш погляд, у нормативних новелах так і не вирішена проблема визначення кола кримінальних правопорушень, при вчиненні яких можливо застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру. При цьому перелік діянь не містить тих правопорушень, які дійсно вчиняють юридичні особи (наприклад, екологічних). Беручи до уваги, що ЄС допускає вибір національними законодавцями кримінальних правопорушень, за вчинення юридичну особу яких в їх юрисдикції можна притягти до кримінальної відповідальності, перелік відповідних діянь в КК України має бути узгоджений, принаймні, із директивами ЄС.

5. У ст. 96-6 КК, окрім штрафу, конфіскації майна та ліквідації, запроваджуються додаткові (нефінансові) заходи кримінально-правового характеру. До цих заходів належать тимчасові обмеження діяльності юридичної особи та тимчасове обмеження в отриманні прав та/або переваг, у зміст кожного з яких входять різноманітні судові заборони, що призначаються на певний

строк. Таке викладення заходів суттєво відрізняє вітчизняне законодавство від європейського підходу. Однак поряд із цим до юридичної особи можливо застосування спеціальної конфіскації (п. 5 ч. 2 ст. 96-1 КК), але чомусь цей захід не вказано у переліку, передбаченому ст. 96-6 КК. Однак у переліку відсутні заходи, які були б спрямовані на формування антикримінальної політики компанії. Також незрозуміло, чому відшкодування нанесених збитків та шкоди в повному обсязі, розміру отриманої неправомірно вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою (ч. 2 ст. 96-6 КК), – очевидний реститутивний захід – винесений за межі переліку. У цьому контексті ще раз звернемо увагу на програми комплаєнсу, обов'язок участі в яких є самостійним, хоча і додатковим, покаранням/заходом. На наш погляд, це суттєвий недолік вітчизняного законодавця, адже через неухвалу до таких превентивних заходів держава зменшує можливості упередження неправомірної діяльності компаній. У ч. 1 ст. 96-10 КК серед загальних правил застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру зазначається, що судом беруться до уваги заходи, вжиті юридичною особою для запобігання кримінальному правопорушенню. Однак комплаєнс-програма орієнтована на допомогу юридичній особі, на включеність превентивних практик і в політику компанії, і в діяльність її окремих працівників.

Вбачається, що навіть стислий огляд новел кримінального законодавства свідчить, що рішення вітчизняного законодавця є не лише спірними, а й такими, що не відповідають сучасним європейським трендам. Це дає підстави для формулювання наступних **ВИСНОВКІВ**:

1. Європейські тенденції можна розглядати в контексті законодавства окремих держав та стандартів ЄС, які викладені, зокрема, у форматі директив. На поточному етапі є очевидним прагнення до уніфікації національних законодавств через вироблення модельних правил кримінальної відповідальності юридичних осіб.

2. В ЄС пріоритет віддається запровадженню кримінальної відповідальності юридичних осіб за ті кримінальні правопорушення, які об'єктивно можуть бути вчинені юридичною особою. Перелік покарань включає широкий спектр заходів, серед яких пріоритет віддається штрафу. Він застосовується разом із додатковими заходами, серед яких окреме місце посідає застосування програм комплаєнсу.

3. Новели кримінального законодавства України є внутрішньо суперечливими та такими, які повною мірою не відповідають європейським тенденціям. З огляду на це вбачається доцільним системний перегляд запроваджених змін, у першу чергу, що стосується переліку кримінальних правопорушень та доповнення переліку заходів криміналь-

но-правового характеру (зокрема, застосування програм комплаєнсу). Однак це слід вважати проміжним рішенням. У цілому вважається необхідним прагнути до максималь-

ного узгодження національного кримінального законодавства та загальноєвропейського підходу до запобігання суспільно небезпечної діяльності юридичних осіб.

Список використаних джерел:

1. Костицький В.В. Право як соціальна цінність. *Соціологія права*. 2020. Вип. 2. С. 47–51. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2020-2.8>
2. De Maglie C. Models of Corporate Criminal Liability in Comparative Law. *Washington University Global Studies Law Review*. 2005. Vol. 4(3): Lawyers & Jurists in the 21st Century: Centennial Universal Congress of Lawyers Conference. P. 547–566. URL: <http://surl.li/nmnaqk> (дата звернення: 25.12.2024)
3. De Smet K., Janssens E. Criminal Liability of Legal Entities under Belgian Law: a High-Level Overview. *Compliance Elliance Journal*. 2019. Vol 5(2). P. 49–59. URL: <http://surl.li/vmwtuj> (дата звернення: 24.12.2024)
4. Кримінальний кодекс України: контрольний текст проекту (станом на 1 серпня 2024 р.). URL: <https://is.gd/RiXKdy> (дата звернення: 21.12.2024)
5. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав: Закон України № 4111-IX від 4 грудня 2024 р. / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4111-20#Text> (дата звернення: 25.12.2024)
6. Corporate Criminal Liability in the European Union: Model Rules / European Law Institute. Project Period: March 2023 – March 2026. URL: <http://surl.li/jcmrly> (дата звернення: 20.12.2024)
7. Пащенко О.О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків: Юрайт, 2018. 446 с.
8. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950) із Додатковим протоколом та протоколами №№ 4, 6, 7, 12, 13, 16 / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 22.12.2024)
9. Посібник зі статті 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини: Захист власності / Європейський суд з прав людини, 28 лют. 2023. 107 с.
10. Wong K. Breaking the Cycle: The Development of Corporate Criminal Liability: a dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements of the degree of Bachelor of Laws (Honours) at the University of Otago, 2012. 109 p.
11. Павленко А.В. Правове регулювання діяльності Європейського Союзу у сфері протидії транскордонним злочинам: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 244 с.
12. Recommendation № R (88) 18 of the Committee of Ministers to member states concerning liability of enterprises having legal personality for offences committed in the exercise of their activities. URL: <https://is.gd/m3RpQm> (дата звернення: 28.12.2024)
13. Див., наприклад: Directive (EU) 2024/1203 of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC, 11 April 2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1203/oj> (дата звернення: 28.12.2024)
14. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав». URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/0f346efd-3b48-4986-9104-8f1d594893e5> (дата звернення: 29.12.2024)

УДК 342.525(477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.20>

Паламарчук Г. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5189-8952

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТАКТИК ПІД ЧАС ДОПИТУ ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ

FEATURES OF THE APPLICATION OF PSYCHOLOGICAL TACTICS DURING THE INTERROGATION OF THE VICTIM

У статті розглядається проведення такої слідчої (розшукової дії), як допит. Серед осіб, які можуть бути допитані, привертає значну увагу особа потерпілого, оскільки допит цієї особи має свої особливості. Тому, в рамках даної статті автором встановлено, як основні положення допиту потерпілих осіб, так і проведено дослідження особливостей допиту певних категорій потерпілих осіб.

Серед понятійної категорій даної тематики в дослідженні робиться акцент на понятті «вразливі потерпілі». Розглядаються теоретичні основи цього поняття та підстави для його потенційної реалізації на практиці. Констатується, що таке поняття допускається положеннями міжнародного законодавства, через що робиться висновок про впровадження цього поняття в національне кримінально-процесуальне законодавство. Через такий висновок пропонується внести зміни до ст. 55 КПК України «Потерпілий», додати як особливий психологічний та моральний стан особи, який може суттєво визначати тактику проведення допиту такої особи. Також пропонується внести зміни і до ст. 223 КПК України «Допит», де передбачити особливості допиту такої категорії потерпілих осіб.

Запропоновано рекомендації щодо удосконалення тактики допиту потерпілої особи із зазначеної категорії кримінальних проваджень. Зокрема, підкреслюється необхідність дотримання строків допиту, мова йде про невідкладність проведення допиту, скільки це впливає на якість отриманої інформації в результаті допиту потерпілої особи. В контексті статті підкреслюється значення обрання місця проведення допиту, оскільки це значно впливає психологічно на потерпілу особу під час допиту, і, або, сприяє проведенню допиту, або, навпаки, створює умови для того, щоб потерпіла особа не мала бажання розповідати про події злочині під час допиту.

Серед рекомендацій особливу увагу звертається на врахування психологічного стану потерпілої особи, що впливає на формування показань загалом, через цей стан і пропонується введення поняття «вразливі потерпілі». Розкривається особливості тактики допиту потерпілої особи та з'ясовано характерні проблеми, що виникають під час проведення допиту потерпілої особи. Розглядається сприятливість застосування тактики психологічного та комунікативного контакту у співбесіді з потерпілою особою. Проводиться розмежування між цими тактиками допиту потерпілої особи. Розглядається ефективність використання кожної із вказаних тактик допиту, в результаті чого робиться висновок про те, що в проведенні допиту категорії «вразливі потерпілі» буде сприятливим та ефективним застосування саме тактики «комунікативного контакту». Підкреслюється важливість використання тактики відкритих питань, яка загалом допомагає уніфікувати криміналістичні рекомендації до способу поведінки особи. Враховуючи, що мова про допит потерпілої особи з категорії «вразливі потерпілі», акцентується увага на використанні тактичного толерантного підходу у співбесіді, уникаючи порушень кордонів особи, її прав та свобод.

Розвиток та удосконалення тактики допиту потерпілої особи час розслідування є важливим напрямом подальших наукових розвідок.

Ключові слова: допит, особа потерпілого, вразливі потерпілі, тактика допиту психологічний контакт, комунікативний контакт.

The article considers the conduct of such an investigative (search) action as interrogation. Among the persons who may be interrogated, the victim attracts considerable attention, since the interrogation of this person has its own characteristics. Therefore, within the framework of this article, the author has established both the basic provisions of the interrogation of victims and conducted a study of the features of the interrogation of certain categories of victims.

Among the conceptual categories of this topic, the study focuses on the concept of “vulnerable victims”. The theoretical foundations of this concept and the grounds for its potential implementation in practice are considered. It is stated that such a concept is allowed by the provisions of international law, which leads to a conclusion about the introduction of this concept into the national criminal procedure legislation. Due to this

conclusion, it is proposed to amend Art. 55 of the Criminal Procedure Code of Ukraine “Victim”, to add as a special psychological and moral state of the person, which can significantly determine the tactics of conducting the interrogation of such a person. It is also proposed to amend Art. 223 of the Criminal Procedure Code of Ukraine “Interrogation”, which provides for the specifics of the interrogation of this category of victims.

Recommendations are offered to improve the tactics of questioning a victim in the specified category of criminal proceedings. In particular, the need to comply with the interrogation deadlines is emphasized, it is about the urgency of the interrogation, how much this affects the quality of the information obtained as a result of the interrogation of the victim. In the context of the article, the importance of choosing the place of interrogation is emphasized, since this significantly affects the psychological state of the victim during the interrogation, and, either, facilitates the interrogation, or, conversely, creates conditions for the victim not to have a desire to talk about the events of the crime during the interrogation.

Among the recommendations, special attention is paid to taking into account the psychological state of the victim, which affects the formation of testimony in general, and because of this state, the introduction of the concept of “vulnerable victims” is proposed. The features of the tactics of questioning a victim are revealed and the characteristic problems that arise during the interrogation of a victim are clarified. The advisability of using psychological and communicative contact tactics in an interview with a victim is considered. A distinction is made between these tactics of questioning a victim. The effectiveness of using each of the indicated interrogation tactics is considered, as a result of which it is concluded that in the interrogation of the category of “vulnerable victims” it will be favorable and effective to use the tactic of “communicative contact”. The importance of using the tactic of open questions is emphasized, which generally helps to unify forensic recommendations for the behavior of a person. Considering that we are talking about the interrogation of a victim from the category of “vulnerable victims”, attention is focused on using a tactical tolerant approach in the interview, avoiding violations of the boundaries of the person, his rights and freedoms.

The development and improvement of the tactics of questioning a victim during the investigation is an important direction of further scientific research.

Key words: *interrogation, victim identity, vulnerable victims, interrogation tactics, psychological contact, communicative contact.*

Визнання особи потерпілою відбувається згідно положень ст. 55 КПК України, де потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. За відсутності хоч однієї з видів шкоди прокурор, зокрема, може відмовити особі у визнанні її потерпілою [1].

Згідно ст. 95 КПК України показаннями є відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження. Тож, є необхідність допитувати особу з метою отримання необхідних доказів, навіть, якщо вона є потерпілою. Потерпіла особа дуже часто має значні психологічні травми в результаті вчинення кримінального правопорушення щодо неї, особливо це стосується осіб потерпілих від насилля, згвалтування та неповнолітніх осіб, які є, взагалі, психологічно вразливими через ще не сформовану стресостійкість. Тому, дивлячись на такі обставини є достатньо особливостей щодо допиту потерпілих осіб.

Поверхово дивлячись, допит здається однією з найпростіших слідчою (розшуковою) дією, але це тільки здається. На перший погляд до складності допиту можна прописати процесуальні аспекти його проведення та можливість багаторазового проведення. Але складність допиту дуже часто проявляється, перш за все, в самому

спілкуванні з потерпілою особою, особливо враховуючи, що особа може бути потерпілою від посягання на своє фізичне чи психологічне здоров'я та життя загалом.

Забезпечення прав потерпілого і під час допиту, зокрема, закріплено і в Директиві 2012/29 Європейського Союзу мінімальні стандарти підтримки та захисту потерпілих від злочинів [2]. Так, акцент робиться на захисті прав потерпілих, яким завдано значної шкоди внаслідок жорстокості злочину; від злочину, вчиненого з упередженим ставленням або з дискримінаційним мотивом, який, зокрема, міг бути пов'язаний з їхніми індивідуальними особливостями; потерпілим, чиї відносини й залежність від суб'єкта злочину робить їх особливо вразливими. Слід відмітити, що національне кримінальне процесуальне законодавство не передбачає поняття «вразливі потерпілі», проте таку термінологію активно використовують і в міжнародних стандартах, і в рекомендаціях щодо змін та доповнень до кримінального процесуального законодавства України.

До категорії вразливих потерпілих можна віднести потерпілих в результаті здійснення такої злочинної діяльності, як тероризм, організована злочинність, торгівля людьми, гендерно обумовлене насильство, сексуального та іншого насильства, експлуатації чи злочинів на підґрунті ненависті, а також потерпілі з інвалідністю (ст. 22) [2]. Про таку категорію потерпілих мова йде і у практиці ЄСПЛ. Так, рішення «Aksoy v. Turkey» (Application No. 21987/93) (п. 98) ЄСПЛ акцентував на особливо вразливого становищі

постраждалих від катувань; у рішенні «М.М. та З.М. проти України» (Заява № 4669/20)4 суд акцентує на особливо вразливому становищі потерпілих від домашнього насильства [3]. У рішенні ЄСПЛ як критерій особливо вразливого становища визначає, зокрема, вік і психічний стан («Дудка проти України» (Заява № 55912/09)5, а у справі «Ісаєва проти України» (Заява № 35523/06)6 – психічну хворобу [4].

Таким чином, очевидно, що в міжнародних нормах присутнє певне визначення категорії «вразливі потерпілі». Формально така категорія потерпілих не визначена, тому наявна вразливість потерпілих має бути обґрунтована з посиланнями на міжнародні стандарти в кримінальному провадженні. Вбачається, що, враховуючи зазначені положення міжнародного законодавства та присутню судову практику ЄСПЛ, національне кримінально-процесуальне законодавство повинно закріплювати та використовувати таке поняття для визначення окремої категорії потерпілих осіб, щоб виокремлювати цих потерпілих осіб та використовувати відповідні тактики допиту таких осіб.

Слід підкреслити, що допит є вербальною дією, метою якої є передання та отримання інформації про ідеальні відображення, тобто уявні образи, їх носієм є конкретна людина, з якою спілкується слідчий. Складність проведення допиту за участю вразливих потерпілих полягає у її багатогранності, допит виконує не лише кримінально-процесуальні завдання щодо встановлення обставин, які підлягають доказуванню, а й психологічну, педагогічну та етичну функції.

В питанні обрання тактики допиту потерпілої особи є достатньо визначальних моментів. Зокрема, слід підкреслити суттєве та важливе значення дотримання вчасного та доречного одночасно строку проведення допиту потерпілої особи. Тут мова йде про невідкладність проведення допиту, адже це впливає на якість отриманої інформації в результаті допиту потерпілої особи. Доречним слід визнати строк, коли потерпілий буде мати відкрите бажання йти на відкритий контакт із слідчим під час допиту, це дозволить його налаштувати належну атмосферу співбесіди під час допиту та можливість отримання максимально багато необхідної інформації щодо подій злочину.

Слід підкреслити й значення обрання місця проведення допиту, адже це суттєво впливає психологічно на потерпілу особу під час допиту, і, або, сприяє проведенню допиту, або, навпаки, створює умови для того, щоб потерпіла особа не мала бажання розповідати про події злочині під час допиту.

Загальноприйнятими криміналістичними рекомендаціями найсприятливішою та найефективнішою тактикою здійснення допиту визначається ведення слідчим офіційно-рольового

спілкування в рамках відповідного кримінального провадження та встановлення комунікативного контакту з такою особою. В тактиці допиту використовується два терміни щодо визначення зазначеного контакту – «психологічний» та «комунікативний».

Психологічний контакт – це загальне емоційне настановлення на основі єдиної мети й інтересів. Проведення допиту в ситуаціях професійного спілкування в межах розкриття та розслідування злочинів є недоречним використання саме психологічного контакту. Важливо, що, навіть, не має визначення цього терміну ані в кримінальному процесі, а ні в психологічних вченнях. В психологічному обігу цей термін є дискусійним, не кажучи вже про потенційну можливість визначення цього поняття з точки зору кримінального процесу.

Досліджуючи психологічний контакт під час проведення допиту потерпілої особи між слідчим і допитуваним, в ширшому контексті професійно-психологічний контакт слід розглядати як фон здійснення ділового спілкування, щоб досягти оптимального результату взаємодії слідчого з допитуваною особою. Можна виділити такі ознаки психологічного контакту, як: він завжди двосторонній; установлення і підтримання його залежить від обох сторін, однак ініціатива визначального впливу належить лише одній; це динамічний процес, учасники якого, сприймаючи один одного, обмінюючись інформацією та здійснюючи психологічний вплив, постійно корегують свою поведінку; процес узгодження відносин контактерів відбувається поступово й поетапно.

При проведенні допиту можуть виникати казусні ситуації, особливо при нетактичних питаннях слідчого. Але й у разі безконфліктних ситуаціях спілкування, де присутня взаємодія «слідчий – потерпіла особа», їх інтереси та цілі не збігаються; у конфліктних ситуаціях, де присутня взаємодія «слідчий – підозрюваний/обвинувачений», конфронтація є основною і невід'ємною характеристикою взаємодії.

Особливо несприятливим є формування слідчим такої казусної ситуації через застосування неправильних тактик допиту потерпілої особи від насилля та зґвалтування. Допит потерпілої особи від зґвалтування треба проводити із застосуванням таких психологічних тактик, які створюватимуть безконфліктну комунікативну ситуацію, оскільки така потерпіла особа має бути налаштованою надавати допомогу правоохоронним органам. Через це слідчий має встановити такий контакт з потерпілою особою, щоб вона могла відчувати, що її порушені права активно захищають. Правильної тактикою слідчого під час допиту буде створення обстановки, де будуть відсутні обставини, які для створення атмосфери «нападу», тобто стану психічного напруження, що спотворює процеси сприй-

няття, пам'яті, мислення. Остання обстановка при допиті буде потенційно негативно впливати на повноту та достовірність свідчень. Такий же негативний вплив на свідчення потерпілої особи створює факт небезпеки, яка їй загрожувала. Це може виявлятися в описуванні нею зовнішнього вигляду злочинця, наділенні його ознаками, які насправді йому не притаманні. Цьому сприяє й підсвідоме прагнення виправдатися перед самою собою, близькими, знайомими, слідчим, а також бажання приховати свої віктимні девіантні дії.

Комунікативний контакт – це ділова міжособистісна взаємодія, інформаційний процес, що ґрунтується на зворотному зв'язку. Тобто комунікативний контакт є взаємодією між співрозмовниками з метою обміну інформацією. Основою комунікативного контакту є усвідомлення необхідності інформаційного спілкування та спрямований на створення умов для одержання певних відомостей, який також передбачає й обмін настроєм, почуттями. Він постійно залежить від сигналів, що одержують партнери в спілкуванні, від їх інтерпретації в оцінній сфері осіб, які спілкуються. Слідчий та допитувана особа постійно виявляє підвищену чутливість у сприйнятті та висловленні певних інформаційних блоків в рамках проведення теми допиту. До суттєво «вразливих потерпілих» входять, зокрема, неповнолітні, особи старшого віку, особи з інвалідністю та інші особи, які набувають зазначеного статусу через стану «жертви злочину», яке є результатом жорстокої кримінальної правопорушення, вчинення кримінально караних дій з упередженим ставленням до них або з дискримінаційним мотивом, або вчинені щодо особи, яка перебуває в залежності від суб'єкта кримінального правопорушення, встановлення як психологічного, так і комунікативного контакту з допитуваною особою вимагає від слідчого вміння взаємодіяти з кожною з окреслених категорій. На практиці це може бути реалізовано шляхом впровадження вузької спеціалізації або шляхом розроблення універсальних рекомендацій до проведення допиту.

При проведенні допиту слід підкреслити значимість тактики використання відкритих запитань. Дана тактика слідчим повинна використовуватися з певною толерантністю, оскільки повинна використовуватися без суттєвого порушення особистих кордонів, тим паче порушення прав та свобод людини та громадянина. Вказана тактика допиту має перевагу, оскільки інформація, яку отримують у відповідь

на них, як правило, буде точнішою незалежно від віку допитуваного, і показання будуть конкретнішими з детальними відповідями, ніж на закриті та конкретні запитання. Такий інструмент допиту забезпечує отримання від допитуваного показань про вчинене кримінальне правопорушення, обмежуючи можливість навіювання чи втручання в перебіг їх викладу подій його вчинення. Тактика відкритих питань допомагає уніфікувати криміналістичні рекомендації до способу поведінки особи, яка проводить допит, і виключає власну ініціативу, забезпечує творче пристосування тактичних прийомів під час проведення допиту потерпілої дитини, що безумовно є позитивною практикою, з огляду на невисокий рівень обізнаності особливостей дитячої психології та навичок праці з дітьми, які стали жертвами насильства та інших жорстоких злочинів.

Таким чином, з наведеного у цій статті можна дійти певних висновків.

По-перше, слід акцентувати увагу на необхідності введення до національного кримінального та кримінально-процесуального законодавства поняття такої категорії потерпілих осіб, як «вразливі потерпілі». Для цього закріпити в положеннях КПК, зокрема, в ст. 55 «Потерпілий», їх процесуальний статус. В ст. 224 КПК України «Допит» ввести дану категорію і передбачити особливу тактику допиту щодо таких осіб.

По-друге, виходячи з наведених тактик допиту можна визначити, що ефективною тактикою є «комунікативний контакт». Ефективність даної тактики допиту проявляється у тому, що його суть зводиться до ділової міжособистісної взаємодії, інформаційному процесі, що ґрунтується на зворотному зв'язку ознак психологічного та комунікативного контакту. Вбачається, що для проведення допиту більш сприятливою тактикою при професійній взаємодії з потерпілою особою буде використання саме комунікативного контакту, що цілком охоплює психологічну сутність перцептивної, когнітивної та інтерактивної функцій професійного спілкування в ситуаціях прямого чи опосередкованого протистояння учасників допиту. При цьому, важливим є використання тактики відкритих питань допомагає уніфікувати криміналістичні рекомендації до способу поведінки особи. Але, враховуючи, що мова про допит потерпілої особи з категорії «вразливі потерпілі», треба використовувати тактичний толерантний підхід у співбесіді, уникаючи порушень кордонів особи, її прав та свобод.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс: Закон України від 13.04.2012 р. 4651-VI. URL: 4651-VI. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20120413#Text>
2. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012L0029>
3. Case of Aksoy v. TURKEY (Application No. 21987/93) : decision of the European Court of Human Rights from 18 December 1996. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:\[%22001-58003%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:[%22001-58003%22]%7D)
4. Справа «М.М. та З.М. проти України» (заява № 4669/20) : рішення Європейського суду з прав людини від 3 листоп. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h64#Text.

Пархоменко Н. М.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач відділу
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-5870-9261

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЛЕЖНОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ЇЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

LEGAL BASES OF ENSURING GOOD GOVERNANCE IN UKRAINE AS A FACTOR OF ITS SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Дотримання принципів належного урядування в аспекті забезпечення сталого розвитку набуває особливої значущості під час уведення правового режиму воєнного стану, в період, коли перед державою постає низка викликів, пов'язаних із переведенням економіки на воєнний лад, забезпеченням прав громадян, відновленням правопорядку, звільненням окупованих територій, відновленням територіальної цілісності та ін. Саме під час війни, як ніколи, в суспільстві посилюється запит на справедливе, ефективне, своєчасне та транспаранте урядування, зокрема як одну з передумов здобуття перемоги.

Тому, одним із головних завдань держави є створення та забезпечення ефективного та належного урядування, функціонуючого відповідно до принципу верховенства права, загальновизнаних міжнародних стандартів та європейських принципів, в тому числі, у сфері прав і свобод людини; здатної забезпечити стабільний та поступовий розвиток суспільних відносин в умовах звичайного та надзвичайного правових режимів, зовнішніх та внутрішніх викликів і загроз; генеруючої стратегію прогресивного та безпечного майбутнього держави і суспільства. Забезпечення сталого розвитку потребує конструктивних, послідовних та логічно пов'язаних заходів практично у всіх сферах суспільних відносин, багатоаспектного та комплексного підходу на основі права як сукупності норм, що визначають порядок проведення реформ, механізми (фінансові, економічні, інституційні, комунікативні тощо) їх забезпечення та реалізації.

Досвід запровадження та реалізації в Україні воєнного стану спричинив швидку трансформацію механізму держави, пошук нових шляхів, форм та методів організації та здійснення державної влади та місцевого самоврядування. В аспекті продовження реалізації стратегії сталого розвитку першочергово необхідним є забезпечення інституційної спроможності державного механізму задовільнити сучасні потреби України і захистити інтереси майбутніх поколінь відповідно до належної правової політики та правового забезпечення, вдосконалення взаємодії між органами державної влади, апаратом держави та інститутами громадянського суспільства тощо.

Ключові слова: правові засади, урядування, сталий розвиток, механізм, забезпечення, права людини, воєнний стан, стратегія.

Observance of the principles of good governance in the aspect of ensuring sustainable development is of particular importance during the introduction of the legal regime of martial law, at a time when the state faces a number of challenges associated with the transfer of the economy to the military system, ensuring the rights of citizens, restoring law and order, liberating the occupied territories, restoring territorial integrity, etc. It is during the war that, more than ever, the demand for a fair, effective, timely and transparent government is growing in society, in particular as one of the prerequisites for victory.

One of the main tasks of the modern state is to create and ensure effective and proper governance, functioning in accordance with the rule of law, universally recognized international standards and European principles, including in the field of human rights and freedoms; capable of ensuring the stable and gradual development of social relations under ordinary and emergency legal regimes, external and internal challenges and threats; generating a strategy for a progressive and secure future for the state and society. Ensuring sustainable development requires constructive, consistent and logically related measures in almost all spheres of social relations, a multidimensional and integrated approach based on law as a set of norms that determine the order of reforms, mechanisms (financial, economic, institutional, communicative, etc.) for their provision and implementation.

The experience of the introduction and implementation of martial law in Ukraine led to a rapid transformation of the state mechanism, the search for new ways, forms and methods of organizing and implementing state power and local self-government. In the aspect of continuing the implementation of the strategy of sustainable

development, it is primarily necessary to ensure the institutional capacity of the state mechanism to meet the current needs of Ukraine and protect the interests of future generations in accordance with the proper legal policy and legal support, to improve the interaction between state authorities, the state apparatus and civil society institutions, etc.

Key words: *legal framework, governance, sustainable development, mechanism, providing, human rights, martial law, strategy.*

Постановка проблеми. Триваюча вже третій рік в Україні – центрі Європи війна з активними бойовими діями, як ніколи загострила питання та спричинила загрози сталому соціально-економічному та політичному розвитку не лише в межах України, а й в масштабах всього світу сьогодні та у відділеній перспективі. Таким чином під загрозою опинилася розбудова «миролюбного, справедливого і всеохопного суспільства, у якому забезпечено рівний доступ до правосуддя і яке ґрунтується на повазі прав людини (включно з правом на розвиток), реальному верховенстві права і належному урядуванню на всіх рівнях, а також на прозорих, ефективних і підзвітних інституціях. Серед факторів, що спричиняють насильство, незахищеність і несправедливість: нерівність, корупція, неякісне урядування і незаконні фінансові потоки та потоки зброї» [1]. Саме тому належне урядування є однією із ключових детермінант сталого розвитку.

Дотримання принципів належного урядування в аспекті забезпечення сталого розвитку набуває особливої значущості під час уведення надзвичайного стану, в тому числі правового режиму воєнного стану, в період, коли перед державою постає низка викликів, пов'язаних із переведенням економіки на воєнний лад, забезпеченням прав громадян, які постраждали внаслідок воєнних дій, відновленням правопорядку, звільненням окупованих територій, відновленням територіальної цілісності та ін. Саме під час війни, як ніколи, в суспільстві посилюється запит на справедливе, ефективне, своєчасне та транспаранте урядування, зокрема як одну з передумов здобуття перемоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика забезпечення сталого розвитку та належного урядування є відносно новою для вітчизняної науки, втім є комплексною та потребує різного роду інституційних, організаційних та правових вимірів та досліджень. З огляду на це, історіографія питання є міждисциплінарною і представлена працями фахівців в галузі економіки, соціології, політології, державного управління та права тощо. Відповідно, визначалися наукові засади національної стратегії сталого розвитку, досліджувалися його макроекономічні проблеми та соціально-економічний потенціал, проблеми забезпечення у сфері землеробства, інвестицій, трудових та фінансових відносин тощо. Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників: Г. Айрес, К. Боулдінг, Н. Джорджеску-Роген, Л. Кохрсен, О. Захарченко, Н. Калашник,

Л. Мельник, Л. Масловська, А. Садовенко, В. Середа, Т. Тимочко, В. Шевчук, М. Хвесик та ін.

Належне урядування як складова публічного адміністрування було предметом досліджень О. Амоші, Л. Білої-Тіунової, О. Власюка, В. Гришка, Т. Коломоєць, В. Колпакова, О. Кузьменко, Е. Лібанової, І. Михасюка, О. Музи, В. Новицького, А. Пухтецької, П. Саблука, С. Стеценка, А. Філіпенка, С. Чистова та ін.

З уведенням правового режиму надзвичайного стану відбулося зміщення фокусу наукових досліджень, предметом яких стали проблеми забезпечення цілей сталого розвитку в Україні, впровадження ефективних механізмів розвитку публічного управління, продовольчої та екологічної безпеки, фінансового сектору тощо в умовах воєнного стану.

Втім поза межами наукового пошуку залишилися правові засади забезпечення сталого розвитку загалом та належного урядування зокрема, в тому числі і в період дії воєнного стану. З огляду на це, теоретичні проблеми правового забезпечення належного урядування в Україні як чинник її сталого розвитку є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Одним із головних завдань сучасної держави є створення та забезпечення ефективної системи державного управління, функціонуючої відповідно до принципу верховенства права, загальноєвропейських міжнародних стандартів та європейських принципів, в тому числі, у сфері прав і свобод людини; здатної забезпечити стабільний та поступовий розвиток суспільних відносин в умовах звичайного та надзвичайного правових режимів, зовнішніх та внутрішніх викликів і загроз; генеруючої стратегію прогресивного та безпечного майбутнього держави і суспільства. Поступово розбудовуючи понад 30 років демократичну державу та ринкову економіку, майже одночасно інтегруючись у європейський простір, Україна весь час удосконалювала державний лад, в тому числі шляхом запозичення ефективних зарубіжних державницько-правових конструкцій, приєднувалася до світових глобальних економічних, політичних, правових, ресурсних та соціальних стратегій.

У зв'язку з цим слід згадати, що вперше категорію «сталий розвиток» було введено в публічний дискурс ще у середині 80-х років ХХ століття, її сутність полягає у «необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь,

включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довіллі; розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [2].

Серед соціальних цілей сталого розвитку, визначених пізніше ООН, – мир, справедливість та сильні інститути. Зокрема, як зазначено в Резолюції «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 25 вересня 2015 року, мир та безпека є взаємозалежними категоріями, оскільки лише мир та безпека можуть забезпечити сталий розвиток, з іншого боку – без сталого розвитку забезпечення миру та безпеки неможливе [3].

Після ратифікації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода), Україна отримала інструмент та дороговказ для своїх перетворень. Виконання вимог цієї Угоди дає можливість Україні в подальшому стати повноцінним членом в Європейському Союзі. Такими вимогами є відповідність Копенгагенським критеріям – параметрам, яким мають відповідати держави – члени Європейського Союзу. Зокрема, це: стабільні інституції, що забезпечують демократію, верховенство права, права людини та повагу до прав меншин; функціонуючу ринкову економіку, що буде конкурентоздатною на ринку ЄС; здатність взяти на себе зобов'язання стосовно членства, зокрема і щодо дотримання цілей політичного, економічного та монетарного союзу [4].

Відповідно до Указу Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 було схвалено Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», згідно з якою було визначено мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України. Метою Стратегії є запровадження європейських стандартів життя шляхом проведення 62 реформ та програм розвитку держави [5]. Зокрема, це: податкова; захисту економічної конкуренції; фінансового сектору; ринку капіталу; сфери трудових відносин; земельна; системи національної безпеки та оборони; оборонно-промислового комплексу; судова; оновлення влади та антикорупційна; державного управління; правоохоронної системи; децентралізація та державного управління; конституційна; виборчого законодавства; пенсійна; системи охорони здоров'я тощо. Тобто забезпечення сталого розвитку потребує конструктивних, послідовних та логічно пов'язаних заходів практично у всіх сферах суспільних відносин, багатоаспектного та комплексного підходу та заходів економічного, соціально-політичного

змісту. При цьому основою цієї діяльності має бути право як сукупність норм, що визначають порядок проведення згаданих реформ, механізми (фінансові, економічні, інституційні, комунікативні тощо) їх забезпечення та реалізації.

Однією із ключових реформ в ході забезпечення сталого розвитку є реформа державного управління, метою якої є побудова прозорої системи державного управління, створення професійного інституту державної служби, забезпечення її ефективності. Результатом впровадження реформи має стати створення ефективної, прозорої, відкритої та гнучкої структури публічної адміністрації із застосуванням новітніх інформаційно-комунікативних технологій (е-урядування), яка здатна виробляти і реалізовувати цілісну державну політику, спрямовану на суспільний сталий розвиток і адекватне реагування на внутрішні та зовнішні виклики [6]. Важливим при цьому є запровадження належного урядування. Термін «урядування» означає процес прийняття рішень та процес яким це рішення впроваджується (імплементується) або не впроваджується (не імплементується) і може вживатися у декількох контекстах, зокрема, корпоративне урядування, міжнародне урядування, національне урядування, місцеве урядування [7].

Уперше основні засади належного урядування отримали своє визначення в Білій книзі Європейського урядування у 2001 р., де, зокрема, було зазначено вісім основних характеристик належного урядування: участь, орієнтація на консенсус, відповідальність (підзвітність), прозорість, належне реагування, ефективність та результативність, рівність та врахування інтересів і відповідність принципу верховенства права [8].

Результатом реалізації політики належного урядування має бути гуманізація та демократизація державного управління, забезпечення прав і свобод громадян та гідних стандартів життя, посилення соціальних характеристик держави, зміцнення довіри до влади тощо.

Основні принципи та характеристики належного урядування знайшли відображення у законодавстві України. Йдеться про правове забезпечення імплементативних принципів належного урядування у практику державотворення, що першочергово торкається правових механізмів організації та здійснення публічної влади. Зокрема правовим підґрунтям для практичної реалізації принципу належного урядування є ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України), яка визначає критерії, яким мають відповідати дії (бездіяльність) та рішення суб'єкта владних повноважень, зокрема, такі рішення (дії або бездіяльність) вважаються правомірними, якщо вони прийняті (вчинені): 1) на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та зако-

нами України; 2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; 3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); 4) безсторонньо (неупереджено); 5) добросовісно; 6) розсудливо; 7) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; 8) пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи й цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); 9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; 10) своєчасно, тобто протягом розумного строку [9, с. 190].

Значним кроком у на прямі вдосконалення механізму держави відповідно до європейських та міжнародних стандартів належного управління є прийняття Закону України «Про адміністративні послуги», який став концептуальною основою для функціонування інших нормативно-правових актів у сфері надання різних видів адміністративних послуг, а саме Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», Закон «Про адміністративну процедуру», який повинен забезпечити належний баланс між інтересами громадян, суспільства та обов'язками держави. Ухвалення Закону «Про адміністративну процедуру» – це новий етап у взаємодії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з громадянами та бізнесом. Загальні правила прискорять ухвалення рішення та оптимізують комунікацію людини з публічною адміністрацією. Процедура взаємодії стане уніфікованою, ефективною, орієнтованою на потреби громадян і бізнесу, та прозорою. Запровадження загальної адміністративної процедури наближає Україну до стандартів Європейського Союзу, адже подібні закони діють у всіх державах членах ЄС як невід'ємна частина «права на належне адміністрування» [10, с. 6].

Таким чином Закон України «Про адміністративну процедуру» змінює підходи до надання послуг державними органами влади. Зокрема, для держорганів передбачено такі нові обов'язки та можливості: більш ефективний спосіб адміністративного оскарження: можливість досудового врегулювання справи завдяки колегіальному розгляду скарг (у тому числі із можливістю залучення громадськості); врегулювання механізмів відкликання або визнання недійсним рішення, в тому числі щодо видачі дозволів, тощо; можливість уникнути конфлікту інтересів у діяльності посадових осіб; обов'язок виправити свої помилки (адміністративний орган, який допустив помилку і виявив це, повинен виправити її, не чекаючи надходження скарги чи позову); обов'язкове обґрунтування негативного рішення; зменшення бюрократії (відомості, які

вже є у державних реєстрах, будуть отримуватись у процесі міжвідомчої взаємодії без зайвих довідок) [11, с. 344].

Загалом ефективність правового забезпечення сталого розвитку в аспекті належного урядування в тій чи іншій державі залежить від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників, зокрема від характеру розподілу влади, методів реалізації державної влади, ступеню відкритості та взаємодії з суспільними інститутами, форми державного правління та режиму, ступеню інтегрованості у міжнародний правопорядок, геополітичного розташування тощо. Серед чинників, які також безпосередньо впливають на ефективність цього процесу: зміст владних повноважень суб'єктів державної влади; характер принципів організації та реалізації державної влади; існування організаційно-правових механізмів реалізації державно-владних повноважень; матеріально-фінансове забезпечення реалізації державно-владних повноважень; відповідальність суб'єктів за невиконання або неналежне виконання, передбачених законом повноважень; громадський контроль за законністю здійснення державної влади тощо. Втім належне урядування – це швидше ідеал, який складно досягти у всій його повноті, хоча його забезпечення є стратегічною метою всіх цивілізованих демократичних країн світу. Особливо складним є забезпечення сталого розвитку і дотримання вимог належного урядування в умовах воєнного стану, який супроводжується відповідними соціально-економічними, політичними, правовими та інституційно-організаційними змінами.

До того ж варто зазначити, що ще до початку повномасштабного вторгнення та ведення активних бойових дій на території України наголошувалося, що ефективне впровадження в Україні європейських принципів належного урядування є можливим за умови системного реформування виконавчої влади, яка є внутрішньо суперечливою, зараженою корупцією, закритою від суспільства та неефективною. Отже, адаптація принципів належного урядування повинна бути спрямована на розширення сфери участі громадянського суспільства в управлінні з гарантуванням максимального врахування економічних, соціальних і політичних пріоритетів всіх груп населення під час прийняття владних рішень. Така модель повинна бути складною, багаторівневою, з механізмами зворотного зв'язку між владою, суспільством і людиною [12; 129].

До того ж розподіл управлінських функцій між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства щодо здійснення ними повноважень у сфері публічного управління в нашій країні значною мірою недоврегульований. Причому це стосується не лише організації суспільного життя, але й економічних компетенцій, а також роботи з формування мобілізаційного резерву

та діяльності у безпековій царині. Ситуація ускладнюється через корупцію та інші інституційні дисфункції, що блокують ефективність механізмів публічного управління в Україні. Зважаючи на зазначене, сьогодні першочергового значення набуває підвищення ефективності публічного управління на основі впровадження таких інституційних стандартів регулювання цієї сфери, які притаманні розвиненим державам світу. Насамперед це стосується нових підходів до стратегування розвитку держави та її регіонів [13, 33].

Окрім того, потрібен комплексний аналіз функціонування систем та структури органів державної влади (цілі, функції, завдання, ресурси, статус). Водночас гнучкість, а не формальний підхід – головний принцип сучасного менеджменту як системно-ситуаційного процесу має діяти і в системі публічного управління, особливо на рівні місцевого самоврядування. Це сприятиме подоланню бюрократичної рутини, переорієнтує управління зі здійснення процесів (дотримання процедур і правил) на досягнення якісних кінцевих результатів [14, 84].

Втім загальновідомим є той факт, що будь-які війни, що включають активні бойові дії на території держави, спричиняють руйнування традиційних за мирного часу механізмів державного управління, мілітаризацію економіки, міграцію населення, зростання бідності, стрибки інфляції, дефіцит бюджетних надходжень та перерозподіл бюджетних коштів на користь військового сектору тощо. Зазначене негативним чином впливає на забезпечення політики сталого розвитку, соціально-економічного та політико-правового розвитку держави загалом. Досвід запровадження та реалізації в Україні воєнного стану з метою негайної потреби стабілізації суспільних відносин та підтримання правопорядку спричинив швидку трансформацію механізму держави, пошук нових шляхів, форм та методів організації та здійснення державної влади та місцевого самоврядування. Саме це надало можливість Україні вже понад два роки вести жорстоку війну та одночасно підтримувати соціально-економічну стабільність, забезпечувати здійснення основних функцій держави.

В аспекті продовження реалізації стратегії сталого розвитку першочергово необхідним є забезпечення інституційної спроможності державного механізму задовільнити сучасні потреби України і захистити інтереси майбутніх поколінь. Це надскладне завдання може бути реалізованим лише у випадку запровадження відповідних воєнному стану інституцій та методів державного управління. Важливим при цьому є урахування незавершеності адміністративно-територіальної реформи, що загрожує наростанням в Україні інституційних диспропорцій у взаємовідносинах між органами державної влади та органами місцевого самоврядування різних

рівнів. Що більше, сьогодні на різних щаблях владної ієрархії почали тиражуватися думки про доцільність згортання децентралізації та посилення владної вертикалі, причому не лише на період дії воєнного стану, але і в довгостроковій перспективі.

В умовах воєнного стану необхідним видається поєднання адміністративних та економічних методів з наданням переваги адміністративним. Саме використання владними суб'єктами адміністративних методів з виданням наказів, розпоряджень, постанов, відповідно до розробленого плану та з одночасним суворим контролем за їх виконанням у довгостроковій та короткостроковій перспективі сприятиме упорядкуванню виробничого сектору, забезпеченню військових потреб, відновленню зруйнованих об'єктів, захисту прав і свобод громадян. Зазначене може бути реалізованим також за умови забезпечення «надійності, передбачуваності, підзвітності, прозорості, технічної та управлінської компетентності, організаційної спроможності, фінансової стабільності і участі громадськості у здійсненні публічної влади» [15]. Це насамперед стосується державного сектору економіки, що ж до приватного, то тут держава може застосувати економічні методи щодо суб'єктів господарювання, які засновані на засадах ринкової економіки. Таке поєднання у підсумку має призвести до отримання очікуваного результату.

Сприятиме модернізації державного механізму та забезпеченню належного урядування і цифровізація, «надаючи можливість оперативно реагувати на динамічні зміни умов, що стає ключовим фактором у забезпеченні національних інтересів в найскладніших умовах. Процес охоплює гарантування права на інформацію, особисту безпеку та доступ до державних послуг через цифрові платформи. Крім того, особлива увага приділяється системі освіти державних службовців, яка повинна бути пристосована до викликів військового часу, враховуючи конституційні стандарти. Вона включає підготовку з питань цивільного захисту, оборони територіальних громад, а також набуття етичних та правових знань для кризового управління. Цифрові технології сприяють швидкому та ефективному розповсюдженню необхідних знань серед державних службовців по всій країні. Інтеграція цифрових технологій у публічне управління є ключовим елементом для забезпечення безперервності державного механізму та оперативного реагування на виклики, породжені воєнними умовами» [16, 236].

Важливим в цьому аспекті є налагодження ефективною взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства задля подолання наявних інституційних проблем, які гальмують адаптацію країни до умов

воєнного стану, а також обмежують перспективи її економічного розвитку на повоєнному етапі. До таких проблем, зокрема, належать інституційні прогалини в нормативно-правовому забезпеченні адміністративно-територіальної реформи, а також опортуністична поведінка значної частини населення. Важливого значення в нинішніх умовах також набуває формування в Україні нової системи стратегічного управління розвитком держави та її регіонів і громад з урахуванням актуальних потреб воєнного часу. Основними механізмами розвитку публічного управління, орієнтованими на підвищення його ефективності є фінансовий, соціальний і ринковий [17, 31].

Наразі, як свідчать моніторингові звіти, незважаючи на війну, загальна ефективність державного управління у 2023 році залишилася майже на тому ж рівні, що й у 2021 році, з помірними коливаннями в залежності від сфери. Протягом цього періоду стратегічні засади та координація реформ державного управління, а також надання послуг навіть покращилися. Йдеться про визначні досягнення в розробці та впровадженні нових цифрових послуг і спрощенні численних адміністративних процедур. У зв'язку із запровадженням воєнного стану тимчасово вжито певних заходів, які вважалися необхідними в інтересах оборони країни. Деякі з цих заходів негативно вплинули на відкритість та прозорість або вступ на державну службу на основі заслуг. З іншого боку, деякі заходи – як то спрощення адміністративних процедур – навіть позитивно вплинули на ефективність державного управління [18; 7].

Втім залишається ускладненим в умовах воєнного стану забезпечення принципу верховенства права, особливо щодо забезпечення:

прав людини та їх одночасного обмеження; процедур підзвітності та підконтрольності публічної влади, в тому числі з огляду на корупційні ризики; балансу публічних та приватних інтересів; вільного руху інформації; ефективного використання ресурсів для задоволення потреб держави та окремих громадян тощо.

Висновки. З огляду на певну унікальність сучасного періоду функціонування демократичної держави в умовах правового режиму воєнного стану та розвитку всіх сфер суспільних відносин в Україні, в тому числі забезпечення сталого розвитку та належного урядування, одночасно в умовах повномасштабної війни, інтеграції до Європейського Союзу та набуття членства в НАТО, відсутність відповідного зарубіжного досвіду, Україна наразі вибудовує власну модель організації функціонування державного механізму, його правових засад.

Відповідне правове забезпечення вимагає планової та продуманої правотворчої політики як під час війни, так і в повоєнний період. Це завдання має бути виконане в тому числі і на підставі положень Закону України «Про правотворчу діяльність», відповідно до якого установами НАН України має бути розроблено Концепцію правотворчої діяльності на кожні п'ять повоєнних років.

Саме тому ефективно належне урядування як одна з передумов забезпечення сталого демократичного розвитку, зміцнення громадянського суспільства, захисту прав і свобод громадян, одночасно є також одним із чинників забезпечення національної безпеки та оборони, політичної, економічної та соціальної стабільності як в умовах воєнного стану, так і у повоєнний період.

Список використаних джерел:

1. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf
2. Що є належне урядування? http://pravo.org.ua/ua/news/public_administration/2600-
3. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf
4. Ливч Д, Шаїпова Ю., Костриба О. Копенгагенські критерії: як визначити наближення України до членства в ЄС. Європейська правда. 31 січня 2023. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/01/31/7155001/>
5. Указ Президента України Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>
6. Стратегія реформування державного управління України, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 р. № 474-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80#Text>
7. Що є належне урядування? Центр політико-правових реформ. URL: https://pravo.org.ua/files/administr_reforma/What%20is%20good%20governance%20%28ukr%29.doc
8. Європейське врядування. Біла книга. <https://brdo.com.ua/wp-content/uploads/2016/01/Bila-knyga-YEvropeyske-vryaduvannya.pdf>
9. Берназюк Я.О. Принцип належного урядування (good governance): національна та європейська судова практика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2021. Випуск 64. С. 189–197.
10. Закон «Про адміністративну процедуру»: загальні прозорі правила взаємодії між державою та громадянами й бізнесом. Київ. 2022. 76 с. Посібник_ЗАП_2022. URL: <pdf.par.in.ua>

11. Павлюк Н.М., Шайнер В.М. Адміністративно-правові засади забезпечення права на належне урядування (адміністрування). *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2024. http://www.lsej.org.ua/3_2024/83.pdf. С. 344.
12. Ткаля О.В. Розуміння належного урядування за сучасних умов. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. Том 31 (70) Ч. 2 № 2 2020. С. 129.
13. Борщевський В. В., Василиця О. Б., Матвеев Є. Е. Публічне управління в умовах воєнного стану: інституційні трансформації, стратегічне планування та механізми розвитку. *Держава та регіони*. Серія: Публічне управління і адміністрування, 2022 р., № 2 (76). С. 33.
14. Гришко В. Квадрат ефективності публічного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 17–18. С. 81–84.
15. Державне управління в Україні. Оцінювання на відповідність Принципам державного управління; грудень 2023 року. С. 7. <https://sigmaweb.org/publications/Monitoring-Report-2023-Ukraine-UKR.pdf>
16. Чалабієва М. Р. Адаптація правового регулювання адміністративної реформи в умовах воєнного стану: конституційні аспекти цифровізації публічного управління. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернетконференції з нагоди відзначення Дня науки-2024 в Україні «Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану» (м. Київ, 22 травня 2024 року). Київ: ДНДІ МВС України, 2024. 479 с. С. 236.
17. Борщевський В. В., Василиця О. Б., Матвеев Є. Е. Публічне управління в умовах воєнного стану: інституційні трансформації, стратегічне планування та механізми розвитку. *Держава та регіони*. Серія: Публічне управління і адміністрування, 2022 р., № 2 (76). С. 31.
18. Державне управління в Україні Оцінювання на відповідність Принципам державного управління грудень 2023 року. Моніторингові звіти Програми SIGMA. [https://www.mof.gov.ua/storage/files/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8_SIGMA_\(%D1%83%D0%BA%D1%80\).pdf](https://www.mof.gov.ua/storage/files/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8_SIGMA_(%D1%83%D0%BA%D1%80).pdf)

УДК 336.226

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.22>**Петренко Г. О.,**

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-6488-1706

Довгань Б. В.,

студентка II курсу магістратури
юридичного факультету
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-5792-9302

ЩОДО ФОРМУВАННЯ СТАВОК АКЦИЗНОГО ПОДАТКУ В УКРАЇНІ

REGARDING THE FORMATION OF EXCISE TAX RATES IN UKRAINE

У статті проаналізовано правові засади процесу формування ставок акцизного податку в Україні з урахуванням новел вітчизняного законодавства, доктринальних позицій та практики зарубіжних країн щодо акцизної політики.

Встановлено, що підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 вересня 2014 року, а також отримання у 2022 році Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу обумовлюють потребу удосконалення вітчизняної акцизної політики. У зв'язку з чим проаналізовано новели національного законодавства щодо гармонізації акцизної політики, а саме: Закон України від 18 липня 2024 року № 3878-IX, Постанову КМУ від 25 липня 2024 року № 854, Постанову КМУ від 4 жовтня 2024 року №1137.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що періодичне підвищення ставок акцизного податку в Україні в умовах повномасштабної війни є неспівмірним суспільним викликом, тому що не здатне забезпечити баланс інтересів виробників та споживачів, не враховує суспільної необхідності підтримки галузей та регіонів, зайнятості населення тощо.

Наголошено, що до недоліків підвищення акцизних ставок слід відносити вплив на ціни; неповне врахування платоспроможності споживачів, оскільки за однакових умов споживання індивіди можуть мати різну платоспроможність; більшу частку в доходах малозабезпечених верств населення, обмеження споживання, що у довгостроковій перспективі може призвести до скорочення обсягів виробництва; зменшення обсягів доходу, який міг би бути спрямований на заощадження; збільшення ризику тіньового товарообігу та інше.

Обґрунтовано, що законодавчі новації щодо підвищення акцизних ставок не зумовлюють зменшення податкового навантаження на доходи і капітал, а спричиняють ряд негативних наслідків, а саме: надмірне навантаження на платників податків, зростання рівня бідності та соціально незахищених верств населення в Україні, зниження частки малого та середнього бізнесу в державі, втрату робочих місць тощо.

Ключові слова: акцизний податок, акцизна політика, гармонізація національного законодавства, непрямі податки, ідакцизний товар, платоспроможність споживачів, податкове адміністрування, податкове законодавство, ставка податку.

The article analyses the legal framework of the process of formation of excise tax rates in Ukraine with due regard for the novelties of national legislation, doctrinal positions and practice of foreign countries regarding excise policy.

The article establishes that the signing of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, dated 16 September 2014, and Ukraine's obtaining the status of a candidate for accession to the European Union in 2022 necessitate improvement of the national excise policy. In this regard, the article analyses the novelties of national legislation on the harmonisation of excise policy, namely: Law of Ukraine dated 18 July 2024 No. 3878-IX, Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 25 July 2024 No. 854, Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 4 October 2024 No. 1137.

The study found that the periodic increase in excise tax rates in Ukraine in the context of a full-scale war is disproportionate to the social challenges, as it is unable to balance the interests of producers and consumers, does not take into account the social need to support industries and regions, employment, etc.

The author emphasises that the disadvantages of raising excise rates include the impact on prices; incomplete consideration of consumers' ability to pay, since under the same consumption conditions, individuals may have different ability to pay; a larger share of income of low-income groups of the population, restriction of consumption, which in the long run may lead to a reduction in production; reduction of income that could be used for savings; increased risk of shadow trade, etc.

It is substantiated that legislative innovations to increase excise rates do not reduce the tax burden on income and capital, but cause a number of negative consequences, namely, an excessive burden on taxpayers, an increase in the level of poverty and socially vulnerable segments of the population in Ukraine, a decrease in the share of small and medium-sized businesses in the State, loss of jobs, etc.

Key words: *excise tax, excise policy, harmonisation of national legislation, indirect taxes, excisable goods, consumer solvency, tax administration, tax legislation, tax rate.*

Запровадження та реалізація в Україні оптимальної моделі формування достатньої доходної бази бюджетів різних рівнів в умовах сьогодення є запорукою виконання завдань і функцій держави, особливо в частині підтримки реального сектору економіки та, водночас, забезпечення достатнього обсягу суспільних благ, що має важливе значення в умовах тривалої дії воєнного стану. Непрямі податки протягом певного періоду дозволяють забезпечити стабільність фінансових ресурсів держави і потреби населення у соціальних послугах та підтримці інфраструктури, при чому акцизний податок є вагомим джерелом наповнення бюджету. При цьому, незважаючи на значні обсяги надходжень до бюджету та великої частки у податкових надходженнях, акцизний податок не реалізовує повністю свого потенціалу через значний обсяг тіньової економіки.

Відповідно до пункту 14.1.4 статті 14 Податкового кодексу України (далі – ПКУ) акцизний податок – це непрямий податок на споживання окремих видів товарів (продукції), визначених цим Кодексом як підакцизні, що включається до ціни таких товарів (продукції). У пункті 215.1 статті 215 ПКУ зазначається, що до підакцизних товарів належать: спирт етиловий, спиртові дистилляти, алкогольні напої, пиво (крім квасу «живого» бродіння); тютюнові вироби, тютюн та промислові замітники тютюну; тютюнова сировина, тютюнові відходи; рідини, що використовуються в електронних сигаретах; пальне; автомобілі легкові, кузови до них, причепа та напівпричепа, мотоцикли, транспортні засоби, призначені для перевезення 10 осіб і більше, транспортні засоби для перевезення вантажів; електрична енергія [1].

Як зауважують Н.В. Семенченко, Н.В. Рощина, Л.С. Борданова, непрямі податки є найефективнішими у фіскальному аспекті завдяки чіткому правовому регулюванню механізму їх стягнення та належній процедурі контролю за нарахуванням та сплатою таких податків [2, с. 18].

Т.В. Тучак та Н.М. Шейко наголошують, що акциз є одним із важливих бюджетоформуючих податків, аргументуючи свою позицію статистичними даними, а саме, що в 2021 році доходи державного бюджету від акцизного податку становили 180,3 млрд грн, а це становить 12,4%

податкових надходжень і 10,8% загальних доходів бюджету. У той же час науковці акцентують увагу, що цей податок є й одним з найбільш ризикових платежів з позиції впливу на формування податкових надходжень. Це пояснюється, по-перше, специфікою використання спеціальних інструментів державного регулювання ринку підакцизних товарів, по-друге, частими змінами законодавства у питаннях акцизної політики [3, с. 4].

Згідно з даними зведеного бюджету України за 2014–2020 роки, надходження з акцизного податку щорічно зростає, а саме, із 45 099,60 млн. грн у 2014 році до 153 850,30 млрд грн у 2020 році [4]. Слід зазначити, що за 2021 рік надходження становили на 26,5 млрд грн, або на 17,2% більше, ніж за 2020 рік [5], а у 2023 році цей показник досяг 103,4 млрд грн., що на 25 млрд грн перевищив надходження 2022 року [6].

У цілому, варто зауважити, що ріст показників вдавалося досягати за рахунок підняття ставок акцизного податку на ті чи інші підакцизні товари. Така тенденція була обумовлена не лише економічними факторами, а також потребою удосконалення національного законодавства відповідно до європейських стандартів. Так наприклад, у статті 353 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 вересня 2014 року (далі – Угода про асоціацію) передбачено співробітництво і гармонізацію політики щодо протидії та боротьби із шахрайством і контрабандою підакцизних товарів, поступове зближення акцизних ставок на тютюнові вироби [7]. Додатковим стимулом гармонізації національного законодавства стало отримання у 2022 році Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС).

Протягом 2024 року було прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на удосконалення акцизної політики, значною мірою шляхом підняття акцизного податку. Однак, виникає питання доцільності росту відповідних акцизних ставок в сьогоденнішніх реаліях, а саме в умовах повномасштабної війни росії проти України.

Слід зауважити, що на доктринальному рівні окремі проблеми гармонізації акцизної політики в державі досліджували такі вчені, як К.С. Андрієнко, Н.І. Атаманчук, Л.С. Борданова, А.В. Дмитренко, М.Д. Казацька, С.П. Карпенко, Г.М. Коптева, Г.В. Лебедик, А.О. Монаєнко, Н.В. Рощина, Н.В. Семенченко, Т.В. Тучак та Н.М. Шейко та інші. Однак, розвиток суспільних відносин обумовлює потребу проведення подальшого дослідження в окресленому напрямку.

Метою роботи є аналіз процесу формування ставок акцизного податку в Україні з урахуванням новел вітчизняного законодавства, доктринальних позицій та практики зарубіжних країн щодо акцизної політики.

Як наголошує М.Д. Казацька, Додаток 28 Угоди про асоціацію зобов'язує Україну імплементувати такі директиви, як Директиву Ради № 2008/118/ЄС від 16 грудня 2008 року стосовно загальних умов акцизного збору; Директиву Ради № 2011/64/ЄС від 21 червня 2011 року про структуру та ставки акцизного збору на тютюнові вироби (кодифікація) (за винятком деяких статей); Директиву Ради № 92/83/ЄЕС від 19 жовтня 1992 року про гармонізацію структур акцизних зборів на спирт та алкогольні напої; Директиву Ради № 2003/96/ЄС від 27 жовтня 2003 року про реструктуризацію системи Співтовариства щодо оподаткування енергопродуктів та електроенергії; Директиву Ради № 92/83/ЄЕС від 19 жовтня 1992 року про гармонізацію структур акцизних зборів на спирт та алкогольні напої в частині проміжних продуктових категорій, як визначено в Директиві, а також деяких статей Директиви Ради № 2011/64/ЄС від 21 червня 2011 року про структуру та ставки акцизного збору на тютюнові вироби (кодифікація). Авторка акцентує увагу, що у статті 1 Директиви 2008/118/ЄС вказано на групи «гармонізованих» підакцизних товарів, оподаткування яких має здійснюватися відповідно до положень цієї Директиви та інших директив щодо кожної з цих груп окремо, а саме: енергетичні та електроенергетичні товари; алкоголь і алкогольні напої; тютюнові вироби [8, с. 188–190].

Національна стратегія доходів до 2030 року передбачає заходи з реформування податкової політики та податкового адміністрування упродовж 2025–2027 років, які будуть узгоджуватися з Графіком виконання зобов'язань щодо вступу до ЄС, після його затвердження. Заходи передбачають, у тому числі й підвищення акцизних податків на паливо, алкогольні напої та тютюнові вироби до мінімальних ставок ЄС [9, с. 37].

Зокрема, протягом останнього часу було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на покращення національного законодавства з питань акцизної політики.

Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо імплементції положень актів права

Європейського Союзу щодо акцизного податку» від 18 липня 2024 року № 3878-ІХ (далі – Закон № 3878) у тому числі встановлено підвищені ставки акцизного податку:

з 1 вересня 2024 року: на бензин (242,6 євро за 1000 л), газойлі (дизельне пальне) (177,6 євро за 1000 л), скраплений газ (148 євро за 1000 л) та паливо моторне альтернативне (184,08 євро за 1000 л);

з 1 січня 2028 року: на бензин (359 євро за 1000 л), газойлі (дизельне пальне) (330 євро за 1000 л), скраплений газ (250 євро за 1000 л) та паливо моторне альтернативне (272,4 євро за 1000 л).

Крім того, Законом № 3878 визначено термін «проміжні продукти» згідно з положенням Директиви № 92/83/ЄС від 19 жовтня 1992 року; передбачено збільшення розміру ставки акцизного податку для проміжних продуктів з 8,42 до 12,23 гривні за 1 л (на 3,81 грн) з 1 грудня 2024 року; встановлення нових розмірів ставок акцизного податку на пальне з огляду на їх мінімальний рівень, передбачений Директивою Ради 2003/96/ЄС від 27 жовтня 2003 року про реструктуризацію системи Співтовариства для оподаткування енергетичних продуктів та електроенергії; а також встановлено графік щорічного збільшення ставок акцизного податку на пальне з 1 вересня 2024 року по 31 грудня 2027 рік включно (протягом чотирьох років) [10].

Слід звернути увагу, що Постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2024 року № 854 «Про реалізацію експериментального проекту щодо функціонування системи управління податковими ризиками (комплаєнс-ризиками) в Державній податковій службі» запроваджено систему управління податковими ризиками, що має сприяти забезпеченню системності та єдиному підходу до управління ризиками, дотримання податкового законодавства в роботі органів Державної податкової служби України, а також зосередження зусиль податкових органів на найбільш проблемних питаннях в адмініструванні податків і зборів [11]. Таку Постанову було прийнято в русі реалізації Національної стратегії доходів до 2030 року, яка передбачає заходи з реформування податкової політики та податкового адміністрування упродовж 2025–2027 років. Відповідна стратегія виокремлює ряд недоліків існуючої системи адміністрування акцизного податку, а саме: відсутність дієвої автоматизованої системи контролю за обігом маркованої продукції; недосконалість роботи існуючої Системи електронного адміністрування реалізації пального та спирту етилового, яка потребує удосконалення; обмеженість можливостей контролюючого органу прослідкувати та аналізувати ланцюги постачання підакцизних товарів з метою ефективного виявлення фактів торгівлі підакцизними товарами з порушенням законодавства; недостатня точність існуючої

системи оцінки ризиків, яка використовується для відбору платників для здійснення контрольно-перевірочних заходів щодо обігу підакцизних товарів [9, с. 37]. Також було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розрахунку сум акцизного податку, які повинні бути сплачені економічними операторами – виробниками/імпортерами за сформовані унікальні ідентифікатори», що набирає чинності з 1 січня 2026 року. Такою постановою встановлено новий порядок розрахунку сум акцизного податку для економічних операторів (виробників та імпортерів), що передбачає сплату операторами акцизного податку за сформовані унікальні ідентифікатори, які генеруються для маркування алкогольних напоїв, тютюнових виробів та рідин в електронних сигаретах [12].

Поряд з тим, дослідження стану нормативно-правової регламентації акцизної політики в Україні свідчить про значні кроки держави на шляху адаптації національного законодавства до вимог ЄС, проте виникає питання, наскільки значне періодичне підвищення податкових ставок є необтяженим та допустимим в умовах сьогодення.

Наприклад, як визначає Т.В. Тучак та Н.М. Шейко, рішення щодо щорічного зростання ставки акцизу на тютюнові вироби на 20% до 2025 року приймалося без врахування «просідання» доходів бюджету від акцизу в 2018–2019 роках, а також кризових подій 2020–2021 років [3, с. 4]. При цьому, відповідні висновки були зроблені ще до початку повномасштабної війни, тобто не беручи до уваги фінансову спроможність населення України.

Так, А.В. Дмитренко та Г.В. Лебедик серед недоліків щодо негативного впливу підвищення ставок акцизного податку виділяють вплив на ціни; неповне врахування платоспроможності споживачів; обмеження споживання, що у довгостроковій перспективі може призвести до скорочення обсягів виробництва; зменшення обсягів доходу для суб'єктів, які виробляють або здійснюють операції з підакцизними товарами; а також збільшення ризику тіншового товарообігу [13, с. 65]. Подібні недоліки також виокремлює і Р.С. Волощук [14, с. 256].

Н.І. Атаманчук, характеризуючи системи акцизного оподаткування у провідних країнах світу, у тому числі тих, що входять в ЄС, робить акцент на необхідності встановлення балансу інтересів виробників та споживачів, суспільної необхідності підтримки галузей та регіонів, зайнятості населення, інших пріоритетів соціально-економічної політики. Такий баланс досягається з урахуванням реалій часу, впливу тих чи інших політичних течій, трансформації суспільної свідомості та системи цінностей. І, хоча предметом дослідження науковиці було безпосередньо система акцизного оподаткування з акцентом на перелік підакцизних товарів, вва-

жається доцільним застосовувати відповідні критерії також і до акцизних ставок [15, с. 75].

Однак, особливої уваги потребує питання доцільності збільшення надходжень до бюджету за рахунок акцизного податку, при цьому, важливо визначити, чи буде відбуватися зменшення податкового навантаження на доходи і капітал. Законопроект № 11416-д «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану», який уже поданий на підпис Президенту України, закріплює збільшення податків і передбачає: 1) підвищення військового збору з 1,5% до 5% від доходів фізичної особи; 2) запровадження військового збору для платників єдиного податку III групи у розмірі 1% від доходу; 3) запровадження військового збору для ФОП I, II та IV груп у розмірі 10% від мінімальної зарплатні, яка нині становить 8000 грн/міс. [15]. Таким чином не дотримано балансу між підняттям ставок акцизного податку та потребою зменшення податкового навантаження на доходи і капітал.

Тому низка науковців як в галузі економіки, так і юриспруденції, акцентують увагу на потребі встановлення збалансованого акцизного податку та його ставок. Так, Г.М. Коптева, К.С. Андрієнко вважають, що основним завданням удосконалення акцизного оподаткування є формування ефективної системи акцизного податку з використанням економічно обґрунтованого рівня його ставок і забезпечення виконання ним відповідних функцій [16, с.102]. Н.В. Семенченко, Н.В. Рощина, Л.С. Борданова [2, с. 21], як і Н.І. Атаманчук [17, с. 122], одним з чинників, що впливає на впровадження оптимальної системи акцизного оподаткування визначають забезпечення стабільності ставок протягом тривалого періоду. Крім того, стала судовою практикою КАС ВС свідчить про підтримання принципу стабільності та вказує, що зміни до будь-яких елементів податків та зборів, що вносяться законом, який посилює податкове навантаження платника та прийняті пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому планується введення в дію таких змін, застосовуються не раніше початку бюджетного періоду, що настає за плановим. Такий правовий висновок зроблено КАС ВС у постановках від 9 грудня 2019 року у справі № 826/3644/17 [18], від 17 березня 2021 року у справі № 816/846/16 [19].

Варто додати, що А. О. Монаєнко, Н. І. Атаманчук у своїй монографії приходять до висновків про значний вплив акцизної складової на споживання, виходячи з того, що ціни на паливо в європейських країнах є одними з найбільших у світі, та спираючись на компаративний аналіз показників акцизної складової у ціні продукту та рівня його споживання на душу населення у країнах ЄС та США. Так, акцизна складова

в країнах ЄС більша в середньому в 2,6 разів від США, а споживання палива на душу населення є меншим в 6,7 разів [18, с. 156].

Однак, чи можна стверджувати, що в країні, яка перебуває у стані війни, пальне є розкішшю і є нагальна потреба у зменшенні споживання палива на душу населення. До прикладу, у період масового відключення електроенергії в регіонах України, багато як фізичних, так і юридичних осіб, використовують дизельні генератори, а у зимовий період ще й вирішується потреба не лише в роботі електроприладів, а також у отриманні теплової енергії.

А. О. Монаєнко, Н. І. Атаманчук доводять, що найбільші ставки акцизу на дизельне паливо та бензин встановлено в країнах з більш обмеженими з географічної точки зору можливостями оптимізації сплати податків у ціні бензину, до складу яких відносять Велику Британію, Італію, Німеччину, Нідерланди, Грецію, Фінляндію та Швецію; для дизельного палива – Нідерланди, Францію, Ірландію, Німеччину, Фінляндію, Італію, Велику Британію та Швецію [20, с. 156]. Доцільно зауважити, що в Україні таких обмежень не вбачається.

Таким чином, з аналізу вітчизняних законодавчих новацій, доктринальних позицій та практики зарубіжних країн щодо правових аспектів реалізації акцизної політики, можна зробити висновок, що періодичне підвищення ставок акцизного податку в Україні в умовах повномасштабної війни є неспівмірним із суспільними викликами, в тому числі й в частині вирішення питання наповнення державного бюджету. Відтак, підвищення акцизних ставок станом на сьогодні не здатне забезпечити баланс інтересів виробників та споживачів, не враховує суспільної необхід-

ності підтримки галузей та регіонів, зайнятості населення тощо. Також не дотримано балансу між підняттям ставок акцизного податку та потребою зменшення податкового навантаження на доходи і капітал. Такі зміни стануть причиною ряду негативних наслідків, а саме, надмірного навантаження на платників податків, зростання рівня бідності та соціально незахищених верст населення в Україні, зниження економічної активності суб'єктів господарювання та частки малого та середнього бізнесу в державі, в тому числі й подальшої тінізації бізнесу, втрату робочих місць тощо.

Тому, за умови здійснення ефективної політики держави щодо регулювання ринку підакцизних товарів з використанням інструментів впливу на окремі галузі виробництва підакцизних товарів, важливим буде приділення уваги ефективним правовим механізмам щодо планування та прогнозування наслідків зміни акцизних ставок, підвищення ефективності контролю за обігом підакцизних товарів і протидії нелегальному їх обігу з переходом на новий рівень інформаційно-аналітичного забезпечення економічних операторів ринку підакцизних товарів в комплексній інформаційній системі.

Підводячи підсумки проведеного дослідження, слід зазначити, що дотримання стабільності в нормативно-правовому регулюванні податкового законодавства задля підвищення рівня ефективності податкової системи в Україні та виважена адаптація національного законодавства щодо акцизного оподаткування дозволить забезпечити підтримку сфери виробництва і сфери послуг в умовах воєнного стану, та буде сприяти рівномірному розподілу податкового навантаження на різні соціальні верстви населення в Україні.

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <http://surl.li/jlkykh> (дата звернення: 21.10.2024).
2. Семенченко Н.В., Рощина Н.В., Борданова Л.С. Акцизний податок: сучасні тенденції та проблематика. *Агросвіт*. 2020. Вип. 10. С. 16–23.
3. Тучак Т.В., Шейко Н.М. Адміністрування акцизного податку у контексті його фіскальної ефективності. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 43. С. 1–7.
4. Статистичний збірник Міністерства фінансів України. *Міністерство фінансів України*. URL: <http://surl.li/gjmrftm> (дата звернення: 21.10.2024).
5. Доходи зведеного бюджету за 2021 рік. *Міністерство фінансів України*. URL: <http://surl.li/jrreqe> (дата звернення: 21.10.2024).
6. У 2023 році до загального фонду державного бюджету надійшло 103,4 млрд грн акцизного податку. *Центральне міжрегіональне управління ДПС по роботі з великими платниками податків*. URL: <http://surl.li/trkfzt> (дата звернення: 21.10.2024).
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 вересня 2014 року. *Верховна Рада України*. URL: <http://surl.li/jvkhtn> (дата звернення: 21.10.2024).
8. Казацька М. Д. Адміністративно-правове регулювання контролю за сплатою податків та зборів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 240 с.
9. Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: Розпорядження КМУ від 27 грудня 2023 року № 1218-р. *Урядовий портал*. URL: <http://surl.li/fajsiv> (дата звернення: 21.10.2024).

10. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо імплементації положень актів права Європейського Союзу щодо акцизного податку: Закон України від 18 липня 2024 року № 3878-IX. *Верховна Рада України*. URL: <http://surl.li/irkson> (дата звернення: 21.10.2024).
11. Про реалізацію експериментального проекту щодо функціонування системи управління податковими ризиками (комплаєнс-ризиками) в Державній податковій службі: Постанова КМУ від 25 липня 2024 року № 854. *Урядовий портал*. URL: <http://surl.li/uqldxq> (дата звернення: 21.10.2024).
12. Про затвердження Порядку розрахунку сум акцизного податку, які повинні бути сплачені економічними операторами – виробниками/імпортерами за сформовані унікальні ідентифікатори: Постанова КМУ від 4 жовтня 2024 року № 1137. *Верховна Рада України*. URL: <http://surl.li/mdyhnh> (дата звернення: 21.10.2024).
13. Дмитренко А.В., Лебедик Г.В. Особливості справляння акцизного податку в Україні та практика оподаткування. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12. С. 61–66.
14. Волощук Р.С. Акцизний податок: сутність і визначальні характеристики. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 41. С. 254–260.
15. Парламент ухвалив в цілому законопроект про внесення змін до Податкового кодексу для фінансування Сил оборони: Проект Закону від 30 серпня 2024 року №11416-д. *Верховна Рада України*. URL: <http://surl.li/zjjiwo> (дата звернення: 21.10.2024).
16. Г. М. Коптєва, К. С. Андрієнко. Акцизний податок: зміни в оподаткуванні тютюнових виробів. *Вісник НТУ «ХП» (економічні науки)*. 2021. Вип. 2. С. 99–103.
17. Атаманчук Н.І. Поняття, ознаки й особливості правового регулювання акцизного податку в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. Вип. 1. С. 119–123.
18. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 09.12.2019 по справі 826/3644/17. *Опендатабот*. URL: <http://surl.li/dlexhg> (дата звернення 21.11.2024).
19. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 17.03.2021 по справі 816/846/16. *Опендатабот*. URL: <http://surl.li/qaubwx> (дата звернення 21.11.2024).
20. Правове регулювання акцизного оподаткування в умовах сучасних викликів та тенденцій розвитку правової держави : монографія / А. О. Монаєнко, Н. І. Атаманчук. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 276 с.

УДК 351.75

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.23>**Полуніна Л. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового забезпечення
та правоохоронної діяльності*Київського інституту Національної гвардії України*
ORCID: 0000-0002-8898-2162**Конопля В. В.,**

здобувач вищої освіти

Київського інституту Національної гвардії України
ORCID: 0009-0002-5186-5138

ПРОВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ

PROTECTION ACTIVITIES IN THE DE-OCCUPIED TERRITORIES: FEATURES AND CHALLENGES

У статті розкриваються деякі актуальні проблемні питання відновлення правоохоронної діяльності на деокупованих територіях України. На основі аналізу наукової літератури та практики правоохоронних органів визначаються ключові виклики та пропонується комплекс заходів для їх подолання. Особлива увага приділяється документуванню воєнних злочинів та ролі міжнародної спільноти у відновленні правопорядку.

Детально охарактеризовано широкий спектр проблем, починаючи від розмінування територій та закінчуючи відновленням довіри населення до правоохоронних органів. В дослідженні також частково висвітлюється методика збору та фіксації доказів воєнних злочинів, аналізуються проблеми, пов'язані з автентифікацією документів, залишених окупантами. Роль міжнародної спільноти в процесі відновлення правоохоронної системи розглядається як невід'ємна складова. Підкреслює важливість фінансової, технічної та експертної допомоги, а також необхідність координації зусиль між правоохоронними органами України та міжнародними організаціями.

Авторами здійснене часткове дослідження складного процесу відновлення правоохоронної системи на деокупованих територіях України. Аналізуються специфічні виклики, з якими стикаються правоохоронні органи, такі як розмінування, документування та розслідування воєнних злочинів, виявлення фактів колабораціонізму. Крім того, у статті пропонується, при відновленні діяльності правоохоронної системи на деокупованих територіях, враховувати такі ключові аспекти: специфіку регіону (кожен регіон має свої особливості, які необхідно враховувати при розробці стратегії); участь громадськості (залучення громадськості до процесу розробки та реалізації стратегії є важливим фактором успіху); постійна оцінка та адаптація (регулярний моніторинг ситуації та внесення змін до стратегії з урахуванням нових викликів).

Ключові слова: правоохоронна діяльність, правоохоронні органи, деокупована територія, воєнні злочини, документування воєнних злочинів.

The article addresses critical issues related to the restoration of law enforcement in the de-occupied territories of Ukraine. Drawing upon an analysis of both scientific literature and law enforcement practices, the author identifies key challenges and proposes a comprehensive set of measures to mitigate them. Special emphasis is placed on the documentation of war crimes and the crucial role of the international community in re-establishing legal order.

A diverse number of issues is deeply explored, ranging from the demining process to the restoration of public trust in law enforcement institutions. The study also examines the methodologies for gathering and documenting evidence of war crimes, while scrutinizing the challenges inherent in authenticating documents left by the occupying forces. In this context, the role of the international community is positioned as a fundamental component in the reconstitution of the law enforcement system, with a focus on financial, technical, and expert assistance, as well as the necessity of coordinated efforts between Ukrainian law enforcement bodies and international organizations.

The article further investigates the complex process of reconstructing the law enforcement framework in Ukraine's de-occupied regions, with a detailed analysis of specific challenges such as demining operations, war crime investigations, and the suppression of collaborationist activities. Additionally, the study argues that several critical factors must be considered in the process of restoring law enforcement capabilities: regional specificity

(each region's unique characteristics must be factored into the strategic planning); public participation (public involvement in both the development and implementation of strategies is a crucial determination of success); sustainable financing (the need for consistent financial support for crime prevention and response initiatives); as well as continuous evaluation and adaptation (ongoing monitoring together with the ability to adjust the law enforcement system if necessary).

Key words: law enforcement, law enforcement agencies, de-occupied territory, war crimes, documentation of war crimes.

Звільнення українських територій від російських окупантів – це не лише військовий, а й складний правовий процес, який вимагає відновлення законності та правопорядку в умовах руйнувань і глибоких соціальних трансформацій. Правоохоронні органи та Збройні сили України на деокупованих територіях стикаються з безпрецедентними викликами, а саме: від розмінування великих ділянок до розслідування воєнних злочинів, вчинених російськими військами та боротьби з колабораціонізмом. Їхній професіоналізм і відданість своїй справі є запорукою стабільності та безпеки в регіонах, що відроджуються. Однак, особливості деокупованих територій, такі як масштабні руйнування, гуманітарна криза та замінування територій, роблять цей процес надзвичайно складним.

Вивчення питань правоохоронної діяльності на деокупованих територіях з моменту повномасштабного вторгнення в своїх роботах поверхнево розкривали такі науковці, зокрема Бугайчук К. Л. [1] Купріянова А.О. [2] Яковенко М. О. [3] та ін.

Проблеми правоохоронної діяльності в період правового режиму воєнного стану розглядали також наступні фахівці: Дручек О. В., Волуйко О. М. та Вакаров В.В., які зазначили, що «... Основним напрямом діяльності правоохоронних органів України в умовах дії правового режиму воєнного стану, окрім напрямів, властивих умовам мирного стану, стає протидія внутрішнім загрозам воєнного стану, яка, зокрема, реалізується у формах: а) протидії злочинам проти основ національної безпеки України; б) протидії терористичним виявам; в) протидії злочинності та правопорушенням, спрямованим проти правового режиму воєнного стану; г) забезпечення правопорядку та громадської безпеки, з урахуванням викликів, обумовлених дією норм правового режиму воєнного стану. Відповідно, в умовах правового режиму воєнного стану пріоритетного значення набувають такі завдання: а) попередження та протидія внутрішнім загрозам воєнного стану; б) сприяння і спільне виконання в межах визначених повноважень завдань, що постали перед Силами безпеки і оборони; в) забезпечення законності і правопорядку; г) підтримання на належному рівні громадського порядку» [8, с. 44].

Однак, з огляду на динамічність вказаної проблеми та відсутності реальних напрацювань та рекомендацій, питання правоохоронної діяльності на деокупованих територіях вимагає більш

детального дослідження з постановкою конкретного алгоритму дій правоохоронних органів.

Процес відновлення діяльності правоохоронних органів на деокупованих територіях є надзвичайно складним завданням, яке вимагає комплексного та системного підходу. По-перше, потрібно чітко визначити, які саме органи державної влади слід відносити до правоохоронних органів та які саме правоохоронні функції вони повинні виконувати. На сьогодні в Україні законодавчо не закріплений вичерпний перелік правоохоронних органів, оскільки різні законодавчі акти трактують поняття і перелік правоохоронних органів по-різному. Використання терміну «правоохоронні органи» знаходимо у Законах України: ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»; ст. 3 Закону України «Про державну таємницю»; ст. 24 Закону України «Про національну безпеку України» та в деяких інших законодавчих актах.

Найбільший перелік органів, що належать до системи правоохоронних органів, наведено у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» № 3781-XII від 23 грудня 1993 р. Проте, ст. 2 Закону не містить винятковий перелік цих органів, оскільки у ній зазначено: «Правоохоронні органи – органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» [4]. Але будемо виходити із законодавчого закріплення таких органів і, погодимося із зазначеним переліком.

Слід зазначити, що правоохоронним органам, зокрема, органам досудового розслідування необхідно не лише виявляти та фіксувати воєнні злочини, а й розробляти ефективні стратегії протидії злочинності в умовах, що постійно змінюються. Специфічні соціально-економічні та політичні умови на звільнених територіях, такі як руйнування інфраструктури, високий рівень безробіття та внутрішньої міграції, вимагають індивідуального підходу до кожного окремого випадку порушення правопорядку. Важливим завданням є відновлення довіри населення до правоохоронних органів, що потребує прозоро-

сті роботи правоохоронців та залучення громадськості до процесу відновлення правопорядку. Перспективи успішної реалізації цих завдань залежать від наявності достатнього фінансування, міжнародної підтримки та ефективної координації зусиль усіх зацікавлених сторін. Окупація та звільнення територій створили складну ситуацію, яка потребує нестандартних рішень. Щоб протистояти зростанню злочинності на деокупованих територіях, необхідно розробити спеціальну стратегію, яка враховуватиме такі фактори, як мінування територій, руйнування інфраструктури, незаконне розповсюдження зброї та діяльність диверсійних груп. Важливим є також зміцнення довіри людей до правоохоронних органів та забезпечення їх ефективної співпраці з останніми. Для цього необхідно провести правову реформу, спрямовану на адаптацію законодавства до нових умов, а також залучити громадські організації та міжнародну спільноту до процесу відновлення правопорядку. Міжнародна допомога, зокрема у вигляді фінансування, гуманітарної допомоги та технічного оснащення, є надзвичайно важливою для подолання наслідків окупації та створення безпечного середовища для життя.

Окупація та звільнення територій створили складну криміногенну ситуацію, яка вимагає нестандартних рішень. Відсутність довгострокового стратегічного планування на рівні правоохоронних органів призводить до неефективного використання ресурсів, затягування розслідувань та зростання недовіри громадян. Для подолання цих проблем необхідно розробити комплексну стратегію, яка включатиме аналіз криміногенної ситуації, розробку програм профілактики кримінальних правопорушень, співпрацю з громадськістю та міжнародними партнерами. Такий підхід дозволить не лише реагувати на вже скоєні кримінальні правопорушення, а й попереджувати їх, створюючи безпечне середовище для життя та відновлення регіонів. Ефективна боротьба зі злочинністю на деокупованих територіях потребує комплексного та стратегічного підходу. Стратегія протидії злочинності – це детально розроблений план дій, який охоплює різні рівні: від державного до місцевого.

На нашу думку, ключовими компонентами успішної стратегії є чітко визначена мета та розуміння, яку саме проблему ми вирішуємо. Наприклад, зниження рівня насильства, боротьба з організованою злочинністю, відновлення довіри громадян до правоохоронних органів. Стратегія повинна охоплювати всі аспекти боротьби зі злочинністю, включаючи профілактику, виявлення, розслідування, покарання та реабілітацію. Стратегія має бути динамічною та адаптуватися до змінних умов. Ефективна боротьба зі злочинністю неможлива без тісної співпраці правоохоронних органів, судової сис-

теми, громадських організацій та міжнародних партнерів. Тому, пропонуємо наступні рівні стратегічного планування:

1) *На державному рівні* необхідно розробити загальнонаціональну стратегію, визначити пріоритети, адаптувати національне законодавство до ситуації, яка скалася на момент деокупації та акумулювати ресурси, як технічні, так і людські;

2) *На регіональному рівні* відбувається адаптація загальнонаціональної стратегії до специфічних умов регіону, який розглядається, крім того, необхідно виконати оцінку криміногенної ситуації з урахуванням особливостей економіки, соціальної сфери, культурних традицій та географічного розташування. Виявлення регіональних злочинних груп та їхніх методів діяльності. Аналіз взаємодії між організованою злочинністю та корупцією. Об'єднання зусиль правоохоронних органів, місцевої влади, громадських організацій та бізнесу для розробки та реалізації спільних проектів. Забезпечення ефективного обміну інформацією та координації дій. Створення програм, спрямованих на боротьбу з найбільш поширеними видами кримінальних правопорушень у регіоні (наприклад, крадіжки, розбійні напади, незаконна торгівля зброєю, кіберзлочинність та ін.). Розвиток профілактичних заходів, спрямованих на уразливі групи населення. Формування громадських рад з питань безпеки. Проведення інформаційних кампаній з метою підвищення обізнаності населення про загрози та способи їх попередження. Створення механізмів зворотного зв'язку між громадянами та правоохоронними органами.

3) *На місцевому рівні* необхідно розробити конкретні плани дій для кожного населеного пункту. Залучати місцеву владу до фінансування заходів з безпеки. Створювати безпечне середовище проживання громадян (освітлення вулиць, встановлення камер відеоспостереження, виведення патрулів із представників правоохоронних органів на вулиці, облаштування зон безпеки для громадян (бомбосховищ, медичних пунктів, пунктів надання гуманітарної, медичної, юридичної, освітньої та ін. видів допомоги). Посилення патрулювання вулиць, особливо в нічний час. Створення добровольчих народних дружин. Проведення профілактичних заходів серед молоді. Формування правової культури у підростаючого покоління. Створення програм соціальної реабілітації для осіб, які скоїли кримінальні правопорушення. Підтримка сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Єдиний інформаційний простір: Створення єдиної бази даних про злочинність на всіх рівнях управління. Спільне фінансування: Розподіл фінансових ресурсів між державою, регіонами та місцевими громадами. Регулярний моніторинг та оцінка ефективності: Проведення регулярних аналізів та коригування стратегії

з урахуванням отриманих результатів. Важливо розуміти, що ефективна боротьба зі злочинністю можлива лише за умови тісної співпраці всіх суб'єктів: держави, регіонів, місцевого самоврядування, громадських організацій та бізнесу.

Ключові аспекти, які слід враховувати при розробці регіональної та місцевої стратегії: 1) специфіка регіону – кожен регіон має свої особливості, які необхідно враховувати при розробці стратегії; 2) громадська участь – залучення громадськості до процесу розробки та реалізації стратегії є важливим фактором успіху; 3) стійке фінансування – забезпечення стабільного фінансування заходів з боротьби зі злочинністю; 4) постійна оцінка та адаптація – регулярний моніторинг ситуації та внесення змін до стратегії з урахуванням нових викликів.

Розробка та реалізація ефективної стратегії протидії злочинності на деокупованих територіях є складним і багатогранним процесом. Однак, тільки за умови комплексного та системного підходу можна досягти значних результатів у боротьбі зі злочинністю та забезпечити безпеку громадян. Документування воєнних злочинів є одним з найважливіших завдань після звільнення територій. Це не просто збір доказів, а цілеспрямований процес, який має забезпечити притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості. Правоохоронні органи України активно працюють над фіксацією всіх доказів злочинної діяльності російських військових, таких як обстріли цивільної інфраструктури, руйнування будинків, катування, вбивства та інші злочини проти мирного населення. Для цього створені спеціальні слідчо-оперативні групи, які оснащені сучасним обладнанням та працюють за єдиною методикою.

Ключові завдання цих груп це огляд місць злочинів: детальна фіксація слідів злочинів за допомогою фото-, відеозйомки та 3D-моделювання. Збір матеріальних доказів вилучення зброї, боєприпасів, документів та інших предметів, які можуть свідчити про вчинення воєнних злочинів, опитування свідків, збір показань очевидців та потерпілих, співпраця з експертами, залучення фахівців різних галузей для проведення експертиз (балістичних, медичних, генетичних тощо).

Під час проведення документування воєнних злочинів правоохоронні органи перебувають в небезпечних умовах роботи: слідчі часто працюють в умовах, що становлять загрозу для їх життя та здоров'я. Великий обсяг роботи та кількість злочинів, які необхідно задокументувати, складність збору доказів, багато доказів можуть бути знищені або пошкоджені внаслідок бойових дій.

На нашу думку, необхідна тісна співпраця з міжнародними організаціями та іншими країнами для ефективного документування та розслідування воєнних злочинів, притягнення

винних до відповідальності та відновлення справедливості.

Крім того, для попередження майбутніх злочинів необхідним є створення бази даних про вчинені злочини, що дозволить запобігти їх повторенню. Також велике значення має збереження історичної пам'яті: документи, які зібрані під час розслідування, стануть важливим джерелом інформації для майбутніх поколінь. Документування воєнних злочинів – це не просто формальна процедура, а важлива складова процесу відновлення справедливості та побудови нової, демократичної України. Завдяки зусиллям правоохоронних органів та міжнародних партнерів, ми зможемо встановити істину та покарати винних у вчиненні злочинів проти українського народу [5, с. 273].

Після звільнення територій правоохоронні органи часто стикаються з проблемою як саме задокументувати воєнні злочини, якщо власники пошкодженого майна виїхали? Наприклад, якщо будинок зруйнований, працівники поліції не можуть просто так зайти всередину, щоб оглянути його і зафіксувати пошкодження, без дозволу власника це вважається незаконним проникненням. Крім того, багато людей, які виїхали з окупованих територій, не мають можливості швидко повернутися і надати показання. Для вирішення цієї проблеми необхідно: розробити спрощений порядок фіксації воєнних злочинів, створити алгоритм дій для правоохоронців, який дозволить їм оперативно фіксувати пошкодження без тривалого очікування власників. Забезпечити безпечний доступ до зруйнованого майна, організувати патрулювання територій, щоб захистити правоохоронців під час виконання своїх обов'язків. Створити онлайн-платформу для подання заяв, розробити зручний веб-сайт або мобільний додаток, через який люди зможуть повідомити про злочини, не виходячи з дому. Також співпрацювати з міжнародними організаціями, залучити досвід і ресурси міжнародних партнерів для документування воєнних злочинів.

На деокупованих територіях, правоохоронці можуть відшукати документи, які можуть свідчити про злочини, вчинені окупантами. Але виникає питання чи можна довіряти документам, виданим окупаційною владою? Чи можна використовувати їх як докази в суді? Це складне юридичне питання, яке потребує детального розгляду. Документи, залишені окупантами, можуть містити цінну інформацію про вчинення воєнних злочинів (вбивства, катування, насильство, руйнування цивільної інфраструктури, викрадення дітей, колабораційну діяльність місцевих жителів, незаконний обіг зброї та боєприпасів, розкрадання державного майна). Однак, використання таких документів як доказів має свої особливості. Необхідно перевірити, чи є документи справжніми, а не підробками, оцінити

достовірність інформації, що міститься в цих в документах, чи є вона правдивою. Документи, залишені окупантами, можуть стати важливим доказом вчинення ними воєнних злочинів. Для того, щоб ефективно використовувати цю інформацію, необхідно провести комплексне дослідження і забезпечити її юридичну оцінку [7].

Незважаючи на всі труднощі, документи, залишені окупантами, можуть стати важливим доказом воєнних злочинів та порушення прав людини на момент окупації. Вони можуть містити інформацію про структуру окупаційної адміністрації, інформацію про осіб, які приймали рішення та виконували накази, які методи використовувалися для вбивств, катувань та інших злочинів, масштаби злочинів, кількість людей, які, постраждали від дій окупантів, матеріальні сліди злочинів де саме були вчинені злочини, які об'єкти були пошкоджені. Використання документів як доказів є складним, але необхідним процесом для встановлення істини та притягнення винних до відповідальності.

Зрозуміло, що дії російської армії в Україні є грубим порушенням Женевських конвенцій та інших норм міжнародного та гуманітарного права. Воєнні злочини, такі як масові вбивства цивільного населення (як це сталося в Бучі та Маріуполі), тортури, зґвалтування та насильницькі зникнення, кваліфікуються як злочини проти людяності, а в деяких випадках можуть становити геноцид. Міжнародні організації, такі як Міжнародний кримінальний суд, активно документують ці злочини з метою притягнення винних до відповідальності. Кожен окремих випадок порушення міжнародного гуманітарного права має бути розслідуваний, а винні особи повинні постати перед судом. Громадянське суспільство в усьому світі відіграє важливу роль у зборі доказів та створенні міжнародної кампанії за справедливість для жертв російської агресії [5, с. 270].

Відновлення правоохоронної діяльності на деокупованих територіях є одним з найскладніших і найважливіших завдань після звільнення від окупації українських територій. Цей процес вимагає значних ресурсів, міжнародної підтримки та координації зусиль різних акторів. Міжнародні організації відіграють ключову роль у цьому процесі, зокрема вони можуть надати кваліфіковану експертну допомогу, допомогу у проведенні реформи сектору безпеки та обо-

рони, розробці нових законодавчих актів та процедур спрямованих на відновлення правоохоронної діяльності на деокупованих територіях, а також вони можуть проводити навчання персоналу, різні тренінги для правоохоронців, що допоможуть дотримуватись прав людини під час розслідування воєнних злочинів, також може надаватись матеріально-технічна підтримка. Можуть здійснювати моніторинг ситуації з дотриманням прав людини на деокупованих територіях та документують порушення прав людини та громадянина. Забезпечують захист свідків та потерпілих від воєнних злочинів, а також сприяють їхній реабілітації [7, с. 11].

Існують також і внутрішні проблеми правоохоронної діяльності загалом, і на деокупованих територіях зокрема – це поширеність корупційних проявів та відсутність реальної боротьби з цим негативним явищем, яке заважає ефективному відновленню правопорядку.

Для відновлення правоохоронної діяльності можна залучити такі міжнародні організації як ОБСЄ, яке сприяє проведенню реформування сектору безпеки та оборони, моніторингу дотримання прав людини та громадянина контролю проведення виборів на деокупованих територіях; ЄС, який надає значну фінансову допомогу та експертну підтримку у відновленні правоохоронної системи; ЮНІСЕФ, що працює з дітьми та молоддю, надаючи психологічну допомогу та сприяючи їхній соціальній реабілітації; УВКБ ООН займається питаннями захисту біженців та внутрішньо переміщених осіб [4, с. 68].

Отже, можна зробити висновок, що окупація та звільнення територій створили безпрецедентні виклики для правоохоронних органів, які полягають у відновленні законності та правопорядку в умовах руйнувань, гуманітарної кризи та мінування територій. Ключовими аспектами діяльності правоохоронних органів є: необхідність збору достатньої кількості доказів для притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості; відновлення довіри населення; потреба у прозорості роботи правоохоронців та залучення громадськості до процесу відновлення правопорядку; створення комплексного плану дій, який враховуватиме специфіку регіонів та міжнародну співпрацю, яка полягає у залученні міжнародних організацій для надання фінансової, технічної та експертної допомоги.

Список використаних джерел:

1. Бугайчук К.Л. Стабілізаційні заходи на деокупованих територіях концептуальне, розуміння, класифікація особливості застосування. *Право і безпека*. 2024. № 1 (92). С. 9–22.
2. Купріянова А.О. Забезпечення відновлення функцій держави на деокупованих територіях територіальних громад органами і підрозділами Міністерства Юстиції України. *Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В. І. Вернадського*. 2023. С. 130–135.

3. Яковенко М. О. Особливості діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України в умовах проведення стабілізаційних заходів на деокупованих територіях. *Матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. 2023. № 3. С. 70–74.
4. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 № 3781-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>.
5. О. Войтенко, М. Єлігулашвілі, О. Козорог, Т. Короткий, В. Потапова, О. Стокоз, Н. Хендель. Вивчаючи міжнародне гуманітарне право. навч. посіб. Київ-Одеса, 2021. 268 с.
6. Разметаєва Ю. С., Доктрина та практика захисту прав людини. навч. посіб. Київ, 2018. 364 с.
7. Право на правду та справедливість: моніторинг та дослідження можливих механізмів захисту прав людини в перехідному правосудді в умовах російсько-української війни. URL: [Pravo_na_pravdu-1.pdf](#).
8. Дручек О. В., Волуйко О. М. та Вакаров В.В. Правоохоронна діяльність в умовах правового режиму воєнного стану в Україні: особливості реалізації. *Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України*. 2024. № 1. С. 43–51.

УДК 94(477)/475

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.24>

Попадинець Г. О.,
доцент кафедри філософії
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0003-1701-0830

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ФОРМА ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ СУСПІЛЬСТВА

LOCAL GOVERNMENT AS A FORM OF REPRESENTATIVE SOCIETY DEMOCRACY

У статті аналізується місцеве самоврядування як форма представницької демократії суспільства. Показано, що місцеве самоврядування виступає основою створення як демократичного так і громадянського суспільства, що це поняття соціально значиме, багатозначне, тому у поглядах науковців існують різні його тлумачення. Місцеве самоврядування характеризують як демократичну інституцію, де громадяни залучаються до управління справами своєї громади і можуть безпосередньо і самостійно захищати свої права та інтереси, як систему управління суспільними відносинами шляхом самоорганізації та саморегулювання, як форму публічної влади, як складову системи здійснення виконавчої влади.

Зазначено, що в основу створення демократичного суспільства закладено одну з форм народовладдя – народний суверенітет – право народу самостійно визначати свою долю, створювати такий конституційний лад і такі суспільні відносини, які відповідають його волі. Встановлено, що народний суверенітет обмежується правами людини, необхідність яких пов'язана із особливостями механізмів волевиявлення народу, що законодавство України чітко визначає форми народного волевиявлення – вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії, процедуру їх застосування.

З'ясовано, що народний суверенітет є ідеологічною першоосновою народного представництва, що формою реалізації народного суверенітету є представницька демократія. Одним із проявів представницької демократії науковці вважають вільний мандат. Про наявність представницького мандату на рівні місцевого самоврядування свідчать положення законодавства. Пропонується проводити дослідження місцевого самоврядування, інституту представницької демократії, питання правового статусу представницьких органів, посадових осіб вирішувати на основі проблемних питань правового статусу осіб, наділених представницьким мандатом.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, народний суверенітет, безпосередня демократія, вибори, референдум, представницька демократія.*

The article analyzes local self-government as a form of representative democracy of society. It is shown that local self-government acts as the basis for the creation of both a democratic and a civil society, that this concept is socially significant, multi-meaningful, therefore, in the opinion of scientists, there are different interpretations of it. Local self-government is characterized as a democratic institution where citizens are involved in managing the affairs of their community and can directly and independently protect their rights and interests, as a system of managing social relations through self-organization and self-regulation, as a form of public power, as a component of the system of exercising executive power.

It is noted that the basis of the creation of a democratic society is laid by one of the forms of people's power – popular sovereignty – the right of the people to independently determine their destiny, to create such a constitutional order and such social relations that correspond to their will. It has been established that people's sovereignty is limited to human rights, the necessity of which is connected with the peculiarities of the mechanisms of expression of the will of the people, that the legislation of Ukraine clearly defines the forms of expression of the people's will – elections, referendum, other forms of direct democracy, and the procedure for their application.

It was found that people's sovereignty is the ideological basis of people's representation, that the form of implementation of people's sovereignty is representative democracy. Scientists consider a free mandate to be one of the manifestations of representative democracy. The existence of a representative mandate at the level of local self-government is evidenced by the provisions of the legislation. It is proposed to carry out a study of local self-government, the institution of representative democracy, the issue of the legal status of representative bodies, officials to be resolved on the basis of problematic issues of the legal status of persons endowed with a representative mandate.

Key words: *local self-government, popular sovereignty, direct democracy, elections, referendum, representative democracy.*

Місцеве самоврядування є давньою демократичною інституцією, де громадяни залучаються до управління справами своєї громади і можуть безпосередньо і самостійно захищати свої права та інтереси. Це поняття багатозначне в соціально-економічному, правовому, політичному аспектах, тому існують різні його визначення.

Так В. Сенчук вважає, що «розглядаючи місцеве самоврядування з позиції теорії демократичної держави, можна вказати, що воно постає необхідним фактором становлення і розвитку демократичної держави, який пов'язаний з функціонуванням системи управління суспільними відносинами шляхом самодіяльності та саморегулювання, для чого відповідними правами і можливостями наділяються як окремі громадяни, так і їх територіальні громади, які діють у межах закону і під свою відповідальність» [1, с. 20].

Власну позицію висловлює Л. Сидорчук: «місцеве самоврядування – це не тільки сфера самостійності і суспільної активності населення, але й специфічний рівень влади. Організаційні форми здійснення такої влади визначаються мешканцями місцевої самоорганізації самостійно, у межах чинного законодавства держави» [2, с. 15].

На особливу природу місцевого самоврядування вказує Г. Чапала. «Особливість місцевого самоврядування в тому, що воно відрізняється від державного управління своїм статусом комунальної (публічної) корпорації. Оскільки державне управління здійснюється в інтересах всього суспільства, місцеве самоврядування, в цьому сенсі, є «громадсько-публічне», щось посередницьке між державним і приватним» [3, с. 129].

На відміну від цього В. Борденюк характеризує органи місцевого самоврядування як «складові елементи механізму (системи) здійснення виконавчої влади» [4, с. 21].

У науковій літературі знаходимо розуміння місцевого самоврядування як специфічної форми публічної влади, яку суб'єкти місцевого самоврядування самостійно реалізують на основі чинного законодавства, вирішуючи проблемні питання місцевого значення [5, с. 496–497]; це організаційна форма здійснення влади, завданням якої є самостійне, забезпечення і відповідальність громадян, які проживають в межах певної території, проблемних питань місцевого значення в інтересах місцевих традицій громади [6, с. 11].

На думку В. Шаповала, за змістом Конституції України теоретично можна вживати поняття «публічна влада», єдиним джерелом якої є народ. Її складовими є державна влада і муніципальна влада, яку відповідно реалізують органи державної влади і органи місцевого самоврядування [7, с. 178]. Чимало вітчизняних авто-

рів характеризують місцеве самоврядування як самостійну (поряд з державною владою) форму публічної влади – публічну владу територіальної громади [8, с. 8; 9, с. 10], як пристосовану до її потреб форму автономного здійснення публічної влади, яку держава заохочує і контролює відповідно до Конституції і законів України [9, с. 4–5].

В. Кампо, пише: «За своєю природою воно (місцеве самоврядування) виступає як специфічна форма реалізації публічної влади, відмінної як від державної, так і від об'єднань громадян. Воно втілює місцеві корпоративні інтереси територіальних громад, тоді як держава загальнонаціональні інтереси, а політичні партії чи громадські організації – політичні, соціальні, культурні та інші інтереси своїх членів» [9, с. 4].

На думку М. Корнієнка, «коріння місцевого самоврядування – у тій владі, джерелом якої є увесь народ, а не його частина (громада), а обсяг повноважень – у законі, де, як відомо, віддзеркалюється державна воля всього народу» [10, с. 632].

Своє визначення місцевого самоврядування подає законодавець у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР у якому місцеве самоврядування – це «гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [11].

Більш чітко й певне закріплення ролі демократії можна побачити в конституційному визначенні місцевого самоврядування. Відповідно до ст. 140 Основного Закону «місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села або добровільного об'єднання в сільську громаду жителів декількох сіл, селища, міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України» [12].

Велика кількість визначень свідчить про динаміку поглядів на поняття «місцеве самоврядування» та певну суперечність його політико-правової природи.

Зазначені вище визначення науковців та національне законодавство дають змогу зробити висновок, що місцеве самоврядування – це здатність громадян об'єднуватися та здійснювати управління справами місцевого значення, які згідно законодавства наділяються відповідною владою для вирішення нагальних питань на певній території.

П. Рабінович, аналізуючи поняття «самоврядування», зазначає: «Самоврядування народу – це управління самим народом усіма справами суспільства, здійснюване через його політичну

систему» [13, с. 71]. В. Борденюк вважає, що «самоврядування (самокерування, самоуправління) є органічною властивістю, що притаманна суспільству як цілісній динамічній системі, де відбуваються процеси самоорганізації та саморегуляції» [14].

Проте, Л. Григорян зауважує, що хибною є думка про те, що у самоврядуванні всі члени громади одночасно здійснюють владу. Вони можуть реалізувати владу і безпосередньо і через делегування своїх повноважень. Органи місцевого самоврядування виражають волю і інтереси усіх членів громади, а тому разом з громадою володарюють [15, с. 8]. Саме поняття «самоврядування» означає те, що таким чином громадяни мають можливість реалізувати свої права, які надані їм Конституцією.

В. Кампо виокремлює дві особливості місцевого самоврядування: перша – воно є однією з форм здійснення народовладдя, засновану на самоорганізації та саморозгортанні місцевого співтовариства і самостійному рішенні цим співтовариством широкого кола проблем власного життєзабезпечення; друга пов'язана з реалізацією владної функції, але при цьому влада місцевого самоврядування не відноситься ні до однієї гілки і рівня державної влади [9].

Можна сказати, що сама ідея самоврядування – це практика самоврядування, залучення громадян до справ на місцевому рівні, децентралізація і роздержавлення влади. Система місцевого самоврядування «ґрунтується на трьох опорах: принципі добровільного об'єднання приватних осіб, децентралізації державної влади і делегуванні частини владних повноважень неурядовим організаціям» [9, с. 4–5].

Своє визначення системі місцевого самоврядування дає В.Мамонова, яка зазначає: «Система місцевого самоврядування є складовою частиною публічного управління в державі поряд із системою державного управління. За своєю природою ... є децентралізованим компонентом системи публічного управління, виступає організаційно-політичною структурою із збереженням життєдіяльності населення відповідно до державних стандартів» [16].

Отже, суть місцевого самоврядування полягає в основоположному принципі демократичного управління.

Численні теоретичні напрацювання свідчать про те, що місцеве самоврядування, яке розвивається разом з усією політичною системою, є значним регулятором суспільних відносин та формою реалізації народного суверенітету.

Народний суверенітет – це повновладдя народу, тобто володіння народом, який є єдиним джерелом влади, політичних та соціально-економічних засобів для реальної участі у здійсненні публічної, політичної влади (державної влади та місцевого самоврядування), в управлінні державними та суспільними справами. Це

природне право народу самостійно розпоряджатися своєю долею, створювати такий суспільний і конституційний лад, який відповідає його волі, у деяких випадках розуміється як незалежність.

Принцип народовладдя закріплений у ст. 5 Конституції України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» [12].

Водночас, народний суверенітет має певні обмеження, необхідність яких пов'язана з особливостями механізмів волевиявлення народу. І референдум, і вибори – це такі форми волевиявлення, які забезпечують прийняття відповідного рішення або обрання депутатського корпусу певною більшістю виборців. Такі обмеження можуть мати формальний або змістовний характер. Формальне обмеження народного суверенітету знаходить свій вияв у тому, що ст. 69 Конституції України чітко визначає форми народного волевиявлення, якими є вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії [12], а також процедуру їх застосування, що в науковій літературі розглядається як гарантія від спонтанних проявів народовладдя. Як приклад, згідно зі ст. 74 Конституції України не допускається проведення референдуму щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії [12].

За змістом народний суверенітет обмежується правами людини, що зазначено у ст. 157 Основного Закону: «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина...» [12]. Ця заборона має абсолютний характер і не залежить від способу зміни Конституції України Верховною Радою України чи шляхом всеукраїнського референдуму.

У науковій літературі щодо поняття «народний суверенітет» можна зустріти цідком обґрунтований висновок, що народний суверенітет є ідеологічною першоосновою народного представництва, яке можна визначити як виборне представництво у здійсненні влади, в умовах якого політичним поручителем є народ як сукупність виборців або як сукупність усіх громадян, а політичним повіреним – кожен із депутатів парламенту [17, с. 46].

Так Н. Заяць характеризує народне представництво як особливу форму народовладдя, провідний демократичний принцип організації діяльності держави і громадянського суспільства, що заснований на реалізації публічної влади від імені народу та в інтересах всього народу виборними колегіальними органами, що взаємодіють із всією системою органів держави та місцевого самоврядування на основі демократичних процедур і несуть відповідальність за свої дії перед народом [18, с. 133].

Професор М. Савчин вважає, що «сучасне народне представництво має за своїм походженням цивільно-правовий інститут представництва, згідно з яким принципал наділяє дові-

рену особу певними повноваженнями, а в свою чергу довірена особа має діяти в інтересах довірителя-принципала, тобто представник наділяється певним мандатом довіри. Однак перебіг політичного процесу, переслідуючи певні суспільні інтереси, базується на компромісі, що доволі часто призводить до істотних труднощів у виконанні певних зобов'язань перед власним електоратом» [19, с. 219].

Сьогодні народне представництво розглядається у широкому та вузькому розумінні. П. Романюк вважає, що народне представництво у широкому розумінні – це функціонування усіх органів та посадових осіб публічної влади, у вузькому – лише тих, які обираються шляхом прямих виборів [20, с. 26–27]. В. Шаповал з цього питання вказує на те, що: «народне представництво пов'язують передусім із прямими виборами, адже непрямі вибори об'єктивно не забезпечують представництву такої якості, і в такому разі про народне представництво можна говорити лише як про опосередковане» [21, с. 20].

Система народного представництва, на думку Н. Заяць, може бути реалізована через дотримання певних вимог, а саме: демократичність виборів, репрезентативність виборчої системи, досконалий конституційно-правовий механізм регулювання статусу та порядку діяльності представницьких органів, їх відповідальності перед громадянським суспільством [22, с. 123–124]. Також, на нашу думку, важливу роль відіграє формування демократичної ідеології суспільства. Як стверджує М. Бойчук, укорінення демократії в суспільство великою мірою залежить від того, наскільки її принципи та механізми доступні інтелектуальному рівню пересічної людини, що саме середній виборець розуміє під справжньою демократією [23, с. 14]. І демократія, і її інститути, і процедури завжди потребують легітимізації та масової підтримки, що своєю чергою, базується на розповсюдженні та закріпленні в суспільстві відповідних демократичних цінностей і масових політичних орієнтацій [24, с. 71].

Отже, з народним представництвом тісно пов'язана демократія, яка класифікується за різними ознаками та у залежності від способу участі виборців у її здійсненні поділяється на пряму (безпосередню) та представницьку (опосередковану).

Представницька демократія – це спосіб реалізації волі народу через обраних ним представників в органи влади або місцевого самоврядування, сутність якої полягає в опосередкованій участі громадян у прийнятті рішень державного значення через своїх представників, покликаних виступати від імені виборців, виражати та захищати інтереси всього народу. Представницька демократія передбачає, що влада здійснюється представницькими органами, які формуються виборцями та склад яких періодично

оновлюється. Одним із проявів представницької демократії науковці вважають вільний мандат, з прямою – пов'язують імперативний. Інші види мандатів, такий як змішаний, вчені не співвідносять ні з прямою, ні з представницькою демократією.

Про наявність представницького мандату на рівні місцевого самоврядування свідчать положення ст. ст. 140–141 Конституції України 1996 року [12], в яких виборними представницькими органами місцевого самоврядування є сільські, селищні та міські ради, районні та обласні ради представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, незалежно від порядку їх формування, а також рішення Конституційного Суду України, абзац 2 п. 3 мотивувальної частини – Рішення по справі про сумісництво посад народного депутата України та міського голови від 6 липня 1999 року. Однак, у Рішенні єдиного органу конституційної юрисдикції йдеться лише про міського голову, поза увагою Конституційного Суду України залишилися сільські, селищні голови.

Окрім того, з розвитком суспільства, зміною правових та політичних обставин, постійно виникає ціла низка нових викликів для органів місцевого самоврядування як форми представницької демократії. Про це свідчать результати опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення громадської організації «ДЕСПРО» за підтримки Проєкту USAID «ГОВЕРЛА», які були презентовані в Укрінформі. Згідно опитування 55% органів місцевого самоврядування стикаються з проблемою недостатньої спроможності здійснювати власні та делеговані повноваження; 33% вказують на нечіткість у розмежуванні повноважень між органами місцевого самоврядування і місцевими органами виконавчої влади; 23% акцентують увагу на недосконалоості у розмежуванні повноважень військових адміністрацій з повноваженнями рад та голів; 12% вказують на нечіткість у розмежуванні повноважень між органами місцевого самоврядування різних рівнів [25].

Отже, необхідною ознакою місцевого самоврядування є наявність представницького органу у розвиненому демократичному суспільстві, який наділений повнотою влади на місцевому рівні. Вважаємо, що дослідження місцевого самоврядування, інституту представницької демократії, питання правового статусу представницьких органів, посадових осіб необхідно вирішувати на основі проблемних питань повноважень осіб, наділених представницьким мандатом. Важливим для подальших досліджень інституту представницької демократії в Україні є вирішення питання щодо того, які органи належать до числа представницьких органів у вузькому розумінні та які особи мають представницький мандат.

Список використаних джерел:

1. Сенчук В. Місцеве самоврядування і демократична держава: діалектика взаємозв'язку і взаємної детермінації. Юридична Україна. 2009. № 6 (78). С. 17–23.
2. Сидорчук Л. Місцеве самоврядування у сфері забезпечення правопорядку: (національний та міжнародний досвід) : монографія [за заг. ред. О. Бандурки]. Київ : КиМУ, 2009. 220 с.
3. Чапала Г. Місцеве самоврядування і громадянське суспільство: проблеми співвідношення. Право України. 2004. №2. С. 127–133.
4. Борденюк В. Механізм (апарат) державного управління як система органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Право України. 2005. № 6. С. 16–21.
5. Журавський В. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В.С. Журавський, В.О. Серьогін, О.Н. Ярмиш. Київ : Ін Юре, 2004. 672 с.
6. Камінська Н. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2010. 232 с.
7. Шаповал В. М. Категорія «орган державної влади» в конституційній теорії і практиці / Ідеологія державотворення: історія і сучасність: матеріали наук. практи. конференції 22–23 листоп. 1996 р. Київ: Генеза, 1997. С. 178.
8. Кравченко В., Пітчик М. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права): Навч. посіб. Київ: «Арабат центр», 2001. 176 с.
9. Кампо В. Місцеве самоврядування в Україні. Київ. Ін Юре. 1997. 36 с.
10. Конституційне право України: підруч. / За ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Наукова думка, 1999. С. 632–639.
11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст. 170).
12. Конституція України від 28.06.1996 р URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
13. Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник [5-те вид.]. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
14. Борденюк В. І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії : монографія. К. : Парлам. вид-во, 2007. 576 с.
15. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. Київ. Заповіт. 1998. 187 с.
16. Мамонова В.В. Система місцевого самоврядування. Енциклопедія державного управління: у 8 т. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. К.: НАДУ, 2011. Т. 5. С. 342–344.
17. Шаповал В. Про сутнісні характеристики народного представництва. // Вісник центральної виборчої комісії. 2011. № 2. С. 45–47.
18. Заяць Н. В. Конституційно-правовий інститут народного представництва та його роль у демократизації суспільства // Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнародних відносин; [ред. кол.: Губерський Л.В. (гол.ред.) та ін.]. Київ, 2009. Вип. 83, ч. 2. С. 131–136.
19. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
20. Романюк П. В. Конституційно-правові засади інституту представницького мандату в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 180 с.
21. Шаповал В. М. Основи теорії парламентаризму. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. 136 с.
22. Заяць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні : дис. докт. юрид. наук : 12.00.02 Київ, 2013. 492 с.
23. Основні форми демократії: український контекст / М. Бойчук // Вища освіта України. 2011. № 3. С. 14–20.
24. Радченко О. Демократичний транзит, як механізм реформування державного управління: світові моделі та проблеми застосування // Науковий вісник: Демократичне врядування. 2009. Вип. 3. С. 65–72.
25. Які проблеми мають органи місцевого самоврядування у здійсненні повноважень. Децентралізація – 2024... УКРІНФОРМ. 1 лютого 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3821472-aki-problemi-maut-organi-miscevogo-samovraduvanna-u-zdijsnenni-povnovazen.html>

Попельнюк Ю. П.,

аспірант

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз

ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0008-7134-4093

**ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ
КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ВЧЕННЯ ПРО ПРОТИДІЮ РОЗСЛІДУВАННЮ****PROBLEMS OF THE CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL APPARATUS
OF FORENSIC SCIENCE ON COUNTERACTION TO THE INVESTIGATION**

У статті наголошено, що теорія пізнання вимагає коректності у використанні різноманітних понять, термінів і їх дефініцій, а понятійно-термінологічний апарат кожної науки має бути точним, визначення уніфікованими. З огляду на це, метою статті стало вдосконалення сучасного понятійно-термінологічного апарату криміналістичного вчення про протидію, що наразі характеризується низкою дискусійних питань. Зокрема, приділено увагу поняттям «протидія розслідуванню кримінальних правопорушень», формам і способам протидії, а також засобам, що застосовуються з метою нейтралізації протидії.

За результатами проведених наукових пошуків, узагальнення теоретичних підходів, запропоновано під протидією розслідуванню кримінальних правопорушень розуміти «вчинення протидіючим суб'єктом комплексу діянь або одиничних дій чи ухилення від їх скоєння, задля ускладнення (унеможливлення) реалізації окремих тактичних завдань зокрема, або завдань кримінального провадження в цілому». Також обґрунтовано, що правові засади нейтралізації протидії розслідуванню – це ті положення чинного законодавства, котрі врегульовують таку діяльність, а організаційні засади увібрали в себе тактичні рекомендації, вироблені криміналістичною наукою та правозастосовною практикою. Окрім цього, уточнено правила використання термінів засади, форми, способи, засоби. Визначено, що дії, прийоми та система прийомів, котрі вчинені протидіючим суб'єктом слід називати способом протидії, а для позначення зовнішнього прояву таких способів необхідно використовувати термін «форма». Своєю чергою всі ті дії, що реалізуються правоохоронними та іншими органами в напрямі нейтралізації протидії розслідуванню визначено, як засоби подолання вчинюваної протидії. Наголошено, що перспективи подальших досліджень полягають у визначенні найбільш повної класифікації форм протидії та підходів до визначення апробованих засобів нейтралізації протидії розслідуванню.

Ключові слова: поняття, термінологічний апарат, вчення, криміналістика, протидія розслідуванню, засіб, метод.

The article emphasizes that the theory of cognition requires correctness in the use of various concepts, terms, and their definitions, and the conceptual and terminological apparatus of each science must be precise, and the definitions unified. Given this, the article aimed to improve the modern conceptual and terminological apparatus of the forensic doctrine of counteraction, which is currently characterized by several debatable issues. In particular, attention is paid to “counteraction to the investigation of criminal offenses”, forms and methods of counteraction, and means used to neutralize counteraction.

According to the results of scientific research, and generalization of theoretical approaches, it is proposed to understand counteraction to the investigation of criminal offenses as the commission by the counteracting subject of a complex of actions or individual actions or evasion from their commission, to complicate (impossibility) the implementation of individual tactical tasks in particular, or the tasks of criminal proceedings in general. It is also substantiated that the legal principles of neutralizing resistance to investigation are those provisions of the current legislation that regulate such activities, and the organizational principles have incorporated tactical recommendations developed by forensic science and law enforcement practice. In addition, the rules for using the terms principles, forms, methods, and means have been clarified. It has been determined that actions, techniques, and a system of techniques committed by a resisting subject should be called a method of resistance, and to designate the external manifestation of such methods, the term “form” should be used. All those actions implemented by law enforcement and other bodies to neutralize resistance to investigation are defined as means of overcoming the resistance committed. It is emphasized that the prospects for further research lie in determining the most complete classification of forms of resistance and approaches to determining approved means of neutralizing resistance to investigation.

Key words: concept, terminology, doctrine, forensics, counter-investigation, means, method.

Постановка проблеми. Поняття «протидія розслідуванню злочинів» набуло свого поширення до вжитку в теорії криміналістичної літератури наприкінці XIX ст. Першим, хто звернув на нього увагу був всесвітньо відомий криміналіст Ганс Гросс. У своїй праці «Керівництво для судових слідчих, чинів загальної й жандармської поліції та інших» разом з особливостями вчинення злочинів, автор розкрив ще й типові способи їх приховування, до яких вдаються злочинці, серед яких: зміна зовнішності, неправдиві показання, симуляція захворювань та ін. [1]. Тобто, як слушно вказують вчені, авторський внесок Г. Гросса полягає у визначенні сукупності методів виявлення, подолання та використання спеціальних знань про злочинну діяльність у слідчій практиці [2, с. 4]. Тобто протидія розслідуванню настільки ж тривіальна, як і порушення прийнятих у суспільстві правил. Оскільки кримінальне переслідування має на меті притягнення особи до відповідальності, то ця процедура охарактеризована конфліктом. Конфліктні ситуації, як указують в юридичній літературі, з різним ступенем гостроти протиставлення сторін не рідкість в слідчій практиці [3, с. 23], а особливо в тих кримінальних правопорушеннях, що відрізняються високим рівнем суспільної небезпеки, до вчинення яких причетні злочинні угруповання, які мають на меті незаконне збагачення тощо. Попри те, що в науковій літературі проблематиці протидії розслідуванню та її подоланню вже багаті роки приділяється пильна увага, окремі питання, зокрема, понятійно-термінологічний апарат цього криміналістичного вчення не позбавлений суперечностей і подекуди є неузгодженим. Саме тому ми вважаємо за потрібне більш ґрунтовно зупинитися на цьому питанні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських науковців кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти протидії розслідуванню злочинів були предметом дисертаційних досліджень Р. М. Шехавцова (2003), О. В. Александренко (2004), Б. В. Шура (2005), І. В. Грицюка (2012), О. І. Ромців (2016), Р. В. Мудрецького (2019), М. С. Чесакової (2019), В. М. Плетенця (2021) та ін. Водночас проблеми понятійно-термінологічного апарату протидії не вирішені ані на законодавчому, ані на доктринальному рівнях.

Метою статті є вдосконалення понятійно-термінологічного апарату криміналістичного вчення про протидію розслідуванню.

Виклад основного матеріалу. Аналіз комплексних наукових праць українських вчених, присвячених проблематиці протидії розслідуванню та її нейтралізації, дозволяє стверджувати, що вченими використовуються різні терміни для позначення тих самих правових явищ.

Щодо розуміння поняття протидія, то здебільшого його визначають як форму злочинної діяльності [4, с. 23–24]. Водночас зустріча-

ються й інші позиції. Наприклад, І. О. Завидняк вказує, що протидія розслідуванню, разом із приховуванням злочинів, є самостійними формами ухилення винних осіб від юридичної відповідальності, причому приховування має місце до виявлення кримінального правопорушення, а протидія – вже після його виявлення та внесення відомостей про нього до Єдиного реєстру досудових розслідувань [5, с. 161]. Окрім цього І. О. Завидняк вказує, що підозрюваний може застосовувати певні прийоми, спрямовані на знищення та фальсифікацію речових доказів, а також використовує формулювання «засіб протидії розслідуванню». Таким чином поняття прийом і засіб авторкою використовуються як синонімічні, і додатково нею не розрізняються засоби, які використовуються як форми протидії та засоби, які реалізуються як спосіб нейтралізації застосованої протидії.

В. М. Плетенець у своїй монографії дійшов висновку, що протидія досудовому розслідуванню – це система умисних дій (бездіяльності) протидіючої сторони, що спрямовані на ускладнення (унеможливлення) реалізації завдань кримінального провадження [6, с. 368–369].

В. О. Гусева з огляду на те, що протидія є синонімом перешкоди, під якою розуміють «те, що перепиняє рух, заступає шлях, закриває доступ куди-небудь, перепона або що заважає здійсненню чого-небудь, завада» [7, с. 935], вказує, що під нею доцільно розуміти умисні дії, спрямовані проти іншої дії, що перешкоджають законній діяльності слідчого під час розслідування кримінальних правопорушень [8, с. 345].

Не можна оминати увагою ще й положення сформульовані О. І. Ромців. Авторка вказує, що протидія є своєрідним видом соціальної діяльності, котрий уособлений створеною системою способів приховування інформації про злочини посадовими особами та розроблення ними тактичних прийомів впливу на слідчого з метою перешкодження повному, всебічному та об'єктивному розслідуванню злочинів [9, с. 177]. На нашу думку, використання категорія «соціальна діяльність» для позначення протидії розслідуванню є декілька голослівним, адже попри те, що остання також реалізується окремими представниками соціуму, категорично неузгодженими є цілі цих напрямів діяльності. Ми виходимо з необхідності керування системними методами третього покоління, відповідно до яких соціальна діяльність «це процес системної реалізації соціуму як системи, відмітною ознакою якої є її усвідомленість суб'єктом дії та яка проявляється у вигляді громадянської ініціативи (самоорганізації)» [10, с. 118].

Тож логічніше стверджувати, що протидія – вид злочинної діяльності, котре своєю чергою є соціальним явищем, що має негативні наслідки. У зв'язку з цим, певною мірою погоджуємося з визначенням В. В. Піддубного, який

пропонує під протидією розуміти «самостійне негативне соціальне явище, сутність якого складають активні заходи наступального характеру, що перешкоджають розслідуванню та судовому розгляду кримінальних проваджень» [11, с. 201]. В цілому не заперечуючи проти визнання такого підходу, зауважимо, що на нашу думку, протидія може вчинятися і шляхом бездіяльності. До форм протидії, учинених шляхом бездіяльності, можна віднести: ненадання показань (відмову від їх надання), неприбуття за викликом, переходування підозрюваного від органу досудового розслідування тощо.

Отже, на підставі узагальнення підходів учених до розуміння сутності протидії розслідування, доходимо висновку, що переважає розуміння протидії як різновиду злочинної діяльності. Проте на нашу думку, використання такого формулювання може вказати на її протиправність чи суб'єкта, який її реалізує. Протидія розслідуванню може чинитися як суб'єктом кримінального правопорушення, так і третіми особами. Щодо такої ознаки, як «злочинність», то не можна оминати увагою, що окремі форми протидії не завжди мають протиправний характер, адже коли підозрюваний відмовляється надавати показання в порядку ст. 63 Конституції України, то він реалізує свою правову позицію захисту.

Керуючись викладеним ми пропонуємо під протидією розслідуванню кримінальних правопорушень розуміти вчинення протидіючим суб'єктом комплексу діянь або одиничних дій чи ухилення від їх скоєння, задля ускладнення (унеможливлення) реалізації окремих тактичних завдань зокрема, або завдань кримінального провадження в цілому.

Ще одним дискусійним питанням у контексті понятійно-термінологічного апарату є ті категорії, що використовуються для позначення дій, що вчиняються протидіючим суб'єктом та тих, що спрямовані на їх нейтралізацію. Зокрема, Б. В. Щур для позначення всіх тих дій, що реалізуються особами, заінтересованими в результатах розслідування, використовує терміни «прийом», «метод» і «засоби протидії» [12].

О. В. Александренко зазначає про можливість використання в цілях нейтралізації протидії розслідуванню заходів подолання протидії, що належать до компетенції правоохоронних органів і заходи, що проводяться із залученням сил держави та суспільства [4, с. 78–79]. Таким чином, авторка використовує термін «захід», котрі в контексті свого дослідження класифікує за суб'єктом застосування.

М. С. Чесакова вказує, що особи, які протидіють використовують різні способи та форми, які слід розглядати через призму різноманітних явищ, суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, сукупність певних ознак тощо [13, с. 200].

В. М. Плетенець для позначення дій, реалізованих у напрямі протидії розслідуванню використовує термінологічну конструкцію «спосіб протидії», а які спрямовані на їх нейтралізацію – «криміналістичні засоби та методи подолання протидії». Окрім цього, автором уточнюється, що метод у криміналістиці розглядається як збірне поняття, котре поєднує методи як науки, так і практики розслідування, у зв'язку з чим їх застосування має бути диференційованим [6, с. 374–376].

У роботі І. В. Грицюка під предметом дослідження визначено «правові, методичні, організаційні й тактичні засоби та методи подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері оподаткування» [3, с. 9]. Водночас термін «прийом» автором використовується для позначення дій, що використовуються злочинцями для здійснення протидії [3, с. 72]. У контексті класифікації засобів подолання протидії автором виокремлено кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні засоби [3, с. 188].

О. І. Ромців використовує термін «засоби» для позначення тих дій, що спрямовані на подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності, додатково виокремлюючи серед них: 1) правові, що поділяються на кримінально-правові заходи і процесуальні заходи; 2) організаційно-тактичні заходи [9].

Про застосування правових та організаційних засад подолання протидії під час розслідування економічних злочинів вказав В. В. Піддубний. На підставі узагальнення низки положень автор зауважив, що підрозділи Національної поліції України керуються «Конституцією України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Кримінальним процесуальним кодексом та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, Постановами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них наказами МВС України й іншими нормативно-правовими актами» [11, с. 137]. Організаційні засади, як визначив автор, представлені залученням необхідних сил і засобів; налагодженням взаємодії; плануванням; керівництвом та координацією дій учасників розслідування. Також наголошено на важливості врахування тактичних завдань розслідування під час визначення форм і методів протидії [11, с. 137–138].

Таким чином, окрім засобів, форм, способів використовують ще й термін «засади». Ми вважаємо, що засади слід використовувати тільки в контексті розуміння тих фундаментальних ключових принципів, що врегульовують порядок певної діяльності. Тим паче, що теорія пізнання обґрунтовує доцільність побудови будь-якого знання на достовірних засадах, під якими слід розуміти базові фундаментальні ідеї,

вихідні положення, правила поведінки тощо [14; 15, с. 64], а кримінальна процесуальна діяльність має відповідати положенням кримінального процесуального законодавства [16]. Отож криміналістичне вчення може оперувати поняттями засади, проте правові – це ті, положення чинного законодавства, яким має відповідати діяльність щодо нейтралізації протидії розслідуванню, а організаційні – тактичні рекомендації, вироблені криміналістичною наукою та правозастосовною практикою.

Дії, прийоми та система прийомів, вчинені протидіючим суб'єктом слід називати способом, а для позначення їх зовнішнього прояву, на нашу думку, необхідно використовувати термін «форма». Водночас усі ті дії, що реалізуються правоохоронними та іншими органами в напрямі нейтралізації протидії розслідуванню є засобами подолання таких діянь. Підтверджує нашу позицію і етимологічне значення слова «засіб», що відповідає прийому, якійсь спеціальній дії, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб; те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі [17]. Таким чином, представники сторони обвинувачення нейтралізують протидію шляхом застосування кримінально-правових і проведення передбачених

законом кримінальних процесуальних, а також вироблених наукою і практикою організаційних засобів.

Висновки. Теорія вимагає коректності у використанні різноманітних понять, термінів і їх дефініцій. Нашою метою було вдосконалити сучасний понятійно-термінологічний апарат криміналістичного вчення про протидію. Зокрема, приділено увагу поняттям «протидія розслідуванню кримінальних правопорушень», формам і способам протидії, а також засобам, що застосовуються з метою нейтралізації протидії.

За результатами проведених наукових пошуків, узагальнення теоретичних підходів, запропоновано під протидією розслідуванню кримінальних правопорушень розуміти «вчинення протидіючим суб'єктом комплексу діянь або одиничних дій чи ухилення від їх скоєння, задля ускладнення (унеможливлення) реалізації окремих тактичних завдань зокрема, або завдань кримінального провадження в цілому». Також уточнено правила використання термінів засади, форми, способи, засоби. Вважаємо, що перспективи подальших досліджень полягають у визначенні найбільш повної класифікації форм протидії та підходів до визначення апробованих засобів нейтралізації протидії розслідуванню.

Список використаних джерел:

1. García L. S. Hans Gross: El Legado en la Criminalística que Transformó la Justicia. URL: <https://guia-legal.com/hansgross-el-legado-en-la-criminalistica-que-transformo-la-justicia/> (дата звернення: 01.10.2024).
2. Лисиченко В. К. Основи подолання протидії розслідуванню корисливо-насильницьких злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями: навчальний посібник / В.К. Лисиченко, Р.М. Шехавцов. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. 176 с.
3. Грицюк І. В. Протидія розслідуванню злочинів у сфері оподаткування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2012. 259 с.
4. Александренко О. В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2004. 184 с.
5. Завидняк І. О. Тактичні операції, спрямовані на подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень, вчинених з використанням сучасних інформаційних технологій. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. № 15. С. 159–166. DOI: <https://doi.org/10.33244/2521-1196.15.2019.159-166>
6. Плетенець В. М. Теоретичні та праксеологічні засади подолання протидії досудовому розслідуванню: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 424 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 слів / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1728 с.
8. Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2021. 538 с.
9. Ромців О. І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2016. 226 с.
10. Каралаш А. Ю. До визначення поняття «соціальна діяльність»: системний підхід. *Глобалізований світ: випробування людського буття*: матер. міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 6-7 жовтня 2017 р.) / редкол. М. А. Козловець [та ін.]. Житомир: Вид-во Євенок О. О., 2017. С. 116–118.
11. Піддубний В. В. Подолання протидії розслідуванню злочинів економічної спрямованості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2020. 260 с.
12. Щур Б. В. Тактика усунення протидії розслідуванню злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2005. 20 с.
13. Чесакова М. С. Протидія розслідуванню злочинів та шляхи її подолання на стадії досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2019. 251 с.

14. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <https://sum.in.ua/s/грунсур> (дата звернення: 01.11.2024).
14. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2023. 297 с.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17> (дата звернення: 01.11.2024).
17. Словник. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%96%D0%B1> (дата звернення: 04.11.2024).

УДК 343.98(477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.26>**Попов В. Ю.,**

кандидат юридичних наук, докторант

*Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України*

ORCID: 0009-0003-9020-9448

МЕХАНІЗМ ВТРУЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: СКЛАДОВІ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

THE MECHANISM OF INTERVENTION IN THE REPRESENTATIVES' STATE AUTHORITIES ACTIVITIES: COMPONENT AND PRACTICAL SIGNIFICANCE

У статті на підставі аналізу теоретичних підходів до визначення сутності та складових компонентів механізму злочину, аналізу емпіричних даних з'ясовано особливості механізму кримінально протиправної діяльності, пов'язаної зі втручанням у діяльність представників органів державної влади. Визначено обов'язкові складові такого механізму на прикладі втручання у діяльність члена виборчої комісії, комісії з референдуму, державних діячів, представників правоохоронних органів, суддів, присяжних, народних засідателів.

Запропоновано під механізмом втручання у діяльність представників органів державної влади розуміти складну та динамічну систему взаємодіючих криміналістично значущих елементів кримінально протиправної діяльності суб'єкта, потерпілої особи і факторів об'єктивної дійсності, що є відображенням злочинної діяльності та зумовило формування джерел криміналістичної значущої інформації. Визначено, що механізм втручання у діяльність представників органів державної влади може включати в себе відомості про: 1) ситуацію вчинення втручання (незаконного впливу) на чітко окреслений законодавцем перелік осіб, які можуть визнаватися потерпілими і на момент учинення протиправних дій займають відповідне службове становище, із відображенням відомостей про місце, час, обстановку вчиненого діяння; 2) сукупність дій злочинця, що пов'язані зі здійсненням конкретних активних умисних дій, спрямованих на перешкоджання виконанню потерпілою особою своїх службових обов'язків або на схилення її до прийняття незаконного рішення; 3) особу потерпілого, його статус, рід діяльності, поведінку та спосіб його дій; 4) відомості про реалізовані злочинцем дії, пов'язані зі втручанням і його особою. Піддано аналізу означених складових з урахуванням особливостей кримінально-правових характеристик кримінальних правопорушень досліджуваного виду. Наголошено, що окремі елементи механізму можуть перебувати між собою у кореляційних зв'язках, указано про можливість ненастання суспільно небезпечних наслідків від кримінально протиправної діяльності, пов'язаної зі втручанням.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, розслідування, механізм кримінально-протиправної діяльності, втручання, орган державної влади, державний службовець, працівник правоохоронного органу, державний діяч, суддя, член виборчої комісії.

The article, based on the analysis of theoretical approaches to the definition of the essence and components of the mechanism of crime and analysis of empirical data, clarified the peculiarities of the mechanism of criminal illegal activity associated with interference in the activities of representatives of state authorities. Mandatory components of such a mechanism have been determined, using the example of interference in the activities of a member of the election commission, referendum commission, government officials, and representatives of law enforcement agencies, judges, jurors, and people's assessors.

It is proposed to understand the mechanism of intervention in the activities of representatives of state authorities as a complex and dynamic system of interacting forensically significant elements of the criminally illegal activity of the subject, the victim, and factors of objective reality, which is a reflection of criminal activity and caused the formation of sources of forensically significant information. It was determined that the mechanism of interference in the activities of representatives of state authorities might include information on 1) the situation of interference (illegal influence) on a list of persons clearly defined by the legislator who can be recognized as victims and occupy a relevant official position at the time of committing illegal actions, with by displaying information about the place, time, and circumstances of the committed act; 2) a set of actions of the criminal, which are related to the implementation of specific active, intentional actions, aimed at preventing the victim from performing his official duties or at inducing him to make an illegal decision; 3) identity of the victim, his status, type of activity, behavior, and method of his actions; 4) information about the actions taken by the criminal, related to the intervention and his identity. The specified components were analyzed, considering the peculiarities of the criminal-legal characteristics of criminal offenses of the investigated type. It is emphasized that individual elements of the mechanism can be correlated, and the possibility of non-

occurrence of socially dangerous consequences from criminally illegal activity related to intervention is indicated.

Key words: *criminal offense, investigation, mechanism of criminal and illegal activity, intervention, state authority, civil servant, law enforcement officer, public official, judge, member of the election commission.*

Постановка проблеми. На конституційному рівні проголошено, що утвердження та забезпечення прав і свобод людини – це головний обов'язок держави [1]. З огляду на це вона наділяє своїх представників відповідними владними повноваженнями з метою надання обов'язковості законним рішенням своїх представників, забезпечення їх виконання.

Діяльність асоціальних осіб, які мають анти-соціальні і подекуди злочинні мотиваційні установки, тобто схильні до порушення правових норм, зумовлює той факт, що з часом перед державою постало завдання щодо забезпечення підтримання в суспільстві авторитету представників органів державної влади. Водночас ураховуючи, що останні все частіше ставали об'єктом злочинних посягань на законодавчому рівні таким загальносоціальним цінностям, як життя та здоров'я представників органів державної влади, зокрема, працівників правоохоронних і судових органів, державних діячів, об'єктам їх приватної власності та іншим суспільним відносинам і цінностям, надано статус кримінально-правової охорони. При цьому актуалізувалася потреба в захисті законної діяльності представників органів державної влади, адже у її провадженні також усілякими способами перешкоджали заінтересовані особи, вдавалися до незаконних втручань тощо.

На теперішній час група кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням є численною. І попри те, що підходи вчених щодо їх визначення відрізняються, опираючись на різні елементи кримінально-правових характеристик цих кримінальних правопорушень та інші іманентні ознаки, усе ж таки не можна спростувати можливість самостійного виокремлення цілої групи кримінальних правопорушень. На нашу думку, до групи кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням мають бути віднесені ті злочини та кримінальні проступки у яких законодавцем вжито такі термінологічні конструкції, як

1) втручання в діяльність (рідше – втручання у здійснення повноважень);

2) вплив (або незаконний вплив);

3) перешкоджання діяльності.

Ураховуючи численність досліджуваної нами групи кримінальних правопорушень, а також з метою з'ясування можливості їх об'єднання в одну групу, вважаємо за потрібне проаналізувати особливості механізму кримінально-протиправної діяльності, що має на меті здійснення втручання у діяльність представників органів державної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми втручання у діяльність представ-

ників органів державної влади вже неодноразово висвітлювалися у спеціальній літературі. Питання кримінальної відповідальності та кримінологічної характеристики втручання та перешкоджання діяльності представників органів державної влади розкрито в роботах А. В. Боровика, Є. М. Блажівського, С. М. Гусарова, І. М. Залялової, Р. В. Кархута, О. О. Кирбят'єва, Є. В. Пилипенка, Ю. П. Степанової, А. О. Цховребова, В. С. Яковлевої та багатьох інших.

Вирішення проблем розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади, знаходять своє висвітлення в роботах В. О. Гусєвої [2], С. О. Книженко [3], О. О. Посашкова [4], О. А. Білічак та А. І. Макарова [5], а також деяких інших вчених. Особливості механізму вчинення кримінальних правопорушень знаходили були предметом дослідження П. Біленчука, А. Ф. Волобуєва, С. Князева, О. В. Пчеліної, М. В. Салтевського, О. А. Самойленко, В. В. Тіщенко та ін. При цьому комплексне дослідження механізму цих кримінальних правопорушень у теорії юридичної науки поки що проведено не було. Це засвідчує нагальність і своєчасність цього дослідження, а отже, й актуальність означеної проблематики.

Метою статті є визначення особливостей механізму кримінально-протиправної діяльності, що пов'язана із втручанням у діяльність представників органів державної влади.

Виклад основного матеріалу. За весь період свого становлення та розвитку криміналістика, як слушно вказує В. А. Журавель, традиційно вивчала функціональну сторону злочину (злочинної діяльності), тобто її передусім цікавили переважно відповіді на питання: де, коли, в який час, за яких обставин, яким чином, якими знаряддями вчинено суспільно небезпечне діяння. Загалом, добре усвідомлюючи, що таке предмет криміналістики, вчені тривалий час не могли запропонувати універсального, об'єднуючого терміну, який би найбільш точно і повно висвітлював зміст предмета цієї галузі знань. Такий термін з'явився на початку 1970-х років і отримав назву «механізм злочину» [6, с. 143–144].

Пізніше це поняття стало домінуючим і в більшості запропонованих визначень предмета криміналістики з'являлася вказівка на таку складову, як закономірності «механізму злочину» або «механізму злочинної діяльності». Тобто це забезпечило формування нових фундаментальних категорій, котрі набули статусу об'єкту самостійного криміналістичного пізнання.

Поглиблюючись у сутність поняття «механізм злочину» вчені розвивали різні теорії, ними фор-

мулювалися різні пропозиції та висновки. Свого часу А. Ф. Волобуєв зазначив, що «...поняття механізму злочину в криміналістиці є спорідненим з поняттям складу злочину в кримінальному праві, оскільки обидва вони сформувалися в результаті вивчення спільного об'єкту – злочинності, але під різними кутами зору. Використовуючи це поняття, криміналістика акцентує увагу на функціональному боці протиправної діяльності як системи детермінованих діянь і відносин на шляху досягнення злочинної мети (настання злочинного результату). Тому поняття механізму злочину є більш широким за своїм змістом у порівнянні з поняттям складу злочину» [7, с. 16–17].

У подальшому суттєву увагу визначенню дефініції поняття «механізм злочину» приділила О. В. Пчеліна. На думку авторки, він є відображенням акту скоєння злочину, його діяльністю стороною, тобто складовою, котра знаходить своє відображення в дійсності у практичних діях його виконавців. Вчена зауважила, що співвідношення механізму злочину та криміналістичної характеристики відповідає співвідношенню дієвої (функціональної) і теоретичної сторони одного об'єкта та злочинної діяльності відповідно [8, с. 119].

Комплексно до дослідження механізму злочину підійшла Н. А. Сьоміна. У своєму дисертаційному дослідженні вчена виклала позицію, що під механізмом учинення злочину слід розуміти складний, динамічний процес, що включає взаємодію всіх елементів злочинної діяльності та всі дії злочинця спрямовані на реалізацію злочинного задуму [9, с. 148].

Слушною вважаємо позицію А. Ф. Волобуєва, який визначив, що «механізм злочину, будучи його функціональною (динамічною) стороною, є частиною об'єктивної дійсності і тому виступає як об'єкт, а окремі його властивості – як предмет» [10].

З огляду на приведені позиції авторів, можемо зауважити, що їх суттєво вдосконалив В. А. Журавель. Науковець запропонував під механізмом злочину розуміти внутрішній, системний, складний і динамічний порядок взаємодії криміналістично значущих елементів злочинної діяльності суб'єкта та факторів об'єктивної дійсності, що відображають зміст злочинної діяльності та зумовлюють виникнення криміналістично значущої інформації. На переконання вченого ця система включає:

- ситуацію кримінального правопорушення;
- предмет злочинного посягання;
- сукупність дій злочинця та пов'язаних із ним осіб щодо підготовки, учинення та приховування кримінальних правопорушень;
 - ставлення суб'єкта до вчиненого діяння, своїх дій та їх наслідків;
 - поведінку потерпілого та дії осіб, які стали випадковими учасниками злочину;

– зв'язок між діями та злочинним результатом. При цьому криміналістичне вчення про механізм злочину, згідно з позицією видатного вченого, досліджує сутність і зміст функціональної сторони злочинної діяльності, закономірності взаємодії учасників злочинної події між собою та з навколишнім матеріальним середовищем, а також закономірності, що визначають джерела злочинної діяльності, криміналістичну інформацію про злочин. Процес безпосереднього утворення матеріальних та ідеальних слідів, закономірності відображення в них необхідної інформації є предметом вивчення іншого окремого криміналістичного вчення про механізм слідоутворення [6, с. 151]. Погоджуємося з позицією вченого та вважаємо за потрібне наголосити на активізації наукових пошуків у частині розроблення криміналістичного знання про механізм злочинів окремих груп і видів.

Разом із цим, слід зауважити, що знаходили та продовжують висвітлюватися більш спрощені підходи до визначення складових механізму. Наприклад, М. В. Салтевський свого часу запропонував виокремлювати взаємодіючі (взаємозалежні) компоненти механізму скоєння злочину, серед яких: суб'єкти злочинної діяльності; предмет злочинної діяльності; засоби та сліди злочинної діяльності [11, с. 40–41].

Під час дослідження проблематики структуризації механізму злочину Л. В. Дундич узагальнила дійшла висновку, що достатньо часто вона в загальному проводиться без урахування та прив'язки до завдань щодо дослідження типових моделей вчинення злочину певного виду. Через це, згідно із позицією авторки, знижується практичне значення подібних розробок, адже існує суттєвий дефіцит криміналістично значущої інформації про деякі елементи механізму, зв'язки між ними, котрі мали б бути покладені в його основу [12, с. 126–127].

Беручи до уваги викладені теоретичні позиції, вважаємо, що при дослідженні особливостей механізму втручання у діяльність представників правоохоронних органів слід урахувати особливості їх кримінально-правових характеристик, принаймні обов'язкових елементів складу кримінального правопорушення, адже в протилежному разі складно буде говорити про наявність ознак злочинності в діях особи. Також урахувати конкретні типові обставини вчинення цих кримінальних правопорушень, особливості носіїв інформації щодо події кримінального правопорушення, учасників події, особливості механізму слідоутворення. Це все, як доречно, зауважив В. А. Журавель, гарантуватиме можливість висування слідчих версій, планування розслідування, його безпосереднє провадження, ідентифікацію винного, потерпілого (потерпілих), а також сприятиме правильній кримінально-правовій кваліфікації вчиненого [6, с. 151].

Як ми вже зазначали, група кримінальних правопорушень, що пов'язані з втручанням, є численною. Беззаперечно сюди слід відносити ті, що передбачені ч. 4 ст. 157, ст.ст. 343, 344, 376 Кримінального кодексу України. Тому ми будемо перш за все керуватися тими емпіричними даними, що стосуються саме окреслених кримінальних правопорушень.

Одним із основних елементів механізму кримінально протиправної діяльності, а в контексті досліджуваної нами групи кримінальних правопорушень є найголовнішим, є потерпілий, особливості його роду діяльності та поведінки.

При криміналізації діянь у вигляді втручання фактично законодавцем криміналізовано незаконний вплив на відповідного суб'єкта, що може здійснюватися у будь-якій формі та спрямований на:

- 1) перешкоджання виконанню ним своїх службових обов'язків;
- 2) схилання до прийняття незаконних рішень;
- 3) примушування до зловживання своїми повноваженнями та прийняття незаконних рішень з використанням службового становища.

При цьому практиці фактично реалізоване особою діяння не завжди повністю узгоджується із тим, що закріплене в диспозиції, адже в останній визначено найзагальніше, котре визначає істотні ознаки вчиненого особою діяння. Як слушно зазначають у спеціальній літературі, вони співвідносяться між собою як явище, що існує в об'єктивній дійсності, і юридичне поняття про нього, в якому об'єднані найбільш істотні, найбільш типові й універсальні зовнішні ознаки [13, с. 102]. При цьому найчастіше поняття про явище є вужчим, аніж саме явище, котре мало місце в реальній дійсності. При цьому мінімальна кількість зовнішніх ознак, водночас є необхідною та достатньою для кваліфікації конкретного кримінального правопорушення за об'єктивною стороною його складу.

Способи втручання в діяльність представників органів державної влади є численними та багатоманітними. Найчастіше вони обираються з урахуванням особливостей обстановки вчинення кримінального правопорушення, індивідуальних характеристик особи злочинця, зокрема його, статусу в суспільстві, займаної посади тощо, часто – із залученням співучасників, у тому числі з використанням корупційних зв'язків.

Щодо використаних законодавцем термінологічних конструкцій, вжитих для позначення безпосередніх способів учинення втручанням у діяльність, то вони є недостатньо розробленими. Законодавцем згадується, що втручання здійснюється «з метою впливу на їхні дії чи рішення» (ч. 4 ст. 157 КК України), «вплив у будь-якій формі ... з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків, здійсненню ... діяльності або добитися прийняття незаконного

рішення» (ч. 1 ст. 343 КК України), «втручання в будь-якій формі в діяльність ... з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення» (ч. 1 ст. 376 КК України) [14].

Водночас під втручанням у діяльність працівника правоохоронного органу згідно з Постановою Пленуму ВС України «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів» слід розуміти «конкретні дії, спрямовані на перешкоду у виконанні цим працівником службових обов'язків або на досягнення прийняття неправомірного рішення». Нею ж визначено, що втручання може полягати «в умовлянні, шантажуванні потерпілого, погрози відмовити у наданні законних благ, а також у будь-якій іншій формі впливу» [15].

При цьому під «втручанням у діяльність судових органів слід розуміти вплив на суддю у будь-якій формі (прохання, вимога, вказівка, погроза, підкуп, насильство, критика судді в засобах масової інформації до вирішення справи у зв'язку з її розглядом тощо) з боку будь-якої особи з метою схилити його до вчинення чи невчинення певних процесуальних дій або ухвалення певного судового рішення. При цьому не має значення, за допомогою яких засобів, на якій стадії процесу та в діяльність суду якої інстанції здійснюється втручання» [16]. Інших законодавчих положень або офіційних роз'яснень немає. В юридичній літературі дають більш різноманітні визначення та види різновидів.

Наприклад, С. О. Книженко до типових способів втручання в діяльність судових органів віднесла прості, кваліфіковані способи та втручання з використанням свого службового становища. Серед простих способів авторкою виокремлено такі форми впливу, які здебільшого реалізуються без значних витрат ресурсів та можуть бути, як безпосередніми, так і опосередкованими [17, с. 169]. Прикладом безпосереднього впливу є ситуації, коли особа з метою добитися від судді певного рішення у цивільному провадженні почав переслідувати суддю і з використанням погроз виразив вимогу прийняти незаконне рішення [18]. Опосередкований вплив, згідно із позицією вченої, здійснюється через третіх осіб. Кваліфіковані способи – це вплив, який включає в себе злочинні комбінації, що можуть включати блокування залів судових засідань чи приміщень суду, несанкціоновані протести біля будівель суду тощо [17].

З огляду на викладені положення можемо узагальнити, що будь-яке втручання та незаконний вплив передбачають реалізацію активних дій, спрямованих на перешкоджання діяльності та прийняття незаконних рішень. Таким чином, така мета визначає спрямованість діянь особи

злочинця, котрим є фізична осудна особа, котра досягла 16-річного віку.

Реалізований спосіб втручання або незаконного впливу зумовлює формування відповідної «слідової картини», котрі від ситуації до ситуації можуть суттєво відрізнятися. Найпоширенішими є ідеальні та цифрові (електронні) сліди.

Щодо потерпілих і їх діяльності слід зауважити, що вона має бути законною і здійснюватися відповідно до функціональних обов'язків. Зокрема, про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 344 КК України, може свідчити тільки втручання у діяльність визначених кримінальним законом суб'єктів, які, зокрема, обіймають найвищі посади у державному секторі й уособлюються із самою державою, тому посягання на них завдає значної шкоди іміджу держави та її органам влади. До них належать: «Президент України, Голова Верховної Ради України, народний депутат України, Прем'єр-міністр України, член Кабінету Міністрів України, Голова Конституційного Суду України, суддя Конституційного Суду України, Голова чи член Вищої ради правосуддя, Голова чи член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини або його представника, Директор Національного антикорупційного бюро України, Директор Державного бюро розслідувань, Директор Бюро економічної безпеки України, Генеральний прокурор, Голова Рахункової палати чи інший член Рахункової палати, Голова або член Центральної виборчої комісії, Голова Національного банку України, член Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Голова Антимонопольного комітету України, Голова Фонду державного майна України, Голова Державного комітету телебачення і радіомовлення України, член Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» [14].

Від втручання, передбаченого ст. 343 КК України, потерпілими можуть бути: працівник правоохоронного органу, судовий експерт, працівник органу державної виконавчої служби чи

приватний виконавець, а також близький родич державного виконавця чи приватного виконавця [14]. Потерпілими від втручання у діяльність судових органів є судді, присяжні, народні засідателі. Погоджуємося, що судді – це найбільш поширена та водночас уразлива група жертв, що зумовлено професійними віктимними властивостями цієї категорії осіб та їх віктимною поведінкою [19, с. 5]. При цьому вважаємо, що потерпілий від втручання у діяльність завжди повинен усвідомлювати протизаконність застосованого щодо нього незаконного впливу, керуватися некорисливими мотивами, адже в разі його зацікавленості у прийнятті незаконних рішень, може бути спростовано наявність втручання, а варто буде констатувати наявність підстав для кваліфікації дій представників органів державної влади, як службового або корупційного злочину.

Висновки. Механізм втручання у діяльність представників органів державної влади є складною і динамічною системою взаємодіючих криміналістично значущих елементів кримінально протиправної діяльності суб'єкта, потерпілої особи і факторів об'єктивної дійсності, що є відображенням злочинної діяльності та зумовило формування джерел криміналістичної значущої інформації. Він включає в себе відомості про:

1) ситуацію вчинення втручання (незаконного впливу) на чітко окреслений законодавцем перелік осіб, які можуть визнаватися потерпілими і на момент учинення протиправних дій займають відповідне службове становище, із відображенням відомостей про місце, час, обстановку вчиненого діяння;

2) сукупність дій злочинця, що пов'язані зі здійсненням конкретних активних умисних дій, спрямованих на перешкоджання виконанню потерпілою особою своїх службових обов'язків або на схилання її до прийняття незаконного рішення;

3) особу потерпілого, його статус, рід діяльності, поведінку та спосіб його дій;

4) відомості про реалізовані злочинцем дії, пов'язані зі втручанням і його особою.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *БД «Законодавство України»*. ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 17.05.2024).
2. Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2021. 538 с.
3. Книженко С. О. Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються шляхом незаконного втручання в діяльність судових органів або протиправного впливу на учасників судочинства. *Право і суспільство*. 2016. № 2. Ч. 1. С. 196–200.
4. Посашков О. О. Теоретичні передумови формування криміналістичної характеристики втручання в діяльність судового експерта. *Юридичний вісник*. 2017. Вип. 1 (16). Т. 4. С. 303–306.
5. Білічак О. А., Макаров А. І. Криміналістична класифікація злочинів, вчинених щодо працівників поліції у зв'язку із виконанням службових обов'язків як складова методики розслідування. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 2 (68). С. 237–242.

6. Zhuravel V. A. Crime mechanism as a category of criminalistics. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. № 27 (3). P. 142–154. DOI: [https://doi.org/10.37635/jnalsu.27\(3\).2020.142-154](https://doi.org/10.37635/jnalsu.27(3).2020.142-154).
7. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.
8. Пчеліна О. В. Механізм вчинення економічних злочинів. *Право і безпека*. 2009. № 4 (31). С. 118–122.
9. Сьоміна Н. А. Механізм вчинення злочину: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2012. 160 с.
10. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики: монографія. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2019. 122 с.
11. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. 588 с.
12. Дундич Л. В. Поняття і структура механізму злочину. *Форум права*. 2008. № 1. С. 125–129.
13. Ус О. В. Кваліфікація злочину за ознаками суб'єктивної сторони складу злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2017. Випуск 47. Том 3. С. 101–106.
14. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Верховна Рада України*: офіційний веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 16.05.2024).
15. Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів: Постанова Верховного суду України від 26.06.1992 № 8. *Верховна Рада України*: офіційний веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-92#Text> (дата звернення: 16.05.2024).
16. Про незалежність судової влади: Постанова Верховного суду України від 13.06.2007 № 8. *Верховна Рада України*: офіційний веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07> (дата звернення: 16.05.2024).
17. Книженко С.О. Способи втручання в діяльність судових органів. Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики. тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 жовт. 2021 р.) Харків : ХНУВС, 2021. С. 169–171.
18. Вирок Бородянського районного суду Київської області від 19 червня 2012 року у справі № 1006/3678/12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/24885853> (дата звернення: 18.05.2024).
19. Яковлева В. С. Кримінологічна характеристика та запобігання втручання у діяльність судових органів: дис. ... д-ра філософ.: 081 Право. Харків, 2023. 260 с.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.27>**Пузирна Н. С.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-7297-0829

Падалка В. О.,

здобувач вищої освіти
Національного університету «Чернігівська політехніка»

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR CORRUPTION OFFENCES

Стаття присвячена адміністративній відповідальності за корупційні правопорушення. В статті наголошено на важливості подальшого вивчення проблеми адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, особливо в контексті розвитку правової держави та посилення антикорупційних заходів. Оскільки, проблема адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення є актуальною, і залишається складною навіть на сьогодні, у роботі акцентується увага на важливості як законодавчих, так і інституційних реформ для посилення антикорупційної політики України.

У статті досліджуються законодавчі основи адміністративної відповідальності за корупційні дії в Україні, зокрема проаналізовано положення Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону «Про запобігання корупції». Визначено основні проблеми та перспективи вдосконалення антикорупційної політики, зокрема через розширення повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції та цифровізацію процесів.

Проблема адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення в Україні становить серйозний виклик на шляху до євроінтеграції, саме тому держава потребує змін для ефективності боротьби з таким негативним соціальним явищем. У статті наголошується на вдосконаленні законодавчої бази, з використанням новітніх технологічних досягнень для оптимізації процесів управління і посилення нагляду за дотриманням законодавства. Для більш ефективного вирішення проблем адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення пропонується запровадити певні зміни, які сприятимуть покращенню роботи антикорупційної системи та антикорупційної політики в державі.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, корупційні правопорушення, антикорупційне законодавство, Національне агентство з питань запобігання корупції.

This article analyses in depth the concept of administrative liability for corruption offences, emphasising the urgent need for continuous research and improvement in this area. As corruption remains a widespread problem, understanding and improving administrative liability mechanisms is essential for creating a more transparent and effective system of governance. This article examines the legal framework for administrative liability for corruption in Ukraine, with a particular focus on the provisions set out in the Code of Administrative Offences and the Law of Ukraine on Prevention of Corruption. These legal frameworks are analysed to identify their strengths and weaknesses in the fight against corruption.

The study identifies several critical problems in the current anti-corruption system, such as insufficient legal regulation and weak enforcement mechanisms. In particular, the empowerment of the National Agency for the Prevention of Corruption (NAPC) is discussed as a potential strategy to improve law enforcement and compliance. In addition, the integration of digital technologies is seen as a means to increase the transparency and efficiency of administrative processes related to corruption.

The study emphasises the importance of both legislative and institutional reforms to strengthen Ukraine's anti-corruption policy. It advocates for a more robust legal framework that uses technological advances to streamline processes and strengthen oversight. The paper also explores how these improvements can contribute to a more accountable and fair system of governance. By addressing gaps and proposing actionable solutions, the study aims to support the broader goal of achieving higher standards of integrity and accountability in public administration.

Key words: administrative liability, corruption offences, anti-corruption legislation, National Agency for the Prevention of Corruption.

Постановка проблеми. Питання адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення є особливо актуальним в сучасних умовах розвитку правової держави та боротьби з корупцією. Корупція завдає значної шкоди не тільки економіці, але й соціальній сфері, підриває довіру до державних інституцій, створює умови для розвитку організованої злочинності та порушення прав людини. В Україні, де боротьба з корупцією є одним із ключових пріоритетів державної політики, важливе місце займають правові механізми протидії цьому явищу, зокрема адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення.

Адміністративна відповідальність є одним із інструментів, що спрямовані на забезпечення дотримання законодавства та встановлення відповідальності за вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією. Вона передбачає застосування покарань до посадових осіб та інших суб'єктів, що порушують антикорупційне законодавство, що сприяє формуванню правової культури та запобіганню корупційним діям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові проблеми адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення були складовою частиною наукових доробок багатьох видатних вчених. Так, Дрозд О. Ю. охарактеризував теоретично-правові механізми адміністративної відповідальності як одного з інструментів запобігання і протидії корупції [1, с. 181]. Лозинський Ю. Р. проаналізував поширеність адміністративних правопорушень та необхідність їх ефективного регулювання, щоб запобігти корупційним діям [2, с. 357]. Кузьменко Ю. В. розглянув адміністративну відповідальність як частину механізму боротьби з корупцією, підкреслюючи важливість взаємодії органів влади [3, с. 54]. Пенкова Д. В. і Коропатов О. М. дослідили недоліки в існуючій системі адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення [4, с. 155].

Метою статті є аналіз законодавчих основ адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, вивчення механізмів їх реалізації, а також визначення проблем і перспектив удосконалення антикорупційної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу. Важливим законодавчим актом, який регулює питання адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення в Україні, є Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). У ньому передбачено низку норм, що встановлюють відповідальність за вчинення корупційних діянь, а також правопорушень, пов'язаних з корупцією. Зокрема, основні положення щодо адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення містяться у розділі 13-А КУпАП [5], де зазначені відповідні статті.

Окрім КУпАП, в Україні діє низка інших нормативно-правових актів, спрямованих на

боротьбу з корупцією. Одним із ключових документів є Закон України «Про запобігання корупції», зокрема, стаття 45 визначає обов'язки щодо подання декларацій про майновий стан, а стаття 46 встановлює порядок контролю та перевірки декларацій [6]. Цей закон регламентує правові та організаційні засади запобігання корупційним правопорушенням, обов'язки суб'єктів у сфері боротьби з корупцією, а також встановлює порядок фінансового контролю за доходами та майном посадових осіб.

Також важливу роль відіграє Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України», де в статті 16 визначені повноваження та обов'язки НАБУ щодо розслідування корупційних злочинів та механізми взаємодії з іншими органами влади [7]. Крім того, Закон України «Про державну службу» в п. 5 ч. 2 ст. 19 встановлює, що особа, яка піддавалася адміністративному стягненню за правопорушення, пов'язане з корупцією, – протягом трьох років з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили не може вступати на державну службу [8].

На думку Толмачевської Є. С., адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення є видом юридичної відповідальності (поряд із кримінальною, дисциплінарною та цивільно-правовою), яка виражається у застосуванні компетентними органами та посадовими особами адміністративних стягнень до осіб, що вчинили корупційні адміністративні правопорушення [9, с. 273].

Цей вид відповідальності має особливості, оскільки стосується правопорушень, які, хоча й мають менший ступінь суспільної небезпеки порівняно з кримінальними, однак негативно впливають на суспільний лад та державні інституції. Запровадження адміністративних санкцій за такі правопорушення сприяє їх швидшому врегулюванню та ефективному запобіганню корупційним проявам у державній сфері. Це дозволяє забезпечити правопорядок та уникнути тривалих судових процесів, як у випадку з кримінальними справами.

Надзвичайна важливість інституту адміністративної відповідальності обумовлена тим, що проступки є найпоширенішим видом деліктів, а отже становлять комплексне негативне соціальне явище [2, с. 358].

Кузьменко Ю. В. вважає: «щодо складання протоколів із корупційних правопорушень, то право на такі дії мають лише уповноважені посадові особи МВС України, СБУ та прокуратури. Остаточне рішення про притягнення до адміністративної відповідальності ухвалює суд, проте обов'язковою умовою є участь прокурора у судовому процесі, що забезпечує належне дотримання правових процедур» [3, с. 55].

Однак, як зазначає Пенков Д. В. Незважаючи на те, що за останні роки в Україні зроблено чимало в сфері протидії корупції – ці кроки поки

що не призвели до суттєвих позитивних змін у боротьбі з корупцією та її запобіганні [4, с. 157].

Слушною є думка, що якісне запобігання корупції шляхом усунення причин корупції та можливостей (умов) для вчинення корупційних діянь закономірно мінімізує потребу в підвищенні активності компетентних органів у сфері виявлення таких діянь та притягнення винних осіб до відповідальності [10, с. 11].

Для більш ефективного вирішення проблеми адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення на нашу думку слід впровадити кілька ключових механізмів, які сприятимуть покращенню роботи антикорупційної системи:

1) удосконалення законодавчої бази. Важливо продовжувати вдосконалювати нормативно-правові акти, зокрема КУпАП та антикорупційне законодавство, щоб ліквідувати прогалини та суперечності. Необхідно чітко визначити корупційні правопорушення та підстави для притягнення до відповідальності, щоб забезпечити прозорість і передбачуваність правозастосовної практики.

2) розширення повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК). НАЗК має отримати більше повноважень для проведення ефективних розслідувань корупційних правопорушень, включаючи

збільшення штату співробітників, покращення технічного забезпечення та доступу до інформаційних ресурсів. Це дозволить знизити навантаження на інші правоохоронні органи, такі як МВС чи СБУ.

3) цифровізація процесу складання та розгляду протоколів. Створення єдиної цифрової платформи для фіксації корупційних правопорушень, автоматизація складання та передачі протоколів у суди дозволить прискорити процедуру розгляду справ і підвищити прозорість процесу. Така платформа також забезпечить кращий контроль над дотриманням процесуальних норм та термінів.

Висновки. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення є важливим елементом боротьби з корупцією, оскільки дозволяє швидко і ефективно реагувати на порушення законодавства. Незважаючи на досягнення в цій сфері, результативність заходів все ще залишається недостатньою. Існують певні прогалини в законодавстві та правозастосовній практиці, які потребують вдосконалення. Запропоновані механізми, зокрема удосконалення законодавчої бази, розширення повноважень НАЗК та цифровізація процесів, можуть значно підвищити ефективність адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення та сприяти зміцненню правопорядку в Україні.

Список використаних джерел:

1. Дрозд О. Ю. Теоретико-правова характеристика відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією в Україні. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 181–186.
2. Лозинський Ю. Р. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 357–359.
3. Кузьменко Ю. В. Адміністративна відповідальність як складник механізму протидії корупції в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 39. С. 54–56. URL: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.39.12>.
4. Пенкова Д. В., Коропатов О. М. Деякі питання адміністративної відповідальності за правопорушення пов'язані з корупцією. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 23 жовтня 2019 р.). ОДУВС, 2019. С. 155–157.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24) : Кодекс України від 07.12.1984 р. № 8073-X : станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 20.12.2024).
6. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII : станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 20.12.2024).
7. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII : станом на 10 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 20.12.2024).
8. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII : станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 20.12.2024).
9. Толмачевська Є. С. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України : Матеріали X Міжнар. науково-практ. інтернет конф., 20 жовт. 2023 р. С. 272–274.
10. Пироговська В. О., Предместніков О. Г., Гончарук О. В. Запобігання корупції в органах державної влади України: роль адміністративного права. *Академічні візії*. 2024. № 27. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10468733> (дата звернення: 20.12.2024).

Роговенко О. В.,доктор юридичних наук,
декан юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-2887-9339**Борман М.,**здобувач вищої освіти
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0006-1277-0768**Шпетний Є.,**здобувач вищої освіти
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0006-7583-4722

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСВІТНЬОЇ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

LEGAL REGULATION OF EDUCATIONAL MIGRATION IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

У статті досліджено феномен освітньої міграції як соціального явища, що набуває все більшого значення в сучасному глобалізованому світі. Проблема правового регулювання освітньої міграції актуалізується у зв'язку зі збройними конфліктами та потребує нових підходів до вивчення освітніх аспектів міграційних рухів та охоплює норми міжнародного, національного та локального рівнів законодавств. Проаналізовано основні міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють міграцію в цілому та освітню міграцію зокрема, спрямованих на управління міграційними потоками, захист прав мігрантів, забезпечення їх безпеки та соціальної інтеграції, а також скорочення нелегальної міграції. Автори наголошують на важливості міждержавного співробітництва та комплексного підходу до міграційної політики, спрямованого на мінімізацію негативних наслідків міграції та підтримку «стійкої» міграції. Зроблено висновок про необхідність адаптації законодавства до глобальних умов, що дозволить використовувати міграцію як фактор сталого соціально-економічного розвитку. У контексті сталого розвитку освітня міграція набуває особливого значення, оскільки сприяє обміну знаннями та досвідом, підвищенню рівня освіти, а також підтримці інноваційних технологій та досліджень. Акцентовано увагу на проблемах правового регулювання освітньої міграції в умовах сталого розвитку, серед яких фінансові бар'єри, визнання дипломів, нерівномірність доступу до освітніх ресурсів, «відтік мізків». Встановлено основні напрями вдосконалення правового регулювання освітньої міграції шляхом створення нових міжнародних угод для спрощення процесів визнання дипломів, розширення програм фінансової підтримки для студентів з країн, що розвиваються, розробка національних стратегій, захист прав мігрантів в освітньому середовищі. Запропоновано рекомендації для покращення умов освітньої міграції та сприяння міжнародному співробітництву в галузі освіти.

Ключові слова: міграція, освітня міграція, сталий розвиток.

The article examines the phenomenon of educational migration as a social phenomenon that is gaining more and more importance in the modern globalized world. The problem of legal regulation of educational migration is actualized in connection with armed conflicts and requires new approaches to the study of educational aspects of migration movements and covers norms of international, national and local levels of legislation. The main international legal acts regulating migration in general and educational migration in particular, aimed at managing migration flows, protecting the rights of migrants, ensuring their safety and social integration, as well as reducing illegal migration, are analyzed. The authors emphasize the importance of interstate cooperation and a comprehensive approach to migration policy aimed at minimizing the negative consequences of migration and supporting «sustainable» migration. It was concluded that the legislation needs to be adapted to global conditions, which will allow migration to be used as a factor of sustainable socio-economic development. In the context of sustainable development, educational migration is of particular importance, as it contributes to the exchange of knowledge and experience, raising the level of education, as well as supporting innovative technologies and research. Attention is focused on the problems of legal regulation of educational migration in conditions of sustainable development, including financial barriers, recognition of diplomas, uneven access

to educational resources, «brain drain». The main directions for improving the legal regulation of educational migration by creating new international agreements to simplify the processes of diploma recognition, expanding financial support programs for students from developing countries, developing national strategies, and protecting the rights of migrants in the educational environment have been established. Recommendations are offered for improving the conditions of educational migration and promoting international cooperation in the field of education.

Key words: migration, educational migration, sustainable development.

Постановка проблеми. За даними звітів Міжнародної організації з міграції (МОМ) кількість міжнародних мобільних студентів у всьому світі має тенденцію до зростання: у 2001 році ця кількість становила 2,2 мільйона, в 2011 році освітніх мігрантів збільшилося до 3,8 мільйонів, тоді як у 2021 році ця цифра перевищила 6 мільйонів [1]. Прогнозовані показники глобальних міграційних процесів у сфері освіти до 2025 року можуть досягти 8 мільйонів осіб.

Правове регулювання освітньої міграції є ключовим інструментом для забезпечення ефективної комунікації всередині освітньої спільноти. У сучасних умовах глобалізації освітня міграція стає все більш поширеним явищем, що впливає на розвиток національних систем освіти, економіку країн та інтелектуальний потенціал суспільства. Водночас, це явище викликає низку правових, соціальних та економічних проблем, які вимагають ґрунтовного наукового аналізу та вдосконалення законодавчого регулювання.

Метою дослідження є аналіз чинних міжнародних нормативно-правових актів, окреслення можливих позитивних та негативних наслідків освітньої міграції, формулювання загальних рекомендацій для збалансованості міграційної політики та гармонізації законодавства, що важливо для створення єдиних стандартів у сфері освіти та полегшення академічної мобільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатоаспектність сучасної освітньої міграції потребує спеціалізованих наукових пошуків, окремі напрацювання яких представлені в роботах Г. Вахітової, Т. Купе [2], К. Ніколаєць [5], Т. Шепіль [8] та інших. Разом з тим проблема правового регулювання освітньої міграції дедалі більше набуває актуальності, особливо у зв'язку зі збройними конфліктами, що вимагає нового підходу до вивчення освітніх аспектів міграційних рухів.

Виклад основного матеріалу. Освітня міграція визначається як процес переміщення студентів, науковців та викладачів з однієї країни в іншу для здобуття освіти, підвищення кваліфікації або проведення наукових досліджень. У контексті сталого розвитку освітня міграція набуває особливого значення, оскільки сприяє обміну знаннями та досвідом, підвищенню рівня освіти, а також підтримці інноваційних технологій та досліджень. В умовах активізації міграційних рухів та необхідності забезпечення сталого розвитку для потреб нинішнього покоління, не порушуючи можливостей майбутніх поколінь,

освітня міграція повинна здійснюватися з урахуванням екологічних, соціальних, економічних факторів для забезпечення балансу між потребами людей та захистом навколишнього середовища і збереження природних ресурсів.

Фундаментом міжнародної нормативно-правової бази щодо регулювання міграційних рухів є Загальна декларація прав людини (Universal Declaration of Human Rights (UDHR, 1948 р.)), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR, 1976)), Конвенція про права дитини (Convention on the Rights of the Child, 1989), Конвенція про статус біженців (Convention Relating to the Status of Refugees, 1948), Женевські конвенції про захист жертв війни (Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 1949), Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни (Guiding Principles on Internal Displacement, 1998), Пакт про міграцію та притулок (Migration and Asylum Pact, 2020) та інші.

Результатом роботи міжнародної спільноти є низка нормативно-правових актів, де визначено міжнародні стандарти в галузі освіти, які так чи інакше забезпечують правові засади освітньої міграції.

Конвенція про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти (Convention against Discrimination in Education) [3], прийнята ЮНЕСКО 14 грудня 1960 року, спрямована на ліквідацію всіх форм дискримінації та забезпечення рівного доступу до якісної освіти, незалежно від раси, статі, мови, релігії, політичних переконань чи соціально-економічного статусу. Окрім заборони дискримінації, Конвенція проголошує рівність у доступі до освіти, забезпечення однакової якості освіти для всіх громадян за умови збереження культурної ідентичності та зобов'язує держав-учасниць впроваджувати законодавчі, адміністративні та інші заходи для ліквідації дискримінаційних практик в освіті. Конвенція є основою для формування глобальної політики у сфері освіти, спрямованої на ліквідацію нерівності. Вона надихнула на прийняття національних законів, які гарантують рівний доступ до освіти в різних країнах світу. Важливо зазначити, що саме завдяки цьому документу держави зобов'язуються сприяти розвитку інклюзивної освіти.

Лісабонська конвенція про визнання кваліфікації вищої освіти в Європейському регіоні (Lisbon Convention on Recognition of Higher Education Qualifications in the European Region,

1997) [4] – це міжнародна угода, яка регулює взаємне визнання дипломів та кваліфікацій у сфері вищої освіти між країнами-учасниками з метою сприяння академічній мобільності, підвищення довіри до національних освітніх систем і забезпечення прозорості у визнанні академічних кваліфікацій. Окрім цього, Конвенція забезпечує спрощення процедур для студентів, які бажають навчатися за кордоном, полегшуючи їх переміщення та академічне отримання кваліфікації. Україною Лісабонська конвенція була ратифікована в 1999 році, що спростило визнання українських дипломів у багатьох європейських країнах.

Болонська декларація (Bologna declaration, 1999) [7] – угода, підписана в 1999 році міністрами освіти 29 європейських країн, основною метою якої стало створення єдиного європейського простору вищої освіти для сприяння мобільності студентів і викладачів, а також полегшення визнання дипломів і кваліфікацій між країнами-учасниками. Саме Болонською системою відбулося запровадження важливих елементів, які сприяють освітній міграції, а саме:

- впровадження трьох циклів навчання – бакалаврат (перший цикл), магістратура (другий цикл) і докторантура (третій цикл), що дозволило стандартизувати рівні освіти та спростити отримання кваліфікацій у різних країнах;

- перенесення та накопичення кредитів (ECTS) – кредитна система, що дозволяє збільшити обсяг навчального навантаження для кожного курсу і тим самим полегшує мобільність студентів і дозволяє визнання частин освіти, здобутих за кордоном;

- створення загальних стандартів і механізмів контролю якості освіти для підвищення конкурентноздатності освітніх програм та інституційного управління;

- стимулювання обміну студентами, викладачами, дослідниками та адміністративним персоналом, що сприяє культурному і професійному обміну;

- зміцнення міжнародного співробітництва між університетами та науковими організаціями.

Болонський процес триває і на сьогодні до нього приєдналися понад 40 країн, зокрема й Україна, яка зобов'язувалася встановити свою систему вищої освіти відповідно до принципу реформ Болонської декларації.

Цілі сталого розвитку, ЦСР, (The 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015) [6] охоплюють 17 основних напрямків, серед яких Ціль 4 «Якісна освіта» прямо чи опосередковано стосується освітньої міграції. Хоча в ЦСР термін «освітня міграція» не використовується, але проголошуються кілька тез, які мають прямий вплив на мобільність студентів, викладачів

та освітні обміни між країнами. Основні аспекти, які зачіпають освітню міграцію є наступні: розширення доступу до вищої освіти; стипендіальне забезпечення для студентів із країн, що розвиваються; сприяння міжнародній академічній мобільності; стійкий розвиток і зменшення нерівності

В межах дослідження важливо згадати міжнародні освітні програми, спрямовані на підтримку освітньої міграції у контексті сталого розвитку, такі як Erasmus, яка сприяє обміну студентами та науковцями між країнами ЄС і світу, та DAAD, що надає стипендії для студентів та науковців, особливо з країн, що розвиваються, для підвищення рівня освіти та підготовки майбутніх лідерів у різних галузях.

Основними проблемами правового регулювання освітньої міграції в умовах сталого розвитку нами визначені наступні фактори: *фінансові бар'єри* (незважаючи на розвиток стипендіальних програм, доступ до міжнародної освіти залишається обмеженим для багатьох студентів через високі витрати на навчання та проживання за кордоном); *визнання дипломів* (визнання кваліфікацій і дипломів, отриманих за кордоном, іноді ускладнене через різні освітні стандарти країн); *нерівномірність доступу до освітніх ресурсів* (більшість програм підтримки освітньої міграції орієнтовані на студентів із розвинених країн, тоді як студенти з країн, що розвиваються, мають обмежений доступ до міжнародної освіти); *«відтік мізків»* (у деяких випадках освітня міграція призводить до того, що висококваліфіковані спеціалісти залишають свої країни після навчання за кордоном, що суперечить принципам сталого розвитку, особливо для країн, що розвиваються).

На наше переконання, основними напрямками вдосконалення правового регулювання освітньої міграції є створення нових міжнародних угод для спрощення процесів визнання дипломів, розширення програм фінансової підтримки для студентів з країн, що розвиваються, розробка національних стратегій протидії «відтоку мізків», захист прав мігрантів в освітньому середовищі.

Висновки. Отже, освітня міграція є важливим елементом сталого розвитку, сприяючи підвищенню рівня освіти, розвитку інновацій та міжнародного співробітництва. Проте для забезпечення її ефективності необхідне вдосконалення правових механізмів на міжнародному і національному рівнях. Успішне правове регулювання освітньої міграції може стати важливим інструментом у досягненні цілей сталого розвитку, особливо в глобальному освітньому середовищі.

Список використаних джерел:

1. McAuliffe, M. and A. Triandafyllidou (eds.), 2021. World Migration Report 2022. International Organization for Migration (IOM), Geneva. URL: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>
2. Г. Вахітова, Т. Купе. Зв'язок між освітою та міграцією в Україні/ Міжнародна організація праці, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи – Будапешт, 2013. URL: [file:///C:/Users/Olga/Downloads/wcms_244736%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Olga/Downloads/wcms_244736%20(1).pdf)
3. Конвенція з подолання дискримінації в освіті: Конвенція, Міжнародний документ від 14.12.1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text
4. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні: Конвенція, Міжнародний документ від 11.04.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text
5. Ніколаєць К.М. Сучасна освітня міграція і Україна / К.М. Ніколаєць, Т.С. Ожелевська // Економіка та держава. – 2021. № 9. – С. 52–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2021_9_10.
6. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
7. Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти»: Декларація, Міжнародний документ від 19.06.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text
8. Шепель Т.В. Освітня міграція студентської молоді: виклики та наслідки для України / Т.В. Шепель // Бізнес Інформ. – 2021. – № 2. – С. 104–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2021_2_16.

Рябченко Ю. Ю.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету Міністерства фінансів України
ORCID: 0000-0002-1328-700X

МЕДІАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ УРЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИХ СПОРІВ НА СТАДІЇ ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ЮРИДИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

MEDIATION POSSIBILITIES FOR THE SETTLEMENT OF LAND AND PROPERTY DISPUTES AT THE STAGE OF PREPARATORY PROCEEDINGS: LEGAL AND SOCIOLOGICAL ASPECTS

Дана наукова стаття присвячена дослідженню інституту урегулювання спорів у сфері земельно-майнових відносин, які набули спірного характеру, з точки зору юридико-соціологічних механізмів. В роботі проведено порівняльний аналіз інституту медіації та інституту урегулювання спорів за участю судді на стадії підготовчого провадження в цивільному судочинстві. При цьому, автором звернута увага на ідентичність мети, принципів та механізму проведення перемовин як у сфері медіаційних послуг, так і у сфері дії інституту цивільного процесуального права – урегулювання спору за участю судді на стадії підготовчого провадження. З цих позицій в роботі проведено порівняльний аналіз медіативних процедур, принципів медіації, закріплених в Законі України «Про медіацію» і процесу урегулювання спору за участі судді. В роботі, на основі статистичних даних з питань урегулювання спору за участі судді, зроблено висновок про те, що процедура урегулювання спору за участю судді не користується популярністю в цивільному судочинстві України. В статті аналізуються і розкриваються причини такого несприйняття, які полягають у відсутності у суддів в необхідних методичних знань і навиків щодо перемовин із сторонами спору на основі демократичних, суто людських підходів.

При цьому, автор на основі судової статистики викладає і обґрунтовує підстави такого надзвичайно низького рівня застосування даного інституту в цивільному судочинстві, не дивлячись на високий практичний потенціал інституту урегулювання спору за участі судді в спірних земельних правовідносинах. Автор вважає, що законодавцю необхідно змінити суб'єкта ініціативи, переклавши ініціативу щодо початку урегулювання спору за участю судді із сторін на суд, що відкрило б реальний шлях до використання даного інституту в практичній площині підготовчого провадження та формуванні правозастосовчої практики в земельних спорах. Більше того, такий підхід поєднав би в собі і процес змагальних паперів (позов, відзив, відповідь на відзив, заперечення), оскільки ті правові позиції, які кожна із сторін закріпила в таких паперах, могли б бути предметом перемовин сторін і суду при урегулюванні земельно-майнового, земельно-орендного, чи іншого земельного чи цивільного спору.

Ключові слова: *цивільний процес, земельно-майновий спір, судова практика, підготовче провадження, правозастосовча практика, урегулювання спору за участі судді, докази, доказування, оренда земель сільськогосподарського призначення.*

This scientific article is devoted to the study of the institute of settlement of disputes in the field of land and property relations, which have become controversial, from the point of view of legal and sociological mechanisms. In the work, a comparative analysis of the institution of mediation and the institution of dispute settlement with the participation of a judge at the stage of preparatory proceedings in civil proceedings is carried out. At the same time, the author drew attention to the identity of the purpose, principles and mechanism of negotiations both in the field of mediation services and in the field of activity of the institute of civil procedural law – dispute settlement with the participation of a judge at the stage of preparatory proceedings. From these points of view, the work provides a comparative analysis of mediation procedures, the principles of mediation enshrined in the Law of Ukraine “On Mediation” and the process of dispute settlement with the participation of a judge. In the work, based on statistical data on dispute settlement with the participation of a judge, it was concluded that the dispute settlement procedure with the participation of a judge is not popular in the civil justice system of Ukraine. The article analyzes and reveals the reasons for such non-acceptance, which consist in the lack of judges in the necessary methodological knowledge and skills regarding negotiations with the parties to the dispute based on democratic, purely human approaches.

At the same time, the author, on the basis of judicial statistics, explains and justifies the reasons for such an extremely low level of application of this institution in civil proceedings, despite the high practical potential of the institution of dispute settlement with the participation of a judge in disputed land legal relations. The

author believes that the legislator needs to change the subject of the initiative, transferring the initiative to start settlement of the dispute with the participation of a judge from the parties to the court, which would open a real way to the use of this institution in the practical plane of preparatory proceedings and the formation of law enforcement practice in land disputes. Moreover, such an approach would combine the process of adversarial papers (lawsuit, appeal, response to appeal, objection), since the legal positions that each of the parties established in such papers could be the subject of negotiations between the parties and the court during the land settlement – property, land lease, or other land or civil dispute.

Key words: *civil process, land-property dispute, court practice, preparatory proceedings, law enforcement practice, dispute settlement with the participation of a judge, evidence, proof, lease of agricultural land.*

Постановка проблеми. Урегулювання спору за участі судді по суті є новим інститутом в цивільному процесуальному праві, хоча механізм примирення є природною складовою правосуддя, оскільки суд повинен не засудити, а розсудити, тобто віднайти той чи інший компроміс, який би задовольняв обидві сторони спору. В цьому плані судово-правова реформа відкрила нові можливості і підходи, які носять європейську направленість на демократизацію судового процесу. Частина третя статті 124 Конституції України передбачає, що «Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору» [1]. Судді, на жаль, не знають як їм «перебудуватись» від керівництва судовим процесом до організатора, перемовника, посередника, медіатора, де виключна офіційність у спілкуванні неможлива, оскільки це шкодить перемовинам. Більш того, законодавець автоматично переніс в процес процедури урегулювання спору за участі судді підходи, які мають місце в медіативних процесах медіації, тобто урегулювання спору може мати місце лише за одночасним волевиявленням сторін, які звертаються до суду з клопотанням щодо урегулювання спору за участі судді. Суд же в цьому питанні займає пасивну позицію. Розуміючи таку вимогу законодавця, якою він перекладає основне організаційне питання на сторони, судді швидко зорієнтувались і, скориставшись необхідністю сторін щодо переваг медіаційних перемовин над імперативним урегулюванням спору, при роз'ясненні сторонам їх процесуальних прав на стадії підготовчого провадження лише зазначають, що є така можливість, не роз'яснюючи її суті. Таким чином, процес урегулювання спору за участі судді повинен мати місце в усіх цивільних справах позовного провадження. По друге, ініціатива такого урегулювання повинна належати суду, лише при таких умовах наше правосуддя з одного боку набуде демократичності, а з іншого – зекономить великий об'єм процесуального часу, розглядаючи по суті лише ті справи, в яких сторони не досягли компромісу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не дивлячись на те, що питанням медіації в третейському судочинстві, міжнародному комерційному арбітражі, урегулювання спору за участі судді приділялася увага вітчизняними науковцями: С. Запарою, Ю. Притикою, О. Тиханським, Д. Ясинком, М. Ясинком, Я. Головачо-

вим та іншими, однак такі дослідження носили локальний характер. Ось чому, питання ж урегулювання спору за участю судів в цивільних, земельно-майнових, сімейних справах потребують своїх фундаментальних досліджень, де б такі дослідження носили комплексний характер.

Метою статті є висвітлення позитивних і негативних аспектів, пов'язаних із запровадженням в цивільному судочинстві інституту урегулювання спору за участю судді та напрацювання пропозицій щодо шляхів демократичного сприйняття такого інституту не лише судом, а і сторонами земельно-майнових, орендно-земельних правовідносин, які набули спірного характеру.

Виклад основного матеріалу. Люди часто потрапляють у ілюзію того, що при зверненні особи до суду в питаннях захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права, свободи чи інтересу, суд завжди повинен ухвалити судові рішення, дати юридичну характеристику засобам доказування та кваліфікувати суспільні відносини, які набули спірного характеру. При цьому, основним аргументом щодо такої думки є те, що суд зобов'язаний своєчасно розглянути та вирішити цивільну справу згідно поданих сторонами доказів, оскільки вказане є основним завданням цивільного судочинства.

Разом з тим, завданням правосуддя є не лише оперативний, але і справедливий розгляд судових справ. Оскільки справедливість завжди виступає ідеалом права, то і право у свою чергу спрямовується у сферу судової справедливості. В цій частині Д. Ясинок зазначає: «досягти справедливості в правосудді важко, не дивлячись на те, що у сфері функціонального цивільного судочинства справедливість забезпечується безпосередньо суддею [2, с. 108]. Отже, не дивлячись на те, що справедливість є фундаментальною основою правосуддя, все ж досягти її, особливо у майнових, земельно-майнових справах, де кожна із сторін має своє виокремлене розуміння справедливості, доволі складно. Ось чому справедливість (а з нею і моральність) часто зникають із правосуддя під тиском «абсолютизації виключно своєї правової позиції, а відтак і інтересу кожної із сторін [3, с. 109]. В таких ситуаціях суду надзвичайно важко розглядати справу і яке б рішення він не ухвалив, навіть саме законне і обґрунтоване, ймовірніше за все одна із сторін спору буде вважати його несправедливим. Така проблема часто лежить не в площині того,

що суд є несправедливим, а в самому діючому цивільному процесуальному законодавстві, яке спрямовує суддів на обов'язкове ухвалення судових рішень в усіх справах, які надійшли до суду. З одного боку таке бажання законодавця є виправданим, оскільки захист порушеного права, свободи чи інтересу повинен бути швидким і невідворотнім. З іншого ж соціум не може існувати виключно за рахунок імперативних механізмів вирішення суперечок між його членами, оскільки в такому разі втрачається як продуктивність суспільного життя, так і руйнуються усталені соціальні зв'язки між членами суспільства.

В той же час, якщо подивитись на цей процес з іншої точки зору, то такий підхід насправді не характеризується швидкістю і беззаперечністю, оскільки особа, яка «програла» справу в суді першої інстанції, починає витратити свій час і час інших учасників процесу, а також свої кошти на апеляційне, а потім і касаційне оскарження.

Так, у 2019 та 2020 роках суди першої інстанції розглянули 720437 та 672227 цивільних справ позовного характеру відповідно, із яких в апеляційному порядку було оскаржено 84,4 тис. у 2019 та 75 тис. – у 2020 році судових рішень [4], [5]. У 2021–2022 роках суди першої інстанції розглянули 755017 та 715 тис. справ позовного провадження відповідно. В апеляційному порядку у 2021 році було оскаржено 81,4, а у 2022 році кількість апеляційних скарг склала 55 тис. [6], [7]. Таким чином, кожного року тільки в апеляційному порядку оскаржуються десятки тисяч судових рішень, що свідчить про те, що ситуація із року в рік не змінюється. Навіть після касаційного оскарження частина людей звертається до Європейського суду з прав людини для винайдення справедливості з різноспрямованих судових справ. Виходячи з цього, ми можемо поставити запитання: а чи правильно побудоване наше правосуддя? Чи все зробила держава з тим, щоб перш, ніж розглядати спір по суті, можливо б доцільніше було його урегулювати за участі судді?

Так, в правозастосовчій практиці більшості європейських країн та держав англосаксонської правової сім'ї, існує поняття «відновного правосуддя» (*restorative justice*), яке передбачає відхід від каральної мети правосуддя до реального відновлення порушеного права, зокрема шляхом примирення чи відшкодування завданої шкоди із активним залученням соціологічних інституцій. «Відновне правосуддя» зазвичай розуміється як процес, що включає посередництво та/або вирішення конфлікту за участю його учасників [8], що здійснюється в різній спосіб, в тому числі за допомогою медіативних процедур.

Оскільки суд повинен спочатку розсудити учасників спору, тобто віднайти компроміс між сторонами, оскільки вірогідність того, що лише

одна сторона спору завжди є винною, а інша ні, доволі не значна. Практика показує, що спір може виникнути лише там і тоді, де обидві сторони спору не знаходять повного свого порозуміння. Отже, посваритися з сусідом за межу можна за лічені секунди, а для примирення потрібно значно більше часу. При цьому, кожна із сторін намагається «приховати» або «згладити» певні, не зовсім приємні для них обставини, як з точки зору моралі, так і права [3, с. 110].

Розуміючи необхідність зміни підходів до урегулювання цивільно-майнових, земельно-майнових спорів тощо законодавець ввів до Цивільного процесуального кодексу України в розділ III главу 4, де назва цього розділу має назву «Врегулювання спору за участю судді», сподіваючись, що частина цивільних, земельних, сімейних тощо спорів буде закінчена за рахунок примирення під час судового урегулювання спорів на стадії підготовчого провадження.

Безумовно, така ідея є доволі слушною, оскільки перемовини, які ведуться під керівництвом судді як професійного юриста, психолога, аналітика завжди викликають довіру у представників соціуму. Безумовно, такий підхід потребує не лише професійних знань, але знань матеріалів справи, змісту змагальних паперів (відзиву, відповіді на відзив, заперечення), витримки, життєвого досвіду, вміння володіти інтонаційними відтінками голосу, його тембром, мімікою обличчя, виразом очей, жестикуляцією тощо.

Як бачимо, урегулювання спору за участю судді є доволі складним процесом. Що ж розуміється під поняттям урегулювання спору за участю судді та чи не є це тією медіацією, яка урегульована Законом України «Про медіацію» прийнятим 15 листопада 2021 року? Даним Законом передбачається, що дія цього Закону поширюється на врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі в цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних правовідносинах (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про медіацію») [9]. Стаття 158¹ Земельного кодексу України також передбачає можливість урегулювання земельних спорів за рахунок медіації [10], яка проводиться за взаємною згодою сторін з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності та рівності сторін медіації (ст. 4 Закону України «Про медіацію»). «Сторони медіації... можуть у будь-який момент відмовитися від участі в медіації» (ч. 2 ст. 5 ЗУ «Про медіацію»).

Як зазначає М. Ясинок, «врегулювання спору за участі судді не є медіацією, оскільки медіація це приватне, позасудове урегулювання комерційного чи трудового спору, хоча принципи медіативних методів урегулювання спорів є схожими із стадією врегулювання спору за участю судді» [11, с. 424]. Безумовно, можна погодитись із тим, що медіація має свою виокремлену правову форму. Але ж і урегулювання спору

за участю судді також має свою виокремлену процесуальним законом процедуру. При цьому, потрібно зазначити, що і в першому, і в другому випадках їх метою є віднайдення компромісу між сторонами спору з можливістю економії процесуального часу.

Як медіація, так і врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін (ч. 1 ст. 201 ЦПК України), проведення медіації, як і врегулювання спору за участю судді не допускається у разі, якщо у справу вступила третя особа (ч. 3 ст. 3 ЗУ «Про медіацію», ч. 2 ст. 201 ЦПК України). Врегулювання спору за участю судді здійснюється у формі спільних та (або) закритих нарад з кожною із сторін окремо (ч. 1 ст. 203 ЦПК України), а медіація – у формі зустрічей відповідно до статті 16 ЗУ «Про медіацію». Як бачимо, процедурно ні медіація в позасудовому провадженні, ні врегулювання спору за участю судді, майже не відрізняються.

Якщо ж поглянути на принципи, на яких ґрунтується обидва процеси щодо врегулювання цивільних, земельних, трудових, сімейних спорів, то потрібно сказати, що не дивлячись на демократизм обох процесів, їх класичними принципами, окрім добровільності, є принципи конфіденційності та рівності. Так, принцип конфіденційності має своє закріплення в ч. 7 ст. 203 ЦПК України, так і ст. 4 ЗУ «Про медіацію» і полягає в тому, що вся інформація, отримана будь-якою із сторін, а також суддею чи медіатором під час проведення врегулювання спору, є конфіденційною. Саме з цих позицій весь процес перемовин не фіксується ні протокольно, ні процесуально, ні технічними засобами чи в будь-який інший спосіб. Таким чином, в цій частині і медіація, і врегулювання спорів за участі судді є по суті ідентичними.

Не дивлячись на подібність обох процедур та єдність їх завдань і мети, все ж врегулювання спорів за участю судді – це скоріше гібридна форма по регулюванню цивільно-правових спорів, в якому поєднано медіативні начала та процесуальні завдання державного судочинства. Такий конгломерат має схожі за своїм змістом і природою принципи врегулювання спорів: рівність, конфіденційність, добровільність, оперативність тощо, які формують з одного боку довіру сторін до таких процедур, а з іншого – дають реальні підстави до сподівань щодо оперативності вирішення спору по суті [11, с. 425].

Не дивлячись на здавалося б реальну можливість врегулювати цивільні, земельні, сімейні, трудові та інші спори на стадії підготовчого провадження, насправді правозастосовча практика показує, що таке провадження майже не має місця в цивільному судочинстві. Вся проблема полягає в тому, що законодавець на кшталт норм ЗУ «Про медіацію» початок врегулювання спору за участю судді пов'язує із одночасним клопотанням сторін про врегулювання спору

за участю судді. Безумовно, такий підхід не є логічним, оскільки особа звернулася до суду з тим, щоб захистити своє право, а не з тим, щоб домовлятися з іншою стороною для одночасного звернення до суду з клопотанням про врегулювання спору за участю судді. В той же час, якби ініціатива в цьому належала судді, то безумовно, майже всі хотіли б скористатися такою нагодою. В цій частині судова статистика свідчить, що у 2020 році із 600 тис. справ було постановлено лише 77 ухвал про проведення врегулювання спору за участю судді, а примирення відбулось лише у 22 справах [5]. У 2021 році таких ухвал було 66, примирення ж відбулось лише у 12 справах [6]. У 2022 році таких ухвал було 24, а примирення було досягнуто лише в 3 справах [7]. В 2023 році суди постановили 53 ухвали про проведення врегулювання спору за участю судді, з яких примирення мало місце лише в 17 справах [12].

В такому процесі суд, по суті, є і посередником, і організатором, і керівником такої процедури. Така занадто нормативна зарегульованість гарної ідеї про врегулювання спору за участю судді призвела до того, вона не знайшла порозуміння в сучасному правосудді. Проблема полягає в тому, що така процедура не є обов'язковою, а оскільки сторони ніколи не приймали участі в таких судових медіаційних процесах, то довіри до таких процесів у людей немає.

Так, в 2022 році Міністерство юстиції України провело моніторинг щодо запровадження ефективних заходів у сфері правового регулювання судочинства. При соціологічному опитуванні респондентам було поставлено питання: чи доводилось вам брати участь у процесі врегулювання спору за участю судді? 81,3 відсотки респондентів відповіли, що їм не доводилось брати участь в такій процедурі і лише 18,75 відсотків респондентів намагались врегулювати спір за рахунок такої процедури, але позитивний результат мав місце доволі рідко [13]. В той же час, якби законодавець зробив такий процес обов'язковим для кожної цивільної справи позовного характеру то кількість судових рішень, в яких суд вимушений був би вирішувати спори на імперативній основі, була б значно меншою, а це значно зменшило б навантаження на судову систему.

Польські колеги у своєму звіті «Діагностика використання медіації та причини зменшення її популярності (Diagnosis of the use of mediation and of the reasons for its lower than expected popularity) зазначають, що медіація, яка спочатку сприймалася як цікавий процес в цивільному судочинстві, в подальшому почала втрачати свою привабливість, оскільки судді не мають навичок і вмінь щодо відкритого, професійного спілкування, де вони виступають посередниками між сторонами, будучи одночасно психологами, філологами, філософами, медіаторами і в той же час вони залишаються суддями, які

звикли самі слухати інших, і якщо вони говорять в судових засіданнях, то їх вимоги, зауваження чи репліки є обов'язковими для сторін [14]. Урегулювання ж спору за участю судді, по суті, сприймається суддями як альтернатива офіційного правосуддя, де медіативна етика і формальність процедури на думку Д. М. Ясинка відбиває у суддів бажання використовувати цей позапроцесуальний інститут [15, с. 191]. Безумовно, судді повинні бути підготовленими до проведення процедури врегулювання спору за їх участю, яка істотно відрізняється від процесу відправлення правосуддя, в якому аналіз наданих сторонами доказів та контроль за процесом доказування є превалюючим.

Разом з тим, правозастосовча практика цивільного судочинства, яка носила медіативний характер і не була «зарегульована» як це є сьогодні, мала місце за дії ЦПК України в редакції 1963 року.

Так, стаття 143 ЦПК України в редакції 1963 року мала назву «Підготовка судді до розгляду справи». Дана норма, по суті, давала право і можливість судді самому вирішувати, що і як йому робити про що говорити і як породити бесіди, які були обов'язковими в усіх справах на стадії підготовки справ до судового розгляду. В процесі таких бесід суддя був ініціатором і посередником і просто людиною-порадником, і це дійсно давало хороші результати. За дії ж ЦПК України в редакції 2004 року, в якому така норма вже була відсутня, в 2013 та 2014 роках судами України було відкрито 800,5 тис. та 693 тис. цивільних справ позовного провадження відповідно. З ухваленням судових рішень у 2013 році було розглянуто 723,9 тис. справ, а у 2014 році даний показник складає 610 тис. цивільних справ. Тобто, у 76 600 справах в 2013 році та 83 тис. справах в 2014 році відповідно провадження було закрито, оскільки між сторонами був віднайдений компроміс [16, с. 23; 17, с. 24]. Майже через десять років у 2022 та 2023 роках було відкрито 289296 та 460495 проваджень позовного характеру відповідно. З ухваленням судових рішень було розглянуто відповідно 261014 та 420049 цивільних справ. Кількість же закритих проваджень склала 28912 у 2022 та 40446 у 2023 році [7], [12].

Якщо порівняти цю статистику в розрізі десяти років, то за дії різних редакцій ЦПК України середньостатистична кількість справ закритих з різних підстав не змінилася, хоча за інтенсивності процесу, який пов'язаний із урегулюванням спору за участю судді такі зміни повинні мати місце. Так, наприклад, у спорах, що виникають із земельних відносин, у 2021 році з 12223 справ лише 15 справ було закрито за примиренням сторін [6]. У 2022 році із 3619 справ лише у 13 випад-

ках справи закривалися [7], а у 2023 році із відкритих 9612 проваджень лише у 7 справах провадження було закрито за примиренням сторін [12].

Таким чином, судова статистика показує, що інститут урегулювання спору за участю судді практично не діє, хоча його потенціал, особливо у справах земельно-майнового характеру (наприклад у спорах що стосують суміжного земельного ділянками двох сусідів) або у справах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення (спорах щодо зловживання орендарем своїми правами та ігнорування обов'язку своєчасної сплати орендної плати тощо) є доволі великим.

З урахуванням даних обставин, було б доцільно у частині 1 статті 201 ЦПК України виключити словосполучення «за згодою сторін», виклавши її у наступній редакції: «Врегулювання спору за участю судді проводиться в усіх справах позовного провадження до початку розгляду справи по суті».

Висновки. Урегулювання спору за участю судді і медіативні процедури, передбачені Законом України «Про медіацію» є доволі схожими як за своєю метою, так і механізмом їх проведення у сфері не лише цивільно-майнових, а й земельно-майнових, сімейних чи трудових правовідносин, які набули спірного характеру. В той же час, урегулювання спору за участю судді, не дивлячись на великий його потенціал, на сьогодні по суті не застосовується в судовій правозастосовчій практиці, в тому числі у справах щодо вирішення земельно-майнових та інших спорів. Вся причина цього полягає у відсутності в цьому ініціативи суду, оскільки ініціатива на впровадження такої процедури у разі передачі її суду одночасно поєднувала б у собі і сам процес урегулювання спору за рахунок обміну «змагальними паперами» (позов, відзив, відповідь на відзив, заперечення). Сьогодні ж ініціатива у проведенні урегулювання спору за участю судді належить сторонам спору, які об'єктивно, при наявності «напружених» відносин, самостійно не будуть діяти в одному напрямку. Ось чому вкрай необхідною є зміна суб'єкта-ініціатора шляхом позбавлення сторін такої ініціативи і передання її суду у виді процесуального обов'язку, що має реалізовуватись у підготовчому провадженні. За реалізації такого механізму, підготовче провадження відповідало б його назві. Воно б мало цивільний характер і як наслідок – зменшило б кількість справ, які потрібно було б розглядати, а відтак – зменшився б і об'єм апеляційного та касаційного оскарження судових рішень.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
2. Ясинок Д. М. Право на справедливий судовий розгляд в цивільному судочинстві: *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.) / уклад. : І. В. Андронов, М. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; МОН України ; НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2015. С. 108–109.
3. Ясинок М. М. Теорія доказового права: монографія. Київ: Алерта, 2021. 426 с.
4. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2019 рік / Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/dsa_pres_slujba_2019/dsa_pres_slujba_2020/1c_2019.xlsx (дата звернення: 19.10.2024)
5. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2020 рік / Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1c_2020.xlsx (дата звернення: 19.10.2024)
6. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2021 рік / Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1c_2021.xlsx (дата звернення: 19.10.2024).
7. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік / Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-c%20_%204-%202022.xls (дата звернення: 19.10.2024).
8. Procter-Legg T., Hobson J., Quimby E. Restorative justice and social justice: an international perspective. *Contemporary Justice Review*. (13 Oct 2024). URL: <https://doi.org/10.1080/10282580.2024.2414953> (date of access: 20.10.2024).
9. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року № 1875-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
10. Земельний кодекс України від 25.10.2001 року № 2768-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
11. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України; за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2020. 810 с.
12. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2023 рік / Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-ts_4-2023.xls (дата звернення: 19.10.2024)
13. Моніторинг впровадження та аналіз ефективності НПА. URL: <https://minjust.gov.ua/monitoring-vgprovadjaennya-ta-analis-efektivnosti-prava> (дата звернення: 20.10.2024)
14. Czarnecka-Dzialuk B. Poland: twenty years of restorative justice implementation. *Restorative justice: An International Journal*. 2015. Vol. 3. No 3. P. 396–404. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/20504721.2015.1109349> (date of access: 24.10.2024)
15. Ясинок Д. М. Дієвість механізму врегулювання спору за участю судді: *Актуальні дослідження правової та історичної науки. Випуск 45*. : мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 17-18 листопада 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 89–93.
16. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства (за даними судової статистики) в 2013 році. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 6. С. 23.
17. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства (за даними судової статистики) в 2014 році. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 6. С. 24.

Савуляк Р. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії держави, права та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка,
суддя судової палати з розгляду цивільних справ
Львівського апеляційного суду
ORCID: 0000-0001-7680-0766

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ШЛЮБУ ЗА АВСТРІЙСЬКИМ ЗАГАЛЬНИМ ЦИВІЛЬНИМ УЛОЖЕННЯМ 1811 Р. ЯК РЕЦЕПЦІЯ ПОЛОЖЕНЬ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

FEATURES OF CONCLUSION OF MARRIAGE ACCORDING TO THE AUSTRIAN GENERAL CIVIL CODE OF 1811 AS A RECEPTION OF THE PROVISIONS OF ROMAN PRIVATE LAW

Стаття присвячена висвітленню закріплених в Австрійському загальному цивільному уложенні 1811 р. умов укладення шлюбу, у т. ч. підстави визнання шлюбу недійсним, та порядку укладення шлюбу, а також особистих прав й обов'язків подружжя, а відтак, аналізу відображення в даному інституті шлюбного права рецепції положень римського приватного права, позаяк головним джерелом Уложення було насамперед пандектне право.

Автором опрацьовано зміст глави 2 «Про шлюбне право» частини першої «Про право осіб» Загального цивільного уложення Австрійської імперії 1811 р., котра регламентувала означені правові відносини (у ст. 44-93). Подано сформульоване Уложенням поняття шлюбу. З'ясовано значення інституту заручин у шлюбному праві. Детально охарактеризовано 13 підстав недійсності шлюбу, які стосувалися таких трьох чинників: а) передусім, виокремлювали категорії осіб, котрі не вправі укладати шлюб; б) встановлювали незаконні способи отримання згоди на укладення шлюбу; в) регламентували недотримання порядку укладення шлюбу, процедури.

У статті охарактеризовано передбачену Уложенням диспенсацію (увільнення) від існуючих у наречених перешкод до шлюбу. Крім того, розкрито обсяг особистих прав та обов'язків подружжя.

Автором здійснено порівняльний аналіз норм Уложення про особливості укладення шлюбу із відповідними положеннями римського приватного права, передусім титулів I «Про (шлюбну) домовленість» і II «Про укладення шлюбу» книги двадцять третьої Дигестів Юстиніана. Та, відтак, виявлено, що означені норми Уложення, особливо щодо визначення підстав недійсності шлюбу, у багатьох аспектах становили рецепцію доволі схожих положень римського приватного права.

Поза тим, автором констатовано, що 4 підстави визнання шлюбу недійсним, а також диспенсація щодо перешкод до шлюбу є цілковитою новацією австрійського законодавця. Та, натомість, встановлено, що Уложення, на відміну від римського приватного права, не передбачало інституту заручин.

Ключові слова: *Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р., рецепція римського приватного права, Дигести Юстиніана, недійсність шлюбу, укладення шлюбу, заручини.*

The article is devoted to the coverage of the enshrined in the Austrian General Civil Code of 1811 conditions of marriage, including the grounds for declaring a marriage invalid, and the procedure for concluding a marriage, and also the personal rights and obligations of spouses, and therefore, an analysis of the reflection of the reception of the provisions of Roman private law in this institution of marriage law, since the main source of the Code was primarily the pandect law.

The author worked out the content of Chapter 2 «On Marriage Law» of Part One «On the Law of Persons» of the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811, which regulated these legal relations (in Articles 44-93). The concept of marriage formulated by the Code is presented. The importance of the institution of engagement in marriage law is clarified. 13 grounds for invalidity of marriage are described in detail, which related to the following three factors: a) first of all, they singled out categories of persons who are not qualified to enter into marriage; b) established illegal methods of obtaining consent to enter into marriage; c) regulated non-compliance with the procedure for concluding a marriage.

The article describes the dispensation (exemption) provided for by the Code from the brides' existing obstacles to marriage. In addition, the scope of personal rights and obligations of spouses is revealed.

The author carried out a comparative analysis of the norms of the Regulation on the Code of concluding a marriage with the corresponding provisions of Roman private law, primarily titles I «On (Marriage)

Arrangement” and II “On Concluding a Marriage” of the twenty-third book of Justinian’s Digests. However, it was found that the specified norms of the Code, especially regarding the definition of the grounds of invalidity of marriage, in many aspects were the reception of quite similar provisions of Roman private law.

In addition, the author states that the 4 grounds for invalidating a marriage, as well as the dispensation regarding obstacles to marriage, are a complete innovation of the Austrian legislator. But, therewith, it was established that the Code, in contrast to Roman private law, did not provide for the institution of betrothal.

Key words: *The General Civil Code of the Austrian Empire in 1811, the reception of Roman private law, Digests of Justinian, nullity of marriage, conclusion of marriage, betrothal.*

Постановка проблеми. Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. було поширене на західноукраїнські землі, котрі перебували у складі Австро-Угорської монархії ще з 1772 р. Більше того, воно діяло в них і після розпаду монархії, а саме: в Галичині, анексованій Польщею, – до 1933 р., в Буковині, захопленій Румунією, – до 1938 р., у Закарпатті, приєднаному до Чехословаччини, – до 1939 р. Тож, зважаючи на те, що Уложення мало вагомий вплив на розвиток цивільного права на західноукраїнських землях, на моє переконання, воно вплинуло і на становлення українського цивільного та сімейного права. А тому залишається актуальним врахування його позитивного досвіду, перевіреного часом (у т. ч. упродовж понад 200-річної чинності, з відповідними змінами і доповненнями, в Австрії і дотепер), сучасною українською наукою сімейного права.

Одним з головних джерел Австрійського загального цивільного уложення 1811 р. було передусім пандектне право (рецептоване і пристосоване до нових умов римське право) [1, с. 7; 2, с. 93], а тому рецепція різноманітних положень римського приватного права відображена у багатьох нормах Уложення. Відтак, вважаю за доцільне дослідити особливості рецепції римського права (зокрема, норм Дигестів Юстиніана, а саме його титулів I «Про (шлюбну) домовленість» («De sponsalibus») і II «Про укладення шлюбу» («De ritu nuptiarum» (буквально: про обряди, які відбуваються під час укладення шлюбу. – Примітка Р. С.)) книги двадцять третьої [3]) при врегулюванні Уложенням такого основоположного інституту сімейного права, як укладення шлюбу, що має як загальнотеоретичне, так і практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Попри історико-правову значущість та актуальність Австрійського загального цивільного уложення 1811 р., українськими вченими доволі мало опрацьовані його положення про укладення та дійсність шлюбу. Частково їм приділяли увагу, зокрема, О. О. Балко, В. А. Ватрас, Г. М. Ліпак-Санагурська, І. Ю. Новосядло та ін. А відтак, науковці не зосереджували свою увагу на простеженні у відповідних нормах Уложення про укладення шлюбу рецепції римського приватного права.

А тому **мета статті** – з’ясувати передбачені Уложенням 1811 р. умови укладення шлюбу, у т. ч. підстави недійсності шлюбу, та порядок укла-

дення шлюбу, висвітлити закріплені Уложенням особисті права та обов’язки подружжя, а також виявити у розглядуваних положеннях австрійського законодавця рецепцію норм римського приватного права.

Виклад основного матеріалу. Глава 2 «Про шлюбне право» (von dem Eherechte) частини першої «Про право осіб» Загального цивільного уложення Австрійської імперії 1811 р. регламентувала, зокрема, умови і порядок укладення шлюбу, у т. ч. визначала підстави і правові наслідки визнання шлюбу недійсним; та врегульовувала особисті права й обов’язки подружжя (ст. 44–93) [4, с. 1031–1035].

Передбачалося, що сімейні відносини встановлюються договором про шлюб (Ehevertrag) (ст. 44) [4, с. 1031]. Передусім Уложення формувало поняття шлюбу, зазначаючи, що у договорі про шлюб дві особи різної статі виявляють, згідно із законом, свою волю проживати у нерозривному спілкуванні, народжувати і виховувати дітей та взаємно допомагати один одному (ст. 44).

Зауважу, що у римському приватному праві шлюб (nuptiae, matrimonium) як соціально значущий союз чоловіка та жінки визначав правове становище дітей, народжених у цьому союзі, майнові відносини між подружжям та їхні спадкові права. Відповідно, стосовно цих прав шлюб поставав юридичним фактом, проте вступ до такого союзу залежав від волі майбутнього подружжя і, відтак, був юридичною угодою. Тож вже у римському праві шлюб вважався договором, укладеним на підставі волевиявлення сторін. А саме, для укладення шлюбу вимагалася згода самого подружжя та їхніх домовладик (якщо такі були): «Не може бути укладений шлюб інакше як за згодою всіх, тобто тих, хто одружується і під чією владою вони перебувають» (D.23.2.2 [3]). Необхідність узгодження волі відобразилася у термінології: часто вживають вирази «contrahere matrimonium» (укласти шлюб), «contrahere nuptias» (D.23.2.11 [3], D.22 [5], D.17.1.60.1 [5]). А волевиявлення домовладки формалізувалося як auctoritas (D.23.2.9, D.23.2.16.1 [3]). Суворо індивідуальний характер шлюбу виявлявся у тому, що юристи розглядали індивідуальну волю (affectio maritalis – намір перебувати у шлюбі) як суттєву у структурі інституту шлюбу. Так, при тривалому відлученні подружжя (наприклад, внаслідок перебування на державній посаді проконсула – D.24.1.32.13)

шлюб зберігався завдяки психологічному зв'язку: «Nuptias pop concubitus, sed consensus facit» («Шлюб створюється не співжиттям, а згодою (подружжя») (D.35.1.15 = D.50.17.30) [5]. Втрата цього наміру на будь-якому етапі спільного життя припиняла шлюб. Отож, у римському праві шлюб ґрунтувався на consensus perseverans (триваючій згоді), проте нею, звичайно, не вичерпувався. Слід пояснити, що дані цитати розміщені у Дигестах Юстиніана, де зібрано 9200 уривків (фрагментів) з 2000 творів 39 найвидатніших римських юристів – здебільшого тих, хто мав право офіційного тлумачення законів [6]. Дигести складаються з 50 книг, які поділяються на титули (або розділи), котрі містять фрагменти (у кожному з них подано уривки з творів одного юриста із зазначенням його імені та джерела), а довгі фрагменти включають параграфи. Тому джерело цитати з Дигестів прийнято позначати скорочено, для прикладу: D.1.8.2.1., де D. – Дигести, 1 – книга, 8 – титул, 2 – фрагмент, 1 – параграф.

Варто звернути увагу, що австрійський законодавець не передбачав інституту заручин у шлюбному праві. Так, в Уложенні вказувалося, що шлюбні заручини (Eheverlöbniss), домовленості чи попередня обіцянка одружитися, дана або прийнята за будь-яких обставин чи умов, не тягне за собою законного обов'язку ні щодо укладення самого шлюбу, ні щодо виконання того, що було обумовлено на випадок порушення домовленості (обіцянки) (ст. 45). Відповідно, порушення домовленості (обіцянки) про укладення шлюбу не мало жодних правових наслідків; що правда, сторона, яка не давала вагомому приводу для відмови від домовленості, зберігала за собою право на відшкодування тієї реальної шкоди, заподіяної їй внаслідок такої відмови, яку вона може довести (ст. 46) [4, с. 1031].

Доцільно підкреслити, що, натомість, римське приватне право детально врегульовувало інститут шлюбних заручин. Так, у Римі укладенню шлюбу передували заручини – sponsalia. У давнину та на початку класичного періоду сторони уклали договір у формі клятвенної обіцянки укласти шлюб (sponsio – D.23.1.2 [3]). Позовне провадження на підставі встановленого зобов'язання практикувалося в латинських містах до I ст. до н. е. (Varro. de l. l. 6.70 (це Varro «De lingua latina» – твір Марка Теренція Варрона «Про латинську мову». – Примітка Р. С.), Cell. 4.4.2-3 (це Aulus Cellius «Noctes Atticae» – твір Авла Целлія «Аттичні ночі». – Примітка Р. С.), потім його скасував Іх Іулія невідомої дати. Вже наприкінці передкласичного періоду заручини могли бути укладені у вільній формі, однією згодою («nudo consensu» – D.23.1.4, D.23.1.7 [3]). У класичний період заручини мали лише моральний вплив на нареченого (sponsus) і наречену (sponsa), адже принцип свободи шлюбу вважався засад-

ничим. У посткласичний період під впливом християнства та семітської практики купівлі нареченої заручини знову набули зобов'язального характеру та супроводжувалися внесенням завдатку (arrhasponsalicia), який втрачався нареченим у разі відмови одружитися, а наречена або її батько при порушенні обіцянки відповідали у чотириразовому розмірі суми отриманого завдатку; лише у 472 р. імператор Аев скоротив відповідальність до дворазового розміру завдатку (C.5.1.5 (це Codex repetitae praelectionis, тобто т.зв. «Кодексдругого видання» 534 р. Кодексу Юстиніана. – Примітка Р. С.)). Укладення заручин встановлювало квазіродинні відносини між нареченими – adfinitas, а тому виникали обмеження на шлюб між членами двох сімей навіть у разі відміни запланованого шлюбу, наприклад: наречений вже не зміг би одружитися на матері своєї нареченої (D.23.2.14.4) [3], заборонявся примус до дачі показань свідків один проти одного (D.22.5.5 [5]), вбивство нареченого нареченою або навпаки прирівнювалося до вбивства родича – parricidium. Укладання двох заручин (bina sponsalia) не допускалося, як і багатощлюбність (D.3.2.1 [5]). З боку нареченої заручини зазвичай укладалися домовладикою, який і приймав рішення про шлюб («conlocare in matrimonium» – Gal.2.235 (це Gai Institutiones – Інституції Гая. – Примітка Р. С.), D.3.2.1 [5], D.23.2.38.2 [3], FV.320 (це Fragmenta Vaticana. – Примітка Р. С.)). Однак неодмінною умовою вважалася і згода нареченої: «як для шлюбу, так для заручин потрібно, щоб дочка дала згоду» (D.23.1.11 [3]).

Уложення встановлювало загальне правило про здатність до укладання шлюбу – договір про шлюб може бути укладений кожним, наскільки нема законної перешкоди для того (ст. 47) [4, с. 1031]. Відтак, визначалися умови недійсності шлюбу. Так, законодавець закріплював низку перешкод до укладення шлюбу, а саме: 1) відсутність згоди – а) внаслідок нездатності виявляти її; б) внаслідок недостатності дійсної згоди; 2) відсутність здатності до досягнення мети шлюбу – а) фізичної здатності; б) моральної здатності внаслідок – засудження до тяжкого кримінального покарання; наявності дійсного подружнього союзу; священства або духовної обітниць (Weihe oder Gelübde); відмінності у вірі (Religionsverschiedenheit); спорідненості; свояцтва; перелюбу (Ehebruch); вбивства попереднього подружжя; 3) відсутність істотних обрядів – а) оголошення (Aufgeboth); б) урочистого виявлення згоди (ст. 48–82) [4, с. 1031–1034].

Висвітлю цей перелік перешкод до укладення шлюбу детальніше. Так, за Уложенням, відсутність згоди внаслідок нездатності виявляти її (ст. 48–54) [4, с. 1031–1032] полягала у наступному. Навіжені, божевільні, слабоумні та малолітні не могли укласти шлюбний договір (ст. 48) [4, с. 1031].

Варто зазначити, що у римському праві *lustum matrimonium* (правильний шлюб) міг бути укладений лише між особами, які досягли статевої зрілості (тобто повнолітніми чоловіками – з 14 р., та повнолітніми жінками – з 12 р.), перебувають у здоровому глузді та правомочні на вступ у шлюб (*ius conubii*). Уточнювалося, що укладання шлюбу божевільним не допускалося. Більше того, божевільний не міг і розірвати існуючий шлюб (D.1.6.8 [5], D.23.2.16.2 [3]), оскільки зміна в *affectio maritalis* і виявлення волі, протилежної тій, що була висловлена під час укладання шлюбу, для нього були неможливими.

Відповідно до Уложення, неповнолітні, а також повнолітні, які з будь-яких підстав не могли самостійно вступати в законне зобов'язання (тобто були обмежені у дієздатності. – *Примітка Р. С.*) могли вступати у шлюб лише зі згоди їхнього батька. Якщо батько вже помер або нездатний бути представником (*Vertreter*) (тобто був недієздатним. – *Примітка Р. С.*), то для дійсності шлюбу вимагалася, разом з волевиявленням відповідного представника, також дозвіл суду (ст. 49) [4, с. 1031–1032]. Для дійсності шлюбу неповнолітніх позашлюбних дітей також вимагався, разом із волевиявленням їхнього опікуна, дозвіл суду (ст. 50) [4, с. 1032]. Неповнолітньому іноземцю, який бажав одружитися в Австрії і не міг подати необхідного дозволу, місцевий (*Hierländisches*) суд, якому іноземець був би підвідомчий за своїм станом та місцем перебування, призначав представника, зобов'язаного оголосити суду про свою згоду або незгоду на укладання шлюбу (ст. 51). Передбачалося, що якщо неповнолітньому або опікуваному (*Pflegebefohlene*) відмовлено у дозволі одружитися, вони мали право звернутися за сприянням до суду (ст. 52). Слід зацентувати, що законними підставами для відмови у згоді та дозволі на укладання шлюбу неповнолітніми були: недостатність необхідного доходу (*Einkommen*), доведена чи загальновідома погана поведінка, заразливі хвороби чи перешкоджаючі меті шлюбу недуги того, з ким особа бажала одружитися (ст. 53).

Слід зауважити, що у римському праві періоду республіки вимагалася згода на шлюб *pater familias* (тобто домовладки, глави родини. – *Примітка Р. С.*) обох наречених, проте за законом Юлія (4 р. н. е.) відмову у ній можна було оскаржити у магістраті [7, с. 289]. На шлюб неповнолітньої нареченої потребувалася згода батька, навіть якщо вона не перебувала під його владою; а в разі смерті батька право надання згоди переходило до опікуна, матері чи найближчих родичів. Щоправда, за відсутності достатніх підстав до відмови у згоді з боку батька він міг бути примушений магістратом дати згоду.

За Уложенням, відсутність згоди внаслідок недостатності дійсної згоди (ст. 55–59) [4, с. 1032] полягала у наступному. Не мала

законної сили згода на укладання шлюбу, отримана шляхом залякування особи. Притому, чи мав страх особи вагомні підстави, визначалося залежно від ступеня і ймовірності небезпеки, а також за фізичними і душевними властивостями особи, якій були адресовані погрози (ст. 55). Також була недійсною згода, дана викраденою особою, якщо вона після такої згоди все ще не звільнена (ст. 56). Особливу увагу привертає положення Уложення про те, що недійсною визнавалася згода на укладання шлюбу, дана внаслідок омани (*Irrthum*) (помилки, хибного трактування. – *Примітка Р. С.*) щодо особи майбутнього подружжя (ст. 57). Зокрема, така омана, помилка могла стосуватися незнання про вагітність нареченої від іншого на момент укладання шлюбу; тому якщо після укладання шлюбу чоловік виявляв, що дружина вже вагітна від іншого, він міг вимагати, щоб шлюб був оголошений недійсним (ст. 58). Тут варто наголосити, що всі інші помилки подружжя, а також їхні очікування щодо презюмованих або навіть обговорених ними умов, котрі не здійснилися, не перешкоджали дійсності шлюбного договору (ст. 59).

Стосовно відсутності фізичної здатності до досягнення мети шлюбу Уложення передбачало наступні умови. Постійна нездатність до виконання подружнього обов'язку становила перешкоду до шлюбу, якщо вона вже існувала на момент укладання шлюбного договору. Натомість, лише тимчасова нездатність або виникла вже в час існування шлюбу, навіть невиліковна, нездатність не тягнули за собою розірвання подружнього союзу (ст. 60) [4, с. 1032]. Крім того, закріплювалася вимога, що для підтвердження попередньої і постійної нездатності до виконання подружнього обов'язку, мало бути проведено дослідження обізнаними людьми, зокрема досвідченими лікарями і хірургами, та, з огляду на обставини, повитухами (ст. 100) [4, с. 1035–1036]. Притому передбачалося, що якщо неможливо було достовірно визначити, чи ця нездатність постійна, чи лише тимчасова, то подружжя було зобов'язане жити разом ще упродовж одного року, і якщо нездатність увесь цей час тривала, то шлюб оголошувався недійсним (ст. 101) [4, с. 1036].

Варто зауважити, що у римському праві періоду домінувати нездатність до подружнього співжиття була підставою для розлучення [7, с. 291], а саме внаслідок безплідності дружини або старості чи хвороби подружжя (D.24.1.60-62) [5].

За Уложенням, злочинець, засуджений до найтяжчого або тяжкого тюремного ув'язнення (*Kerkerstrafe*), не міг одружуватися з дня оголошення йому вироку і упродовж усього часу відбування ним покарання (ст. 61).

Щодо вказаної підстави недійсності шлюбу можна провести певні паралелі із встановле-

ною у римському приватному праві умовою про розірвання шлюбу у разі втрати громадянства одним із подружжя (D.24.2.1) [5], а саме внаслідок його вигнання (*interdictio aqua et ignis*) або заслання (*deportatio in insulam*); а також про припинення шлюбу у разі військового полону одного або обох з подружжя (D.49.15.11.4, D.14.1 [5]).

Регламентувалося, що чоловік міг перебувати у шлюбі у поточний момент лише з однією дружиною, а дружина тільки з одним чоловіком. Особа, яка раніше вже перебувала у шлюбі і забажала знову вступити у шлюб, мала законним чином довести, що шлюб припинено, тобто, що подружній союз повністю розірваний (ст. 62).

Слід вказати, що римське право теж визнавало перебування у шлюбі перешкодою для укладення ще іншого шлюбу, оскільки шлюб у Римі був моногамним.

Уложення встановлювало, що духовні особи, які вже отримали найвищі ступені священства, а також ченці (*Ordenspersonen*) обох статей, які дали урочисту обітницю безшлюбності (целібату. – *Примітка Р. С.*), не могли укласти дійсних договорів про шлюб (ст. 63).

Зауважу, що у римському праві уведення чоловіка у жрецький сан було підставою для розлучення (D.24.1.60-52) [5].

Уложення закріплювало, що не могли укладатися дійсні договори про шлюб між християнами та особами нехристиянської віри (ст. 64).

Згідно з Уложенням, не міг бути укладений дійсний шлюб між родичами по висхідній та низхідній ліній, а також по бічній лінії – між повнорідними (мають спільних батька і матір. – *Примітка Р. С.*) і неповнорідними (*voll und halbblütige*) (єдинокровні – мають спільного батька, але різних матерів; та єдиноутробні – народжені від однієї матері, але від різних батьків. – *Примітка Р. С.*) братами і сестрами, між двоюрідними братами і сестрами, а також з дядьком і тіткою з боку батька та матері, причому незалежно, чи походить спорідненість від законного чи від позашлюбного народження (ст. 65) [4, с. 1033].

Зауважу, що у римському праві укладання правильного (тобто дійсного. – *Примітка Р. С.*) шлюбу не допускалося між агнатами (тобто підпорядкованими домовладці членами сім'ї, які вважались один одному агнатами; притому агнати не завжди були між собою кровними родичами – ними були як ті що походили по чоловічій лінії від одного предка, так і ті, хто став членом родини внаслідок шлюбу чи усиновлення. – *Примітка Р. С.*), а також між кровними родичами по прямій лінії, незалежно від ступеня спорідненості (D.23.2.53 [3]), та між родичами по бічній лінії до четвертого ступеня спорідненості. У класичний період внаслідок шлюбу імператора Клавдія зі своєю племінницею Агрипіною сенатська постанова зробила виняток для дядька та дочки брата (Gal.1.62), тоді як шлюби

між іншими родичами третього ступеня залишалися забороненими (D.23.2.56 [3]). Тож імператорському свавіллю було надано вигляд загальної норми, яка залишалася чинною до 342 р. Заборона шлюбу між родичами по прямій лінії була настільки міцна, що поширювалася і на усиновлених і зберігалася навіть після їхньої еманципації з сім'ї (Gal.1.59). Більше того, шлюб між родичами («*incestae et nefariae nuptiae*» – Gal.1.59) переслідувався як кримінальне правопорушення, притому цей злочин (*incestum*) вважався обопільним (D.48.5.8, D.40.7 [5]). Крім того, були заборонені шлюби між опікуном або його сином та підопічною (D.23.2.59 [3]).

За Уложенням, перешкода до шлюбу внаслідок свояцтва полягала у тому, що особа не могла одружитися зі згаданими в ст. 65 родичами свого колишнього чи покійного подружжя (ст. 66) [4, с. 1033].

Стосовно закріпленої австрійським законодавцем норми про недійсність шлюбу між свояками варто зауважити, що схоже положення містило ще римське приватне право, а саме: не допускався шлюб осіб, що перебували у близькому свояцтві (*adfinēs*) (яким визнавалися відносини між одним із подружжя і родичами другого з подружжя. – *Примітка Р. С.*) по прямій лінії, а у період імперії після запровадження християнства – і по бічній [7, с. 290]. Наприклад, свекор (*socrus*) не міг одружитися з колишньою невісткою (*nurus*), вітчим (*vitricus*) – з падчеркою (*privigna*), молодший брат не міг брати за дружину вдову померлого старшого брата, і т. д. (Gal.1.6, Paul. Sent.2.19.5, Ulp. Reg.5.6).

Уложення визнавало недійсним шлюб між двома особами, які раніше вчинили один з одним перелюб (ст. 67). Щоправда, він мав бути доведений ще до укладення шлюбу (ст. 67).

Закріплена австрійським законодавцем норма про недійсність шлюбу між перелюбниками становила рецепцію положення римського права, котре не допускало шлюби між особою, що вчинила подружній перелюб, та її спільником [7, с. 290]. Більше того, цей же закон (*Lex Iulia de adulteriis* 18 р. до н. е.) встановив кримінальну відповідальність за порушення подружньої вірності (*adulterium*), караючи при цьому не лише винних, а й попустителів, до яких належали батько і чоловік винної дружини, які не порушили проти неї обвинувачення.

Уложення передбачало, що якщо дві особи, хоч і без попереднього перелюбу, обіцяли одна одній одружитися, і якщо для досягнення цієї мети хоча б одна з них посягнула на життя подружжя, котрий перешкодив їхньому шлюбу, то між ними не міг бути укладений дійсний шлюб, навіть якщо вбивство не було скоєно, а відбувся лише замах (ст. 68).

Крім висвітлених вище підстав недійсності шлюбу, Уложення встановлювало, що для дійсності шлюбу необхідне також дотри-

мання певного порядку, процедури укладення шлюбу – дотримання істотних обрядів, а саме оголошення та урочисте виявлення згоди наречених (ст. 69) [4, с. 1033], у т. ч. зі згоди відповідного представника та суду.

Уложення визначало, що оголошення полягало у повідомленні про майбутній шлюб із зазначенням імені, прізвища, місця народження, стану та місця проживання обох наречених (Verlobte) (ст. 70). Крім того, передбачалося, що таке оголошення мало містити попередження, що кожен, хто мав відомості про будь-яку перешкоду до шлюбу, повинен був про це заявити. Заява мала бути зроблена безпосередньо або через священника, який робив оголошення, тому священнику, який здійснюватиме вінчання (Trauung) (ст. 70). Закріплювалося, що оголошення мало здійснюватися у три недільні або святкові дні у звичайних церковних зібраннях (Kirchenversammlung) парафії; причому якщо наречені проживали у різних парафіях, то таке оповіщення мало відбуватися у церковних зібраннях обох парафій (ст. 71).

За Уложенням, оголошення шлюбів між особами некаатолицького християнського сповідання мало проводитися не тільки в їхніх богослужбних зібраннях (gottesdienstliche Versammlungen), а й у тих католицьких церквах, в парафіях яких вони проживали; притому оголошення шлюбів між особами католицького і некаатолицького християнського сповідання мало проводитися як у парафіяльній церкві, до якої належала особа католицької віри, і в молитовному домі особи некаатолицького сповідання, так і в католицькій церкві, в парафії якої проживала та особа-некаатолик (ст. 71). Цікаво, що для забезпечення більшої достовірності дійсності шлюбу законодавець передбачав, що, якщо наречені або хтось із них проживали менше шести тижнів у парафії, в якій мав бути укладений шлюб, то оголошення проводилося також в їхньому останньому місці перебування, де вони проживали більш означеного часу, або ж наречені повинні були продовжувати проживати там, де вони перебували, до завершення шести тижнів задля оголошення шлюбу лише там (ст. 72).

Уложення вимагало, щоб якщо упродовж шести місяців після оголошення шлюб не був укладений, то триразове оголошення проводилося знову (ст. 73). Щоправда, допускалося, що для дійсності оголошення та, відтак, зумовленої ним дійсності шлюбу достатньо, якщо імена наречених та повідомлення про їхній майбутній шлюб були оголошені, принаймні, один раз у парафії як нареченого, так і нареченої. Притому вказувалося, що кілька неправильностей, допущена у формі та кількості оприлюднень, не спричинює недійсності шлюбу, проте частково наречені чи їхні представники, а частково священники, остерігаючись відповідного покарання, зобов'язані подбати про те, щоб перед-

бачені оголошення відбувалися у належній формі (ст. 74).

Стосовно урочистого виявлення згоди (вінчання) Уложення передбачало, що воно мало відбуватися перед належним духівником одного з наречених, незалежно чи то священником (у католиків і православних. – *Примітка Р. С.*), чи пастором (у протестантів. – *Примітка Р. С.*), чи іншою духовною особою відповідно до іншого віросповідання (наприклад, рабином в іудеїв. – *Примітка Р. С.*), у присутності двох свідків (ст. 75) [4, с. 1033].

Особливий інтерес викликає дозволене Уложенням представництво однієї із сторін наречених при урочистому виявленні згоди. А саме, закріплювалася норма, що урочисте виявлення згоди на укладення шлюбу могло відбуватися через уповноважену особу (Bevollmächtigter) (представника, повіреного, довірену особу. – *Примітка Р. С.*) за умови отримання дозволу на це від намісника (Landesstelle) та якщо в довіреності (Vollmacht) зазначено особу, з якою укладається шлюб. Шлюб, укладений без такої спеціальної довіреності, був недійсним. Якщо ж довіреність було скасовано до укладання шлюбу, то хоча останній вважався недійсним, проте той, хто давав уповноваження (довіритель. – *Примітка Р. С.*), відповідав за заподіяну таким скасуванням шкоду (ст. 76) [4, с. 1034].

Уложення закріплювало, що якщо особа католицького сповідання одружувалася з особою некаатолицького сповідання, то згода мала бути виявлена перед католицьким священником у присутності двох свідків, але, за бажанням іншої сторони, при цьому урочистому дійстві могла бути присутня і некаатолицька духовна особа (ст. 77). Регламентувалося, що якщо наречені не могли пред'явити письмового підтвердження про належно здійснене оголошення, або особи, згадані у ст. 49–52 Уложення, не могли представити необхідного для їхнього одруження дозволу, а також якщо наречені, повноліття яких неочевидне, були неспроможні пред'явити метричне свідоцтво чи письмове посвідчення про своє повноліття, або якщо виникла будь-яка інша перешкода шлюбу, то духовній особі заборонялося, під загрозою тяжкого покарання, здійснювати вінчання до подання нареченими необхідних посвідчень та усунення всіх перешкод (ст. 78). Передбачалося, що якщо наречені були незадоволені відмовою у проведенні вінчання, могли звернутися зі скаргою до намісника, а місцях, де такого не було, в окружну управу (Kreisamt) (ст. 79).

Для збереження доказу укладеного договору про шлюб парафіяльний настоятель (Pfarrvorsteher) повинен був власноручно записати такий договір у спеціальну книгу про шлюби (Trauungsbuch). У ній мали бути точно вказані: ім'я і прізвище, вік, місце проживання та стан подружжя, із приміткою, чи перебували вони

вже у шлюбі; ім'я і прізвище та стан їхніх батьків і свідків; дата укладення шлюбу; ім'я духовної особи, перед якою згоду було урочисто виявлено; а також позначено документи, за допомогою яких були усунуті труднощі при укладенні шлюбу (ст. 80).

Уложення вказувало, що якщо шлюб укладався не в тій парафії, до якої належали наречені, то їхній парафіяльний настоятель мав скласти акт про призначення замість себе священника в іншій парафії та вказати про це у своїй парафіяльній книзі про шлюби, із зазначенням, в якому місці і яким священником має бути укладений шлюб (ст. 81). Відповідно, священник того місця, де укладався шлюб, так само був зобов'язаний записати про одруження в книгу про шлюби своєї парафії, із вказівкою, який саме священник призначив його замість себе, і повинен був упродовж восьми днів повідомити священника, який його уповноважив, про укладений шлюб (ст. 82).

Зауважу, що римське приватне право теж передбачало дотримання певної процедури укладення шлюбу *cum manu* – у присутності свідків і жерців або на підставі фіктивного самопродажу дружини у присутності 5 свідків. Натомість шлюб *sine manu* не вимагав формальної процедури.

Варто наголосити, що попри доволі широкий перелік умов недійсності шлюбу Уложення надавало можливість увільнення від існуючих у наречених перешкод до шлюбу, передбачаючи диспенсацію щодо перешкод до шлюбу (*Dispensation von Ehehindernissen*), тобто наданий належною владою індивідуальний дозвіл відступити від норм закону про перешкоди до шлюбу за наявності вагомих причин. А саме, з поважних причин могло бути заявлене клопотання перед намісником про вирішення (поблажливість, терпимість до перешкод до шлюбу. – *Примітка Р. С.*) перешкод до шлюбу (*die Nachsicht von Ehehindernissen*), котрий, якщо цього вимагали обставини, мав чимшвидше розглянути його (ст. 83) [4, с. 1034]. Притому до укладення шлюбу клопотання про вирішення перешкод заявлялося самими сторонами від власного імені. Якщо ж після укладення шлюбу виявлялася раніше невідома, вирішувана (*auflösliches*) перешкода, то сторони могли звернутися до намісника з проханням про вирішення також через своїх священників і без вказівки свого прізвища (ст. 84). Причому регламентувалося, що якщо належною владою була вирішена перешкода (тобто надана диспенсація щодо існуючої перешкоди до шлюбу. – *Примітка Р. С.*), що існувала під час укладання шлюбу, то без повторення оголошення про шлюб необхідною було вдруге урочисто виявити згоду перед священником та двома достовірними свідками, і про це мало бути зазначено у книзі про шлюби. При дотриманні цього правила такий шлюб вважався укладеним законно

з самого початку (ст. 88). Також передбачалося, що там, де не було намісника, окружним управам надавалася влада звільняти з поважних причин від другого та третього оголошення про майбутній шлюб (ст. 85). За надзвичайних обставин намісник або окружна управа, а якщо доведена крайня небезпека для життя не допускає зволікання, то і місцева влада (*Ortsobrigkeit*) могли повністю звільнити від оголошення, однак наречені повинні були підтвердити присягою, що їм невідомо про існування будь-якої обставини, що перешкоджає їхньому шлюбу (ст. 86). Закріплювалося, що звільнення від усіх трьох оприлюднень, під умовою складання згаданої присяги, мало надаватися також тоді, коли бажали вінчатися дві особи, про котрих вже раніше усі взагалі припускали, що вони перебувають між собою у шлюбі. У цьому разі про звільнення міг просити намісник священник, без вказівки прізвища сторін (ст. 87) [4, с. 1034].

В Уложенні зазначалося, що правовим наслідком дійсного шлюбу є виникнення прав та обов'язків подружжя. А саме, права та обов'язки подружжя виникали з мети їхнього союзу, із закону та з укладених угод (ст. 89) [4, с. 1035]. Передбачалися особисті взаємні (*Gemeinschaftliche*) права й обов'язки та особливі права й обов'язки як чоловіка, так і дружини. Насамперед вказувалося, що обидві сторони несуть однакові обов'язки щодо подружнього обов'язку, вірності (*Treue*) та пристойного поведіння (ст. 90). Чоловік є главою сім'ї, тому йому переважно належить право вести господарство, а також він зобов'язаний надавати дружині відповідно до свого майнового становища належне утримання і представляти (захищати. – *Примітка Р. С.*) її інтереси (*vertreten*) у всіх випадках (ст. 91). Дружина отримує прізвище чоловіка і набуває прав його стану; вона зобов'язана слідувати за чоловіком на місце його проживання, допомагати йому за змогою у веденні господарства та у набутті майнових засобів, а також, наскільки це необхідно для домашнього порядку, виконувати розпорядження чоловіка і наглядати за виконанням їх іншими (ст. 92) [4, с. 1035].

Варто зауважити, що в римському праві поступово склалося частково схоже загальне положення про особисті відносини подружжя: чоловік повинен захищати дружину (D.47.10.2), дружина повинна шанувати чоловіка (D.24.3.14.1) [5].

Висновки. З огляду на проведений порівняльний аналіз особливостей укладення шлюбу, регламентованих Уложенням та передбачених у римському приватному праві, можна стверджувати, що австрійське шлюбне право успадкувало від римського права низку положень стосовно визначення умов і порядку укладення шлюбу та встановлення особистих прав й обов'язків подружжя. Притому слід констатувати, що більшість із закріплених Уложенням

13 підстав визнання шлюбу недійсним у багатьох аспектах становили рецепцію доволі схожих положень римського приватного права.

Поза тим, цілковитою новацією австрійського законодавця слід визнати такі підстави недійсності шлюбу, як: 1) відсутність згоди на шлюб внаслідок недостатності дійсної згоди, отриманої шляхом залякування, викрадення, омани особи майбутнього подружжя; 2) шлюб християн

з нехристиянами; 3) шлюб із вбивцею (чи особою, котра вчинила замах на вбивство) попереднього подружжя; 4) відсутність оголошення (повідомлення) про майбутній шлюб. А також римському приватному праву ще була невідомою диспенсація щодо перешкод до шлюбу. Натомість, Уложення, на відміну від римського приватного права, не передбачало інституту заручин.

Список використаних джерел:

1. Австрійське загальне цивільне уложення 1811 / І. Й. Бойко. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 848 с. С. 7–12. URL: <https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/235/1-22.pdf>.
2. Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2013. Випуск 57. С. 88–96. URL: law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2013/10/Вісник-57.pdf.
3. *Domini nostri sacratissimi principis Iustiniani iuris enucleati ex omni vetere iure collecti Digestorum seu Pandectarum / Recognovit Theodorus Mommsen; Retractavit Paulus Krueger / Corpus iuris civilis.* Vol. I. Berlin, 1908. 2 Auflage. Liber vicesimus tertius. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/d-23.htm>.
4. Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 року. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука.* Київ: Правова єдність, 2009. 1168 с. С. 1025–1149.
5. *Iustiniani Digesta / Recognovit Theodorus Mommsen; Retractavit Paulus Krueger / Corpus iuris civilis.* Vol. I. Berlin, 1908. 2 Auflage. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/digest.htm>.
6. Дигести / О. А. Підпригора. *Юридична енциклопедія: у 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.* Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Том 2: Д–Й. 744 с. URL: <https://web.archive.org/web/20131103202512/http://cyclop.com.ua/content/view/1048/58/1/1/>.
7. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. *Римське право: підруч.* 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с. URL: https://org2.knuba.edu.ua/pluginfile.php/58771/mod_resource/content/1/%D0%A0% D0%98%D0%9C% D0%A1% D0%AC% D0%9A% D0%95%20% D0%9F% D0%A0% D0%90% D0%92% D0%9E%20% D0%9F% D1%96% D0%B4% D0%BE% D0%BF% D1%80% D0%B8% D0%B3% D0%BE% D1%80% D0%B0%20% D0%A5% D0%B0% D1%80% D0%B8% D1%82% D0%BE% D0%BD% D0%BE% D0%B2%20% D0%9F% D1%96% D0%B4% D1%80% D1%83% D1%87% D0%BD% D0%B8% D0%BA%202009.pdf.

Саламаха В. Р.,

аспірант

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз

ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0008-0861-3799

ЗБИРАННЯ ТА ПЕРЕВІРКИ ДОКАЗІВ У ЗЛОЧИНАХ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

COLLECTION AND VERIFICATION EVIDENCE OF VIOLENT CRIMES COMMITTED BY MINORS

Стаття присвячена предмету доказування та аналізу специфіки збирання і перевірки доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, які вчинили злочин проти життя та здоров'я особи. Визначено, що предмет доказування в цій категорії проваджень, це передбачений кримінальним процесуальним законом комплекс обставин, що підлягають обов'язковому встановленню у кожному кримінальному провадженні стосовно неповнолітніх, центральне місце серед яких займають індивідуальні особливості інтелектуального та психологічного розвитку неповнолітнього підозрюваного, котрі підлягають обов'язковому врахуванню під час визначення виду та міри покарання.

Наголошено, що сукупність обставин, котрі підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених неповнолітніми, закріплені у конкретній статті кримінального законодавства, під ознаки якого підпадає діяння, вчинене підлітком і кримінального процесуального законодавства, зокрема, у ст.ст. 91, 485 КПК України.

На підставі узагальнення матеріалів правозастосовної практики визначено, що сторона обвинувачення під час реалізації обов'язку доказування в досліджуваних нами категоріях справ допускає три типові помилки, серед яких: 1) недостатньо ретельне з'ясування та доказування окремих обов'язкових обставин; 2) необгрунтоване розширення переліку обставин, котрі досліджуються, що призводить до сповільнення перебігу досудового розслідування та судового розгляду, захарашення матеріалів кримінального провадження зайвими відомостями, котрі не мають суттєвого значення; 3) нехтування принципом індивідуалізації предмета доказування. Наголошено на специфіці збирання доказів і їх перевірки з урахуванням недопущення окреслених помилок. Перспективи майбутніх наукових розвідок мають полягати у розробленні конкретних рекомендацій щодо проведення слідчих (розшукових) дій у злочинах проти життя та здоров'я особи.

Ключові слова: злочин, життя та здоров'я, підозрюваний, неповнолітній, доказ, збирання, перевірка.

The article is devoted to the subject of proof and analysis of the specifics of collecting and verifying evidence in criminal proceedings against minors who committed a crime against the life and health of a person. It is determined that the subject of proof in this category of proceedings is a set of circumstances provided for by criminal procedural law that are subject to mandatory establishment in each criminal proceeding against minors, the central place among which is occupied by the individual characteristics of the intellectual and psychological development of the minor suspect, which are subject to mandatory consideration when determining the type and measure of punishment.

It is emphasized that the set of circumstances that are subject to proof in criminal proceedings against crimes against the life and health of a person committed by minors are enshrined in a specific article of criminal legislation, under the signs of which the act committed by a teenager falls, and criminal procedural legislation, in particular, in Articles 91, 485 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Based on the generalization of law enforcement practice, it was determined that the prosecution, when implementing the obligation to prove in the categories of cases studied by us, makes three typical mistakes, including 1) insufficiently thorough clarification and proof of individual mandatory circumstances; 2) unjustified expansion of the list of circumstances under investigation, which leads to a slowdown in the course of the pre-trial investigation and trial, cluttering the materials of the criminal proceedings with unnecessary information that is not of significant importance; 3) neglect of the principle of individualization of the subject of evidence. The specifics of collecting evidence and its verification, taking into account the avoidance of the outlined errors, are emphasized. The prospects for future scientific investigations should consist of developing specific recommendations for conducting investigative (detective) actions in crimes against the life and health of a person.

Key words: crime, life and health, suspect, minor, evidence, collection, verification.

Постановка проблеми. Впродовж останнього десятиріччя невпинно зростає кількість кримінальних правопорушень до вчинення яких причетні неповнолітні. Вчені пов'язують це з пасивним ставленням оточення неповнолітніх до розвитку в них злочинних схильностей. Причому якщо в деяких сім'ях пасивність пов'язана з об'єктивними причинами, такими як: хвороби дорослих, їхня надмірна зайнятість роботою тощо, то в інших – суб'єктивними, зокрема, невмінням чи небажанням здійснювати виховний вплив [1, с. 16].

Кримінальне процесуальне законодавство містить низку положень, котрих необхідно обов'язково дотримуватися у кримінальних провадженнях, що здійснюються стосовно неповнолітніх. Суттєво відрізняється і загальний предмет доказування в цих кримінальних провадженнях. Водночас не з'ясовано досі питання щодо збирання та перевірки доказів у цих кримінальних провадженнях, які безумовно існують у зв'язку з низкою правових принципів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання кримінального процесуального доказування, збирання та перевірки доказів упродовж дії чинного Кримінального процесуального кодексу України досліджували: С.Є. Абламський, В.В. Вапнярчук, Г.П. Власова, Г.І. Глобенко, І.В. Гловюк, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, В.В. Романюк, В.В. Тютюнник, О.Г. Шило, О.О. Южно та багато інших. Останнім часом комплексно до визначення предмету доказування у кримінальному провадженні, що здійснюється стосовно неповнолітніх підійшла К.С. Рябченко [2]. Окремим аспектам процесу доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх приділили увагу О.О. Андреев [3], Л.І. Мілімко та О.А. Гамера [4], О.В. Ряшко та Б.Т. Гарасимів [5] та багато інших.

Про специфіку захисту прав потерпілих під час розслідування кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) наголосили в своїй роботі Ю.В. Пирожкова, Н.В. Верлос та О.В. Мельковський [6]. Водночас недостатньою розробленістю характеризується проблематика збирання та перевірки доказів у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом учинення неповнолітніми злочинів проти життя та здоров'я особи, що й актуалізує потребу активізації наукових розвідок.

Мета статті – визначити особливості збирання та перевірки доказів у злочинах проти життя та здоров'я особи, учинених неповнолітніми.

Виклад основного матеріалу. Основними чинниками, котрі спонукають неповнолітніх до скоєння злочинів проти життя та здоров'я, є соціально-економічна нестабільність у суспільстві, ослаблення соціального впливу та виховної функції школи, проблеми в сім'ї,

зокрема, у неповних або багатодітних родинах, поширення алкоголізму та наркоманії, а також негативний вплив медіа і соціальних мереж, які пропагують культ насильства. Серед інших важливих чинників варто виділити скорочення кількості закладів дозвілля, закриття дитячих таборів, спортивних і позашкільних установ. Суттєво загострилися всі ці обставини в умовах дії правового режиму воєнного стану, коли неповнолітні за грошову винагороду вчиняють кримінальні правопорушення. Подібні факти засвідчують недостатність виховного впливу на неповнолітніх, а тому актуалізоване завдання реалізації відповідної функції кримінального права у контексті цієї групи осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення.

Вирішення питання щодо збирання й оцінки доказів у кримінальному провадженні потребує врахування особливостей предмету доказування, отож звернімося передусім до цього питання.

Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх – це передбачена кримінальним процесуальним законом сукупність обставин, котрі підлягають обов'язковому встановленню у кожному кримінальному провадженні щодо неповнолітніх з урахуванням їхніх вікових і соціально-психологічних особливостей з метою ефективного виконання завдань кримінального провадження [7, с. 13].

Сукупність обставин, котрі підлягають доказуванню закріплені у нормах кримінального та кримінального процесуального законодавства. У цілому такі ознаки засвідчують особливість предмету доказування в цій категорії справ. Поряд із обставинами, визначеними у ст. 91 КПК України, слід ураховувати, що доказуванню підлягатимуть й інші соціально-психологічні риси особи, що враховуватимуться час індивідуалізації відповідальності, обранні заходу виховного характеру, оцінці характеризуючих відомостей про особу неповнолітнього. До переліку таких соціально-психологічних рис особи можуть належати: рівень загального розвитку неповнолітнього, особливості темпераменту, інтереси, ціннісні орієнтири неповнолітнього тощо.

Аналіз матеріалів слідчої та судової практики засвідчує, що сторона обвинувачення під час розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених неповнолітніми, як правило, допускається декількох помилок. Природа таких помилок полягає як у визначенні предмета доказування, так і меж доказування. Під межами доказування слід розуміти збирання такого обсягу доказів, котрий забезпечуватиме достовірне встановлення обставин, які підлягають доказуванню. Аналіз положень ст. 485 КПК України засвідчує, що законодавець у кримінальних провадженнях стосовно неповнолітніх робить акцент на додатковому і більш ретельному вивченні стороною обвинувачення обставин,

котрі характеризують особу неповнолітнього підозрюваного, а також щодо виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину та кримінального проступку. Тобто особливості підлітка є визначальним фактором для визначення специфіки здійснення кримінального провадження, зокрема, щодо встановлення обставин, які підлягають доказуванню у цій категорії кримінальних проваджень [8, с. 202].

Перша помилка сторони обвинувачення, котра мала місце у 32% проаналізованих нами проваджень, полягає в тому, що з'ясування та доказування окремих обов'язкових обставин, залишається поза увагою ювенального слідчого та прокурора. Як наслідок, це приводить до неповноти досудового розслідування, судового розгляду. Друга помилка зумовлена необґрунтованим розширенням переліку обставин, що досліджуються, призводить до сповільнення перебігу досудового розслідування та судового розгляду, захарашення матеріалів кримінального провадження зайвими відомостями, котрі не мають суттєвого значення. Третя помилка полягає у нехтуванні принципом індивідуалізації предмета доказування, який передбачає, що в конкретному провадженні врахуванню підлягає не тільки індивідуальна характеристика особи підозрюваного, але й конкретна диспозиція статті КК України, за якою кваліфікується діяння, учинене неповнолітнім і яке підлягає доказуванню.

На нашу думку, запобігання таким помилкам можливе за рахунок вжиття комплексу таких заходів:

- 1) розроблення та впровадження у слідчі практики спеціалізованих методик і підходів до доказування, з урахуванням міжнародних стандартів у сфері забезпечення найкращих інтересів дитини;

- 2) підвищення професійної компетенції представників правоохоронних органів, залучених до досудового розслідування та доказування, шляхом навчання і підготовки правоохоронців для ефективного застосування найкращих практик взаємодії з неповнолітніми;

- 3) використання сучасних технологій для об'єктивного та достовірного збирання доказів у злочинах проти життя та здоров'я особи, учинених неповнолітніми тощо.

Отже, кримінальне процесуальне законодавство містить спеціальну норму (ст. 485 КПК України), яка деталізує предмет доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Вона розширює положення ст. 91 КПК, яка визначає обставини, що підлягають доказуванню, але не замінює і не створює «особливого» предмета доказування. Законодавство враховує психологічні, біологічні та соціальні особливості неповнолітніх, забезпечуючи їм підвищену кримінально-правову охорону. Це включає спеціальні підходи до притягнення до від-

повідальності, призначення покарання та його виконання. Важливим напрямом розвитку демократії є вдосконалення процесу забезпечення прав і гарантій свобод осіб, що набуває особливого значення у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Щодо збирання доказів, то апробованими заходами у цьому питанні є слідчі (розшукові) дії та судові експертизи. Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із неповнолітніми, виникає необхідність закріплення наявних та отримання нових доказів шляхом проведення таких процесуальних дій, як: допит, обшук, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент тощо. Збирання та перевірка доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх вимагають особливого підходу, враховуючи їх уразливість, соціальну незрілість і ризик порушення прав і свобод.

Перед проведенням допиту або інших слідчих дій необхідно ретельно підготуватися, враховуючи вікові та психологічні особливості дитини. Це передбачає вивчення особистості підлітка, мотивів його поведінки, визначення місця та учасників процесуальної дії, а також складання чіткого плану. Одним із перспективних підходів є використання «зелених кімнат» у кримінальному судочинстві. Такі спеціально обладнані приміщення створюють комфортну та безпечну атмосферу для дитини, що сприяє встановленню довіри та ефективному проведенню слідчих (розшукових) дій.

У контексті з'ясування специфіки збирання доказів, важливо враховувати низку специфічних особливостей, таких як: вік особи, рівень її інтелектуально-емоційного розвитку. Так, слід наголосити, що згідно з п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК України однією з підстав проведення експертизи є «встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості» [9]. Окрім цього, частина 1 ст. 485 КПК України визначає, що «при наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними» [9].

Розумову відсталість слід розуміти як суттєве відхилення від нормального рівня розвитку, характерного для певного віку. Цей стан не є наслідком психічного захворювання, а пов'язаний виключно із затримкою розумового розвитку. У випадках виявлення розумової відсталості необхідно визначити, якому віковому рівню відповідає фактичний розвиток неповнолітнього, та з'ясувати, чи усвідомлює він значення своїх дій. Залежно від ступеня розумової та фізичної відсталості суд може вирішити питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної

відповідальності з обмеженням застосування примусових заходів виховного характеру.

Важливо, що окрім способів, визначених ч. 2 ст. 93 КПК України, кримінальне процесуальне законодавство передбачає можливість отримання доказів за кордоном через механізми міжнародного співробітництва у межах кримінального провадження. Це важливо, адже непоодинокими є випадки, коли неповнолітні виїжджають за межі України з метою уникнення кримінальної відповідальності за вчинення злочину проти життя та здоров'я особи.

У контексті визначення специфіки перевірки доказів, зібраних у кримінальному провадженні або наданих стороною захисту, слід зауважити, що суб'єктами, уповноваженими на таку діяльність є:

- слідчий;
- прокурор;
- підозрюваний;
- обвинувачений (підсудний);
- особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру;
 - особа, щодо якої вирішується питання про звільнення від кримінальної відповідальності;
 - їхні захисники та законні представники;
 - потерпілий, його представник та законний представник;
 - цивільний позивач, його представник та законний представник;
 - цивільний відповідач та його представник;
 - представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження;
 - особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію);
 - слідчий суддя;
 - суд. Ці суб'єкти мають право ознайомлюватися з доказами та брати участь у їх перевірці, забезпечуючи законність і об'єктивність процесуального провадження.

Перевірка прямих і непрямих доказів, як слушно вказують у юридичній літературі, здійснюється з урахуванням різних аспектів:

1) прямі докази перевіряються лише щодо їх допустимості та достовірності. Питання їх належності не потребує перевірки, оскільки прямий доказ безпосередньо стосується предмета доказування;

2) непрямі докази потребують встановлення наявності об'єктивного або хибно приписуваного зв'язку між фактом, який вони підтверджують, та обставинами предмета доказування. Такий зв'язок визначається через слідчі (розшукові) дії, а також шляхом аналізу та зіставлення доказів.

Допустимість доказів перевіряється за трьома складовими:

- наявність належного суб'єкта, що здійснив збирання доказу;

- джерело доказу, передбачене законом;
- дотримання встановленої законом процедури. Перевірка допустимості здійснюється через аналіз, зіставлення доказів або отримання нових доказів.

Достовірність доказів перевіряється у двох аспектах:

- фактичні дані: накопичуються знання про ті ж обставини, які підтверджує або спростовує перевірваний доказ;
- процесуальне джерело: оцінюється його надійність. Для висновку про достовірність необхідна сукупність доказів, що стосуються одного факту, які формують переконання поза розумним сумнівом.

Неналежні докази не перевіряються на достовірність, оскільки вони не мають гносеологічного зв'язку з обставинами, що мають значення для кримінального провадження. Недопустимі докази також не підлягають перевірці на достовірність, оскільки не можуть бути використані як основа для прийняття процесуальних рішень [10, с. 171–173]. Таким чином, під час перевірки доказів важливо дотримуватись комплексного підходу, що забезпечує законність, обґрунтованість та об'єктивність у кримінальному провадженні.

Висновки. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх – це передбачений кримінальним процесуальним законом комплекс обставин, що підлягають обов'язковому встановленню у кожному кримінальному провадженні стосовно неповнолітніх, центральне місце серед яких займають індивідуальні особливості інтелектуального та психологічного розвитку неповнолітнього підозрюваного, котрі підлягають обов'язковому врахуванню під час визначення виду та міри покарання.

Сукупність обставин, котрі підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених неповнолітніми, закріплені у статті кримінального законодавства, під ознаки якого підпадає діяння, вчинене неповнолітнім і кримінального процесуального законодавства, зокрема, у ст.ст. 91, 485 КПК України.

На підставі узагальнення матеріалів право-застосовної практики визначено, що сторона обвинувачення під час реалізації обов'язку доказування в досліджуваних нами категоріях справ допускає три типові помилки, серед яких: 1) недостатньо ретельне з'ясування та доказування окремих обов'язкових обставин; 2) необґрунтоване розширення переліку обставин, котрі досліджуються, що призводить до сповільнення перебігу досудового розслідування та судового розгляду, захарашення матеріалів кримінального провадження зайвими відомостями, котрі не мають суттєвого значення; 3) нехтування принципом

індивідуалізації предмета доказування. Наголошено на специфіці збирання доказів і їх перевірки з урахуванням недопущення окреслених помилок.

Список використаних джерел:

1. Бібік І. С., Бабенко А. М. Негативний вплив сім'ї як детермінанта вчинення неповнолітніми злочинів проти життя та здоров'я особи у регіонах України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 14–17.
2. Рябченко К. С. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2021. 224 с.
3. Андреев О. О. Специфіка доказування у справах про вбивства, вчинені неповнолітніми. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 35. С. 191–199.
4. Мілімко Л., Гамера О. Доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх Challenges in Science of Nowadays: Proceedings of the 12th International Scientific and Practical Conference (December 6–8, 2023). Washington, 2023. № 181. С. 260–262.
5. Ряшко О. В., Гарасимів Б. Т. Процес доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період*: матеріали наукового семінару (м. Львів, 23 червня 2022 р.) / упор. Д.Є. Забзалюк, М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2023. С. 173–176.
6. Пирожкова Ю. В., Верлос Н. В., Мельковський О. В. Забезпечення прав потерпілих під час розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 825–830.
7. Кокошко М. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 10–17.
8. Балац Р. М. Особливості вивчення особи неповнолітнього у кримінальному провадженні. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*: тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листопа. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 201–203.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI (зі змінами та доповненнями) // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17> (дата звернення: 22.12.2024).
10. Шабаровський Б. В. Перевірка доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Острог, 2019. 237 с.

УДК 343.98(477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.32>**Сальнікова А. О.,**

аспірантка

*Національного наукового центру «Інститут судових експертиз**ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України*

ORCID: 0009-0002-3482-8167

ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТИПОВИХ ФОРМ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ

PRINCIPLES IMPLEMENTATION OF TYPICAL FORMS SPECIAL KNOWLEDGE DURING THE DOMESTIC VIOLENCE INVESTIGATION

Мету статті визначено, як визначення правових та організаційних засад використання спеціальних знань під час розслідування злочинів і кримінальних проступків, пов'язаних із домашнім насильством. За результатами узагальнення теоретичних напрацювань зарубіжних та українських вчених, аналізу правових положень кримінального процесуального законодавства з'ясовано, що під час реалізації будь-якої форми спеціальних знань слід керуватися правовими й організаційними засадами, низка яких знаходить своє закріплення у положеннях чинного законодавства, а інша – вироблена правозастосовною практикою. Констатовано, що не всі усталені практичні підходи є доцільними й ефективними для застосування у всіх ситуаціях, тому при обранні процесуального заходу, який слід провести для з'ясування обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, слід керуватися правовими засадами, втіленими у відповідних положеннях законів і підзаконних нормативно-правових актів, що є правовою основою діяльності відповідних підрозділів. Особливо важливо це враховувати під час вирішення питання про призначення стосовно особи судово-психіатричної експертизи, адже в Україні, як і більшості інших правових держав проголошено презумпцію психічного здоров'я.

Установлено, що поширеним у слідчій та судовій практиці є призначення щодо потерпілих від насильства судово-медичних і психологічних експертиз. Наголошено на доцільності їх своєчасного проведення, адже вплив значного проміжку часу після події кримінального правопорушення призводить до знищення слідів протиправних діянь кривдника, а також до зниження порогу психологічних переживань жертви. Аргументовано, що поряд із залученням експерта для проведення експертизи, типовою формою використання спеціальних знань у кримінальних правопорушеннях досліджуваної групи є залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій. Такі форми, як консультація спеціаліста, надання довідок тощо запропоновано відносити до непроцесуальних форм використання спеціальних знань, за результатами проведення яких можливо встановити інформацію орієнтуючого характеру.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, домашнє насильство, спеціаліст, експерт, слідча (розшукова) дія, експертиза, психолог, судово-медичний експерт.

The purpose of the article is defined as determining the legal and organizational basis for the use of special knowledge during the investigation of crimes and criminal misdemeanors related to domestic violence. Based on the results of the generalization of the theoretical work of foreign and Ukrainian scientists and the analysis of the legal provisions of the criminal procedural legislation. It was found that during the implementation of any form of special knowledge, one should be guided by legal and organizational principles, several which are enshrined in the provisions of the current legislation, and the other – produced by law enforcement practice. It was established that not all established practical approaches are appropriate and effective for use in all situations; therefore, when choosing a procedural measure that should be carried out to clarify the circumstances that are subject to proof in criminal proceedings, one should be guided by the legal principles embodied in the relevant provisions of the laws and bylaws, which are the legal basis for the activities of the relevant units. It is especially important to consider this when deciding on the appointment of a person for a forensic psychiatric examination because in Ukraine, as in most other legal states, the presumption of mental health has been declared.

It has been established that it is common in investigative and judicial practice to order forensic medical and psychological examinations of victims of violence. The expediency of their timely implementation is emphasized because the passage of a significant period after a criminal offense leads to the destruction of the traces of the offender's illegal actions and the lowering of the threshold of the victim's psychological experiences. It is argued that along with the involvement of an expert in conducting an examination, a typical form of using special knowledge in the criminal offenses of the studied group is the involvement of a specialist

in conducting investigative (search) actions. Such forms as specialist consultation, provision of certificates, etc., are proposed to be classified as non-procedural forms of using special knowledge, based on the results of which it is possible to establish information of an orientation nature.

Key words: *criminal proceedings, pre-trial investigation, domestic violence, specialist, expert, investigative (search) action, expertise, psychologist, forensic medical expert.*

Постановка проблеми. Міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини визначено, що кожній особі гарантується розгляд її справи об'єктивним, компетентним і неупередженим судом. Для реалізації цього стандарту у сфері кримінального судочинства передбачено низку обов'язкових підстав, за наявності яких сторони кримінального провадження повинні забезпечити участь в процесуальних заходах компетентних фахівців – носіїв спеціальних знань, яких в юридичній літературі прийнято називати обізнаними особами.

З огляду на чинні положення кримінального процесуального законодавства обізнані особи, під час участі в процесуальних діях, набувають статусу або спеціаліста, або експерта. Відповідний статус наділяє цих учасників кримінального провадження відповідними межами правосуб'єктності. За результатами аналізу емпіричних даних, зокрема матеріалів кримінальних проваджень і вироків національних судів, а також урахуваючи власний багаторічний досвід роботи, як адвоката, можемо констатувати, що практична діяльність щодо залучення та безпосередньої участі в кримінальному провадженні носіїв спеціальних знань, не позбавлена низки дискусійних питань. Практичні підходи щодо їх вирішення є чисельними та до теперішнього часу неузгодженими. Наразі це зумовлює формування неоднозначної, а іноді – й суперечливої правозастосовної практики. На нашу думку, вирішення цих проблем можливе шляхом формування фундаментальних теоретичних засад використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, що матимуть характер уніфікованих, а також тих, що будуть охарактеризовані ситуативним підходом і будуть сформульовані з урахуванням специфіки кримінальних правопорушень певної категорії. Реалізацію підходу щодо вироблення фундаментальних засад використання спеціальних знань під час розслідування окреслених кримінальних правопорушень вбачаємо можливою на підставі комплексного аналізу матеріалів слідчої, судової, адвокатської та експертної практики, що забезпечить їх наукову обґрунтованість та практичну спрямованість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уже неодноразово міжнародні неурядові організації наголошували, що це явище несе певну загрозу і для світової економіки в цілому, і для окремих осіб, сімей та представників суспільства, особливо, якщо протиправні посягання, пов'язані з домашнім насильством учиняються щодо дітей [1, с. 1–11]. З огляду на це, на теперішній

час проблематиці протидії домашньому насильству приділяється увага і на міжнародному, і на національних рівнях. При цьому погоджуємося, що дослідження домашнього насильства – це міждисциплінарна сфера, котра об'єднує психологів, соціологів, правників, медиків та фахівців інших спеціальностей [2, с. 31–32]. Представники різних галузей наукового знання підходять до теоретичної розробки проблематики протидії домашньому насильству та пов'язаному із ними явищ з огляду на специфіку предмету дослідження конкретної науки.

Науки кримінально-правового циклу у контексті протидії кримінальним правопорушенням, що пов'язані з домашнім насильством, мають на меті здебільшого розробку таких напрямів, як:

1. Кримінально-правова характеристика насильства та кримінологічні засади протидії йому, а також питання кримінальної відповідальності за вчинення суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із домашнім насильством. Ці проблеми стали предметом дослідження Д. О. Даниленка [3], О. І. Зінсу [4], Ю. С. Лимаренко [5], В. В. Медведської [6], Н. А. Стасюк [7], Р. С. Шакіна [8] та інших.

2. Досудове розслідування, зокрема правові й організаційні аспекти розслідування кримінальних правопорушень цієї групи, проблеми доказування, проведення окремих процесуальних дій тощо. Цим питанням присвячено напрацювання С. Є. Абламського [9], В. П. Гонтаренка [10], В. О. Гусевої зі співавторами [11], О. В. Пчеліної [12], Г. К. Тетерятник та О. С. Сомика [13], С. С. Чернявського [14] та багатьох інших.

3. Розроблення методик розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством. У цьому напрямі вирізняються дослідження Т. В. Іщенко [15], Ю. М. Слухаєнка [16], К. А. Шаповал [17], Ю. Б. Комаринської [18], Р. Л. Степанюка, В. О. Гусевої та В. В. Кікінчука [19] та багатьох інших.

Нашу увагу привертають проблеми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні щодо розслідування злочинів і кримінальних проступків пов'язаних або зумовлених домашнім насильством, які поки що не були предметом ґрунтовних наукових досліджень. Окремі аспекти цієї проблематики знайшли своє висвітлення у роботах Г. К. Авдєєвої [20], О. П. Бабкіної, А. С. Ткачова, С. І. Данильченко [21], О. І. Мотляха [22], Н. В. Павлової [23], І. О. Савченко, С. Л. Бабич, Р. З. Ускіли [24] та деяких інших. Водночас з огляду на те, що кримінально-процесуальна діяльність, яку уповноважені здійснювати представники правоохо-

ронних органів, підпорядкована імперативному методу правового регулювання, тобто має здійснюватися у межах правового поля, відповідно до принципів законності, верховенства права, рівності сторін тощо, вважаємо за потрібне зупинитися на визначенні правових та організаційних засад використання спеціальних знань у практичній діяльності щодо досудового розслідування кримінальних правопорушень окресленої групи.

Метою статті є визначення правових та організаційних засад використання спеціальних знань під час розслідування злочинів і кримінальних проступків, пов'язаних із домашнім насильством.

Виклад основного матеріалу. На законодавчому рівні визначено, що домашнє насильство – це «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [25]. З огляду на множинність дій, до яких вдаються сімейні насильники виокремлюють економічне, психологічне, фізичне та сексуальне насильство.

Слідча та судова практики засвідчують, що домашнє насильство часто стає не тільки підставою для кваліфікації дій особи за ст. 126-1 Кримінального кодексу України, але є передумовою вчинення й інших кримінальних правопорушень, зокрема, заподіяння різного ступеню тяжкості тілесних ушкоджень, насильницького зникнення, умисних вбивств, доведення до самогубства, сексуального насильства, і навіть кримінальних правопорушень проти власності. Кривдники з метою помсти викрадають дітей, власне майно жертви, офіційні документи, зокрема паспорт громадянина України та паспорти для виїзду за кордон. Такі дії також можуть бути пов'язані із домашнім насильством та спрямовані на заподіяння страждань потерпілої особи шляхом зміни її звичайного способу життя. Водночас для підтвердження того факту, що кримінальне правопорушення пов'язане із домашнім насильством слід провести комплекс процесуальних дій, за результатами яких буде отримано сукупність достатніх і достовірних доказів. Така діяльність має відбуватися з дотриманням загальних засад кримінального провадження, а також узгоджена із сукупністю тих організаційних засад, що вироблені практикою.

Типовими формами використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних

правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством є залучення експерта до проведення експертизи та залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій. Одразу ж зауважимо, що проведення негласних слідчих (розшукових) дій не є типовим для досліджуваних нами кримінальних правопорушень. На нашу думку це зумовлено декількома причинами. По-перше, тим, що здебільшого всі злочини і кримінальні проступки досліджуваної нами групи вчиняються в умовах очевидності. По-друге, проведення негласних слідчих (розшукових) дій допустиме лише за умови, що відомості про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб [26]. Сукупно ці обставини засвідчують, що під час збирання доказів сторонам кримінального провадження слід використовувати гласні процесуальні заходи, як способи збирання доказів у кримінальному провадженні. З огляду на це засади участі спеціалістів у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій, ми залишимо поза увагою.

Під час розслідування домашнього насильства виникає необхідність у використанні спеціальних знань насамперед у галузі медицини, психіатрії та психології [22, с. 212–213]. Щодо різновидів експертних досліджень, то типовим за умов скоєння психологічного насильства є проведення судово-психіатричної та психологічної експертизи, у випадках фізичного та сексуального насильства – судово-медичної експертизи [21, с. 339]. При визначенні правових та організаційних засад їх призначення, вважаємо за потрібне наголосити на своєчасності проведення цих досліджень. Погоджуємося, що несвоєчасне призначення, наприклад, судово-медичної експертизи може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення (тілесних ушкоджень), а інколи навіть може позначитися на необхідності продовження загальних строків досудового слідства [13, с. 163–164].

Визначаючи правові й організаційні засади залучення експерта до проведення судових експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, слід звернути увагу на те, що чинним законодавством на етапі досудового розслідування передбачено можливість її повноцінної реалізації виключно стороною обвинувачення. Сторона захисту здебільшого виступає, як ініціатор призначення судової експертизи, однак це жодною мірою не гарантує того, що сторона обвинувачення задовольнить відповідне клопотання підозрюваного чи його захисника.

Призначення судово-медичної експертизи під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, є обов'язковим у разі заподіяння потерпілій тілесних ушкоджень з метою встановлення ступеню їх тяжкості, давності настання тощо. Визна-

чення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень проводиться відповідно до Правил, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6, а результати дослідження оформлюються висновком експерта, складеним на підставі проведення судово-медичної експертизи живих осіб.

Разом із тим, судово-медичну експертизу з метою встановлення ступеню тяжкості заподіяних тілесних ушкоджень можна провести на підставі дослідження медичної документації. У зв'язку з цим слід навести положення Наказу Міністерства охорони здоров'я від 01 лютого 2019 р. № 278 «Про порядок проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб від домашнього насильства або осіб, які ймовірно постраждали від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги». Керуючись його положеннями працівники медичних установ зобов'язані зафіксувати скарги (звернення) постраждалих від домашнього насильства, зібрати анамнез, провести медичний огляд з оцінкою стану постраждалої особи та в разі потреби – додаткове інструментально-лабораторне обстеження й заходи щодо попередження наслідків сексуального насильства. Тому при вирішенні питання про призначення судово-медичної експертизи слід вилучити копії медичних документів у передбаченому кримінальним процесуальним законодавством порядку та забезпечити їх направлення на судово-медичну експертизу разом із іншими необхідними документами.

Не менш поширеною до призначення ніж судово-медична експертиза під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, є судово-психіатрична експертиза. Її предметом, відповідно до п. 10 Порядку проведення судово-психіатричної експертизи, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ України) від 8 травня 2018 р. № 865, є психічний стан особи в певні, юридично значущі, проміжки часу [27]. Проведення останньої здійснюється виключно державними спеціалізованими судово-психіатричними установами МОЗ України. За наявності відомостей, які викликають сумнів щодо осудності підозрюваного, обмеженої осудності, проведення експертизи для визначення психічного стану підозрюваного є обов'язком слідчого, прокурора (п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України) [26].

Формальними підставами для призначення судово-психіатричної експертизи є встановлення підстав вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному чи обмежено осудному стані або ж учинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Юридичними

підставами для призначення судово-психіатричної експертизи є: 1) наявність, згідно з медичним документом, розладу психічної діяльності або наявність психічного захворювання в особи; 2) неадекватна поведінка особи, яка була або є під час вчинення суспільно небезпечного діяння (затямарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо) [26].

Окрім цього, стосовно підозрюваних, котрі зловживають алкогольними напоями чи наркотичними речовинами, також призначають судово-психіатричні експертизи або ж комплексні психолого-психіатричні експертизи.

Непоодинокими є факти призначення судово-психіатричної експертизи стосовно потерпілих від домашнього насильства. У зв'язку з цим у науковій літературі зроблено умовний поділ потерпілих щодо яких призначено судово-психіатричну експертизу на декілька різновидів, а саме:

1) експертизи щодо визначення психічних розладів, які обумовлюють безпорадний стан особи;

2) експертизи щодо визначення психічних розладів, які порушують здатність потерпілого давати показання;

3) експертизи щодо визначення психічних розладів, які порушують кримінально-процесуальну дієздатність потерпілого та ін. [28, с. 242]. При вирішенні питання щодо призначення судово-психіатричної експертизи стосовно потерпілої особи, ми вважаємо, що тут слід об'єктивно оцінювати чи існують для цього обґрунтовані підстави. Це зумовлено перш за все презумпцією психічного здоров'я [29]. За відсутності обґрунтованих для цього підстав слід призначати судово-психологічну експертизу або ж комплексну психолого-психіатричну експертизу.

Психологічна експертиза потерпілого від домашнього насильства призначається з метою встановлення факту того, чи настали негативні наслідки для потерпілої особи через дії особи, на яку вказує потерпіла особа. Порядок проведення цього дослідження визначено «Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» та «Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», затвердженими наказом Міністерства юстиції України від 03.11.98 № 53/5 у редакції наказу Міністерства юстиції України від 27.07.2015 № 1350. При цьому розділом VI цих Рекомендацій ще й передбачено можливість проведення опитування із застосуванням спеціального технічного засобу: комп'ютерного поліграфа в рамках психологічної експертизи [30]. Однак слід зважати на той факт, що жоден доказ не має наперед установленної сили, а тому як суд віднесеться до оцінки такого висновку можна тільки прогнозувати та висувати припу-

щення. Тому вважаємо, що у будь-якому разі не слід нехтувати й іншими можливостями збирання доказів у кримінальному провадженні.

У разі застосування під час учинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, як знярядь вогнепальної або холодної зброї або ж бойових припасів, за умови їх вилучення, призначаються також відповідні криміналістичні експертизи, порядок проведення яких урегульовано згаданою Інструкцією № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 27.07.2015 № 1350). Проведення криміналістичних експертиз доручається науково-дослідним установам судових експертиз Міністерства юстиції України, а також науково-дослідним експертно-криміналістичним центрам системи МВС України.

Ще однією процесуально регламентованою формою використання спеціальних знань у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування є залучення спеціаліста до слідчих (розшукових) дій. Типовим є його залучення до участі в огляді місця події, допиті, слідчому експерименті. Разом із цим, слід звернути увагу на той факт, що згідно зі ст. 71 КПК України, спеціаліст також може надавати консультації, пояснення, довідки, а також висновки. Отож зауважимо, що, по-перше, висновки спеціаліста можуть визнаватися процесуальним джерелом доказів лише щодо кримінальних проваджень щодо кримінальних проступків, а кримінальні правопорушення за ст.ст. 126-1, 122, 121, 129, 115, 152, 153, 185, 357 КК України, які найчастіше визначаються, як такі, що пов'язані з домашнім насильством, належать до категорії злочинів. По-друге, консультації спеціалістів, що надаються під час досудового розслідування здебільшого в науковій літературі визначаються, як непроцесуальні форми використання спеціальних знань. По-третє, пояснення та довідки здебільшого містять інформацію орієнтуючого

характеру. З огляду на окреслені чинники вважаємо, що всі ці форми участі спеціаліста на стадії досудового розслідування слід визначати, як непроцесуальні, адже підстави їх отримання та порядок не врегульовані кримінальним процесуальним законодавством, а отримані результати не утворюють процесуальних джерел доказів.

Організаційні засади використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень полягають у визначенні установи та організації, звідки буде залучено спеціаліста або якій буде доручено проведення експертизи. Також до цих засад належать будь-які питання організаційного характеру, зокрема, щодо підготовки техніко-криміналістичного забезпечення, визначення інших членів слідчо-оперативної групи, яка братиме участь у процесуальній дії. Вважаємо, що з'ясування компетентності об'язаної особи, спростуванні підстав упередженості цієї особи (підстав для відводу), планування інших аспектів подальшої взаємодії також становлять ті, організаційні засади, які слід брати до уваги під час планування та реалізації певної форми використання спеціальних знань.

Висновки. Під час реалізації будь-якої форми спеціальних знань слід керуватися правовими й організаційними засадами, низка яких знаходить своє закріплення у положеннях чинного законодавства, а інша – вироблена правозастосовною практикою. При цьому дуже важливо враховувати, що не всі усталені практичні підходи є найбільш доцільними й ефективними за певних умов. Тому при обранні процесуального заходу, який слід провести для з'ясування обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, слід керуватися правовими засадами, втіленими у відповідних положеннях законів і підзаконних нормативно-правових актів, що є правовою основою діяльності відповідних підрозділів.

Список використаних джерел:

1. Macedo C. M., Egry E. Y. Conceptual frameworks for programs addressing violence against children: a scoping review. *Revista da Escola de Enfermagem da USP*. 2021. Is. 55. P. 1–11.
2. Семікоп Н. В. Адміністративно-правове забезпечення діяльності Національної поліції України щодо захисту дітей від домашнього насильства: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Одеса, 2024. 248 с.
3. Даниленко Д. О. Кримінально-правова характеристика насильства в кримінальних правопорушеннях проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2024. 229 с.
4. Зінсу О. І. Психолого-правові засади запобігання домашньому насильству в Україні: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2023. 253 с.
5. Лимаренко Ю. С. Запобігання і протидія домашньому насильству за матеріалами Харківського регіону: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2023. 226 с.
6. Медведська В. В. Теоретико-правові засади захисту прав жінок від насильства у сім'ї: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2022. 276 с.
7. Стасюк Н. А. Кримінологічна характеристика домашнього насильства: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2022. 173 с.
8. Шакин Р. С. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2023. 228 с.

9. Абрамський С. Є., Лук'яненко Ю. В. Особливості початку досудового розслідування домашнього насильства (ст. 1261 КК України). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4(99). С. 234–249. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.4.20>
10. Гонтаренко В. П. Досудове розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2024. 251 с.
11. Husieva V., Lukash S., Krykun V., Morhunov O., Shapoval K. Conditions conducive to the domestic violence against the elderly based on the judicial and investigative practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10(46). P. 118–127. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.11>.
12. Пчеліна О. В. Перспективність побудови методики розслідування домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 329–332.
13. Тетерятник Г. К., Сомик О. С. Окремі питання доказування при розслідуванні домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 580–582.
14. Чернявський С. С., Гусева В. О. Процесуальні дії та рішення під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством: проблеми та особливості прийняття. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 4 (78). С. 141–148.
15. Іщенко Т. В. Розслідування домашнього насильства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2021. 247 с.
16. Слухаєнко Ю. М. Методика розслідування домашнього насильства: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Кропивницький, 2023. 213 с.
17. Шаповал, К. А. Методика розслідування вбивств, вчинених у зв'язку з домашнім насильством: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2023. 224 с.
18. Комаринська, Ю. Б. Роль комплексності в методології розслідування кримінальних злочинів, пов'язаних з домашнім насильством. *Věda a perspektivy*. 2023. № 1(20). С. 134–147. DOI: 10.52058/2695-1592-2023-1(20)-134-147/
19. Степанюк Р. Л., Гусева В. О., Кікінчук В. В. Проблеми формування та реалізації методики розслідування вбивств, пов'язаних із домашнім насильством. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 157–168.
20. Авдєєва Г. К. Використання спеціальних знань у розслідуванні домашнього насильства в умовах змагального кримінального процесу. *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу (31 травня 2019 р., Запоріжжя). Запоріжжя, 2019. С. 10–14.
21. Бабкіна О. П., А. С. Ткачов, Данильченко С. І. Правові та судово-медичні аспекти домашнього насильства в Україні. *Український журнал медицини, біології та спорту*. 2020. № 4. Том 5. С. 336–342.
22. Мотлях О. І., Іщенко Т. В. Специфіка призначення судово-психіатричних експертиз у розслідуванні домашнього насильства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 212–215.
23. Павлова Н. В. Роль спеціаліста у проведенні допиту малолітньої особи, постраждалої від насильства. *Криміналістичний вісник*. 2020. Т. 34. № 2. С. 7–16.
24. Савченко І. О., Бабич С. Л., Ускіла Р. Деякі питання судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 22. С. 538–554. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43>.
25. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
26. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Верховна Рада України*: офіційний веб-портал. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17> (дата звернення: 23.05.2024).
27. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 8 травня 2018 р. № 865. *Верховна Рада України*: офіційний веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18> (дата звернення: 23.05.2024).
28. Цимбалюк В. І. Судова психіатрична експертиза свідків і потерпілих у кримінальному процесі. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 240–244.
29. Husieva V., Oderiy O., Petrova I., Fomina T., Vuima A. Features of the investigation of premeditated murders committed by persons with mental disorders in the practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10 (46). С. 109–110.
30. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змінами та доповненнями) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.05.2024).

УДК 343.985 (477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.33>

Суп Є. Ю.,

кандидат юридичних наук, докторант

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз

ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0009-6912-2157

СТРУКТУРА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ УЧАСНИКІВ ПРАВОСУДДЯ

STRUCTURE OF THE FORENSIC METHODOLOGY OF INVESTIGATING ILLEGAL ACTIVITIES OF PROFESSIONAL PARTICIPANTS OF JUSTICE

Статтю присвячено аналізу з'ясуванню особливостей розвитку криміналістичного вчення про окремі криміналістичні методики розслідування, визначенню структури різних груп (видів) кримінальних правопорушень. Обґрунтовано, що структура криміналістичної методики зумовлена особливостями механізму цих кримінальних правопорушень, їх класифікаційним рівнем та сферою застосування.

У контексті кримінальних правопорушень проти правосуддя, учинених професійними учасниками судочинства, визначено, що розроблювана методика за своїми ознаками належатиме до комплексних, адже об'єднуватиме кримінальні правопорушення одного розділу КК України, виокремлених з-поміж інших на підставі криміналістично значущої ознаки.

Установлено, що криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень, учинених професійними учасниками правосуддя обов'язково має включати в себе такі елементи: криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень цієї групи; обставини, що підлягають з'ясуванню; особливості виявлення ознак кримінального правопорушення та початку досудового розслідування; типові слідчі ситуації та відповідні їм слідчі версії початкового етапу розслідування, програма дій слідчого щодо їх розв'язання та перевірки; типові слідчі ситуації та слідчі версії наступного етапу розслідування та алгоритми дій слідчого щодо їх розв'язання; організацію та планування розслідування, взаємодію слідчого з іншими суб'єктами кримінального провадження; особливості тактики провадження окремих слідчих (розшукових) дій; заходи криміналістичної профілактики окремих видів і груп кримінальних правопорушень.

Наголошено, що перспективи потенційних наукових розвідок мають полягати у розробленні окреслених складових, а також у визначенні специфіки судового розгляду окремих категорій кримінальних проваджень (справ), криміналістичної методики підтримання обвинувачення в цих категоріях справ.

Ключові слова: методика розслідування, структура, кримінальне правопорушення, наукові розвідки, науковий підхід.

The article is devoted to the analysis of the development of the forensic doctrine of individual forensic investigation methods, the definition of the structure of various groups (types) of criminal offenses. It is substantiated that the structure of the forensic methodology is determined by the peculiarities of the mechanism of these criminal offenses, their classification level and scope of application.

In the context of criminal offenses against justice committed by professional participants in the judicial process, it is determined that the developed methodology will be comprehensive in its features, as it will unite criminal offenses of one section of the Criminal Code of Ukraine, distinguished from others on the basis of a forensically significant feature.

It is established that the forensic methodology for investigating criminal offenses committed by professional participants in the judicial process must necessarily include the following elements: forensic characteristics of criminal offenses of this group; circumstances to be clarified; features of identifying signs of a criminal offense and the beginning of a pre-trial investigation; typical investigative situations and the corresponding investigative versions of the initial stage of the investigation, the investigator's program of actions for their resolution and verification; typical investigative situations and investigative versions of the next stage of the investigation and the investigator's algorithms for their resolution; organization and planning of the investigation, the investigator's interaction with other subjects of criminal proceedings; features of the tactics of conducting individual investigative (detective) actions; measures of forensic prevention of individual types and groups of criminal offenses.

It is emphasized that the prospects of potential scientific investigations should consist in the development of the outlined components, as well as in determining the specifics of the trial of individual categories of criminal proceedings (cases), the forensic methodology for supporting the prosecution in these categories of cases.

Key words: investigation methodology, structure, criminal offense, scientific investigations, scientific approach.

Постановка проблеми. Розроблення криміналістичного забезпечення досудового розслідування кримінального правопорушення має здійснюватися з дотриманням принципів комплексності, на підставі узагальнення правових засад, з урахуванням особливостей правозастосовної практики, її потреб. У криміналістиці комплексним науково обґрунтованим рекомендаціям щодо розслідування злочинів присвячено окремих розділ – криміналістичну методику.

Традиційно криміналістичну методику розуміють як синергію, синтез криміналістичної техніки та тактики. Система криміналістичного забезпечення, як слушно зауважують в юридичній літературі, має розвиватися шляхом узагальнення та теоретичного осмислення накопиченого емпіричного матеріалу, а також пізнання наукових фактів, пов'язаних як із учиненням злочинів, так і з їх розкриттям, розслідуванням та попередженням. У цьому контексті перед науковцями постають такі завдання: 1) уніфікувати сучасні підходи до криміналістичної методики як наукової категорії, уточнити її структуру, мету і завдання; 2) оновити існуючі та розробити нові методичні рекомендації для розслідування різних категорій злочинів, особливо тих, що є новими або зазнали значних змін; 3) запровадити універсальну «базову» модель розслідування злочинів із використанням ситуаційного підходу, криміналістичної класифікації злочинів, їх криміналістичної характеристики, типових версій тощо; 4) представити рекомендації у доступній та зручній для використання формі, зокрема із застосуванням сучасних комп'ютерних технологій [1, с. 177–178]. З огляду на окреслені вектори наукових розвідок, вважаємо за потрібне зупинитися на розробленні науково обґрунтованих рекомендацій розслідування кримінальних правопорушень, учинених професійними учасниками правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі проблеми протидії протиправній діяльності професійних учасників правосуддя кримінально-правовими і криміналістичними засобами розкрито у роботах Н. Ю. Алексєєвої, Г. Є. Бершова, В. І. Борисова та В. І. Тютюгіна, А. В. Воронцова, С. Є. Дідика, С. О. Книженко, А. Г. Мартіросяна, С. С. Мірошніченка, Л. М. Палюх та ін.

Такі традиційні криміналістичні аспекти, як класифікація кримінальних правопорушень на підставі криміналістично значущих ознак, криміналістична характеристика, тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених професійними учасниками правосуддя також вже були предметом окремих досліджень. Зокрема, підходи до криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень проти правосуддя відображено в роботах С. О. Книженко [2], М. В. Шепітька [3] та ін.

Автори вказали на можливість виокремлення як самостійної групи кримінальних правопорушень тих, котрі вчиняються професійними учасниками правосуддя. Узагалі-то останній ґрунтовно підійшов до виявлення та розслідування злочинів проти правосуддя [4].

Обставини, котрі підлягають з'ясуванню під час розслідування зловживання владою чи службовим становищем суддею під час здійснення правосуддя визначив та систематизував М. Бурусовський [5].

Ю. В. Христова досліджує питання інформаційно-аналітичного забезпечення протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя [6]. Таким чином, вчені періодично звертаються до розроблення окремих криміналістичних аспектів розслідування кримінальних правопорушень досліджуваного нами виду, однак спроб комплексно дослідити цю проблематику в теорії вітчизняної криміналістики ще не було. Попри те, що кримінальні правопорушення досліджуваної нами групи не є найбільш чисельними серед кримінальних правопорушень проти правосуддя, вважаємо за потрібне навести позицію В. А. Журавля, який слушно вказав, що активізація прогностичної функції обумовлює реалізацію технологічного підходу до побудови криміналістичних методик, в якому пріоритетне місце посідають абстрактні наукові розробки, що дозволяє науці випереджувати практику, компенсувати відсутність необхідного емпіричного матеріалу чи узагальнити існуючі рекомендації, які притаманні не одному виду злочинів, а цілій їх групі [7, с. 295].

Метою статті є визначення структури криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, учинених професійними учасниками правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Наукові підходи до визначення структури окремих криміналістичних методик суттєво відрізняються. О. Н. Колесниченко з огляду на специфіку кримінально-процесуальної діяльності в 50–60-х рр. ХХ ст. дійшов висновку, що основи побудови окремих криміналістичних методик розслідування злочинів, мають бути представлені: 1) обставинами, що підлягають встановленню; 2) особливостями проведення початкових слідчих дій; 3) типовими особливостями побудови слідчих версій і проведення подальших дій; 4) заходами щодо запобігання злочинам.

У подальшому ґрунтовні напрацювання вчених були спрямовані на визначення різновидів криміналістичних методик та їх структури. Узагальнюючи роботи згаданих науковців, В. Б. Смелік вказав про можливість визначення таких типів окремих криміналістичних методик:

Позавидової методики розслідування, котра може мати декілька рівнів деталізації.

Видової методики, що ґрунтуються на поділі за класами злочинів.

Комплексної методики, котра виокремлена на підставі криміналістичного та кримінально-правових критеріїв [8, с. 67].

Фундатори криміналістичного вчення про криміналістичну методику продовжили досліджувати як види окремих методик, так і їх структуру. Передусім це зумовлено тим, що в цій частині криміналістичного вчення відбувається поєднання рекомендацій криміналістичної техніки та тактики щодо своєрідності окремих видів кримінальних правопорушень, виявляється її прагматична роль. Це означає, що криміналістична методика найбільшим чином наближена до практичної діяльності з розслідування злочинів [10, с. 50].

З часом В. А. Журавель запропонував звертатися до положень «базової методики», під якою на думку вченого слід розуміти загально визнану, несуперечливу, універсальну методику, котра є орієнтиром для формування окремих криміналістичних методик різних рівнів [9, с. 233].

Б. В. Щур на підставі узагальнення наукових позицій щодо структури окремих криміналістичних методик, а також практики їх застосування запропонував представляти їх структуру таким чином: «1) криміналістична характеристика певного виду (групи) злочинів; 2) обставини, що підлягають з'ясуванню; 3) попередні дії слідчого до порушення кримінальної справи; 4) типові слідчі ситуації та система версій початкового етапу розслідування; 5) проміжні завдання та комплекси слідчих дій і оперативно-розшукових заходів початкового етапу розслідування; 6) типові слідчі ситуації та система версій наступного етапу розслідування; 7) проміжні завдання та комплекси слідчих дій та оперативно-розшукових заходів наступного етапу розслідування; 8) заходи усунення протидії розслідуванню злочинів; 9) профілактична діяльність слідчого» [10, с. 157]. Очевидно, що після прийняття чинного кримінального процесуального закону підходи до структури криміналістичних методик дещо змінилися, адже відтепер немає дослідчої перевірки отриманих матеріалів про кримінальну подію, додалися негласні методи діяльності сторони обвинувачення в кримінальному провадженні та інші суттєві моменти.

У контексті окреслення сучасних підходів до визначення різновидів криміналістичних методик слід відмітити напрацювання В. О. Гусевої. За результатами систематизації наукових позицій авторка вказала, що вчені наразі найчастіше виокремлюють: базову методику, окрему криміналістичну методику, окрему спеціальну криміналістичну методику, родову криміналістичну методику, міжродову криміналістичну методику, видові та підвидові методики, міжвидові, позавидові або позародові (особливі чи категоріальні), комплекси методики. Сама ж авторка під час побудови криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти авто-

ритету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності визначила її, як міжвидову, тобто яка включає в себе рекомендації з розслідування злочинів, які увійшли до одного розділу КК України, представляють собою комплекс взаємопов'язаних дій злочинного характеру, об'єднані криміналістичними та кримінально-правовими критеріями класифікації правопорушень [11, с. 104].

Натепер структури криміналістичних методик, котрі представляють на захист вчені, суттєво відрізняються. Так, О. В. Пчеліна, розроблюючи криміналістичні методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності додатково вказала на можливість виокремлення базової методики та окремої криміналістичної методики. Структуру базової методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності авторка представила такими елементами: 1) криміналістична класифікація злочинів у сфері службової діяльності та їх криміналістична характеристика; 2) проблемні питання виявлення та розкриття злочинів у сфері службової діяльності; 3) проблемні питання організації та планування розслідування злочинів у сфері службової діяльності; 4) проблемні аспекти розслідування злочинів у сфері службової діяльності та його криміналістичного забезпечення; проблеми та загальні особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності; проблеми та загальні особливості взаємодії слідчого з іншими правоохоронними органами та громадськими об'єднаннями; проблеми усунення протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності. У структурі окремої методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності виокремлено наступні елементи: криміналістична характеристика злочинів у сфері службової діяльності; збирання та перевірка первинної інформації про правопорушення у сфері службової діяльності; початковий етап розслідування; наступний етап розслідування; особливості проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій; особливості подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності [12, с. 17–18].

Г. Ю. Нікітіна-Дудікова під час формування комплексної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, визначила її концептуальні теоретичні, методологічні, правові та праксеологічні основи. У змісті цієї криміналістичної методики авторка виокремила такі складові: криміналістичну характеристику, криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень, обставини, що підлягають доказуванню, типові слідчі ситуації, особливості використання спеціальних знань, організаційно-тактичні основи взаємодії слідчого з іншими суб'єктами, організаційно-тактичні основи про-

ведення слідчих (розшукових) дій. Також вченою визначено перспективи вдосконалення розробленої нею криміналістичної методики, серед яких: визначено особливості провадження міжнародних і європейських стандартів правосуддя дружнього до дитини, проаналізовано досвід іноземних держав щодо розслідування кримінальних правопорушень, охарактеризовано міжнародне співробітництво у структурі криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, з'ясовано окремі аспекти профілактичної діяльності у структурі криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей [13]. Порівнюючи окреслені підходи та низку інших [14–16], можемо узагальнити, що вчені переважно традиційно підходять до розроблення окремих криміналістичних методик.

У контексті кримінальних правопорушень проти правосуддя, учинених професійними учасниками судочинства, слід відмітити, що це доволі велика група кримінальних правопорушень, які вчиняються суб'єктами, обізнаними щодо процедури кримінального провадження. Розроблювана методика за своїми ознаками належатиме до комплексних, адже об'єднуватиме кримінальні правопорушення одного розділу КК України, виокремлених з-поміж інших на підставі криміналістично значущої ознаки. Вважаємо, що у перспективі розроблювана методика має охоплювати такі елементи:

- 1) криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень цієї групи;
- 2) обставини, що підлягають з'ясуванню;
- 3) особливості виявлення ознак кримінального правопорушення та початку досудового розслідування;
- 4) типові слідчі ситуації та відповідні їм слідчі версії початкового етапу розслідування, програма дій слідчого щодо їх розв'язання та перевірки;

5) типові слідчі ситуації та слідчі версії наступного етапу розслідування та алгоритми дій слідчого щодо їх розв'язання;

6) організацію та планування розслідування, взаємодію слідчого з іншими суб'єктами кримінального провадження;

7) особливості тактики провадження окремих слідчих (розшукових) дій;

8) заходи криміналістичної профілактики окремих видів і груп кримінальних правопорушень.

Висновки. Структура окремих криміналістичних методик різних груп (видів) кримінальних правопорушень зумовлена особливостями механізму цих кримінальних правопорушень, їх класифікаційним рівнем та сферою застосування. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень, учинених професійними учасниками правосуддя, на нашу думку, обов'язково має включати в себе такі елементи: криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень цієї групи; обставини, що підлягають з'ясуванню; особливості виявлення ознак кримінального правопорушення та початку досудового розслідування; типові слідчі ситуації та відповідні їм слідчі версії початкового етапу розслідування, програма дій слідчого щодо їх розв'язання та перевірки; типові слідчі ситуації та відповідні їм слідчі версії наступного етапу розслідування та алгоритми дій слідчого щодо їх розв'язання; організацію та планування розслідування, взаємодію слідчого з іншими суб'єктами кримінального провадження окремих слідчих (розшукових) дій; заходи криміналістичної профілактики окремих видів і груп кримінальних правопорушень.

Вважаємо, що перспективи потенційних наукових розвідок мають полягати у розробленні окреслених складових, а також у визначенні специфіки судового розгляду окремих категорій кримінальних проваджень (справ), криміналістичної методики підтримання обвинувачення в цих категоріях справ.

Список використаних джерел:

1. Журавель В. А. Сучасні концепції формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. Вип. 2 (49). С. 177–186.
2. Книженко С. О. Розслідування злочинів, що вчиняються службовими особами правоохоронних органів шляхом порушення порядку здійснення або забезпечення правосуддя. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. № 30. Т. 2. С. 94–97.
3. Шепітько М. В. Теоретико-методологічні засади формування системи протидії злочинам у сфері правосуддя: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08, 12.00.09. Харків, 2018. 42 с.
4. Шепітько М. В. Проблеми виявлення та розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються професійними учасниками судочинства (провадження). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 19. С. 48–57.
5. Борусовський М. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування зловживання владою або службовим становищем суддею під час здійснення правосуддя. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 249–253. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.42>.

6. Христова Ю. В. Актуальні питання інформаційно-аналітичного забезпечення протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя в сучасних умовах. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 10 (38). С. 317–329. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-10\(38\)-317-329](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-10(38)-317-329).
7. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія. Харків: Апостіль, 2012. 304 с.
8. Смелік В. Б. Кореляційні зв'язки між окремими видами злочинів у сфері підприємництва (проблеми методики розслідування): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2005. 251 с.
9. Журавель В. А. Проблема формування базової методики розслідування злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 231–242.
10. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: монографія. Харків: Харків. юрид., 2010. 319 с.
11. Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2021. 538 с.
12. Пчеліна О. В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 44 с.
13. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Теоретичні та практичні основи криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2022. 713 с.
14. Гусева В. О. Методика розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності: монографія. Харків: У справі, 2020. 452 с.
15. Трач С. С. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності в Україні: монографія. Одеса: Гельветика, 2023. 452 с.
16. Сучасні криміналістичні засоби та методи протидії злочинності: навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусева; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2024. 232 с. ISBN 978-966-610-278-5.

Суходольська А. А.,

кандидат юридичних наук, старший викладач

Національного авіаційного університету

ORCID: 0000-0002-5794-9167

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФЕНОМЕНУ БІЖЕНЦІВ У РЕЗУЛЬТАТІ РОСІЙСЬКОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

SOCIOLOGICAL AND LEGAL FEATURES OF THE REFUGEE PHENOMENON AS A RESULT OF THE RUSSIAN MILITARY AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Стаття присвячена аналізу феномену біженців, який досліджується такими науками, як соціологія, демографія, економіка, політологія, культурологія, правознавство, антропологія, історія, у сучасній й політико-правовій практиці. Звертається увага на те, що у найпоширенішому розумінні поняття біженців означає неможливість громадянина перебувати в межах своєї держави та безпечно реалізувати конституційно визначені права і свободи, за умови, що ці факторів, що мають більш чи менш масовий та всеохоплюючий характер. Вирішення проблеми біженців передбачає такі заходи з боку держави, що приймає їх, які мають забезпечити прийнятний для людини життєвий рівень, забезпечення умов для їх безпечного та гідного існування, надання біженцям необхідної медичної, соціальної та правової допомоги, а також допомоги щодо трудової та освітньої адаптації у приймаючій країні. Авторка відзначає, що прийняття біженців тягне за собою додаткові витрати для державного бюджету приймаючої сторони, проблеми кадрового, інституціонального, фінансового забезпечення прав біженців, можливо погіршення умов реалізації соціально-економічних прав громадян самих приймаючих біженців держав та відповідних розбіжностей у правовій свідомості та правовій культурі громадян різних держав, які змушені жити пліч-о-пліч із біженцями. Оскільки феномен біженців виникає там і тоді, де і коли поєднується сукупність таких умов, як неспроможність домогтися захисту своїх прав і внаслідок тих чи інших причин у рамках своєї держави; можливість реалізувати своє право на вільне пересування поза межами держави, виїхавши до іншої держави; можливість надання таким особам додаткових прав та свобод та інш. У зв'язку із цим констатується нова особливість феномену біженців у ХХІ столітті, яка відобразилася після у зв'язку із російською війною проти Українського народу у політиці надзвичайно позитивного сприйняття біженців з України Польським народом і владою Республіки Польща.

Ключові слова: права і свободи людини, біженці, правовий статус біженців, феномен біженців, особливості прояву у політико-правовій практиці Польщі феномену біженців з України у зв'язку із російською війною.

The article is devoted to the analysis of the refugee phenomenon, which is studied by such sciences as sociology, demography, economics, political science, cultural studies, law, anthropology, history, in modern and political and legal practice. Attention is drawn to the fact that in the most common sense, the concept of refugees means the inability of a citizen to be within the borders of his state and safely exercise constitutionally defined rights and freedoms, provided that these factors are more or less massive and comprehensive in nature. Solving the refugee problem involves such measures on the part of the state that receives them, which should ensure an acceptable standard of living for a person, ensuring conditions for their safe and dignified existence, providing refugees with the necessary medical, social and legal assistance, as well as assistance with labor and educational adaptation in the host country. The author notes that accepting refugees entails additional costs for the state budget of the host country, problems of personnel, institutional, and financial support for the rights of refugees, possible deterioration of the conditions for the implementation of socio-economic rights of citizens of the states hosting refugees themselves, and corresponding differences in the legal consciousness and legal culture of citizens of different states who are forced to live side by side with refugees. Since the refugee phenomenon arises where and when a combination of such conditions is combined, such as the inability to achieve protection of their rights and as a result of certain reasons within their own state; the ability to exercise their right to free movement outside the state by leaving for another state; the ability to provide such persons with additional rights and freedoms, etc. In this regard, a new feature of the refugee phenomenon in the 21st century is noted, which was reflected in the extremely positive perception of refugees from Ukraine by the Polish people and the authorities of the Republic of Poland in the policy of the Polish people and the authorities of the Republic of Poland after the Russian war against the Ukrainian people.

Key words: human rights and freedoms, refugees, legal status of refugees, refugee phenomenon, peculiarities of the manifestation of the phenomenon of refugees from Ukraine in the political and legal practice of Poland in connection with the Russian war.

Феномен біженців являє собою складне суспільне явище, що досліджується такими науками, як соціологія, демографія, економіка, політологія, культурологія, правознавство, антропологія, історія та ін. Вони здебільшого вивчають це явище як соціальний процес, як суспільний феномен (у контексті міграції), а також як окремий соціальний інститут [1].

Проте найперше, формальні ознаки для ідентифікації біженців, окреслення каталогу і змісту їхніх прав, а також формалізації процедур набуття, реалізації та припинення правового статусу біженців порушуються як у філософсько-правових і соціолого-правових дослідженнях, так і в нормативно-правових актах – джерелах національного та міжнародного права. Упродовж останнього століття юридизація прав біженців стала помітним трендом світового політико-правового розвитку та визначальним етапом новітньої еволюції людських права і свобод. Тому, торкаючись проблеми біженців у контексті новітнього українсько-польського досвіду, маємо бодай у загальних рисах окреслити визначальні філософські й соціолого-правові засади цього феномену.

Загалом, філософсько-правова основа феномену біженців ґрунтується на загальних міркуваннях гуманності та морального обов'язку прихистити осіб, що піддаються несправедливим переслідуванням чи втікають від загрози. Доктринальна основа прав біженців відображена у працях таких фундаторів міжнародного права, як Ф. де Віторія, Г. Гроцій, Х Вольф, Е. де Ваттель, С. фон Пуфендорф та ін. [2]

Без сумніву, концепт біженців має яскраво виражений правовий характер. Це зумовлено тим, що поняття біженців не лише позначає самостійний інваріант правового статусу особи, якого вона набуває за певних юридично визначених умов та за спеціальною юридично встановленою процедурою, але й узагальнюється, систематизується і стандартизується на міжнародно-правовому рівні як певний універсальний стандарт, що торкається додаткового обсягу прав, які транслюються національним законодавством громадянам іноземної держави, що на тимчасовій основі та на законних засадах перебувають у межах приймаючої держави з певних несприятливих політико-правових підстав.

Поняття біженців зокрема указує на неможливість (з тих чи тих причин, що по-різному формалізуються в законодавстві) громадянина перебувати в межах своєї держави (з якою, зазвичай, така особа перебуває у відносинах громадянства або підданства) та безпечно (в умовах безпеки, тобто відсутності внутрішніх чи зовнішніх загроз) реалізовувати конституційно визначені права і свободи. При цьому така неможливість перебуває у причинно-наслідковому зв'язку із дією тих чи інших форс-мажорних факторів, що мають більш чи менш масовий та всеохоплюю-

чий характер (стихийні лиха, політичні переслідування, геноцид, збройний конфлікт тощо).

Феномен біженців завжди має вимушений характер, оскільки передбачає самостійне прийняття особою рішення про виїзд за межі «своєї» держави, але лише під щільним впливом зовнішніх і, як правило, незалежних від особи обставин, що несуть безпосередню загрозу його життю і здоров'ю та/або життю і здоров'ю членів його сім'ї.

З другого боку, феномен біженців вказує на імперативність взяття державами, що погодилися ратифікувати міжнародні документи, які визначають універсальні стандарти у сфері прав біженців, додаткового обов'язку з упровадження в національне законодавство певних правових регулятивів (як правило, на рівні спеціальних законів) стосовно встановлення певних видів та визначеного обсягу прав біженців, порядку набуття, реалізації та припинення ними правового статусу біженців як різновиду правового статусу особистості. Тим самим міжнародне співтовариство покладає на національні держави додаткові позитивні зобов'язання у сфері гарантування й забезпечення прав біженців.

Вирішення проблеми біженців передбачає такі заходи з боку держави, що приймає їх, які мають забезпечити прийнятний для людини життєвий рівень, забезпечення умов для їх безпечного та гідного існування, надання біженцям необхідної медичної, соціальної та правової допомоги, а також допомоги щодо трудової та освітньої адаптації у приймаючій країні.

У зв'язку з тим, що прийняття біженців тягне за собою додаткові витрати для державного бюджету приймаючої сторони, важливими проблемами, з якими стикаються держави у розв'язанні проблеми біженців, є проблеми наявного ресурсного (кадрового, інституціонального, фінансового тощо) забезпечення прав біженців, що залежить від рівня спроможності відповідних держав. За умов економічної кризи вирішення проблеми біженців часто обертається згортанням соціальних програм, а тому й погіршенням умов реалізації соціально-економічних прав громадян самих приймаючих біженців держав. Крім того, часто даються взнаки різні ментальні та етнокультурні особливості, розбіжності у правовій свідомості та правовій культурі громадян різних держав, які змушені жити пліч-о-пліч із біженцями. Невипадково останнім часом у світі у зв'язку із проблемою біженців дедалі гостріше постає інша проблема дискримінації – національної, культурної, соціальної тощо.

І хоч на рівні офіційного дискурсу концепт біженців здебільшого співвідноситься з ціннісно нейтральними поняттями (зокрема, такими, як «правове врегулювання статусу біженців, «інтеграція біженців, «забезпечення соціальних потреб, «фінансова допомога біженцям», «центри для надання допомоги біженцям»,

«необхідність психологічної допомоги для біженців», «освіта і навчання біженців»[3]), все ж мають місце і швидко поширювані в різних соціумах негативні конотації на взірць: «уряд недостатньо опікується соціально незахищеними людьми, а приділяє більше уваги біженцям», «прийняття біженців – політичний піар», «біженці – загроза національній безпеці» тощо [3, с. 96–97]. Такі конфронтативні конотації експлікують «битву наративів» і «війну дискурсів», що відображають різні ставлення в суспільстві до феномену біженців.

Попри неоднозначне ставлення в будь-якому сучасному суспільстві до проблеми біженців (у зв'язку з неподоланими досі стереотипами сприйняття дуальної опозиції «ми/вони»), всі заходи держави, що охоплюються політикою стосовно біженців, у цілому мають становити певну законодавчу визначену стратегію держави, що повинна мати ознаки людиноорієнтованої, яка ґрунтується на цінностях і засадах доктрини природного права. Така стратегія будується на таких принципах, як повага до прав людини, верховенство прав людини, рівність і недискримінація, консоціативність, терпимість і толерантність, юридична відповідальність у реалізації прав людини та ін.

Фактично феномен біженців відображає домінування природно-правової доктрини над позитивним правом у тому, що ставить додержання фундаментальних прав людини в залежність від її власного (а не державного) волевиявлення та змушує будь-яку державу, які ратифікувала відповідні міжнародно-правові документи щодо статусу біженців і захисту їхніх прав, упроваджувати таке законодавство, що спрямовується б на задоволення їхніх потреб та реалізацію фундаментальних людських прав незалежно від країни їхнього перебування упродовж усього строку, протягом якого вони правомірно перебувають там на легальних засадах та дотримуються законодавчо визначених обов'язків.

Отже, важливість практичної реалізації прав біженців зумовлює: 1) необхідність розробки державами державної людиноорієнтованої стратегії забезпечення їхніх прав та визнанням цих прав як складових фундаментальних людських прав, що мають бути реалізовані безвідносно від кордонів і держав, саме в силу їх природно-правового характеру; 2) визначення обсягу та змісту прав біженців, що не можуть бути вужчими від визначені міжнародно-правовими документами, ратифікованими державами; 3) врегулювання інституційної (сфери державних органів і кола їх повноважень) та процесуальної (визначення порядку звернення за отриманням статусу біженця, їх розгляду та прийняття з цих питань рішень, забезпечення відповідної комунікації заявників із уповноваженими органами державної влади) складових надання, реалізації та припинення прав біженців.

Цей феномен не можна ототожнювати з поняттям депортації, оскільки остання хоч і передбачає так само вимушений характер переселення як правило за межі держави, але здійснюється не самовільно, не самою особою, а органами влади чи збройними силами іншої держави внаслідок певної заздалегідь спланованої стратегії.

Оскільки він стосується особливого набору людських прав, що додаються до конституційно визначеного переліку прав і свобод, в іншій країні, то поняття біженців охоплює як конституційну, так і міжнародно-правову складову.

Історія розвитку правового регулювання статусу біженців у світі вказує на: 1) пріоритетний характер міжнародно-правового регулювання; 2) поступовість становлення статусу біженців у міжнародному праві; 3) відсутність єдиного узагальненого підходу до регулювання обсягу їх прав на міжнародному та на національному рівні; 4) неоднакові ступені врахування різними національними правовими системами вироблених на рівні міжнародного права критеріїв віднесення осіб до біженців а також визначення того чи того обсягу їх додаткових прав і свобод, зумовлених формалізацією (легітимизацією) статусу біженця в національному законодавстві.

Феномен біженців виникає там і тоді, де і коли поєднується сукупність таких умов: 1) у межах держави особа неспроможна домогтися захисту своїх прав і внаслідок тих чи інших причин (що мають чітко формулюватися на рівні права – національного чи міжнародного) змушена шукати притулок в іншій державі; 2) така особа спроможна реалізувати своє право на вільне пересування поза межами держави, виїхавши до іншої держави; 3) в державі, яка приймає біженців, цим категоріям населення надаються додаткові права та свободи, що не зменшують обсягу конституційно визначених національним законодавством прав і свобод особи; 4) надання таких прав, їх набуття, реалізація та припинення мають особливий процедурний характер (супроводжуються дією спеціальних правових процедур); 5) перебування такої особи в іншій державі має вимушений, обмежений у часі (строковий) характер та може бути припинено за настання певних юридичних фактів (порушення умов перебування чи інших обов'язків, набуття громадянства цієї держави тощо).

Зазначене вище яскраво відобразилося після широкомасштабного вторгнення російських військ та початку російської війни проти Українського народу у політиці сприйняття біженців з України Польським народом і владою Республіки Польща.

Виявивши політичну і людську толерантність, фактично відкривши кордони для переміщення мільйонів громадян сусідньої держави, життя і здоров'я яких опинилося під прямою загрозою внаслідок російської навали, Польща, її держав-

но-політичне керівництво та увесь Польський народ простягнули руку допомоги Українському народові в найскладніших умовах його новітньої історії, часом за рахунок певних незручностей для себе. На наш погляд, не переоцінюючи ці дії, їх з повним правом слід розцінювати як початок якісно нової сторінки спільної цивілізаційної історії України та Польщі, історії, в якій майбутнє обох народів, які зазнавали тортур і систематичного винищення (новітній геноцид в Україні є юридичним фактором, визнаним як усередині держави, так і багатьма іноземними країнами), буде суттєво ліпшим, аніж їхнє спільне минуле.

У конституційно-правовому розумінні поняття біженців слід розглядати як похідне від явища міграції, яким позначають сукупність правових відносин, що виникають при плануванні й територіальному перетині громадянами, іноземними громадянами, особами без громадянства як зовнішніх, так і внутрішніх кордонів адміністративно-територіальних одиниць з метою зміни постійного місця проживання чи тимчасового перебування на території з іншою метою, обумовлену державним регулюванням або реалізацією особистих інтересів [4].

Залежно від комбінації об'єктивних і суб'єктивних чинників міграція поділяється на добровільну і вимушену. У разі добровільної міграції люди залишають свої власні домівки за власним бажанням, в основному через так звані «фактори тяжіння», наприклад, заради того, щоб підвищити рівень свого життя, через ширші можливості для кар'єрного росту тощо. Вимушена міграція в основному спричинена такими «факторами тяжіння», як переслідування, війна або голод, коли люди хочуть уникнути порушень своїх основоположних прав [5].

Незважаючи на те, що в літературі є безліч визначень вимушеної міграції населення та класифікацій, до теперішнього часу її визначення та класифікація її форм не отримали загальноновизнаного універсального характеру навіть щодо вже відомих, достатньо стабільних, видів вимушеної міграції. У найзагальнішому ж вигляді вимушену міграцію позначають, як сукупність територіальних пересувань, пов'язаних з постійною або тимчасовою зміною місця проживання, що мають вимушений характер. Так, згідно з глосарієм Міжнародної організації

міграції вимушена міграція – це загальний термін, який використовується для характеристики міграційних процесів, у яких є елемент примусу, такий як загроза життю та існуванню внаслідок природних або людських факторів (наприклад, переміщення біженців або переміщених осіб, а також переміщення людей через природні чи екологічні катастрофи, хімічні або атомні аварії, голод чи реалізацію проектів розвитку) [6].

Феномен біженців становить один з найпоширеніших різновидів вимушеної міграції, що, на відміну від добровільної, небажана для держави, зумовлює трансформації у розміщенні трудових ресурсів, потребує врахування проблем членів сімей нових працівників-мігрантів, призводить до навантаження на соціальні бюджети приймаючих держав, часом провокує погіршення соціального становища вразливих груп населення цих держав.

Феномен біженців, зазвичай, зумовлюється збройним конфліктом, оскільки в такому разі відповідна міграція населення є не планованою, що змушує часто залишати всі наявні у біженця матеріальні ресурси, позначається на емоційному стані його сім'ї, ускладнює його інтеграцію в суспільство приймаючої держави.

Особливість цього феномену у політико-правовій практиці Польщі у наш час знайшла своє поєднання із євроінтеграційними прагненнями Українського народу.

В умовах, коли ще й досі деякі впливові політичні кола ЄС продовжують демонструвати інерційність мислення і не поспішають надавати Україні бодай статус кандидата до вступу в ЄС, адвокаційна позиція Польщі стосовно євроінтеграційних прагнень України є вагомим стимулом прискорення процесу входження України до ЄС та позитивного вирішення питання з реалізації чіткої перспективи її членства в Євросоюзі, як підкреслив Президент Польщі Анджей Дуда у промові на засідання Верховної Ради України 22 травня 2022 року.

Зрештою, й розпочата Кремлем агресивна війна проти України, що поставила під загрозу існування української нації та держави, явно змістила наголоси в структурі українсько-польських відносин і стала своєрідним переломним моментом в новітній історії відносин двох народів.

Список використаних джерел:

1. Павлів-Самойл Н.П. Філософсько-правовий феномен міграції у контексті глобалізаційних процесів в Європі (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. Львів, 2021. С. 59.
2. Сорока І.О. Міжнародно-правовий статус осіб, що шукають притулку : дис. ... канд. юрид. наук : 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. С. 11–12; Чуєнко В. І. Правове регулювання статусу біженців в Європейському Союзі : сучасний стан і перспективи розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2018. 235 с.
3. Мільо А.В. Концепт біженець у дискурсах нових медіа (на матеріалі німецьких офіційних медіа і соціальних мереж). *Studia Linguistica*. 2020. Vol. 17. С. 92–93.

4. Грабар. Н.М. Адміністративно-правовий статус біженців в Україні : Монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2008. С. 12.
5. Міграція та мігранти : посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. *Електронний ресурс*: URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/migration>.
6. Перрушу Р. Глосарій міграційних термінів. *Електронний ресурс* : URL: http://web.archive.org/web/20070928193631/http://www.iom.org.ua/docs/im98_1.pdf

УДК 343.98(477)

DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.35

Тюленєв С. А.,

кандидат економічних наук, директор

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз

ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0001-9685-1536

НАУКОВА РОЗРОБЛЕНІСТЬ ПРОБЛЕМАТИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОТИДІЇ РЕЙДЕРСТВУ

SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE PROBLEMS INVESTIGATION AND COUNTER-RAIDING

У статті обґрунтовано, що загальний стан наукової розробленості проблематики розслідування та протидії рейдерству слід вважати задовільним, адже визначено, що в науках кримінально-правового циклу цим питанням приділяється ґрунтовна увага.

На підставі проведеного теоретичного узагальнення встановлено, що вчені вже тривалий час займаються розробкою кримінально-правових, кримінологічних і криміналістичних характеристик кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Так, тільки протягом останнього десятиріччя захищено понад тридцять дисертацій, у яких, зокрема, розроблено видові методики розслідування кримінальних правопорушень, що належать до групи пов'язаних із рейдерством.

Аргументовано, що з огляду на сучасні умови державно-правового розвитку України, процеси цифровізації, стрімкого кількісного та якісного «вдосконалення» показників злочинності тощо, надзвичайно актуальною є розробка спеціальної міжвидової криміналістичної методики розслідування групи кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Запропоновано до елементів такої методики відносити: криміналістичну характеристику з урахуванням особливостей механізму кримінально протиправної діяльності; обставини, що підлягають з'ясуванню; особливості початку кримінального провадження; типові слідчі ситуації з відповідними їм алгоритмами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій на початковому та наступному етапах розслідування; особливості планування, організації і взаємодії слідчого з іншими учасниками правових відносин, котрі виникають під час розслідування кримінальних правопорушень досліджуваного виду; особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) та процесуальних дій і використання спеціальних знань, з урахуванням специфіки техніко-криміналістичного забезпечення розслідування; питання попередження та подолання протидії розслідуванню; особливості встановлення і відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої суспільно небезпечними діяннями цього виду; причини та умови, що сприяють учиненню рейдерства.

Ключові слова: рейдерство, злочин, кримінальний проступок, досудове розслідування, суб'єкт господарювання, наукова розробка, дослідження, криміналістична методика, структура.

The article substantiates that the general state of scientific development of the problems of investigation and countering raiding should be considered satisfactory because it is determined that in the criminal and legal cycle sciences, thorough attention is paid to these issues.

Based on the conducted theoretical generalization, it was established that scientists have been developing criminal-legal, criminological, and forensic characteristics of criminal offenses related to raiding for a long time. Thus, only during the last decade, more than thirty dissertations were defended, in which, in particular, specific methods of investigation of criminal offenses belonging to the group related to raiding were developed.

It is argued that given the current conditions of state and legal development of Ukraine, the processes of digitalization, rapid quantitative and qualitative “improvement” of crime indicators, etc., the development of a special interdisciplinary forensic methodology for the investigation of a group of criminal offenses related to raiding is extremely relevant. It is suggested that the elements of such a method include: forensic characteristics, taking into account the peculiarities of the mechanism of criminally illegal activity; circumstances to be ascertained; peculiarities of the initiation of criminal proceedings; typical investigative situations with their corresponding algorithms of investigative (search) and other procedural actions at the initial and subsequent stages of the investigation; peculiarities of planning, organization and interaction of the investigator with other participants in legal relations that arise during the investigation of criminal offenses of the investigated type; peculiarities of the tactics of carrying out separate investigative (search) and procedural actions and the use of special knowledge, taking into account the specifics of the technical and forensic support of the investigation; issues of preventing and overcoming opposition to the inquiry; peculiarities of establishment and compensation of property and moral damage caused by socially dangerous acts of this type; reasons and conditions contributing to raiding.

Key words: raiding, crime, criminal misdemeanor, pre-trial investigation, business entity, scientific development, research, forensic methodology, structure.

Постановка проблеми. Одним із фундаментальних питань, котре потребує свого розв'язання під час проведення теоретичних досліджень є з'ясування рівня наукової розробленості конкретної проблематики. Застосування такого підходу забезпечує якісне використання історичного методу, завдяки якому стає можливим не тільки узагальнення наукового доробку вітчизняних і зарубіжних розробок, укомплектування джерельної бази згідно до обраних об'єкту та предмету дослідження, відмежовуючи їх від суміжних питань, а також визначення тих проблемних питань, котрі поки що не знайшли свого вирішення в тій чи іншій галузі наукового знання.

Не становить винятку проблематика протидії рейдерству, яка також вимагає застосування комплексного підходу, належного рівня наукового забезпечення, котре своєю чергою буде спрямовано на забезпечення практичних проблем, що виникають у правозастосовній діяльності.

На теперішній час теорія протидії рейдерству, будучи предметом міждисциплінарних досліджень, у сучасній доктрині вітчизняної юридичної науки все ж таки продовжує перебувати на етапі свого формування [1, с. 101]. Вчені-адміністративісти, представники наук кримінально-правового циклу, економісти, науковці, які вивчають проблеми господарської діяльності та суміжні питання, усі вони приділяють вагому увагу питанням протидії рейдерству, заходам практичної спрямованості щодо попередження та протидії суспільно небезпечним діям тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Захист прав суб'єктів господарювання – проблема міждисциплінарна, тому вона знаходить своє висвітлення в різних галузях науки. Так, принципи захисту прав суб'єктів господарювання були предметом дослідження А. М. Колодія [2], Е. М. Феделеш [3] тощо. Форми захисту означених суб'єктів господарських відносин досліджено в роботах А. Б. Толстих [4], Н. В. Ільків, М. С. Долинської зі співавторами [5] та ін.

Питання кримінальної відповідальності за вчинення рейдерства висвітлено в роботах В. О. Коломійчука [6], В. С. Бахуринського [7] та ін.

До уваги вчених також потрапили й адміністративно-правові засади протидії рейдерству. Вони стали предметом комплексних досліджень Ю. А. Берлача [8], М. А. Колесніка [9], Т. А. Цибульник [10], Ю. А. Хатнюка [11] та ін. Попри те, що різні аспекти цієї проблематики вже досліджувалися в юридичній літературі, поза увагою українських вчених залишалися питання здійснення досудового розслідування та ефективної протидії рейдерству. Водночас окремі розробки з цих запитань усе ж таки проводилися, проте вони стосувалися окремих проблем. Наразі актуалізоване завдання щодо

узагальнення тих напрацювань, що знайшли висвітлення у спеціальній літературі і на підставі цього визначення тих, які потребують нагальної уваги.

Метою статті є визначення стану наукового забезпечення практичної діяльності щодо протидії рейдерству.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку криміналістики задля належного наукового забезпечення правозастосовної діяльності щодо розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, актуальними є завдання щодо створення та впровадження цілого комплексу ефективних міжвидових, видових, комплексних та інших різновидів криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень цієї групи. Вирішення означеного завдання вбачаємо у розв'язанні такої загальнонаукової проблеми як формування загальнотеоретичних і праксеологічних засад міжвидової криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Беззаперечно вона має узагальнити всі ті науково обґрунтовані висновки та пропозиції, що вже знайшли своє висвітлення у спеціальній літературі.

Слушною є позиція, що «формування ефективної методики розслідування кримінальних правопорушень вимагає визначення її структури та складових елементів, тобто відомостей, що матимуть характер інформаційної бази та слугуватимуть так звані базовим підґрунтям у побудові різних окремих криміналістичних методик» [12, с. 110]. Керуючись цією аксіоматичною формулою, вважаємо за потрібне реалізувати мету цієї статті, узагальнюючи фундаментальні напрацювання українських вчених щодо кожного з елементів структури спеціальної міжвидової криміналістичної методики розслідування групи кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством.

Одним з головних елементів будь-якої криміналістичної методики є криміналістична характеристика. З нею, як ми вважаємо, пов'язаний і механізм кримінально протиправної діяльності. Сукупно відомості про ці два елементи становлять той інформаційний базис, котрий є визначальним щодо інших елементів криміналістичної методики. Під час визначення сутності механізму та криміналістичної характеристики в юридичній літературі звертають увагу на те, що вони пов'язані і мають враховувати ще й елементи кримінально-протиправної характеристики кримінального правопорушення конкретного виду. У контексті вирішення цілей нашого дослідження суттєвих складнощів додає те, що безпосередньо рейдерство чинним Кримінальним кодексом України не криміналізовано, а в науковій літературі, з огляду на протиправні дії до яких вдаються особи з антисуспільними мотивами

поведінки, вчені вказують, що дії останніх підпадають під ознаки одразу декількох кримінальних правопорушень. Тому і спектр наукових пошуків також має бути вагомим.

Питання кримінальної характеристики та кримінальної відповідальності за протиправне захоплення суб'єктів господарювання стали предметом комплексного дослідження С. С. Титаренка (2018) [13]. Охарактеризував кримінально-правову характеристику вчинення рейдерства В. С. Бахуринський (2021). Автор констатував, що рейдерство є кримінальним правопорушенням, котре вчиняється шляхом реалізації комплексу послідовних дій, спрямованих на протиправне заволодіння чужою власністю, що охоплюють незаконні насильницькі чи ненасильницькі дії, які сукупно заподіюють збиток майновим та немайновим правам суб'єктів господарювання та порушують правовідносини, пов'язані з власністю. Важливо, що за основу при визначенні елементів кримінально-правової характеристики автором взято кримінальне правопорушення, передбачене ст. 206-2 КК України. Водночас у межах свого дослідження він піддав аналізу ще й характерні ознаки суміжних кримінальних правопорушень, зокрема тих, що передбачені ст.ст. 190, 205-1, 206, 356-358 КК України [7, с. 5].

Кримінально-правовій характеристиці доведення до банкрутства присвячено роботу В. В. Лазаренко (2023). Автором визначено, що основним безпосереднім об'єктом досліджуваного кримінального правопорушення є встановлений порядок суспільних відносин у суспільстві, котрий забезпечує виконання суб'єктами господарської діяльності грошових зобов'язань перед державою та кредитором. Предметом доведення до банкрутства, як обґрунтовано автором, є майно боржника, а потерпілими – держава або кредитор, які мають підтвержені у встановленому порядку документами вимоги з приводу грошових зобов'язань до боржника та яким завдана велика матеріальна шкода. Через учинення цього кримінального правопорушення шкода державі або кредитору завдається шляхом протиправного впливу на майно боржника, котре стає підставою для суб'єкта господарської діяльності невиконання своїх грошових зобов'язань. Окрім цього, на підставі проведеного аналізу В. В. Лазаренком визначено, що бухгалтерські та інші документи не є предметом доведення до банкрутства, адже вони є знаряддям посягання на майно боржника [14, с. 2–6].

Дослідив й охарактеризував об'єктивні і суб'єктивні ознаки кримінально-правової характеристики підроблення документів, що подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичної особи – підприємця (далі – ФОП) О. М. Нестеренко (2021). Предметом досліджуваного кримінального правопорушення автором визначено офіційні документи,

що подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та ФОП, мають законодавчо визначену форму, посвідчують юридичну подію та зумовлюють настання правових наслідків. Об'єктивна сторона досліджуваного автором підроблення полягає у внесенні в документи завідомо неправдивих відомостей чи поданні для проведення такої реєстрації документів, що містять завідомо неправдиві відомості. Також в роботі приведено науково-практичні рекомендації з питань відмежування підроблення документів, що подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та ФОПів від інших суміжних кримінальних правопорушень та сформульовано вирішення деяких інших питань [15, с. 184–188].

Узагальнюючи викладене, зауважимо, що в теорії сучасної доктрини кримінального права ґрунтовно розкрито та розроблено кримінально-правові характеристики кримінальних правопорушень, котрі в науках кримінально-правового циклу визначено, як основні в групі тих, що пов'язані з рейдерством.

Не залишили без уваги також вчені і питання кримінологічних характеристик кримінальних правопорушень досліджуваного нами виду, а також проблематики розроблення кримінологічних заходів запобігання злочинам проти господарської діяльності. Так, проаналізував структуру злочинів у сфері господарської діяльності, що вчиняються службовими особами О. М. Дунас. Також автор визначив ефективні заходи ранньої та безпосередньої індивідуальної профілактики злочинів у сфері господарської діяльності, що вчиняються службовими особами. Окрім цього вченим з'ясовано завдання ранньої та безпосередньої індивідуальної профілактики злочинів у сфері господарської діяльності, що вчиняються службовими особами та сформульовано ряд інших положень [16].

Кримінологічні засади формування та реалізації стратегії запобігання злочинам у сфері господарської діяльності дослідив О. М. Крижановський. Автором запропоновано виключити злочини у сфері господарської діяльності з категорії тяжких та особливо тяжких злочинів, обґрунтовано, що це дієвий захід на шляху запобігання означеним делітам [17, с. 6]. Ми не повністю поділяємо такі погляди, з огляду на розміри шкоди, котрі можуть бути завдані конкретній особі, групі осіб чи державі через учинення деяких кримінальних правопорушень цієї групи. Нами наведено положення з робіт учених, тому що ми погоджуємося, що концептуально під час визначення та побудови структурних елементів методики розслідування певного виду злочинів, ураховуючи сутність і вид досліджуваного об'єкта, як зауважують вчені, слід ураховувати «ключові кримінально-правові та кримінологічні дані понятійного, соціологічного й психологічного характеру щодо злочину» [18, с. 6].

Щодо дослідження саме криміналістичної характеристики рейдерства та кримінальних правопорушень, пов'язаних із ним, то в цьому аспекті вирізняються роботи В. С. Березняка [19], В. О. Гусевої [20], В. В. Кікінчука [21], М. С. Цуцкірідзе зі співавторами [22] та ін.

Так, В. С. Березняк у своєму дослідженні наголосив, що найбільш значимими та стабільними елементами криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних із захопленням землі та об'єктів корпоративної власності є: предмет злочинного посягання, спосіб скоєння злочину, особа злочинця, особа потерпілого, слідова картина, місце і час вчинення кримінального правопорушення [18, с. 128]. В. О. Гусева та В. В. Кікінчук, а також М. С. Цуцкірідзе зі співавторами приділили увагу криміналістичній характеристиці, а також типовим слідчим ситуаціям початкового і наступного етапів розслідування рейдерства, тактичним особливостям проведення процесуальних дій на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень досліджуваного нами виду [20; 21; 22]. Типові слідчі ситуації розслідування рейдерства визначено І. Кубаревим та С. Барханом [23]. Також в юридичній літературі було висвітлено питання характеристики особи рейдера [24], причини та наслідки рейдерства [1; 25], особливості допиту особи під час розслідування цього суспільно небезпечного явища [26] та деякі інші проблемні запитання, що виникають у правозастосовній діяльності.

Окреслені елементи криміналістичних методик на прикладі самовільного зайняття земельної ділянки охарактеризували Н. М. Татарин та Є. В. Пряхін [27]. Більш ґрунтовно до визначення елементів криміналістичної методики на прикладі доведення до банкрутства, з аналізом типових підстав для початку досудового розслідування, визначення окремих аспектів взаємодії правоохоронних органів, визначила Т. М. Давченко [28]. Таким чином, до сфери наукових пошуків вітчизняних учених уже потрапляли питання розслідування окремих кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Водночас здебільшого результатом їх пошуків ставали видові методики або ж окремі питання чи елементи кримінально протиправної діяльності, криміналістичних характеристик, тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій. При цьому нерозробленими досі залишаються видова методика розслідування підробленням документів, що подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичної особи – підприємця, протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації та інших кримінальних правопорушень. Не стала допоки предметом самостійного дослідження і спеціальна міжвидова методика розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством.

На підставі викладеного доходимо висновку, що вчені почали більш ґрунтовно підходити до розроблення теоретичних основ і практичних рекомендацій розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Однак така тенденція сформувалася нещодавно, адже більшість монографічних досліджень опубліковано протягом останніх семи років. Вважаємо, що за сучасних умов розвитку ринкової економіки, державно-політичного розвитку України, зважаючи на цифровізацію й одночасне «вдосконалення» із цим механізмів кримінально протиправної діяльності, назріла потреба розроблення теоретичних основ і праксеологічних засад розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Важливо при цьому надати певної системності вже проведеним науковим розробкам та приділити увагу поглибленому аналізу й узагальненню емпіричного матеріалу. Вважаємо, що з дотриманням принципів правової, наукової та емпіричної основи, ситуативності, алгоритмічності має бути розроблено методика розслідування з такими структурними елементами, як:

- криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством;
- обставини, котрі підлягають з'ясуванню;
- особливості початку кримінального провадження;
- типові слідчі ситуації з відповідними їм алгоритмами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій на початковому та наступному етапах розслідування;
- загальні особливості діяльності щодо планування, організації і взаємодії слідчого з іншими учасниками правових відносин під час розслідування кримінальних правопорушень досліджуваного виду;
- особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) та процесуальних дій;
- загальні особливості використання спеціальних знань;
- техніко-криміналістичне забезпечення розслідування;
- специфіка попередження та подолання протидії розслідуванню;
- особливості встановлення і відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої суспільно небезпечним діянням;
- причини та умови, що сприяють учиненню рейдерства.

Висновки. Загальний стан наукової розробленості проблематики розслідування та протидії рейдерству слід вважати задовільним. У науках кримінально-правового циклу їм приділяється ґрунтовна увага, адже вчені вже тривалий час займаються розробкою кримінально-правових, кримінологічних і криміналістичних характеристик кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Тільки протягом останнього десятиріччя захищено понад трид-

цять праць, у яких визначено особливості адміністративно-правового забезпечення протидії рейдерству, з'ясовано особливості кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із посяганнями на майно суб'єктів господарювання, визначено кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням проти господарської діяльності, висвітлено видові методики розслідування кримінальних правопорушень, що належать до групи тих, котрі пов'язані з рейдерством. Разом із цим, нерозробленою до теперішнього часу залишається спеціальна міжвидова криміналістична методика розслідування групи кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, що з огляду на сучасні умови державно-правового розвитку України є надзвичайно актуальною проблемою, котра потребує своєї наукової розробки. Така потреба зумовлена необхідністю забезпечення правозастосовної практики науково обґрунтованими рекомендаціями практичної спрямованості. Тому вважаємо, що перспективи подальших досліджень полягають у розробленні спеціальної міжвидової криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рей-

дерством, елементами якої мають обов'язково стати: криміналістична характеристика з урахуванням особливостей механізму кримінально протиправної діяльності; обставини, що підлягають з'ясуванню; особливості початку кримінального провадження; типові слідчі ситуації з відповідними їм алгоритмами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій на початковому та наступному етапах розслідування; загальні особливості діяльності щодо планування, організації і взаємодії слідчого з іншими учасниками правових відносин, котрі виникають під час розслідування кримінальних правопорушень досліджуваного виду; особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) та процесуальних дій і використання спеціальних знань, з урахуванням специфіки техніко-криміналістичного забезпечення розслідування; специфіка попередження та подолання протидії розслідуванню; особливості встановлення і відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої суспільно небезпечними діями цього виду; причини та умови, що сприяють учиненню рейдерства. Такий підхід гарантує комплексне вирішення проблем запобігання різним проявам рейдерства.

Список використаних джерел:

1. Тюленев С. А. Рейдерство в Україні: причини та умови, що сприяють учиненню. *Соціологія права*. 2024. Вип. 1–2 (46–47). С. 98–102. DOI: <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.19>.
2. Колодій А. М. Принципи захисту суб'єктів господарювання: монографія. Київ: ЮрінкомІнтер, 2012. 208 с.
3. Феделеш Е. М. Характеристика принципу захисту суб'єктів господарювання: монографія. Київ, 2010. 176 с.
4. Толстих А. Б. Форми захисту прав суб'єктів господарювання в умовах модернізації законодавства: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Кропивницький, 2023. 345 с.
5. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія / Н. В. Ільків, М. С. Долинська та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук М. С. Долинської. Львів : ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 174 с.
6. Коломійчук В. О. Правові засади кримінальної відповідальності та протидії рейдерству в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 081. Хмельницький, 2022. 257 с.
7. Бахуринський В. С. Кримінально-правова відповідальність за вчинення рейдерства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 213 с.
8. Берляч Ю. А. Адміністративно-правове забезпечення протидії рейдерству в Україні : дис. ... канд. юрид. наук:12.00.07. Запоріжжя, 2014. 205 с.
9. Колеснік М. А. Адміністративно-правові засади діяльності органів державної влади України щодо протидії рейдерству: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2012. 220 с.
10. Цибульник Т. А. Адміністративно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування України щодо протидії рейдерству : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2017. 21 с.
11. Хатнюк Ю. А. Адміністративно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ у боротьбі з рейдерством в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2012. 17 с.
12. Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2021. 538 с.
13. Титаренко С. С. Кримінальна відповідальність за протиправне захоплення суб'єктів господарювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2018. 262 с.
14. Лазаренко В. В. Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства окремих суб'єктів господарської діяльності за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 081 Право. Хмельницький, 2023. 231 с.
15. Нестеренко О. М. Кримінальна відповідальність за підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців (ст. 205-1 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро, 2021. 238 с.
16. Дунас М. О. Кримінологічні заходи запобігання злочинам у сфері господарської діяльності, які вчиняються службовими особами дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2019. 220 с.

17. Крижановський О. М. Кримінологічні засади формування та реалізації стратегії запобігання злочинам у сфері господарської діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2018. 19 с.
18. Птушкін Д. А. Розслідування шахрайства, вчиненого щодо об'єктів нерухомого майна громадян : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2018. 240 с.
19. Березняк В. С. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із захопленням землі та об'єктів корпоративної власності. *Юридична наука*. 2020. № 9 (111). С. 128–134. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-111-9.15>.
20. Гусєва В. О. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, елементи їх криміналістичних характеристик. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 242–252. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.242-252>.
21. Кікінчук В. В., Гусєва В. О. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) : наук.-метод. рек. Харків, 2020. 58 с.
22. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) / [М. С. Цуцкі-рідзе, Р. М. Дударець, С.З. Довгунь та ін.]. Дніпро: Видавництво, 2021. 72 с.
23. Дуфенюк О. М., Терешко О. М. Криміналістична характеристика протиправного заволодіння майном підприємств, установ, організацій: хто ховається за маскою рейдера? *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару* (м. Львів, 30 жовтня 2020 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 28–32.
24. Кубарев І., Бархан С. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування рейдерства. *Krakowskie Studia Malopolskie*. 2022. № 3 (35). С. 87–101.
25. Пожуєва Т. О. Причини виникнення та шляхи подолання рейдерства в Україні. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2017. № 3. С. 43–47.
26. Федорчук М. А. Особливості проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерським захопленням. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 229–234. URL : <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2449>.
27. Татарин Н. М., Пряхін Є. В. Методика розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва : монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 192 с.
28. Давченко Т. М. Розслідування доведення до банкрутства: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Запоріжжя, 2021. 227 с.

УДК 343.985(477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.36>**Усатий В. О.,**

кандидат юридичних наук, докторант

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз

ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0004-3325-4530

СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ЧИ НАЛЕЖАТЬ ДО НИХ ПРАВОВІ?

SPECIAL KNOWLEDGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: DOES IT INCLUDE LEGAL KNOWLEDGE?

У статті наголошено, що з'ясування сутності спеціальних знань, що використовуються у кримінальному провадженні, одне з доволі обговорюваних питань у науковій літературі, до вирішення якого вчені підходять по-різному. Вказано, що суттєво ускладнює його розв'язання відсутність нормативного визначення категорії «спеціальні знання».

На підставі узагальнення наукових підходів до розуміння сутності спеціальних знань, що застосовуються у кримінальному судочинстві, систематизовано підходи до з'ясування сутності цих понять. Стосовно окремих аргументів науковців, наведено контраргументи.

Аргументовано недоцільність (за загальним правилом) віднесення останніх до змісту спеціальних, адже: 1) законодавцем чітко вказано неможливість призначення експертизи для вирішення правових питань, тому і висновок експерта ніколи не зможе бути використаний для їх розв'язання; 2) криміналістичні знання за своєю суттю не є класично правовими, а тому не зовсім доречно віднесення їх до змісту спеціальних; 3) жодна з процесуальних форм використання спеціальних знань не передбачає можливості реалізації правових знань; 4) потреба у залученні правників до участі в розслідуванні зумовлена браком у слідчого таких знань, однак це не обґрунтовує того, що вони виходять за межі його професійної компетенції; 5) якщо і можливе залучення до кримінального провадження як спеціаліста правника, то лише у непроцесуальних формах, що не спричинить жодних юридично значимих наслідків для результатів розслідування.

Вважаємо, що на обґрунтування тих наукових підходів, за яких автори вказують про можливість віднесення до спеціальних ще й правових знань, доцільно було б розробити рекомендації щодо практичної реалізації суб'єктами кримінальної процесуальної діяльності таких форм взаємодії. Адже позиція про можливість залучення як носіїв спеціальних знань правників без аналізу емпіричного матеріалу, визначення форм у яких вони можуть взаємодіяти зі стороною обвинувачення, без систематизації правових та організаційних засад такої взаємодії, виглядає декілька поверхневою.

Ключові слова: кримінальне судочинство, спеціальні знання, сторона обвинувачення, експерт, спеціаліст, форма, правові знання.

The article emphasizes that clarifying the essence of special knowledge used in criminal proceedings is one of the most discussed issues in the scientific literature, and scientists approach the solution in different ways. The lack of a normative definition of the “special knowledge” category indicates that its solution is significantly complicated.

Based on the generalization of scientific approaches to understanding the essence of special knowledge used in criminal proceedings, approaches to clarifying the nature of these concepts are systematized. Counterarguments are given regarding scientists' arguments.

The inexpediency (as a general rule) of attributing the latter to the content of special knowledge is argued, because: 1) the legislator indicated the impossibility of appointing an examination to resolve legal issues, therefore, the expert's conclusion can never be used to resolve them; 2) forensic knowledge is not classically legal, and therefore it is not entirely appropriate to attribute it to the content of special knowledge; 3) none of the procedural forms of using special knowledge provides for the possibility of implementing legal knowledge; 4) the need to involve lawyers in the investigation is due to the investigator's lack of such knowledge, but this does not justify the fact that they go beyond his professional competence; 5) if it is possible to involve a lawyer in criminal proceedings as a specialist, then only in non-procedural forms, which will not entail any legally significant consequences for the results of the investigation.

We believe that to substantiate those scientific approaches, according to which the authors indicate the possibility of including legal knowledge as special knowledge, it would be advisable to develop recommendations on the practical implementation of such forms of interaction by subjects of criminal procedural activity. After all, the position on the possibility of involving lawyers as carriers of special knowledge

without analyzing empirical material, determining the forms in which they can interact with the prosecution, and systematizing the legal and organizational principles of such interaction, looks somewhat superficial.

Key words: *criminal justice, special knowledge, prosecution, expert, specialist, form, legal knowledge.*

Постановка проблеми. З'ясування сутності спеціальних знань, що використовуються у кримінальному провадженні, одне з доволі обговорюваних питань у науковій літературі. Вчені по-різному підходять до його вирішення, проте консенсусу і досі не досягнуто. Суттєво ускладнює його розв'язання відсутність нормативного визначення категорії «спеціальні знання», тому на підставі узагальнення теоретичних підходів, ми плануємо сформулювати авторське бачення щодо розв'язання цього питання і тим самим наблизитися до вирішення багаторічних дискусій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом дефініцію категорії «спеціальні знання» намагалися охарактеризувати Г. С. Бідняк [1], А. Г. Вуйма [2], О. В. Гайдар [3], Н. В. Копча [4], В. С. Кузьмічов та І. В. Пиріг [5], Д. В. Лавріненко [6], Г. О. Спіцина [7], В. М. Твердохліб [8], М. Г. Щербаковський [9] та ін. При цьому деякі автори, займаючись дослідженням суміжної проблематики, не ставили собі за завдання визначити сутність спеціальних знань [10; 11]. Щодо віднесення до спеціальних знань ще й правових, більшість учених оминають своєю увагою це питання. Це вчергове вказує на недостатню наукову розробленість цієї проблематики.

Метою статті є висвітлення сутності спеціальних знань, що використовуються у кримінальному судочинстві та з'ясування чи охоплюють вони своїм змістом ще й правові знання.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі під час дослідження сутності спеціальних знань автори дотримуються різних підходів. Одним із перших, хто намагався систематизувати авторські дефініції був Б. В. Романюк. Науковець виокремив п'ять типових підходів до з'ясування головних ознак спеціальних знань, котрі використовуються у судочинстві, зокрема і кримінальному. Як визначив автор, представники першого підходу розуміють спеціальні знання як такі, що не є незагальнодоступними; прихильники другого підходу вказують, що до спеціальних належать знання, засновані на даних науки; автори третього підходу вказують, що спеціальні знання відповідають сучасному рівню розвитку науки, можуть використовуватись у сфері кримінального судочинства; четвертий підхід передбачає, що спеціальні знання засновані на роді професійної діяльності носія цих знань, а прихильники п'ятого вказують на відсутність таких знань у суб'єкта доказування [12, с. 41–44]. Таким чином, підходи вчених до розуміння сутності спеціальних знань є доволі багатоманітними. Попри те, що окремі дефініції є доволі вузькими, зустрічаються ще і надто розширені підходи.

Вважаємо, що у широкому сенсі трактують спеціальні знання В. Г. Гончаренко, В. Ю. Шепітько, В. А. Фастовець. Наприклад, В. Ю. Шепітько вказує, що спеціальні знання є сукупністю сучасних знань в окремій галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла [13, с. 207]. Своєю чергою В. А. Фастовець розуміє їх, як «знання, уміння та навички в будь-якій сфері людської життєдіяльності, котрими не володіють або недостатньо володіють слідчий чи суддя, використання котрих здійснюється на розсуд останніх, або за прямою вказівкою в кримінальному процесуальному законі, з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню, чи встановлення інших обставин, котрі мають значення в кримінальному провадженні» [14, с. 179]. Такі підходи ґрунтовно не визначають, чи належать до спеціальних знань ті, які є професійними для сторони обвинувачення та суду.

Системний аналіз наукових позицій щодо цього питання провів М. Г. Щербаковський, який визначив, що серед науковців існує щонайменше шість підходів до можливості чи неможливості віднесення правових знань до спеціальних у розумінні Кримінального процесуального кодексу України [9, с. 57]. На його думку, віднесення правових знань до категорії спеціальних є недопустимим з декількох причин. По-перше, чинне законодавство забороняє проведення правових експертиз (ч. 1 ст. 242 КПК України; п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах») [15; 16]. По-друге, термін «спеціальні знання» у теорії кримінального процесу та криміналістики використовується як протилежність обов'язковим юридичним знанням, які є базовими для юристів-професіоналів. У цьому контексті застосування спеціальних знань стороною обвинувачення має специфічні процесуальні форми, а результати їх використання сприяють отриманню інформації орієнтуючого характеру. Тому вчений схильється до позиції, що слідчий не може бути спеціалістом у галузі правових знань.

І. І. Когутич вказує, що для осіб, які професійно провадять кримінальне судочинство, повсякденно необхідними є правові (юридичні) знання, які вони використовують для реалізації професійних повноважень у контексті надання правової оцінки (кваліфікації) протиправним діянням, реалізації процесуальних норм, для успішного визначення тактики проведення слідчих дій та загалом методики розслідування злочинів, їх судового розгляду. Це, як вказує вчений, є загальною кваліфікаційною характеристикою особи, яка здійснює дізнання, слідчого, прокурора й судді [17, с. 29].

Заперечують віднесення правових знань до категорії спеціальних А. Ф. Волобуєв [18, с. 251–252], О. О. Бондаренко [19, с. 247], В. В. Коваленко [20, с. 52], М. Г. Щербаковський та О. А. Кравченко [21, с. 229], А. Г. Вуйма [22] та ін. Автори наводять слушні аргументи на обґрунтування своєї позиції, тому слід звернутися до аналізу особливостей протилежного підходу.

В. А. Фастовець, наприклад, зазначає, що ситуація щодо віднесення до спеціальних ще й правових цілком можлива та періодично трапляється. Зокрема, під час досудового розслідування економічних злочинів, слідчі залучають юристів-практиків для консультацій у спірних питаннях. Ці юристи спеціалізуються в галузях господарського, податкового чи цивільного права. Крім того, згідно з позицією вченого, передчасними та необґрунтованими є припущення, що кожен слідчий може бути обізнаний у всіх тонкощах кримінального права та процесу. Тим паче, що проблему цю, як вважає вчений, слід розглядати не з точки зору рівня знань середньостатистичного слідчого чи судді, а з позиції його потреби в залученні додаткових фахівців у конкретному випадку. Таким чином, спеціальними можна вважати ті знання, якими слідчий чи суддя професійно не володіє. Тому узагальнює вчений, цілком обґрунтованим і допустимим є залучення слідчими та суддями фахівців із правових питань для консультацій, пов'язаних із кваліфікацією злочинів, тлумаченням ознак складу злочину чи застосуванням кримінально-правових норм. У таких випадках фахівцями можуть виступати члени робочих груп, що розробляли законопроекти (адже саме автори краще за інших розуміють «дух» закону), науковці та викладачі з науковим ступенем у відповідній галузі, а також пенсіонери з великим практичним досвідом слідчої чи судової роботи. Їх залучення може бути зумовлене неоднозначністю чи суперечністю законодавчих норм, відсутністю у слідчого необхідних професійних знань або іншими причинами [14, с. 178]. Ми вважаємо, що з таким підходом складно погодитися.

Доволі суперечливим вважаємо підхід А. М. Тимчишина. На підставі системного аналізу наукової літератури він дійшов висновку, що поняття «спеціальні знання» є однією з найбільш дискусійних категорій у криміналістиці та кримінальному процесі. Автор зазначає, що застосовувати спеціальні знання можуть лише їх носії, які мають відповідну підготовку, а використовувати ці знання мають право сторони кримінального провадження відповідно до їх процесуального статусу. Найчастіше потребують спеціальних криміналістичних знань слідчі. При цьому 66% слідчих територіальних підрозділів поліції самостійно використовують фото-, відеозйомку та інші криміналістичні засоби, оскільки

в багатьох підрозділах відсутні фахівці-криміналісти через незаповнені штатні посади. Водночас 76% слідчих виявили потребу в консультаціях із правових питань, однак більшість із них (дізнавачів) вважає, що правові знання не належать до спеціальних у кримінальному процесі. Залучення юриста як спеціаліста в кримінальний процес підтримує лише третина опитаних слідчих, проте лише 2% готові звертатися за процесуальними консультаціями з питань кримінального права та процесу. Разом із тим, 53% слідчих зазначили, що зверталися до науковців (у непроцесуальній формі) за правовими консультаціями з таких питань, як правильність проведення процесуальних дій з точки зору криміналістичних рекомендацій і процесуального закону, уточнення правових термінів, а також з'ясування дотримання норм кримінального процесуального законодавства. Ці консультації здебільшого використовувалися для формування внутрішнього переконання слідчих, а не як доказова база в кримінальних провадженнях [23, с. 107–109].

Ю. Ю. Ковальов вважає, правові знання та питання, які тісно пов'язані з правовою сферою, також повинні бути включені до складу спеціальних знань. З огляду на спеціалізацію юристів, автор вважає помилковим для слідчого ігнорувати ґрунтовні знання тих із них, які спеціалізуються у вузьких галузях правової діяльності. Окрім цього, урахувавши, що до складу юридичних знань входять криміналістичні знання, які широко застосовуються у формах, характерних для спеціальних знань: проведення криміналістичних експертиз, участь спеціалістів-криміналістів у слідчих (розшукових) діях, автор вважає допустимим відносити правові до спеціальних знань. Окрім цього, автор наголошує, що у сферах інвестиційно-договірних відносин, банківського чи фінансового права, службової діяльності тощо, слідчому важко самостійно розібратися в обсязі нормативних актів, що регулюють відповідну галузь правозастосування. Це стосується визначення прогалін і недоліків у законодавстві, які вплинули на обрання способу вчинення злочину, перевірки оформлення договорів, виявлення фактів інтелектуальної підробки або вирішення інших тактичних завдань, які виникають під час досудового розслідування. Таким чином, вузькопрофільні правові питання, які виходять за межі професійної компетенції слідчого, потребують кваліфікованого вирішення за участю відповідних фахівців у галузі права. Серед них можуть бути юрисконсульти з договірної діяльності, фахівці з майнових питань, експерти з корпоративного права чи правового забезпечення інформаційної безпеки, а також інші спеціалісти, обізнані у вузьких сферах правових знань [24, с. 70–71].

Окрім цього, Ю. Ю. Ковальов визначив чотири основні підходи, яких дотримуються нау-

ковці під час тлумачення змісту поняття «спеціальні знання», зокрема щодо віднесення до них правових знань, серед яких:

1) правові знання повністю виключаються зі змісту спеціальних;

2) другий підхід: до складу спеціальних не включаються лише професійні знання суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження;

3) відкидається можливість проведення правових експертиз;

4) усі правові знання вважаються частиною спеціальних [24, с. 69–70].

На нашу думку, віднесення правових знань до категорії спеціальних у загальному сенсі недопустиме через декілька причин. По-перше, законодавцем чітко вказано, що недопустиме призначення експертизи для вирішення правових питань. За законами формальної логіки це означає, що експертів (незалежно від його спеціалізації) у будь-якому разі не може бути доручено вирішення питань, котрі є правовими. Тобто недопустимо ставити на їх розв'язання завдання щодо кваліфікації протиправних діянь, установлення причинно-наслідкових зв'язків, юридичних аспектів процедурних дій, особливостей застосування спеціального законодавства, встановлення прогалин чи колізій у чинному законодавстві, вирішення тактичних і стратегічних завдань розслідування, оцінки документів із правової точки зору, застосування норм міжнародного права. Тлумачення норм права, їх роз'яснення тощо також не належить до компетенції судових експертів. Важливо, що висновок експерта чи не єдина форма використання спеціальних знань, котра зумовлює формування самостійних процесуальних джерел доказів, однак цей доказ ніколи (за умов дії чинного КПК України) не зможе містити вирішення правових питань.

Щодо розуміння криміналістичних знань як правових і віднесення їх до змісту спеціальних, то тут також не все так однозначно. Криміналістичні знання завжди засновані на досягненнях науки та техніки і підпорядковані чинній доктрині кримінального права та кримінального процесу. Тому навряд можна погодитися, що криміналістичні є суто правовими знаннями. Тим паче,

що спеціаліст у галузі криміналістики залучається здебільшого для надання технічної допомоги слідчого, яку він за наявності спеціальних навичок, часу і технічної можливості міг виконати і сам. Отже, жодна з процесуальних форм використання спеціальних знань не передбачає можливості використання правових знань.

Потреба у залученні під час розслідування фахівців у галузях податкового, господарського законодавства тощо, як правило, зумовлена браком у слідчого таких знань, однак це не означає, що він не володіє ними через те, що він набув свого часу іншу спеціальність. Скоріше, це вказує на його обмежену спеціалізацію. Таким чином, отримання стороною обвинувачення консультацій з правових знань у більш обізнаних правників цілком допустиме, однак завжди таке звернення матиме непроцесуальний характер і не потягне ніяких юридично значимих наслідків, окрім як підвищення обізнаності цієї особи з правових питань (з інших галузей).

Висновки. На підставі узагальнення наукових підходів до розуміння сутності спеціальних знань, що застосовуються у кримінальному судочинстві, обґрунтовано авторське розуміння питання про доцільність віднесення до них ще й правових знань. Аргументовано недоцільність (за загальним правилом) віднесення останніх до змісту спеціальних, адже: 1) законодавцем чітко вказано неможливість призначення експертизи для вирішення правових питань, тому і висновок експерта ніколи не зможе бути використаний для їх розв'язання; 2) криміналістичні знання за своєю суттю не є класично правовими, а тому не зовсім доречно віднесення їх до змісту спеціальних; 3) жодна з процесуальних форм використання спеціальних знань не передбачає можливості реалізації правових знань; 4) потреба у залученні правників до участі в розслідуванні зумовлена браком у слідчого таких знань, однак це не обґрунтовує того, що вони виходять за межі його професійної компетенції; 5) якщо і можливе залучення до кримінального провадження як спеціаліста правника, то лише у непроцесуальних формах, що не спричинить жодних юридично значимих наслідків для результатів розслідування.

Список використаних джерел:

1. Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств: монографія. Дніпро: Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ, 2019. 152 с.
2. Вуйма А. Г. Поняття, сутність та форми спеціальних знань, що використовуються під час розслідування вбивств. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. №1 (89). С. 54–62.
3. Гайдар О. В. Використання спеціальних знань під час розслідування таємного викрадення чужого майна: монографія / за ред. д-ра юрид. наук, проф. В. О. Гусевої. Харків: ТОВ «У справі», 2023. 185 с.
4. Копча Н. В. Використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення: теорія та практика: монографія. Одеса: «Юридика», 2023. 244 с.
5. Кузьмічов В. С., Пиріг І. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: монографія. Діпропетровськ: ДДУВС, Ліра ЛТД. 2008. 168 с.

6. Лаврінченко Д. В. Використання спеціальних знань під час розслідування терористичних актів: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2024. 246 с.
7. Спіцина Г. О., Бідняк Г. С. Форми використання спеціальних знань. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. № 18. С. 240–248.
8. Твердохліб В. М. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв : монографія / За науковою редакцією д-ра юрид. наук, проф. В. О. Гусєвої. Харків : «Факт», 2024. 210 с.
9. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків: 2015. 560 с.
10. Діденко В. Л. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень у бюджетній сфері: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Дніпро, 2024. 238 с.
11. Лісіцький А. В. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу: дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Київ, 2023. 298 с.
12. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: монографія. Київ: НАВС, 2002. 196 с.
13. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українськоросійський і російсько-український) / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. Харків: Право, 2001. 464 с.
14. Фастовець В. А. Деякі проблемні питання щодо визначення змісту спеціальних знань у кримінальному судочинстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2015. №15. С. 171–180.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17> (дата звернення: 12.12.2024).
16. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97> (дата звернення: 12.12.2024).
17. Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2010. 37 с.
18. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва: монографія. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.
19. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук. Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків, 2004. 260 с.
20. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 208 с.
21. Щербаковський М. Г., Кравченко О. А. Напрямки удосконалення процесуального положення і функції спеціаліста та експерта в проєкті Кримінально-процесуального кодексу України. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. № 3. С. 223–230.
22. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2023. 297 с.
23. Тимчишин А.М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України: теорія та практика: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Кропивницький, 2023. 438 с.
24. Ковальов Ю. Ю. Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних злочинів: дис. ... докт. філ.: 081. Харків, 2021. 251 с.

Чернецька Т. О.,

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0001-7260-5098

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ І ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ (ДО ПРОБЛЕМИ УНИКНЕННЯ КОЛІЗІЙ МІЖ ЮРИДИЧНИМИ ПОЗИЦІЯМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЩОДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ПРАКТИКОЮ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ)**SOCIOLOGICAL-LEGAL AND THEORETICAL-APPLIED ASPECTS OF THE CONCEPT OF HUMAN RIGHTS (TO THE PROBLEM OF AVOIDING CONFLICTS BETWEEN THE LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE REGARDING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS AND THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS)**

У статті досліджено соціолого-правовий і теоретико-прикладний аспекти концепту людських прав в розрізі аналізу діалектики відношення понять «права людини» – «людські права» та з урахуванням оціночної діяльності Конституційного Суду України. Доведено гіпотезу, що в змісті понять «права людини» і «людські права» відображено не дилему, а баланс конституційних цінностей за суб'єктивним складом. Висвітлено головну причину виникнення колізій між юридичними позиціями Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, щодо прав і свобод. Наголошено, що попри різні причини колізій, зокрема лінгвістичні, основну роль відіграє парадигмальний аспект. В українській традиції конституціоналізму і надалі панівною є парадигма прав людини, а в західноєвропейській – парадигма людських прав. В національному судочинстві й досі використовується антропоцентричний підхід, типовими положеннями якого є розуміння людських прав як таких можливостей, що надаються людині державою та закріплюються законом. Етикоцентричний підхід, характерний для європейського судочинства, оснований на прийнятті таких якостей «людських прав» як невід'ємність (притаманність людині в силу самої людської природи), рівність (тотожність для всіх без винятку) та загальність (повсюдна дія). Отже, пріоритетним для етикоцентричного підходу є захист цінностей свободи, справедливості та гідності для всіх без винятку людей.

Доведено, що внаслідок проголошення Україною європейської та євроатлантичної інтеграції, гостро постає питання необхідності зміни парадигми в бік західноєвропейської традиції конституціоналізму. Принципові ж відмінності між згаданими традиціями конституціоналізму вимагають вирішення даного питання на теоретичному рівні, оскільки будь-яка практична діяльність у сфері судочинства в цілому і, конституційного зокрема, має бути теоретично доказовою на рівні доктрини.

Як наслідок, автор наголошує на необхідності заміни антропоцентричного підходу до вирішення порушеної у статті проблеми на етикоцентричний, задля покращення перспектив проведення подальших наукових досліджень у межах цієї проблематики.

Ключові слова: парадигма, природне право, позитивне право, права людини, людські права, конституційні цінності, принцип верховенства права, Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини.

The article examines the sociological-legal and theoretical-applied aspects of the concept of human rights in terms of the analysis of the dialectic of the relationship between the concepts of «human rights» and «human rights» and from the assessment of the evaluation activity of the Constitutional Court of Ukraine. The given hypothesis is that the meaning of «human rights» and «human rights» reflects not a dilemma, but a balance of constitutional values by subject composition. The main cause of conflicts between the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights regarding rights and freedoms is highlighted. It is emphasized that despite various causes of collisions, in particular linguistic ones, the main role is complicated by the paradigmatic aspect. In the Ukrainian tradition of constitutionalism, the paradigm of human rights will continue to dominate, and in the Western European tradition, the paradigm of human rights. The anthropocentric approach is still used in the national judiciary, the typical provisions of which are the understanding of human rights as opportunities that are granted to a person by the state and established by law. The ethical-centric approach, characteristic of European judicial practice, is based on the acceptance of such qualities of «human rights» as inalienability (inherence of a person by virtue of human nature itself), equality (identity for all without exception) and generality

(universal effect). Hence, the optimum for an ethnocentric approach is to protect the values of freedom, justice, and dignity for all without the many.

It has been proven that as a result of the declaration of Ukrainian-European and Euro-Atlantic integration, the question of the need to change the paradigm towards the Western European tradition of constitutionalism has become acute. The fundamental differences between the known traditions of constitutionalism require solving this issue at the theoretical level, since any practical activity in the field of justice in general, and constitutional in particular, must be theoretically evident at the level of doctrine.

As a result, the author emphasizes the need to replace the anthropocentric approach to solving the problem raised in the article with an ethnocentric one, in order to improve the prospects for conducting further scientific research within this issue.

Key words: *paradigm, natural law, positive law, human rights, human rights, constitutional values, the principle of the rule of law, the Constitutional Court of Ukraine, the European Court of Human Rights.*

Аналіз різних концептів теорії прав людини у зв'язку з інтерпретаційною діяльністю Конституційного Суду України (КСУ), яка засновується на конституційних цінностях, є одним з перспективних напрямків в теорії і практиці українського конституціоналізму, що і пояснює актуальність пропонованого дослідження. Обравши інтеграцію до європейського співтовариства стратегічним курсом соціально-політичного та правового розвитку, Україна проголосила пріоритет основних гуманістичних цінностей в контексті поглибленого впливу міжнародного права на національне законодавство та юридичну практику. Ця тенденція особливо помітна у сфері впровадження європейських стандартів захисту прав і свобод людини, «...основу яких становлять Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, відповідні протоколи до неї, а також практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ, Страсбурзький суд) та Європейської комісії з прав людини» [1, с. 54]. Варто акцентувати увагу на тому, що ця тенденція в рамках соціології права виражається у змісті поняття «гуманізація правосуддя», яке стосується всіх аспектів діяльності суду. Абсолютний пріоритет прав людини у здійсненні правосуддя означає, що судовий процес, з одного боку, є регульованою правом формою соціальної взаємодії безпосередніх учасників судового процесу, а з іншого – судової системи і суспільства. Зокрема рішення Європейського суду з прав людини «...виступають в якості нормативно-ціннісного орієнтира при формуванні правових позицій КСУ.... [який] є одним із основних імплементаторів практики ЄСПЛ у внутрішню правову систему» [2, с. 5].

Проте існує проблема колізій між юридичними позиціями Конституційного Суду України щодо прав і свобод людини та практикою Європейського суду з прав людини. Причини різні. Серед яких не останнє місце посідає – лінгвістична [3, с. 230]. Проте, на нашу думку, все ж існує головна – парадигмальна, зумовлена самим феноменом природних прав людини. В традиції українського конституціоналізму і надалі панівною є парадигма прав людини, а в західноєвропейській традиції конституціоналізму після другої світової війни утвердилась парадигма

людських прав, які належать «до тріади принципів спільної спадщини європейських народів» поряд з такими її складниками як «верховенство права (правовладдя)» й «правдива демократія» [4]. Ця проблема, перш за все, вимагає вирішення на теоретичному рівні, оскільки будь-яка практична діяльність у сфері судочинства в цілому і конституційного, зокрема, має бути теоретично доказовою на рівні доктрини.

Праць, присвячених правам людини та імплементації практики ЄСПЛ в конституційне судочинство України не бракує. З аналізу публікацій українських правників випливає, що переважна більшість науковців незмінно досліджують проблему прав людини через «державницьку» позицію, що властива була радянській юриспруденції (В. Андріїв, Ю. Бисага, С. Жданенко, В. Іваненко, А. Колодій, Б. Олійник, П. Рабінович, О. Ульянов, М. Хавронюк, М. Цвік, І. Шумак та ін.). Типовими її положеннями є розуміння людських прав як таких можливостей, що надаються людині державою та закріплюються у законі. Однак значна кількість науковців починають переосмислювати цю парадигму, доходючи до висновку, що ця парадигма не сумісна з вирішенням проблем інтеграції та розвитку України в європейському співтоваристві (М. Братасюк, С. Головатий, В. Костицький, М. Козюбра, М. Костицький, А. Кучук, В. Лемак, М. Мірошніченко, М. Савчин, Н. Цекалова та ін.). Водночас в правничому дискурсі присутня також ідея про невиконання концептом людських прав свого призначення. Про це пише професор права юридичного факультету Чиказького університету Е.А. Познер [5]. Суперечливі погляди на проблему є наступним підтвердженням актуальності обраної для аналізу теми.

У окремих наукових дослідженнях і навчальній літературі на рівні логічного аналізу терміни «права людини» і «людські права» здебільшого ототожнюються. Однак, насправді, все не так просто. Ці поняття різняться лексично, отже є різнопорядковими. Відповідно мають різне смислове значення, виражене в сукупності істотних рис, властивостей, характеристик окремого об'єкта аналізу, який ними позначається. В українській Конституції, законодавстві, офіційних перекладах міжнародних документів, використо-

ується термін «права людини». Чи потрібно міняти цю термінологію? Олександр Водяніков пише: «Це складно і навряд чи має сенс. Однак коли йдеться про відповідне поняття в теорії, доктрині чи перекладі, перевага має надаватися все ж терміну «людські права» як найбільш адекватному для означення цього поняття» [6]. І далі науковець пояснює, що термін «права людини» французькою «*droits de l'homme*» вперше був зафіксований у французькій «Декларації прав людини й громадянина» (1789 р.), у значенні прав, що належать вільній людині (вільному чоловікові за статтю) та правами, що належать чоловікові як члену політичної спільноти. Цей термін не поширювався на жінок, рабів і звільнених з рабства. Наведемо розлогу цитату радника з правових питань Координатора проєктів ОБСЄ в Україні Олександра Водянікова, в якій пояснюється генеза понять «права людини» і «людські права» за, відповідно, політичним (доцільність) і ціннісним (справедливість) критеріями: «...термін «*droits de l'homme*» з самого початку був політично, гендерно і соціально забарвленим. В силу своєї генеалогії і семантичного наголосу на адресаті прав він не охоплює всіх якостей, якими в постмодерному конституціоналізмі мають володіти «*human rights*», а саме невід'ємність (притаманність людині в силу самої людської природи), рівність (тотожність для всіх без винятку) та загальність (повсюдна дія). Цей революційний проєкт виходив з іншого постулату – утворення політичної нації. Однак такі конотації визначили живучість революційного проєкту в період становлення і розвитку національної держави до Другої світової війни.» І далі автор продовжує, що після Другої світової війни було прийнято Загальну декларацію прав людини (1948 р.). Ст. 1 «...відтворює статтю 1 французької Декларації 1789 року з важливою відмінністю – замість «*Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits*» («люди», «чоловіки» – фр.) ... постулює невід'ємність, рівність і загальність: «*Tous les êtres humains naissent libres et égaux en dignité et en droits*» («всі людські істоти»). ... говорячи про концепцію «*human rights*», слід мати на увазі, що йдеться саме про «людські права» як нову парадигму сучасного конституціоналізму. Загальне використання терміну «права людини», що є спадщиною революційного проєкту XVIII ст. і лібералізму XIX ст., звичайно, не означає, що цьому терміну надається той же зміст і значення, що були характерними для XIX ст. – першої половини XX ст. Однак дуже важливо мати на увазі цю фундаментальну відмінність між революційною традицією прав людини як «*droits de l'homme*» та новою парадигмою людських прав як «*human rights*» сучасного конституціоналізму» [6].

Діалектика відношення понять «права людини» – «людські права» аналізується нами з урахуванням оціночної діяльності Конституцій-

ного Суду України. Варто відзначити, що філософська категорія «відношення» «... не тільки виконує теоретико-методологічну роль побудови системи гносеологічних правил пошуку істини, а ще й функціонує логіко-гносеологічним принципом аналізу онтологічного змісту відношення як способу буття світу» [7, с. 26].

Почнемо з того, що в науці терміни набувають статусу понять лише в рамках певної теорії. У нашому разі мова йде про теорію природного права. Отже, керуючись одним із основних завдань загальної теорії держави і права, яке полягає в обґрунтуванні та виведенні властивостей понять і категорій юридичної науки з історичної дійсності, почнемо з історії виникнення теорії природного права. Повернімося у XVII ст. – час, коли право і держава, їх суспільна роль стали об'єктами філософсько-політичного аналізу. Традиційна для середньовіччя і періоду раннього буржуазного суспільства різниця у соціальному статусі людей втратила своє значення. Натомість суспільною свідомістю опанувала ідея прав окремого індивіда та запанувало переконання, що всі суспільні форми життя, насамперед, політична і правова створені для людини, а не людина для суспільства. Таке переконання стало найхарактернішою і найстійкішою ознакою теорій природного права і суспільного договору [8, с. 80]. Ці теорії в сучасній соціології права є науковою основою усвідомлення того, що правова свідомість і повага до права, які по-різному реалізуються в культурних просторах правового життя, генетично й історично передують будь-якому позитивному праву, законотворчому процесу. Універсальна модель усвідомлення соціальної цінності особи, її індивідуальних прав та їх природного характеру свідчать про те, що законодавство кожної демократичної держави зобов'язане визнавати і гарантувати загальні основні права та свободи людини і громадянина, а судочинство спрямовуватися на захист прав і свобод людини, приватних і публічних інтересів та забезпечення правильного застосування закону з метою прийняття справедливого судового рішення.

Згідно законів логіки поняття «права людини» і «людські права» не тотожні. Перше за обсягом вужче, оскільки узагальнює особливості історичного становлення та розвитку реально існуючих прав людини у соціокультурному просторі правового життя. Друге – за обсягом – ширше, оскільки охоплює генеральну сукупність усіх людей на планеті Земля. Застосовується у частині осмислення універсалізації прав і свобод усіх людей незалежно від віку, статі, соціального, економічного, правового і т.п. статусу через аналіз фундаментальної цінності – життя як космічного явища, отже як самоцінної реальності.

Як видається, в сукупності ознак поняття «права людини», у функціональному зрізі, доцільно застосовувати у вирішенні проблеми

класифікації прав людини, їх генези відповідно до їх історичного розвитку та періодів становлення, діяльності та удосконалення міжнародних інститутів, організацій та установ, що опікуються захистом прав людини і їх відновленням у разі порушення. Це особлива, універсальна система ієрархії цінностей, які відображаються за посередництвом принципу справедливості у національному законодавстві національних держав. Тут ключовою проблемою виступає судовий захист людських прав в рамках концепції «відповідальний захист», яка, на нашу думку, має лягти в основу норм міжнародного права і теж стати основою національного законодавства [9].

У сукупності ознак поняття «людські права» доцільно застосовувати у вирішенні проблеми прав і свобод людини в аксіологічному вимірі. Аксіологічний характер практики Конституційного суду України виражається у частині реалізації ним своїх повноважень із забезпечення ключової конституційної цінності – гідності людини. Саме з тієї причини, що і надалі продовжується неподолана з часів Другої світової війни тотальна загроза людському життю: локальні збройні конфлікти, тероризм (локальний, міжнародний), війна росії (держави-терористки) проти України – супроводжуються загибеллю мільйонів ні в чому неповинних людей, переважно цивільного населення. Тому мова має йти не просто про права людини, а про людський вимір цих прав. Саме тому «людський вимір» «було названо загальноєвропейським суспільним порядком (*ordre public*), заснованим на концепції системи прав, які реалізуються через судовий захист», тобто через судово-правові структури [10, с. 31].

Повністю погоджуємося з інтерпретацією Сергієм Головатим тези із Євангелія від святого Іоанна, яка образно дає уявлення про те, чому людські права надані природою, а не державою. Він пише: «На початку було Слово, і Слово було з Богом, і Слово було Бог», де «Слово» перекладається з грецької як «Логос», тобто всесвітній розум, космос. І оскільки людина є частиною Космосу, то вона прийшла в цей світ вже з притаманними їй правами, які держава не може забрати з огляду на те, що не вона їх надала» [11]. Отже, держава надає права-гарантії природним правам людини. Ці права-гарантії закріплені в Конституції України як суспільному договорі. Гарантії можна порівняти з процесуальними нормами, вони обов'язково мають існувати з матеріальними, тобто закріпленими правами. Однак якщо не існує процесуальної норми, то матеріальна перетворюється на норму декларативного характеру. Професор М. Козюбра тлумачить поняття гарантій як систему норм, принципів, засобів, метою яких є захист та реалізація прав і свобод людини. Якщо права – це певні блага, то гарантії – це засоби забезпечення цих благ.

Так, гарантії забезпечують перехід задекларованої змоги володіти правом до реального користування ним [12, с. 181]. В Преамбулі Загальної декларації прав людини теж присутня теза, що права-гарантії необхідні, оскільки «...необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» [13]. В концепції Сергія Головатого однією з принципів важливих для юридичного розуміння особливостей людських прав є така їх якість, як «судово-спроможність» (*justiciability*): вони надаються до захисту в судовому порядку безпосередньо на підставі відповідної норми конституції або міжнародного договору (що його держава визнала для себе юридично обов'язковим), тобто навіть за браком відповідного припису в чинному законі [14].

Отже, однією з прав-гарантій є судовий захист, який закріплений в ст. 55 Конституції України. Як пише академік НАПРН України Олександр Костенко, судовий захист є соціальним інструментом для протидії свавіллю, тобто порушенню законів природного права. Він встановлює відповідність соціального факту законам природного права, втіленим у форму позитивного законодавства [15]. Законами природного права, за визначенням професорки М. Мірошниченко, є: право приватної власності на життя, право на реалізацію потреби свободи, право на безпеку, право на супротив будь-якому деспотичному режимові. За посередництвом принципу верховенства права ці закони є критерієм утілених цінностей в нормах матеріального і процесуального права [16, с. 27]. Природне право професорка визначає таким чином: «Природне право – це унормований принципами справедливості і свободи порядок відношення між вільними і рівними від природи людьми, які перебувають у зв'язках об'єктивного характеру з приводу задоволення вітальних потреб і реалізації соціальних та духовних інтересів, серед яких домінуючими є всезагальний інтерес у справедливому правовому порядку, забезпечений конституційним законодавством, і потреба жити гідним людини життям» [16, с. 39]. Зауважимо, з посиланням на праці професорки Оксани Грищук, що гідність людини виступає ключовою в ієрархії конституційних цінностей [17; 18]. Практичним підтвердженням цього є рішення Конституційного суду. Так, у одному з рішень від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021, записано: «Людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу» [19]. В іншому рішенні записано так: «... людська гідність – це абсолютна цінність, яка притаманна кожній людині, навіть якщо її засуджено за особливо тяжкі злочини; гідність людини ніхто і за жодних обставин не може обмежувати чи запе-

речувати, як і рівність усіх людей у своїй гідності та невіддільність їхніх засадничих прав» [20].

Відповідно, в порядку денному стоїть проблема судового захисту цінностей свободи, справедливості, гідності людини. В преамбулі «Загальної декларації прав людини» йдеться про визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загальному миру [21].

Під цим кутом зору маємо розглянути, яка ж опозиційних концепцій людських прав Сергія Головатого, чи Петра Рабіновича має більшу перевагу в тому, щоб стати основою в практичній діяльності КСУ у частині вирішення проблеми подолання юридичних колізій між правовими позиціями КСУ і практикою ЄСПЛ? Для обґрунтування цієї гіпотези були використані праці опонентів у дослідженні цієї проблеми, українських науковців Сергія Головатого та Петра Рабіновича [11; 22–27], висновки з робіт професора Андрія Кучука [28], який аналізує людські права в контексті зміни вітчизняної парадигми, Наталії Цекалової, яка здійснила спробу визначити, що є людські права в контексті дискусії між С. Головатим та П. Рабіновичем [29] та узагальнений аналіз колективної праці, яка уміщує збірку творів філософів, конституціоналістів та ін., які дають уявлення про генезу та трансформацію змісту поняття «права людини» [30].

Найперше маємо зазначити, що на основі концепту Петра Рабіновича неможливо у повній мірі конструктивно вирішити проблему людських прав. І ось чому. Науковець і створена ним Львівська лабораторія прав людини (установа Академії правових наук України) розробляє цю концепцію в рамках антропоцентричного підходу і на основі розуміння природи людини як біосоціальної істоти [31]. Нам відомо з історії політичних і правових учень, що всі концепції, які звернені до природи людини як біосоціальної істоти розглядають її як засіб, а не мету в собі. Соціологічні дослідження і дослідження із соціальної філософії констатують, що біосоціальність не роз'єднує, а об'єднує людину з тваринним світом. Тварини ж керуються лише інстинктами самозбереження і продовження роду. Логічно, що серед вітальних потреб-цінностей, викликаних біосоціальністю, духовним цінностям немає місця, серед яких – гідність людини. Петро Рабінович часто вживає поняття «людські права», але, виходячи з природи людини як біосоціальної істоти, він не вийшов за межі позитивістської (етатистської) ідеї суб'єктивних прав особи в рамках і досі панівного у вітчизняній юридичній теорії і практиці підходу до розуміння сутності людських прав, побудованого на традиції радянського і пострадянського нормативного позитивізму. І доволі легко можна помітити, що в парадигмі цієї ідеї людина не розглядається як найвища цінність. Є суспільство, правляча

верхівка, однак точно не людина як автономний індивід, як особистість і т.п.

Протилежне засвідчує Академік Михайло Костицький, підкресливши, що методологія дослідження Сергія Головатого гармонійно впливає із трактування людських прав (прав людини) «...як природнього феномену – такого, що розглядає ці права як іманентно притаманні людині незалежно від будь-яких соціальних або державних структур чи інституцій» [3, с. 229]. У концепті Сергія Головатого людина виступає не засобом, а метою в собі. За оцінкою проф. Марії Мірошніченко, такий підхід відповідає філософсько-світоглядному розумінню триєдиної природи людини як біосоціальної, духовної істоти, яка здатна усвідомити цінність людського життя як самоцінної реальності [33].

В наведеній вище полеміці науковців слід зауважити головне. Не слід абсолютизувати те, чи інше вчення. Завдання полягає в тому, щоб знайти раціональне зерно, яке сприятиме конструктивній діяльності КСУ у частині подолання заявлених в статті колізій. На наш погляд, було б помилковим протиставляти природно-правову традицію розуміння людських прав і позитивістську (етатистську) прав людини з ідею суб'єктивних прав особи. Поняття «права людини» вказує на реальні формально визначені суб'єктивні права, об'єктивовані в різних первинних і вторинних правових текстах та легітимовані в рамках правового життя конкретного соціуму. Поняття «людські права» включає в себе права людини, але піднімає їх на рівень вселюдських універсальних цінностей свободи і справедливості, які корелюють з найвищою етичною цінністю – гідною людини життя як космічного явища – як самоцінної реальності. Якщо інтерпретувати відношення цих понять у соціолого-правовому вимірі, виходимо на проблему формування поваги до права, яка тільки й можлива за наявності в особистості, зокрема у суддів Конституційного Суду високого рівня правової свідомості та правової культури.

Висновки. Результати соціолого-правового і теоретично-прикладного аналізу діалектики відношення понять «права людини» і «людські права» підтверджують гіпотезу, що в змісті понять «права людини» і «людські права» відображено не дилему, а баланс конституційних цінностей за суб'єктивним складом. Головна причина виникнення колізій між юридичними позиціями Конституційного Суду України щодо прав і свобод людини та практикою Європейського суду з прав людини – парадигмальна. Для уникнення парадигмальних розбіжностей слід, видається, змінити антропоцентричний підхід у вирішенні порушеної в статті проблеми, на етикоцентричний. В рамках етикоцентричної парадигми на теоретичному рівні опрацювати ознаки понять «права людини» і «людські права» у контексті забезпечення балансу конституційних цінностей.

Список використаних джерел:

1. *Гаврильців М.Т.* Деякі питання застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Стразбурського суду в юридичних позиціях Конституційного Суду України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2023. С. 54 <http://lsej.org.ua/8_2023/9.pdf>
2. *Синицин П.М.* Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в контексті рішень Європейського суду з прав людини. Дис.... доктора філософії в галузі знань 08 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. <<https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c9620a5-1f49-4aba-b7d0-dd894c17f305/content>>
3. *Костицький Михайло.* Про людські права, правовладдя як неологізми в юридичній науці і практиці та серйозну ревізію радянської методологічної спадщини. Рецензія на книгу: Сергій Головатий, Про людські права. Лекції (Дух і Літера 2016). *Право України*. № 6. 2018. С. 229–233.
4. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213–VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 *Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками)* 3. Основи конституційного ладу. Загальні принципи 3.4. Верховенство права. <<https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>>
5. *Posner E.A.* *The Twilight of Human Rights Law*. Oxford University Press, 2014. 185 p. [#https://global.oup.com/academic/product/the-twilight-of-human-rights-law-9780199313440?cc=ua&lang=en](https://global.oup.com/academic/product/the-twilight-of-human-rights-law-9780199313440?cc=ua&lang=en)&#
6. *Олександр Водяник*ов. Про сенси і тексти: в чому відмінність між «правами людини» і «людськими правами». *Блог Олександра Водянікова. LV.ua. Дорослий погляд на світ, 29 вересня 2021.* https://lv.ua/blog/oleksandr_vodennikov/495067_pro_sensi_i_texti_chomu_vidminnist.html.
7. *Довгань А.О. М.* Мальбраш про гносеологічний зміст категорії «відношення». *Вісник НГУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. Вип. 1'2010.* <<https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/366e7747-a6da-4ac0-8631-71f9dd1b6ce1/content>>
8. *Мірошниченко М.І., Мірошниченко В.І.* Історія вчень про державу і право. Навч. посіб. Київ, Атіка, 2001. 224 с.
9. Про концепцію детально: *Назаренко О.А.* «Захищаю кого хочу та як хочу» або російська модель відповідальності за захист (R2P) *Правове регулювання економіки*. 2014. № 14. С. 372–383; *Його ж:* Від відповідальності за захист до відповідального захисту: вдосконалення концепції. С. 148152 <<https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/76939dd8-ea0f-490b-a615-9d485e65c7ad/content>>
10. *Прісшкіна О.В.* Доктрина «Людського виміру», права та свободи людини та громадянина в Україні. *Правова держава*. 51/2023. С. 30–34. <<http://pd.onu.edu.ua/article/view/287983/282826>>
11. Головатий С. Про людські права. Лекції. К. : Дух і Літера, 2016. 760 с.
12. *Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021.*
13. *Загальна декларація прав людини: Резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
14. Збіжна думка судді Сергія Головатого у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213–VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 ((справа № 3-189/2018) (Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) № 5-р(П)/2020) <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na05d710-20#Text>>
15. *Олександр Костенко.* Що таке природне право? Концепція природного права у світлі соціального натуралізму. *Право України* 1/2021. С. 115–138.
16. *Мірошниченко М.І.* Історія українського права: Джерела. Ч. 2. Київ: Друкарік, 2019. 146 с.
17. *Гришук О.В.* Філософія конституційних цінностей: Монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
18. *Гришук О.В.* Конституційні цінності: філософські та судові аспекти: Монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ: Ваіте, 2020. 530 с.
19. *Рішення Конституційного суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої ст. 81, частини першої ст. 82 Кримінального Кодексу України, Малтниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої ст. 81 та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої ст. 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особи за довічне позбавлення волі) від 16 вересня 2021 року № 6-р(П)/2021 (Справа № 3-349/2018)* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>>
20. *Рішення Конституційного суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Лужинецького Анатолія Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів частини першої ст. 111 Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо особистого і сімейного життя, особи*

засудженої до довічного позбавлення волі) від 20 грудня 2023 року № 11-р(П)/2023 (Справа № 3-72/2023(145/23) < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-23#Text> >

21. Universal Declaration of Human Rights: the United Nations General Assembly from 10.12.1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

22. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу. Частина третя: права людини (стаття 3 Конституції України). *Право України*. 2015. № 1. С. 13–92.

23. Сергій Головатий. Рада Європи і людські права. *Право України*. 2017. № 4. С. 24 https://pravoua.com.ua/files/magazines/files/pravoukr-2017-5-4_2017.pdf#page=9

24. Рабінович П., Герасимів О. Значення рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України для удосконалення її законодавства. *Вісник Національної академії правових наук України № 1 (80) 2015*. С. 16–28. < <http://visnyk.kh.ua/uk/article/znachennya-rishen-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-u-spravakh-proti-ukrayini-dlya-udoskonalennya-yiyi-zakonodav> >

25. Рабінович П. Основні права людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Академії правових наук України*. 1994. № 2. С. 22–28.

26. Рабінович П. Соціально-природні права й обов'язки людини та інших суб'єктів як елемент загально-соціальної правової системи. *Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х. : Право, 2008. С. 129–147.*

27. Рабінович П. Біосоціальна сутність основоположних людських прав. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 4 (83) 2015. С. 8–20.

28. Кучук А.М. Людські права: зміна вітчизняної парадигми. Організаційно-управлінське та економіко-правове забезпечення діяльності Єдиної державної системи цивільного захисту (ЄДСЦЗ): *Матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., м. Черкаси, 19 берез. 2021 р.* Черкаси: видавець Третяков О. М., 2021. С. 31–33. <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/konferentsii/2021/5.pdf#page=31>

29. Цекалова Н.І. Права людини чи людські права. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 65. С. 86.

30. Антологія лібералізму : політико-правничі вчення та верховенство права / [упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд ; відпов. ред. С. Головатий ; наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко ; вступ. сл. С. Головатий]. Київ : Книги для бізнесу, 2008. 992 с.

31. Петро Рабінович. Універсальний канон людських прав. *Право України*. 2018. № 9. С. 109–123.

33. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Людина і світ (методичний посібник). Київ, МВС України. 1995. С. 47–54.

УДК 342.72/73:355

DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-3-4.38

Ярошевська Т. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри соціально-психологічних та гуманітарних наук
Дніпровського державного технічного університету
ORCID: 0000-0001-5525-1681

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

GENDER EQUALITY UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

У статті досліджуються проблеми гендерної рівності в умовах воєнного стану в Україні. Обґрунтовано, що для подолання гендерної дискримінації Україні необхідно застосовувати комплексний підхід, який включатиме як вдосконалення законодавства у сфері гендерної проблематики, так і впровадження прозорих систем оцінки праці й ліквідацію перешкод для професійного зростання жінок. Установлено, що Україна досягла певного прогресу у сфері сприяння гендерній рівності та розширення прав і можливостей для жінок. Вітчизняне гендерне законодавство загалом може бути визначене як збалансоване, проте гендерні проблеми в Україні залишаються не до кінця вирішеними. Наголошено на тому, що наразі Україні потрібно розв'язати наступні основні завдання з розширення гендерних прав та зменшення дискримінації: подолати гендерні стереотипи у суспільстві; виділити достатнє фінансування на гендерні програми; подолати гендерний розрив між чоловіками та жінками в оплаті праці; внести зміни до чинного законодавства у сфері виборчого права; вивчити позитивний міжнародний та європейський досвід у сфері гендерної правотворчості для удосконалення законодавства України у відповідній сфері; створити умови для повернення українок з вимушеної міграції на Батьківщину. Звертається увага на те, що війна змусила багатьох жінок подивитися на власні можливості з іншого боку, а громадськість підвищити свідомість суспільства про виклики, з якими зіштовхуються жінки під час війни та осучаснити уявлення щодо розуміння гендерних ролей. Зважаючи на це жінки повинні бути активно залучені до прийняття рішень як в умовах воєнного стану в Україні, так і у період відновлення країни після війни та максимально забезпечити їхні права у цьому процесі. Зроблено висновок, що проблема гендерної рівності є актуальною для України, перспективними напрямками подальших досліджень вбачається аналіз перспектив та особливостей реалізації гендерної рівності як однієї з Цілей сталого розвитку ООН в Україні.

Ключові слова: *гендер, гендерна дискримінація, гендерна рівність, права жінок та чоловіків, воєнний стан в Україні.*

The article examines the problems of gender equality in the context of martial law in Ukraine. It is substantiated that in order to overcome gender discrimination, Ukraine needs to apply a comprehensive approach, which will include both improving gender legislation and implementing a transparent labor evaluation systems and eliminating obstacles to women's professional growth. It is established that Ukraine has made some progress in promoting gender equality and empowerment of women. Domestic gender legislation can generally be defined as balanced, but gender issues in Ukraine remain unresolved. It was emphasized that Ukraine currently needs to solve the following main tasks to expand gender rights and reduce discrimination: to overcome gender stereotypes in society; to allocate sufficient funding for gender programs; to overcome the gender gap between men and women; to amend the current legislation in the field of electoral law; to study positive international and European experience in the field of gender lawmaking to improve Ukrainian legislation in the relevant area; to create conditions for the return of Ukrainian women from forced migration to their homeland. It is emphasized that the war has forced many women to look at their own capabilities from a different perspective, and the public to raise awareness of the challenges women faced during the war, and to modernize the understanding of gender roles. In view of this, women should be actively involved in decision-making both under martial law in Ukraine and during the period of the country's recovery after the war, and their rights in this process should be maximized. The author concludes that the issue of gender equality is relevant for Ukraine, and the analysis of the prospects and peculiarities of implementing gender equality as one of the UN Sustainable Development Goals in Ukraine is seen as a promising area for further research.

Key words: *gender, gender discrimination, gender equality, women's and men's rights, martial law in Ukraine.*

В умовах воєнного стану в Україні все частіше стали підійматися питання гендерної рівності на різних рівнях і в різноманітних сферах – від права, соціології, економіки, політики до військової справи. Соціальна рівність жінок та чоловіків закріплена на законодавчому рівні у багатьох закордонних країнах, у тому числі – й в Україні. Разом з тим, реальна ситуація з гендерним паритетом поки що потребує вдосконалення. Так, наразі жінки, порівняно з чоловіками, отримують менш відповідні посади, зарплатню, вони менше представлені у різних органах влади. Також проблемним є питання вимушеної міграції працездатних жінок з дітьми до закордонних країн, яке викликане широкомасштабною збройною агресією росії проти нашої держави.

Таким чином, включення цих питань у державні програми є надзвичайно важливими як з погляду охорони та захисту прав людини, так і для економічного розвитку України. Тому наразі основними напрямками державної гендерної політики в Україні є сприяння розвитку гендерної демократії у суспільстві та державно-правове регулювання гендерних відносин.

Підвищена увага до гендерної рівності зумовлена також міжнародними зобов'язаннями нашої держави, оскільки Україна активно проводить гендерну політику, в основі якої лежать загальноновизнані міжнародні норми, зафіксовані, зокрема у Загальній декларації прав людини [1], Конвенції про політичні права жінок [2], Декларації ООН про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів [3], Конвенції Міжнародної організації праці про дискримінацію у галузі праці та занять [4] та інших міжнародних договорів.

Отже, метою цієї статті є дослідження проблемних питань гендерної рівності в Україні та розробка рекомендацій щодо розширення гендерних прав громадян в умовах воєнного стану.

Під різним кутом закордонні та вітчизняні науковці досліджували проблематику гендерної рівності. Так, серед вітчизняних науковців можна виділити: В.О. Боняк, С.В. Венедиктова, А.Г. Гаркушу, О.А. Гузьмана, А.М. Іщенко, М.В. Кірюхіну, Т.В. Коломієць, В.П. Кононець, Г.Ю. Лук'янову, О.А. Мартиненко, Л.Р. Наливайко, А.Ф. Орешкову, А.С. Політову, Н.Л. Полішко, О.С. Ядловську та інших. Проблеми гендерної рівності також розглядали такі закордонні дослідники як: Джудіт Батлер, Маршал Сегал, Моріс Мерло-Понті, Едмунд Гуссерль, Ерік Грін. Роботи цих та інших авторів заклали підґрунтя для поглиблення та інтеграції напрямів у сфері гендерної рівності, але наявні напрацювання не охоплюють усі питання гендерної дискримінації, особливо в умовах збройного конфлікту в Україні. Тому наразі ці важливі питання потребують більш детального наукового опрацювання.

Принцип гендерної рівності закріплений у Конституції України [5], де йдеться, що рівність прав жінок і чоловіків забезпечується наданням особам різної статі рівних можливостей. Також у ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [6] дається визначення поняттю гендерної рівності та визначаються основні засади щодо забезпечення рівності прав та можливостей для осіб обох статей.

Рівність між чоловіком і жінкою – це одночасно і цінність, і привілей будь-якого суспільства. І хоча в різних країнах це питання вирішується по-різному, проте напрям до подолання гендерної дискримінації залишається єдиним. Інтеграція України в ЄС є однією з головних стратегічних цілей нашої держави. Це означає послідовну орієнтацію на чинну у країнах ЄС модель ринкової економіки, перевагами якої є принцип гендерної рівності, високий рівень соціальних норм, гуманітарної сфери, системи соціального захисту та ефективний захист прав працівників.

Порівняння законодавства України у сфері гендерної рівності з правом європейських країн, вивчення специфіки положень, новацій європейського правового регулювання в цій сфері, тенденції розвитку – представляють безперечний інтерес як з погляду правотворчості, так і з погляду практичного використання досвіду європейських країн для більш ефективної реалізації реформ в Україні.

Потрібно також звернути увагу на той факт, що навіть в умовах воєнного стану Україна працює над досягненням гендерної рівності та приведенням вітчизняного законодавства у відповідність до європейських норм. Позитивним є те, що за останні кілька років у нашій державі відбулися суттєві зміни у сфері подолання гендерної дискримінації, зокрема: були розширені можливості для жінок-військовослужбовців, ратифікована Стамбульська конвенція, є досягнення й у питаннях щодо рівних прав обох статей при догляді за дітьми. Однак є прогалина у сфері можливостей жінок, які вимушено перебувають за кордоном, повною мірою реалізовувати своє виборче право.

Так, на сьогодні у зв'язку зі збройною російською агресією та нападом на нашу державу велика кількість жінок вимушено перебувають за кордоном і частина з них не повернеться до повоєнних виборів і ця категорія виборців має отримати можливість голосувати за кордоном. Проте ті жінки, що повернуться, не зможуть реалізувати своє виборче право, оскільки за виборчим законодавством України, балотувати до парламенту можуть лише громадяни, які проживали в Україні не менше п'яти років і протягом цього терміну перебували за кордоном не більше дев'яносто днів поспіль. Щоб усунути цей недолік, потрібно внести зміни до виборчого законодавства та розширити перелік

випадків, які не будуть вважатися порушенням цих норм.

Також і у соціально-трудовах відносинах гендерна нерівність за ознакою статі виявляється здебільшого через необґрунтовану різницю в оплаті праці та можливостях кар'єрного зростання між чоловіками та жінками; у безпідставних відмінностях в умовах праці та організації робочого часу; у нерівних можливостях отримання професійної освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки та отримання практичного досвіду.

Однією з причин такої ситуації є нерівномірний розподіл домашніх обов'язків, який часто спонукає жінок обирати чи переходити на менш оплачувану роботу, але з можливістю мати більше вільного часу для сімейних справ, бо існує гендерний стереотип щодо того, що саме жінка повинна займатися домашніми справами та вихованням дітей. У результаті цього жінки заробляють менше й витрачають вдвічі більше часу на домашню роботу, ніж чоловіки. І в умовах воєнного стану в Україні така тенденція значно погіршилась, оскільки на тлі збройного конфлікту і значного зростання кількості та складності побутових питань (зокрема відсутності електричної енергії, Інтернету, зв'язку, води, пошкодження житла тощо) жінки змушені віддавати перевагу домашнім справам, що пов'язані з виживанням, а це часто призводить до відмови від кар'єрного зросту та інших способів самореалізації. Зазначене стосується передусім тих сімей, які залишилися в Україні й в яких чоловіки мобілізовані чи отримали тяжкі поранення, чи взагалі загинули.

Щодо впровадження державою гендерних стратегій, то потрібно звернути увагу і на позитивні результати. Так, в умовах воєнного стану в Україні органи влади спільно з міжнародними партнерами та громадськими організаціями активізували роботу щодо допомоги постраждалим унаслідок війни та забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків, зокрема: набули чинності закони щодо протидії дискримінації за ознакою статі в рекламі, запроваджено рівні можливості для осіб обох статей на догляд за дітьми в особливий період; ухвалено Державну стратегію забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків до 2030 року та операційний план з її реалізації до кінця 2024 року; розпочато проект групових занять з психологічної підтримки жінок «Тримайся, сестро», що реалізується громадською організацією «Жіночий ветеранський рух» у межах проекту ООН Жінки «Трансформаційні підходи для досягнення гендерної рівності в Україні»; розпочато проект «Women for Ukraine» для допомоги жінкам, які втратили роботу чи дохід унаслідок збройного конфлікту, знайти нові можливості для працевлаштування чи кар'єрного зросту. Однак, як уже зазначалося, у зв'язку з широкомасштабною

російською збройною агресією та поширенням бойових дій на її значні території, сотні тисяч працездатних жінок з дітьми стали вимушеними мігрантами з України до закордонних країн, що робить потенціал такої міграції значно більшим порівняно з трудовими формами переміщень, що домінували у довоєнні роки. Тому наразі основними стратегічними завданнями для України є забезпечення відсічі російській агресії, відновленні територіальної цілісності України, збереженні державного суверенітету та створення умов для повернення наших співвітчизниць на Батьківщину. Оскільки через людські втрати на війні переважно серед працездатних чоловіків, в Україні варто очікувати збільшення ваги саме жіночої праці.

Безсумнівно повномасштабна війна створює запит на встановлення гендерної рівності у сфері зайнятості. Тому досить важливим є створення державних програм, які будуть забезпечувати жінкам можливість отримувати новий досвід, знання, а також моральну підтримку у перекваліфікації та отриманні нової професії. Завдяки такій підтримці й правильному професійному спрямуванню, жінки набудуть можливість отримувати гідну заробітну платню. Гендерна рівність на ринку праці сприятиме поліпшенню якості та умов життя українських громадян, активізації повоєнного відновлення та посприє стабілізації економіки [7].

Оцінюючи в цілому систему гендерного законодавства, серед позитивних рис можна відмітити й конституційне закріплення принципу рівності статей, і наявність спеціального гендерного закону. Гендерне законодавство України загалом може бути визначене як збалансоване. Проте, проблеми у сфері розширення цих прав залишаються не до кінця вирішеними.

Серед рекомендацій щодо подолання гендерної дискримінації можна виділити наступні: подолання гендерних стереотипів у суспільстві; виділення достатнього фінансування на гендерні програми; подолання гендерного розриву в оплаті праці; вивчення позитивного міжнародного та європейського досвіду у сфері гендерної правотворчості для удосконалення законодавства України у відповідній сфері; внесення змін до чинного законодавства у сфері виборчого права; створення умов для повернення наших жінок з вимушеної міграції на Батьківщину [8, с. 169–171].

Пропонується стисло розглянути питання гендерної рівності в умовах воєнного стану в Україні в освітній сфері. Звичайно повноцінне відновлення країни потребує завершення війни й справедливого миру, проте першочергові заходи з відновлення уже розпочалися і тривають. У будь-якому разі цей процес потребує компетенції, значних зусиль та людських ресурсів. А освіта є ключовим інститутом, що забезпечує навички і знання. Отримання належної освіти

може мати вагомий вплив на можливість громадян чи різних соціальних груп брати участь у процесах відновлення країни. Крім підготовки до отримання професії й активної участі у житті громади, вона робить вагомий внесок у формування поглядів, цінностей і соціальних практик [9].

Для впровадження гендерної проблематики у грудні 2022 року було ухвалено Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації» [10]. У цій Стратегії йдеться про впровадження принципу забезпечення рівних прав та можливостей для чоловіків та жінок та подолання стереотипів за ознакою статі під час формування політики у сфері освіти. І як показує досвід провідних країн, розвиток державної гендерної політики в усіх сферах вимагає посилення освітянського потенціалу саме з гендерної рівності. Для реалізації цього завдання необхідно зосередити увагу саме на доступу до знань про гендерну проблематику й необхідності забезпечити всебічне подання інформації, яка спрямована на подолання гендерних стереотипів, з урахуванням специфіки конкретної аудиторії.

Треба зазначити, що наразі Україна вважається країною, де спостерігається високий рівень освіченості населення. Зокрема, в Україні є паритет щодо гендерної рівності стосовно доступності осіб обох статей до закладів освіти. Проте для нашої держави підвищення гендерної культури в освітніх закладах ще залишається актуальною проблемою. Одна з головних проблем, яка може негативно вплинути на розв'язання питання гендерної рівності – це низький рівень обізнаності здобувачів з гендерної проблематики чи взагалі не включення гендерних підходів до програми підготовки освітян.

Однак освіта є одним з головних факторів формування свідомості, тож її розвиток має відбуватись на основі принципів толерантності, справедливості, рівності та недискримінації. І політика у сфері освіти повинна зосереджуватись на подоланні гендерних стереотипів, зокрема через проведення навчально-просвітницьких курсів з гендерної проблематики як для педагогічних працівників, так і для здобувачів освіти. Наразі в Україні у багатьох закладах вищої освіти активно функціонують Центри з гендерної проблематики.

Наразі серед головних цілей впровадження засад гендерної рівності в освітній процес є: надання учасникам освітнього процесу навичок, необхідних для належного забезпечення ефективної інтеграції питань гендерної рівності у своїй професійній діяльності; підвищення рівня розуміння та обізнаності у питаннях гендерної проблематики; сприяння інтеграції

питань з впровадження засад гендерної рівності в освітній процес.

Таким чином, у сучасній Україні, яка прагне вступити в ЄС та підвищити рівень демократії, все більше уваги приділяється формуванню гендерної рівності як у суспільстві, так і в освітній сфері. Гендерна рівність передбачає забезпечення однакових прав і для жінок, і для чоловіків у всіх сферах життя, включаючи правові, шлюбно-сімейні та трудові відносини, а також боротьбу з сексизмом та іншими формами дискримінації. Гендерна рівність полягає в тому, що всі люди, незалежно від їхньої статі, мають можливість вибирати будь-який спосіб життя, використовуючи свої здібності без дискримінації чи обмежень і таким чином мати рівний доступ до прав та можливостей [11, с. 55].

Ратифікація Україною ряду міжнародних угод з питань гендерної проблематики, також має важливе значення для формування національного механізму забезпечення гендерної рівності. Тому проблематику гендерної рівності у межах навчальних програм доцільно розглядати на прикладі міжнародних та європейських норм, зокрема: Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція), Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод, Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та інших міжнародно-правових актів у цій сфері [12, с. 203].

Далі пропонується розглянути як в умовах воєнного стану в Україні змінилося ставлення до жінок, що проходять службу у Збройних Силах України. Повномасштабна війна росії проти України, створила нові виклики для всього українського суспільства. Ці жахливі події об'єднали багатьох людей переживанням загальної трагедії та спільним досвідом як протистояти ворогу. Війна зачепила всі аспекти життя нашого суспільства: люди змушені залишати свої домівки, роботу, втрачають рідних, житло, вступають до Збройних Сил України та живуть в умовах постійних повітряних тривог та загрози ракетних атак [13, с. 221]. Збройні Сили України поступово стають більш відкритими для участі жінок у виконанні завдань з оборони нашої держави, захисту суверенітету, недоторканності та територіальної цілісності України. Після повномасштабного вторгнення росії на територію України, зросла кількість жінок, які стали на захист України, долучившись до лав Збройних Сил України, інших військових формувань та добровольчих об'єднань територіальних громад [14].

У 2018 році набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військово-

вої служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» [15]. Завдяки таким змінам жінкам стали доступні такі військові професії як снайперка, гранатометниця, артилеристка та інші, оскільки раніше жінки могли претендувати переважно на не бойові професії, такі як: кухарка, водійка, зв'язківця тощо. У цілому підходи до гендерної рівності у Збройних Силах України відповідають загальнодержавній гендерній політиці та своєю чергою передбачають забезпечення рівних прав та можливостей і жінкам, і чоловікам у життєдіяльності війська, проте ще зберігаються певні ознаки гендерного дисбалансу, які є характерними для українського суспільства. Наразі для жінок є ще перепони й у кар'єрі, і у підвищенні кваліфікації, і у професійному навчанні. Останнє насамперед залежить від командування. Трапляються ще випадки, коли жінок не сприймають нарівні з чоловіками й надають перевагу виключно особам чоловічої статі. Зокрема, наразі у Збройних Силах України жінки обіймають лише 9% офіцерських посад і лише три жінки мають генеральське звання.

Позитивним аспектом можна вважати відсутність дискримінації для жінок, що служать у Збройних Силах України стосовно заробітної плати, на відміну від ситуації з гендерним розривом на ринку праці серед цивільних професій. Оскільки існує затверджена законодавством тарифна сітка, грошове забезпечення військовослужбовця Збройних Сил України залежить від звання, вислуги років і гарантоване державою.

Таким чином, в умовах воєнного стану в Україні, жінки руйнують безліч упереджень. Обставини війни змусили багатьох жінок подивитися на власні можливості з іншого боку, а громадськість підвищити свідомість суспільства про виклики, з якими зіштовхуються українки під час збройного конфлікту та осучаснити уявлення щодо розуміння гендерних ролей. Зважаючи на це жінки мають активно залучатися до прийняття рішень, які стосуються післявоєнного відновлення країни з забезпеченням їхніх прав у цьому процесі. Важливо розширювати розуміння гендерних ролей та підвищувати свідомість суспільства про виклики, з якими зіштовхуються українські жінки в умовах воєнного часу, щоб забезпечити їхню підтримку та захист [13, с. 226].

Для жінок розширення можливостей і прав у сфері економіки в умовах воєнного стану в Україні та у період відновлення країни є важливим завданням для забезпечення сталого економічного зростання й збереження миру. Підтримка жіночого лідерства, забезпечення рівної участі осіб обох статей на всіх рівнях економіки та у різних секторах, сприятиме прискоренню прогресу у досягненні гендерної рівності. Зрозуміло, що за тих обставин, коли здебільшого чоловіки захищають нашу Батьківщину,

жінки змушені виконувати роль і голови домогосподарства, і більше часу приділяти догляду за дітьми, й активно займатися волонтерською діяльністю [16].

Повномасштабне вторгнення росії на територію України негативно позначилося і на розвитку бізнесу. Майже половина компаній відчули вплив ракетної загрози на свою діяльність, а деякі взагалі призупинили свою діяльність з міркувань безпеки або через відсутність енергопостачання, зв'язку чи Інтернету [17, с. 152]. Це вплинуло на операційну діяльність: відбулися простоя, часткова втрата замовлень або взагалі призупинення проєктів. Серед актуальних викликів для бізнес-спільноти насамперед стало захист і безпека співробітників, зруйновані ланцюги логістики й транспортування, складність здійснення експортних та імпорتنих операцій, залучення інвесторів, припинення роботи дитячих садків. Проте вітчизняні компанії здебільшого продовжили свою діяльність і навіть розширили її, зокрема шляхом створення дитячих кімнат для дітей співробітників. Важливо, що у своїй діяльності компанії намагалися максимально враховували потреби працівників, розуміючи, що та компанія, яка інвестує в економічний розвиток співробітників, буде мати суттєві переваги перед конкурентами.

Також донорські організації й органи державної влади почали реалізовувати проєкти для допомоги підприємцям і більшість з них були спрямовані саме на діяльність жінок. Зокрема, проєкти передбачають і грантова підтримка на відкриття власної справи, й консультаційні центри, і надання підприємцям приміщень у безоплатне користування.

Очікується, що після завершення війни саме жінки стануть тими, хто перш за все буде відновлювати країну. Саме тому наразі вкрай необхідним є навчання жінок новим професіям і навичкам. Важливо підтримувати розвиток жіночого підприємництва, що має стати одним з пріоритетів на рівні держави. Це також може стати одним із завдань програми грантової підтримки, які міжнародні організації можуть надавати українським компаніям. Також варто звернути особливу увагу на реалізацію проєктів надання психологічної допомоги жінкам які будуть звільнятися зі Збройних Сил України, які постраждали від насильства та які будуть повертатися із-за кордону на Батьківщину [18].

Якщо розглядати гендерну рівність в контексті майбутнього для України, то виникає питання: чи може наша держава досягти сталого розвитку, коли велика частина її населення має обмежений доступ до рівних можливостей на ринку праці, особливо в умовах воєнного стану? Очевидно, що реакція на ці виклики необхідна вже зараз. Тому Україна активно працює над впровадженням і розвитком стратегій та політик,

спрямованих на зменшення гендерної дискримінації також і в оплаті праці.

До позитивних змін у сфері гендерної рівності, зокрема і в оплаті праці можна віднести ініціативу Олени Зеленської, завдяки якій Україна стала офіційною учасницею міжнародної програми «Партнерства Біарриц», спрямованої на забезпечення рівних можливостей та прав як для чоловіків, так і для жінок. Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2020 року [19], Україна взяла на себе наступні зобов'язання: реформувати законодавство у сфері соціальних відпусток, пов'язаних з народженням дитини та доглядом за нею, завдяки розробці та внесенню змін до трудового і сімейного законодавства в частині забезпечення рівних прав та можливостей для осіб обох статей на отримання соціальних відпусток, пов'язаних з народженням дитини та доглядом за нею; зменшити розрив в оплаті праці чоловіків та жінок за допомогою прийняття й реалізації Національної стратегії щодо зменшення гендерного розриву в оплаті праці та забезпечення досягнення Україною відповідності критеріям членства Міжнародної коаліції за рівну оплату праці; забезпечити принцип гендерної рівності в освітній сфері через розробку та реалізацію Стратегії впровадження гендерної рівності в освіті до 2030 року, завдяки запровадженню обов'язкової дискримінаційної експертизи всього освітнього контенту та гендерного аудиту закладів освіти. Однак недоліком цієї Стратегії є те, що вона не вирішує першопричину – стереотипи стосовно гендерних ролей та системну дискримінацію. Крім того, залишається питання нерівних умов праці та доступу до можливостей кар'єрного зростання для жінок.

Таким чином, нові реалії змушують нас жити по-новому, але це не означає, що у випадку, якщо жінок беруть на «чоловічі роботи», то гендерний розрив різко зміниться. Ця проблема потребує комплексного підходу. Так, призначення жінок на традиційно «чоловічі посади» може бути кроком до розширення можливостей для них, але це лише частина розв'язання проблеми. Для гендерної рівності та досягнення справедливого розподілу можливостей необхідні широкомасштабні правові, політичні, економічні, соціальні та культурні зміни, які наша держава вже почала

втілювати в життя. І наразі одним з позитивних зрушень в Україні є розробка та затвердження Державної стратегії забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків, яка вже почала реалізовуватися в Україні. Ця Стратегія є важливим кроком вперед у забезпеченні рівних можливостей для осіб обох статей на ринку праці та має на меті скорочення розриву в оплаті праці з 18,6% до 13,6% до 2030 року.

Отже, підсумовуючи, можна зробити наступні висновки:

1. Обґрунтовано, що для подолання гендерної дискримінації Україні необхідно застосовувати комплексний підхід, який включатиме як вдосконалення законодавства у сфері гендерної проблематики, так і впровадження прозорих систем оцінки праці й ліквідацію перешкод для професійного зростання жінок.

2. Установлено, що Україна досягла певного прогресу у сфері сприяння гендерній рівності та розширення прав і можливостей для жінок. Вітчизняне гендерне законодавство загалом може бути визначене як збалансоване. Проте, попри досягнення у цій сфері та приєднання до відповідних міжнародних угод і ухвалення законодавства України про рівні права та можливості жінок і чоловіків, гендерні проблеми залишаються не до кінця вирішеними.

3. Звертається увага на те, що наразі Україні потрібно розв'язати наступні основні завдання з розширення гендерних прав та зменшення дискримінації: подолати гендерні стереотипи у суспільстві; виділити достатнє фінансування на гендерні програми; подолати гендерний розрив між чоловіками та жінками в оплаті праці; внести зміни до чинного законодавства у сфері виборчого права; вивчити позитивний міжнародний та європейський досвід у сфері гендерної правотворчості для удосконалення законодавства України у відповідній сфері; створити умови для повернення українок з вимушеної міграції на Батьківщину.

4. Зроблено висновок, що зважаючи на той факт, що проблема гендерної рівності є доволі актуальною для України, перспективними напрямками подальших досліджень вбачається аналіз перспектив та особливостей реалізації гендерної рівності як однієї з Цілей сталого розвитку ООН в Україні.

Список використаних джерел:

1. Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 18.12.2024).
2. Конвенції про політичні права жінок від 31 березня 1953 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU53K02U> (дата звернення: 22.12.2024).
3. Декларація ООН про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів від 14 грудня 1974 року. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_317 (дата звернення: 22.12.2024).
4. Конвенція Міжнародної організації праці про дискримінацію у галузі праці та занять від 15 червня 1960 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140644__140644 (дата звернення: 22.12.2024).

5. Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561.
7. Гендерні диспропорції в Україні під час війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderni-dysproportsiyi-v-ukrayini-pid-chas-viynu> (дата звернення: 19.12.2024).
8. Ярошевська Т.В., Лунський М.М. Гендерна рівність в умовах війни в Україні: позитивні зміни та проблемні питання. Придніпровські соціологічні читання: матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Дніпро, 18 жовтня 2024 року). С. 169–171.
9. Гендерна сегрегація у фаховій передвищій та вищій освіті. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&iid=1429&pag.e=1> (дата звернення: 22.12.2024).
10. Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 18.12.2024).
11. Лабзун Ю. І. Гендерна рівність в освіті; досягнення та перспективи. Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства: матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 12 квітня 2024 р.). С. 55–60.
12. Лубко І. М. Сучасні інституційні механізми забезпечення гендерної рівності в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : зб. матеріалів ІІ Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. 2024. С. 203–212. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/2403> (дата звернення: 18.12.2024).
13. Літвінова О. В., Сухорук О. О. Психологічні особливості гендерних ролей українських жінок в умовах війни. Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства: матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 12 квітня 2024 р.). С. 221–226.
14. Гендерна рівність у ЗСУ після повномасштабного вторгнення РФ в Україну. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderna-rivnist-u-zsu-pislya-povnomasshtabnoho-vtorhnennya-rf-v-u> (дата звернення: 19.12.2024).
15. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях : Закон України від 06 вересня 2018 р. № 2523-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2523-19> (дата звернення: 19.12.2024).
16. UN Women and CARE International (2022). Rapid Gender Analysis of Ukraine. URL: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2022/05/rapid-gender-analysis-of-ukraine> (дата звернення: 19.12.2024).
17. Ярошевська Т.В. Переваги та недоліки використання технологій штучного інтелекту в умовах війни та післявоєнний час. *Науковий вісник ДДУВС*. 2024. № 1. С. 152–158.
18. Звіт за результатами аналізу найкращих практик бізнесу з економічного уповноваження жінок під час повномасштабної російської війни проти України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/24044.html?PrintVersion> (дата звернення: 19.12.2024).
19. Про затвердження плану заходів з реалізації зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності; Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2020 року № 1578-р URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-realizaciyi-zobovuzan-uryadu-ukrayini-vzyatih-v-ramkah-t161220> (дата звернення: 19.12.2024).

НОТАТКИ

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

3–4 (48–49)

Журнал видається за сприянням:

*Національної академії правових наук України,
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Асоціації українських правників, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,*

Коректура – *Н.С. Ігнатова*
Комп'ютерна верстка – *О.І. Молодецька*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 26,27.
Замов. 0225/136. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Scientific publication

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 3–4 (48–49)

The journal is published under the auspices
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Yaroslav Mudryi National Law University, State University of Infrastructure and Technologies,
Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Association of Ukrainian Lawyers,
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Proofreading – *N.S. Ihnatova*
Desktop publishing – *O.I. Molodetska*

Format 60×84/8. Arial Font.
Offset. Digital printing. Conventional printed sheet 26,27.
Order № 0225/136. Edition of 300 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odesa, Inglezi str., 6/1
Phone +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.